

AVYAYA KOSA

A DICTIONARY OF INDECLINABLES

By

Sri V. SRIVATSANKACHARYA

Madras Sanskrit Education Society, Pettai

With the Preface of
Dr. C. P. Ramaswami Aiyar

and the Foreword of
Sri N. Raghunatha Iyer

& the Introduction of
Dr. V. Raghavan

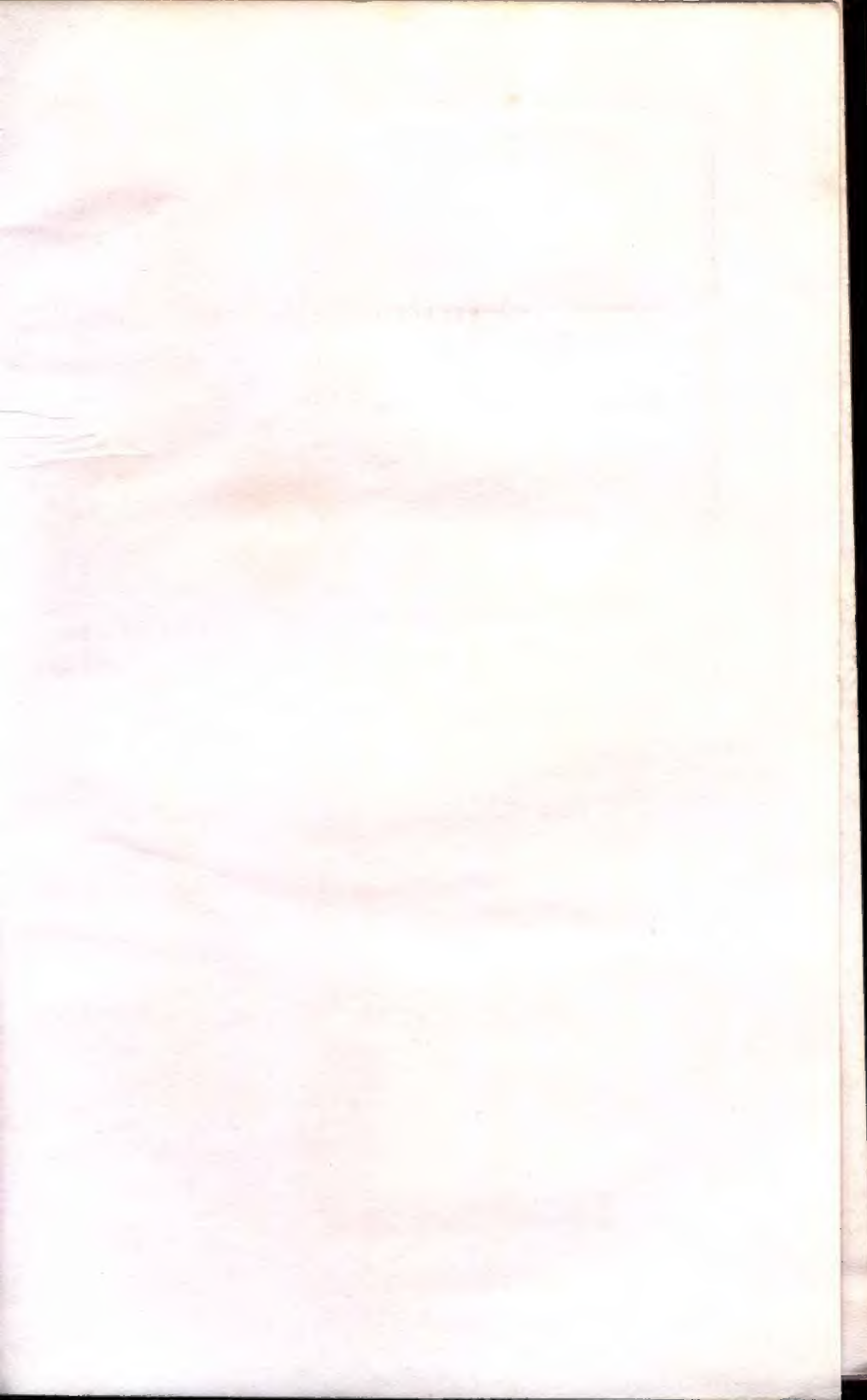
Published by:

SAMSKRIT EDUCATION SOCIETY,

No. 148-150, Luz Church Road,
Chennai - 600 004.

2004

॥ अव्ययकोशः ॥

मद्रपुरी-संस्कृतविद्यासमितिकलाशालाध्यापकेन

श्री. वा. श्रीवत्साङ्काचार्येण

डाक्टर् वे. राघवार्यनिर्देशानुसारं

संद्ध्यः

श्रीमतां चे. प. रामस्वाम्यार्याणाम् आमुखेन

श्रीमतां ना. रघुनाथायाण्णां प्रस्तावनया, तथा

डा. वे. राघवार्याणामुपोद्धातेन च

सहित

संस्कृतविद्यासमितिः

१४८-१५०, लस् चर्च रोड, मयिलापूर, चेन्नै - ६०० ००४.

द्वितीयावृत्तिः

२००४

First Edition : 1971
Second Edition : 2004

© SAMSKRIT EDUCATION SOCIETY, Chennai-4.

Price : Rs. 100/-

Published by:

SAMSKRIT EDUCATION SOCIETY,

No. 148-150, Luz Church Road, Chennai - 600 004.

Printed at:

Rajan & Co., Printers,

No.1, Goomes Street,

Chennai - 600 001.

Ph: 25384585/52107994

प्रस्तावना

अव्ययकोशो नामायं ग्रन्थ पुनः उपहारतया समर्प्य ते
विदुषां निकटे ।

१९७१ तमे वत्सरे प्रथमतया संस्कृतवाङ्मये प्रस्तुतः
संस्कृतविद्यासमिति कलाशाला प्राध्यापकचरेण न्यायव्याकरण
वेदान्तविदुषा विद्वद्वरेण श्री. वा. श्रीवत्साङ्काचार्यमहोदयेन ।
अव्ययान्यधिकृत्य शास्त्रीयकार्यविशेषान् ज्ञापयन्, अकारादिक्रमेण
तानि सुकारोपस्थितये निवेशयन्, विशिष्टेषु स्थलेषु आक्षेपसमाधान
विमर्शादिना परिष्कुर्वन् अर्थाविवेचने नितरां उपकरोत्ययं
अव्ययकोशः ।

चिराद प्राप्यस्यास्य पुनर्मुद्रणेन संस्कृतविद्यासमितिरात्मानं
कृतकृत्यां मनुते । अस्माद् विविदिषितमर्थं प्राप्य विद्वांसोऽपि
पशं मुदं प्राप्नुयुः ।

धन्येयं समितिः । धन्या वयम् ॥

संस्कृतविद्यासमितिः

१४८-१५०, लस् चर्च् रोड्,

मयिलापूर, चेन्नै - ६०० ००४.

१६-९-२००४

विदुषां परिचरः

वैद्य. शि.वे. राधकृष्णशास्त्री

समित्यध्यक्षः

GENERAL PREFACE

The Sanskrit Education Society is one of the latest efforts made by lovers of Sanskrit in Madras to check the erosion or elimination of Sanskrit which is imminent in the different sectors of its studies in this part of the country, notwithstanding that South India has been a stronghold of this language in the past amongst all those who prize intellectual stimulation and spiritual inspiration. The Society was started with the blessings of H. H. Sri Chandrasekharendra Sarasvati, Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Peetha, on the occasion of the Golden Jubilee of his accession to the Peetha. I have had the pleasure and privilege of being connected with its management from the inception.

In spite of the difficulties of the present situation and the many causes demanding the help and patronage of the philanthropists, we may assert that during the short period of our existence, we have made fairly steady progress, although it is not spectacular. In Pettai, near Madras, we have a large area of land where our buildings are coming up and a Sanskrit advance study centre is functioning. We have been concentrating in training young Pandits already qualified in one Sastra to become equipped in another Sastra. We have started a few research projects and publication schemes: a *Concordance of Verbal Derivatives*, a *New Model Sanskrit Grammar* and a *Dictionary of Indeclinables*. Another undertaking of ours is the book on *The Teaching of Sanskrit*. This and the *Concordance of Verbal Derivatives-Part I*, I had the pleasure of releasing to the public last year.

The maintenance and promotion of Sanskrit study in the schools face two difficulties today, one stemming from the language formulae of the Government which is explicitly unfavourable to Sanskrit and secondly, the lack of improved methods of making its learning easy and popular. The Society may well congratulate itself on having addressed itself to the latter problem and brought

out these books written by able and experienced scholars like Pt. S. Ramasubba Sastrigal and Prof. K. Rama Varma Raja. On behalf of the Society, I must also express my appreciation of the services rendered to the Society by Dr. V. Raghavan who has been in general charge of these and other research projects and publications of the Society. What he and others have been doing in this part of the country, in the midst of all sorts of difficulties, must evoke the admiration of Sanskritists all over the country.

These and other research projects and the teaching work of the Society have been receiving assistance from the Central Sanskrit Board which deserves all praise for its effort to rehabilitate in the country Sanskrit, the bedrock of Indian culture.

I wish all success to Sri T. V. Viswanātha Aiyar, Secretary of the Society, who has been building up the resources of the Society and managing its affairs so well. I am quite sure that the Sanskrit Education Society will ere long emerge as an active advanced Centre of a University type for Sanskrit in the South.

G. P. RAMASWAMI AIYAR

Founder-President,

The Sanskrit Education Society, Madras.

July, 1965.

FOREWORD

The 'indeclinable' in Samskrit is a broad classification that comprehends a number of parts of speech — adverb, preposition, conjunction, particle and interjection — which have the common feature that the form of the word remains unchanged in all the genders, numbers and cases. Look at the following verse from Bhoja's *Ramayana Champu* which contains a dozen indeclinables: "Uchchair-gatir-jagati siddhyati dharmas-chet, tasya pramā cha vachanaih kṛtaketarais-chet; teshām prakāśana-daśā cha mahisurais—chet tām antareṇa nipatet kva nu mat-praṇāmah". Here 'uchchais' is an adverb used adjectivally; 'tas' is a suffix that forms an adverb; 'chet' is a conditional conjunction; *cha* is a copulative conjunction; 'antareṇa' is an example of the instrumental case-form used as an adverb; 'kva' is another adverb; and 'nu' is a conjunction that goes into such combinations as 'kva nu', 'kva nu khalu' etc., while 'pra' is a prefix to a substantive. While there are very few independent prepositions, such as 'vinā' and 'ṛte', the 'upasarga' is an indeclinable prefixed to verbs and their derivatives and it often very considerably modifies the meaning of the words to which it is prefixed. A familiar example is the impressive change rung upon the single word "vāda" by adding to it different prefixes eg. "pra", "vi", "sam", "anu" and 'apa'. Examples of particles are "sma" and "chit" (as in 'kim-chit') and of interjections, "hā", "dhik" etc.

The importance of the indeclinables derives not only from the fact that, appearing in a predominantly inflected language, they serve to some extent to lessen the stiffness of the linguistic structure. The preposi-

tions, as already pointed out, are a potent means of enriching the diction. The adverbs are capable of expressing many fine shades of meaning; thus "anjasā" (see p. 6 of this dictionary), though regarded by authority as having just two meanings, "truthfully" and "quickly", is used in different contexts by the creative writer to suggest other meanings such as "easily" and "straightforwardly". And even the conjunctions, particles and interjections add to the idiomatic quality of the writing, as may be seen from the illustrations to be found in standard lexicons, of the usage of such words as "api" 'iti', 'kim' and so on.

The importance therefore of a handy book of reference of "Avyayas" arranged alphabetically, and classified in the traditionally accepted style, such as the present volume, which the Society has pleasure in putting before the public, needs no emphasis. It contains nearly nine hundred indeclinables, but even so it does not claim to be exhaustive. The aim being to illustrate legitimacy of usage, the illustrations have been drawn mainly from standard grammatical works and such poems as the *Bhaṭṭi Kāvya*, though this occasionally results in a work like the *Ramayana*, known to all the world, being by-passed in favour of the *Bhaṭṭi Kāvya*, for instance, in the illustration of 'antarā' (refer to R. III. 14-1). But the interested reader will find it to his advantage to note down further illustrations of his own culling as he browses at leisure in this volume, while the serious student should find the notes stimulating.

N. RAGHUNATHAN.

(President, The Samskrit Education Society,
Madras)

P R E F A C E

The suggestion that we, in the Samskrit Education Society, Madras, should undertake an *Ayaya-koṣa*, a *Dictionary of Indeclinables*, came from a Pandit of Srirangam. Work of this kind was in line with the programme undertaken by the Society, viz. preparation of works which would involve research and scholarly labour and at the same time be helpful for making the learning of Sanskrit and the mastering of its grammar easy. The idea was therefore accepted and the work was entrusted to the Pandit at Srirangam. Source-books required by him including some in ms. were secured for him but unfortunately he made little progress on the project and passed away shortly afterwards.

As the Society had by that time got through a major part of its larger project the *Kṛdantarūpamālā*, it was resolved that *Ayaya-koṣa* be compiled by the Society's own Pandit Sri V. Srivatsankacharya, under the direction of the undersigned. The work was completed and is being released on the occasion of the All-India Sanskrit Day celebration held jointly by several Sanskrit Institutions in Madras on 7-8-1971.

In the *Prātiśākhya*s and the *Nirukta*, words were classified into four kinds, *Nāman*, *Ākhyāta*, *Upasarga* and *Nipāta*, the first two declinable and the latter two indeclinable; and the number and nature of the latter were also given. After the *Prātiśākhya*s and *Bṛhaddevatā* (I, 39; II 89 ff.), the *Nirukta* (I.III. 3-22; iv-xi) gave an

elaborate treatment of the two classes of Indeclinables, *Upasarga* and *Nipāta*, including a discussion of their etymological meaning, their ancillary or independent character so far as their meaningfulness is concerned, and a list of them with their sub-classes, meanings and illustrations. Starting with a meagre number of prepositions and particles, the concept of the Indeclinable got enlarged into 'Avyaya', 'that which does not undergo a modification', in the hands of Pāṇini who brought under it several other categories of words of this kind including Compounds and Derivatives (I.i. 37-41; I.iv. 56-98). The terms *Upasarga*, *Nipāta*, *Avyaya* etc. are also elucidated further in the *Vārttikas* and the *Mahābhāṣya* and the commentaries on the latter. The *Vākyapadiya* discusses them in *Kāṇḍa* II.

But the most detailed and systematic treatment of *Avyayas*, with meanings, discussions and illustrations, is what Bhoja gives not only in his grammatical work the *Sarasvatikanṣhābharaṇa* (T. S. S.), but also in the first chapter of his encyclopaedic *Śṛṅgāra Prakāśa*. In the latter work, he classifies *Avyaya* into six kinds: *Anyaya*, *Nipāta*, *Gati*, *Upasarga*, *Karma-pravacaniya* and *Vibhakti-pratirūpaka* each of which he further subdivides. The whole treatment which includes discussion of the question of their *Vācakatva* and *Dyotakatva* extends to over a dozen pages. In the former work on pure grammar, the subject is dealt with in I. i. 117-179. See T. S. S. 117, pp. 31-60. text and Nārāyaṇa's commentary.

At the end of the classical period, when a good number of full commentaries and sub.commentaries

on Panini's *Sūtras* directly or on the *Mahābhāṣya* had been written, grammarians took up for elucidation specific portions or subjects and among the pioneer writers of such works whose productions are available is *Kṣīraṣūmin* (11th cent. A. D.), who dealt with *Dhātus* alone in the *Kṣīrataraṅgiṇī*, with the *Gaṇas* alone in *Gaṇavṛtti*, and with our present subject alone in the *Nipātāvyayopasargavṛtti*¹. The *Gaṇaratnamahodadhi* (1141 A.D.) of Vardhamāna is also valuable for our subject. In later times, separate works on *Avyayas* came to be produced (see *New Catalogus Catalogorum* I, Revised edition, p. 430 where over thirty works are recorded), including lexicons, e.g. *Avyayaakoṣa* and *Avyaya-saṁgrahanighaṇṭu* (Śākalya Malla Bhaṭṭa) and *Avyayārṇava*. Several of the thirty and odd texts recorded in the *N.C.C.* and mentioned above, discuss the meanings, *Avyaya-artha*. Similarly, *Upasarga* was also made the subject of special treatises (*N.C.C.* II. pp. 374-46); there are many texts which discuss the question of the *Vācakatva* or *Dyotakatva* of the *Upasargas* particularly from the point of view of *Navya Nyāya*, and a few giving collections of *Upasargas* and their meanings and use.

The later commentaries on *Pāṇini Sūtras* arranged subject-wise like the *Prakriyā-kaumudī*, *Prakriyā-sarvasva* and the *Siddhānta-kaumudī*, as also the texts and commentaries of systems of grammar other than that of *Pāṇini*, supply material on the Indeclinables.

1. This text deserves a better edition than it has received in the Sri Venkatesvara Oriental Series of the T.T.D., Tirupati (1951).

In addition to the above, there are the lexicons like the *Amarkośa*, which also form sources for *Avyaya* and their meanings.

In modern times, works on Vedic Grammar like Macdonell's *A Vedic Grammar for Students* (Oxford, 1916, pp. 208-253) and works on Sanskrit Grammar in general have sections on the Indeclinables and besides these, there have also been a few special studies of the Indeclinables like Barend Faddegon's 'The Grammar of the Indeclinables'¹ and Isidore Dyen's 'The Sanskrit Indeclinables of the Hindu Grammarians and Lexicographers'². Faddegon's study which extends to 48 pages (pp. 1-48) deals with Pāṇini's treatment of Avyayas, their classification and terminology in a very clear manner, with citations of parallel examples from English, the study being, as he says, an aid to his effort to understand the Hindu spirit. For, according to him, Pāṇini is an effective key to this spirit. The latter, the dissertation of Dyen, gives within a short compass a historical view and the lists of the Indeclinables under the different classes, *Prādi*, *Uryādi* and so on, according to the different sources.

In the present effort, nearly fifty sources have been used for the 893 Indeclinables that are set forth alphabetically. Kṣīrasvāmin, Vardhamāna, the leading works of the Pāṇiniyan system up to the *Siddhānta*

1. In his collection 'Studies on Pāṇini's Grammar', Amsterdam, 1936.

2. Supplement to *Language*, the Linguistic Society of America, Vol. 15, No. 3, July-September 1939.

Kaumudi with the *Bāḷamanoramā*, the chief lexicons *Amarakoṣa* with the commentary *Sudhā*, *Halāyudha*, *Medinī* and *Viśva*, the *Śabdakalpadruma* and *Vācaspatya*, and the Sanskrit-English Dictionary of Monier-Williams have been utilised in the main.

Except in stray cases Vedic Indeclinables and Vedic sources like the *Prātiśākhya*s have not been used. The material in the two works of Bhoja, the *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* and the *Śṛṅgāra Prakāśa* have also not been included.¹

Under each *śloka* its class is indicated, its meaning shown along with the citation of authority for the same and then its illustration is given along with the mention of the source. The points discussed and

1. a. The following are the Indeclinables found in the *Śṛṅgāra Prakāśa* which are not either directly included or touched upon or covered indirectly in this compilation: ana, anīṣam, avab, āpaḥ, āpat, āre, iti-kila, iti-sma, ṛṇ, klīm, khar, juṅg, tuvai, diṇ, divam, duṅg, na-kila, nanu-kila, nṛpat parivaḥ, phāṇṭam, bāṭ, brūm, yat-kila, śamyoh, śaśvat-kila, saḥ, hūhū, hāhā, hrām, hrim, hleṅg (32).

b. The following are those given in the *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* and Nārāyaṇa's *Īṭṭi* on it, and which are not either directly included or indirectly touched upon or covered in the present compilation: at, anīṣam, anvag, abe, upāgni, kaupāsi, kartavai, kratve, tuvai, bāṭ, yoh, veṭ, śrama-kalā, samscat (14).

A few of these in Bhoja and his commentator are from Veda and Mantra Śāstra.

elucidated under each are all supported in the foot-notes by quoting the concerned *Sūtras* with their numbers. It could be seen that all effort has been taken to make this Dictionary of Indeclinables too, like the Thesaurus of Verbal Derivatives published by us earlier, both a book of ready reference and a scholarly work, useful to students and teachers and at the same time satisfying to fastidious *Panditas* and research scholars.

Madras

5-8-71

V. RAGHAVAN

संकेताक्षरविवरणम्

अथ.	अथर्ववेदः
अ; अव्य.	अव्ययम्
अव्य. स.	अव्ययी भावसमासः
आ; आद्या.	आद्यादिः
इच.	इच्छप्रत्ययान्ताव्ययम्
उ; उप.	उपसर्गः
उ. प्र. क.	उपसर्ग प्रतिरूपकम्
ऊ; ऊर्या.	ऊर्यादिः
क; कक.	कग्वेदः
क. प्र.	कर्मप्रवचनीयः
कुमार.	कुमारसंभवम्
कृ; कृद.	कृदन्ताव्ययम्
ग.	गतिः
ग. प्र. क.	गतिप्रतिरूपकम्
ग. र. प्र.	गणरत्नमहोदधिः
च; चा.	चादिः
चिव.	चिवप्रत्ययान्तः
छ; छा.	छान्दसाव्ययम्
डा.	डाजन्ताव्ययम्
ण.	णमुल्
न; तदि.	तद्धितान्ताव्ययम्
नि.	निलकः
नि. प्र. न.	निडन्तप्रतिरूपकम्
तु.	तुमुन्
तुदा.	तुदादिः

तै. भा.
 तै. ग्रा.
 तै. स.
 दि.
 छि.
 नि.
 परि.
 प्र.
 वृ. डा. भे.
 भः भ. का; भट्टि
 भा.
 भ्वा.
 मा.
 रघुः
 वध.
 वा.
 वि. प्र. रु.
 वे; वैदि.
 ग. क. द्र.
 शि. वः शिशु.
 मा.
 मा. वे.
 मि. की.
 मु. प्र. रु.
 स्व.

तैत्तिरीयारण्यकम्
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 तैत्तिरीयसंहिता
 दिनादिः
 छिदण्डादिः
 निषानः
 परिभाषा
 प्रादयः
 बृहच्छब्देन्दुशेखरः
 भट्टिकाव्यम्
 भाष्यम् (महाभाष्यम्)
 भ्वादिः
 मान्ताव्ययम्
 रघुवंशः
 वधमानः
 वार्तिकम्
 विभक्तिप्रतिरूपकम्
 वैदिकाव्ययम्
 शब्दकल्पद्रुमः
 शिशुमालवचम
 माध्यात्रभृतिः
 मामवेदः
 निदान्तकौमुदी
 सुवन्तप्रतिरूपकम्
 स्वर्गादिः

श्रीरस्तु ।

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

॥ उपोद्धातः ॥

अयमिदानीं विदुषाम्, विशेषतश्च वैयाकरणानां निकाये अव्ययकोश-
नामको ग्रन्थ उपहारतया समर्प्यतेऽस्माभिः । संस्कृतवाङ्मये कोशकाराः
सर्वेऽपि प्रायः स्वकृतिषु अव्ययानामपि यथावसरं संक्षेपविस्तरप्रक्रियया यद्यपि
निर्वचनादिकं कुर्वन्ति; तथापि तेषु विशकलिततया अव्ययानां तत्र तत्तोपलम्भात्,
तत्रापि निपातस्य उपसर्गस्य गतेरित्याद्याकारेण शास्त्रीयकार्यविशेषज्ञापन-
पुरस्सरं अकारादिकमेणानुपलम्भात्, विशेषस्थलेषु आक्षेपसमाधानरूपविमर्शाद्य-
भावात्, रूपनिष्पत्तिप्रदर्शनाभावाच्च कृतिरियमस्मदीया अतीव उपयोगिनीति
मन्यामहे । यद्यपि निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षिता वैयाकर-
णतिलकेन तिलकेन खव्याख्यया तिलकिता विलसति, तथा गणरत्नमहो-
दधिरपि वर्धमानोपाध्यायसर्वस्वं अव्ययत्रिषयेऽपि यावदपेक्षितपूरकं उदाहरण-
प्रदर्शनोच्चलं वर्तते, एवमन्येऽपि ग्रन्थाः त्रिचतुरा विरलाः स्युः; तथापि
नेष्वपि चादीनां खरादीनां च मिश्रितत्वात् अतिसंक्षिप्तत्वात् च युक्ताऽस्मदीया
प्रवृत्तिरिति निश्चिनुमः ।

अव्ययस्वरूपम्

“सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

1. अस्याः श्रुतेरर्थः शब्दकोस्तुमे (1-1-37) विस्तरेण द्रष्टव्यः ।
सदृशम् = एकप्रकारं यन्न व्येति तदव्ययमिति योजना ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥” (गोपथब्राह्मणे १-१-२६)
इति ब्रह्मविषयिणी श्रुतिः नैरुक्तप्रक्रियया व्याकरणशास्त्रीयाव्ययपरतया
भगवत्पतञ्जलिमुनिभिः योजिता । तद्यथा—

“न व्येतीति अव्ययम् इति । क पुनर्न व्येति ? स्त्रीपुनपुंसकानि, सत्त्व-
गुणाः, एकवद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् केचित् वियन्ति, केचिन्न वियन्ति.
तदव्ययम् ॥” (भाष्यम् १-१-३८) इति ।

श्रुक्प्रातिशाख्ये (१२-२२)

“नामाख्यातमुपसर्गो निपातः क्वार्याहुः पदजातानि शाब्दाः ।”

इति वैयाकरणैकदेशिरीत्या पदप्रविभागमुक्त्वा,

“तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वम्, तद् आख्यातं येन भावं स धातुः ।

उपसर्गा विंशतिरर्थवाचकाः सहेतराभ्यामितरे निपाताः ॥

क्रियावाचकमाख्यातम् उपसर्गो विशेषकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादप्ररणाः ॥ (१२-२३, २४) ”

इति तेषां संप्रहेण लक्षणान्यप्युक्तानि । अत्र उपसर्गनिपातौ अव्ययविशेषा-
वित्यवधेयम् ।

“दृष्टव्यं तु भवति—” (निरुक्तम् १-८) इति यास्कवचनमप्यत्रानु-
सन्धेयम् । ततश्च “प्रायेण अलिङ्गसंख्याशक्तीनि अव्ययानि” (शृङ्गारप्रकाशे
प्रथमः प्रकाशः) इति श्रीभोजोक्तमेवैतेषामनुगत लक्षणमिति बोध्यम् ।

॥ अव्ययविभागः ॥

तत्र अव्ययानि बहुरूपाणि । (१) खरादीनि, (२) निपाताः,
(३) असर्वविभक्तितद्धितान्तानि, (४) कृदव्ययानि, (५) अव्ययीभावसमा-
सान्तानि इति पञ्चधा विभक्तनुर्माणि । अयं विभागो भाष्ययानुसारेण
अस्माभिः क्रियते । केचिदन्यथाऽपि विभजन्ते । अथ क्रमेणैतेषां विवरणं
क्रियते ।

(१) स्वरादयः ।

नत्र 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' (1-1-37) इत्यत्र स्वरादिगणे पठितानि स्वरादीनि । स्वरादिराकृतिगणः—इति शब्दकौस्तुभादिषु स्पष्टम् । गणे शब्दस्वरूपाणामेव पाठः । तेषामर्थास्तु वेदतः प्रयोगतो लोकतः कोशतश्चात्र संकलिताः । अपूर्वार्थकानां प्रयोगोऽपि यावल्लभ्यमुदाहृताः । स्वरादीनां सत्त्ववाचिनाम्, असत्त्ववाचिनां च अव्ययसंज्ञा व्यापिनी; चादीनां तु असत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा व्यापिनी इति भेदः ।

स्वरादिषु १. 'वत्' २. 'क्वातोमुन्कसुनः' ३. 'कुम्कारान्तः' मन्ध्यक्षरान्तः' ४. 'अव्ययीभावश्च' ५. 'तसिलादिस्तद्धित एधाव्ययन्तः' ६. 'शस्तसो' ७. 'कृत्वसुच्' ८. 'सुच्' ९. 'आस्यालौ' १०. 'व्यर्थाश्च' इति दश गणसूत्राणि । एतेषां विवरणं युक्त्यन्तेऽत्रैव ग्रन्थेऽस्माभिः कृतमिति नेह प्रतन्यते ।

स्वरादिषु पठितेषु गणसूत्रेषु कानिचनोत्तरत्र अष्टाध्यायमेव शब्दतोऽर्थतश्च पठितानि । गणसूत्राणि अङ्गीकृत्य अष्टाध्यायीसूत्राणि व्यर्थानि इति शब्दकौस्तुभे (1-1-41) प्रतिपादितम् । वस्तुत उभयत्रापि (गणसूत्राणि—अष्टाध्यायीसूत्राणि च) पठनीयानि इत्यस्माभिरन्यत्र विस्तरेण प्रतिपादितमिति न वैयर्थ्यम् । अव्ययसंज्ञाया अनित्यत्वेन कदाचिदप्राप्तिः पुनः पाठे कृतमिति काशिका (1-1-41) ।

स्वरादिपठितेषु अव्ययेषु केचन अन्तोदात्तस्वरविशिष्टाः—स्वर् अन्तर् प्रातर् प्रभृतवः । पुनर् इत्यादय आद्युदात्ताः । वेद एवाद्यत्वे स्वरस्योपयोगादत्र न तदस्माभिः प्रत्येकं निर्दिष्टम् । केचन व्याख्यातारः स्वर् अन्तर् इत्येवमादीनामपि प्रकृतिप्रत्ययविवेचनपूर्वकं व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्ति—तद्वातम् । पाणिनेस्तु अव्युत्पत्तिपक्ष एव नैर्मर्यामिति 'आयनेयी—' (7-1-2) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् अस्माभिः प्रत्येकं व्युत्पत्तिर्न प्रदर्शिता । यत्र व्युत्पत्तिः सर्वसम्भवा

प्रकृतिप्रत्ययानुगता आवश्यकी च— तत्र परं किञ्चिदत्र विवृतमिति बोध्यम् ;
अयमेव पन्थाश्चादिष्वपि ।

(२) निपाताः ।

निपात्यन्ते—यथाकथञ्चित् साधु क्रियन्ते इति निपाताः । कर्मणि
घञ् । 'अथ निपाताः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । अपि उपमार्थे । अपि
कर्मोपसंग्रहार्थे । अपि पदपूरणः ।' (निरुक्तम् 1.4) इति यास्कः । 'निय-
मेन पातयन्ति स्वार्थमन्यस्मिन्' इति लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यायां चिद-
स्थिमालायां विवृतम् । ऋक्प्रातिशाख्ये (12-26) ऽपि —

“ निपातानामर्थवशान्निपातनात् अनर्थकानामितरे च सार्थकाः ।
नेयन्त इत्यस्ति संख्येह वाङ्मये^१मिताक्षरे चाप्यमिताक्षरेऽपि च ॥ ” इति
निपातशब्दनिर्वचनम्, तेषां स्वरूपसंख्यादिकं च सङ्ग्रहेण प्रतिपादितम् ।
भरतमुनिरपि स्वकीये नाट्यशास्त्रे (VX)

“ प्रातिपदिकार्थयोगात्^२धातुच्छन्दोनिरुक्तयुक्त्या च ।

यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात् प्रोक्ता निपातास्तु ॥ ”

इति भङ्ग्यन्तरेणतदेव प्रकाशयामास । “ निश्चितः पात एवामिति
निपातः । नामाख्यातप्रयोगेषु अर्थादभिन्नाः निपतन्ति इति निपाताः । ”
इति दुर्गमिहः (कात्तलप्रकाशे) ।

निपाता बहुविधाः । तथाहि—१. चादयः, २. उपसर्गाः, ३. गतयः,
४. कर्मप्रवचनायाः इति सामान्यतश्चतुर्णां विभक्तुं शक्यन्ते । तेषु—

१. मिताक्षरे=लौकिके वाङ्मये । अमिताक्षरे='अनन्ता वै
वेदाः' इत्युक्ते वैदिके वाङ्मये—इत्यर्थः ।

२. धातुयुक्त्या, छन्दोयुक्त्या, निरुक्तयुक्त्या च, इत्यर्थः ।

१. चादयः । 'चादयोऽसत्वे' (1-4-57) इत्यत्र गणे पठिताश्चादयः । चादिरपि आकृतिगणः । सत्त्वम् = द्रव्यम् । अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञका इत्यर्थः । 'प्राप्तीश्वरान्निपाताः' (1-4-56) इत्यनेन चादीनां निपातत्वम् । निपातानाम् 'स्वरादिनिपातम्—' (1-1-37) इत्यव्ययसंज्ञेति बोध्यम् । चादिषु 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः' इति गणसूत्रं पठ्यते । उपसर्गप्रतिरूपकाः

'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥' (भाष्यम् 7-4-47) इत्यादिषु विद्यमानाः अव, वि प्रभृतयः । तेषामुपसर्गत्वे 'अवत्तम्' इत्याद्येव स्यादिति भाष्यादिषु स्पष्टम् ॥ विभक्तिप्रतिरूपकाः 'अहं' इत्यादयः । 'अहंयुः' इत्यादिषु अस्मच्छब्दप्रथमैकवचनान्तबदस्य प्रतिरूपकं भवति । अन्यथा प्रकृतेरस्मदित्येव श्रवणं प्रसज्येत ॥ स्वरप्रतिरूपकाः 'अ अपेहि' 'इ इन्द्रं पश्य' इत्यादिषु अ इ प्रभृतयः । तेषां निपातत्वेन 'निपात एकाजनाङ्' (1-1-14) इति प्रगृह्यसंज्ञा; ततश्च 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (6-1-125) इति नित्यं प्रकृतिभावः, सर्वर्णदीर्घाद्यपवादः । एते चादयः न स्वतन्त्रप्रयोगार्हाः, पदान्तरेण साकमेवैतेषामर्थबोधकत्वमिति,

'चादयो न प्रयुज्यन्ते पदान्तेऽपि च केवलाः ।' इति,

"समुच्चिताभिधानेऽपि विशिष्टार्थाभिधायिनाम् ।

गुणैः पदानां सम्बन्धः परतन्त्रास्तु चादयः ॥'

(वाक्यपदीयम्)

1. अयमर्थः—यथा पदान्तरसाहचर्यं विना 'घटः' इति प्रयुक्तेऽपि कम्बुप्रीवादिमत्पदार्थबोधो भवति, तद्वत् 'च' इति केवलस्य चकारस्य प्रयोगे न कोऽप्यर्थः स्फुरति, किन्तु यत्किञ्चित्पदसमभिव्याहारेणैव; अतश्चादयः परतन्त्राः—इति ।

इति च हरिग्रन्थे स्पष्टम् ।

२. उपसर्गाः । उप सृज्यन्ते इत्युपसर्गाः । 'उपसर्गाः क्रियायोगे'
(1-4-59) इत्यत्र गणे पठिताः प्रपरादयो विंशतिसंख्याकाः । तदुक्तम्—

“प्रपरापसमन्ववनिर्दुर्व्याङ्म्यधयोऽप्यतिसूदभयश्च ।

प्रतिना सह लक्षयितव्याः पर्युपयोरपि लक्षणमत्र ॥”

(न्यासः 1-1-14) इति ।

भाष्ये (1-4-59, 65) मरुदत्तो मरुत्तः, श्रद्धा, अन्तर्धिः इति
सिद्धयर्थं मरुच्छब्दस्य, 'श्रत्' इत्यस्य, 'अन्तः' इत्यस्य च उपसर्गसंज्ञोपसंख्याता।
भोजस्तु

‘वष्टि भागुरिरल्लोपमबाप्योरुपसर्गयोः ।’ (पदमञ्जरी 6-2-37)

‘हितादिषु समो म्लोपं पाठं चात्र श्रदन्तरोः’ (द्रष्टव्या काशिका 6-1-144)
इति वचनानुसारेण ‘वृषिस् इत्येतेषामपि पृथगुपसर्गत्वमनुमत्य ‘उपसर्गाः
पञ्चविंशतिर्भवन्ति’ (शृङ्गारप्रकाशे प्रथमप्रकाशः) इत्याह ।

1. अत्र 'निर् दुर्' इत्यनेन रेफान्तस्य 'निस् दुस्' इति सान्तस्य
च तन्त्रेण ग्रहणम् । “तत्र 'निस् दुस्' इमौ सान्तौ; 'निस-
स्तपतावनासेवने' (8-3-102) इत्यादिनिर्देशात्” इति ‘उप-
सर्गस्यायतौ’ (8-1-19) इत्यत्र काशिका । ‘निरः कुपः’
(7-2-46) ‘सुदुरोरधिकरणे’ (वा. 3-2-47) इत्याद्यनुरोधात्
रेफान्तावपि इति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः । सकारान्तत्वं रेफा-
न्तत्वमित्युभयमपि भाष्यादिसंमतमिति शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ।
2. भागुरिमतेन अव इत्यत्र पाक्षिके अकारलोपे वगाहः वकोटः
इति; अपि इत्यत्र अकारलोपे पिनद्धम्, पिकः इति; सम्
इत्यत्र मकारलोपे सब्रह्म सततम् इत्यादीनि च सिद्धयन्ती-
त्यवधेयम् ।

‘आख्यातमुपगृह्य अर्थविशेषमिमे तस्यैव सृजन्तीति उपसर्गाः’ ।
 इति निरुक्तव्याख्यायां (1-3) दुर्गाचार्याः । ‘उपेत्य नामाख्यातयोः
 अर्थस्य विशेषं सृजन्ति = उत्पादयन्तीति उपसर्गाः’ इति तत्रैव स्कन्दस्वामी ।
 ‘क्रियाविशेषिताः प्रादयः उपसर्गाः’ (कौटिल्यार्थशास्त्रम् 2-10), ‘प्राक्
 उप सृज्यन्ते आख्यातपदस्य इधुपसर्गः’ इति सायणभाष्यम् (ऋग्वेदे
 1-164-45) । इदं च विवरणम्, ‘कर्मविशेषक उपसर्गः’ (वा. 3-1-7)
 ‘उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः—यत्र कचित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र
 क्रियाविशेषमाहुः’ (भाष्यम् 2-1-1) ‘क्रियाविशेषकः उपसर्गः’ (भाष्यम्
 1-3-1) इत्याद्यनुकूलमेव । भरतमुनिरपि ईषद्वेदेनैतदेवाह—

“प्रातिपदिकार्थयुक्तं धात्वर्थमुपसृजन्ति ये स्वार्थैः ।

उपसर्गा उपदिष्टास्तस्मात् संस्कारशास्त्रेऽस्मिन् ॥”

(नाट्यशास्त्रे 15-26) इति ।

एतदेव वृद्धदेवतायामयुक्तम्—(2-96, 97)

“उपसर्गास्तु विज्ञेयाः क्रियायोगेन विंशतिः ।

त्रिवेचयन्ति ते ह्यर्थं नामाख्यातविभक्तिषु ॥

अन्तर् अन्तर् इत्येतान् आचार्यः शाकटायनः ।

उपसर्गान् क्रियायोगात् मेने; ते तु त्रयोऽधिकाः ॥” इति ।

उपसर्गाणां वाचकत्वम्, द्योतकत्वमिति द्वेधा मतम् । तदुक्तम्—

“स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा ।

(वाक्यपदीयम्) इति ।

धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गं वा, धातुप्रत्यययोः कार्यमन्तरङ्गं वा इति
पक्षद्वयमुपक्षिप्य 'पूर्वं धातुः साधनेन [= प्रत्ययेन] युज्यते; पश्चादुपसर्गेण'
इति—भाष्ये; तथा (6-1-135)

“बुद्धिस्थादभिसम्बन्धात् तथा धातुपसर्गयोः ।
अभ्यन्तरीकृतो भेदः पदकाले प्रकाशते ॥” (हरिः)

“क्रियाविशेषाः सङ्घातैः प्रक्रम्यन्ते तथाविधाः ।
कार्याणामन्तरङ्गत्वं एवं धातुपसर्गयोः ॥
साधनेर्यति सम्बन्धं तथाभूतैव सा क्रिया ”

इति वाक्यपदीये च

स्थापितम् । द्योतकत्वपक्षेऽपि धातुस्यमेवार्थमुपसर्गो द्योतयतीति बहुसम्भनम् ।
तदुक्तम्—

“स्थादिभिः केवलैर्यच्च गमनादि न गम्यते ।
तत्रानुमानाद् विविधात् तद्वर्मा प्रादिरुच्यते ॥” (वाक्यपदीयम्)
“कचित् सम्भविनो भेदाः केवलैरनिदर्शिताः ।
उपसर्गेण सम्बन्धे व्यज्यन्ते प्रपरादिना ॥” (वाक्यपदीयम् : इति,
“सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वात् अप्रकाशितमदिद्युतदङ्गे ।
विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां धातुलीनमुपसर्ग इवार्थम् ॥”

(शिशुपात्रवचः 10-15)

इति च ।

1. कचित् = पक्षत्यादी ।

तत्रोपसर्गाश्चतुर्धा भवन्ति—

“धात्वर्थं बाधते कश्चित्, कश्चित् तमनुवर्तते ।

तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ॥” इति वचनात् ।

उपसर्गवशाद्वातोरर्थान्तरे वृत्तिः प्रसिद्धा; तदुक्तम्—

“प्रपूरणं दुहेरर्थः पूरणाभाव एव सः ।

प्रस्थाने प्रसृतौ चापि विरुद्धार्थस्य दर्शनात् ॥

उपसर्गवशाद् धातुरनेकार्थप्रकाशकः ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥” (शाकटायनीयधातुपाठे)

इति । एवमुपसर्गवशात् सकर्मको धातुरकर्मकः, अकर्मकश्च सकर्मको भवतीत्यपि—

“कचिदर्धे प्रादियोगे ह्यकर्मणोऽपि धातवः ।

सकर्मणः प्रजायन्ते सतां सङ्गाज्जना इव ॥”

इति पूर्वेषां वचनेन सिद्धम् ।

“धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः प्राज्ञैः, पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥”

इति वर्धमानेन गणरत्नमहोदधौ उपात्तं वचनमेतेषां प्रत्येकमनेकार्थकत्वं ब्रवीति ।

एकमुपसर्गमारभ्य पञ्चोपसर्गपर्यन्तमपि लक्ष्येषु प्रयोगः कर्तुं शक्यत इति

1. “कश्चिद् धात्वर्थं बाधते । यथा—प्रवसति, प्रस्मरति । कश्चित् तमनुवर्तते, यथा—अधीते, आचष्टे । तमेव विशिनष्ट्यन्यः, यथा—प्राणिति, निरीक्षते । अनर्थको यथा—प्रलम्बते निमीलति ।” इति कातन्त्रविस्तरे वर्धमानः ।

“ आपञ्चभ्यः प्रयुज्यन्ते प्रायेणैते प्रयोक्तृभिः ।

उपमर्गः क्रियायोगे तत्रोदाहृतयो यथा ॥

आहरति । व्याहरति । अभिव्याहरति । समभिव्याहरति ।
प्रसमभिव्याहरति । ”

इति कातन्तविस्तरे प्रोक्तमिहावधेयम् ।

आत्मनेपद-परस्मैपद-समास—षत्व—णत्व—स्वरादीनि उपसर्गा-
श्रितानि बहूनि कार्याणि शास्त्रेऽत्र सम्मतानि यथासम्भवं यथावकाशं
चास्माभिः प्रतिपादितानि ।

३. गतयः । (१) प्रादय एव (श्रदन्तर्मरुदादीन् वर्जयित्वा) गति-
संज्ञाभाजोऽपि ॥ तथा (२) ऊर्यादयः, (३) ऋयन्ताः, (४) डजन्ताः,
(५) अनुकरणशब्दाः, (६) अष्टाध्याय्याम् ‘आदरानादरयोः सदसर्ता’
(1-4-63) इत्यारभ्य ‘तिरोऽन्तर्धो’ (1-4-71) इति पर्यन्तं अर्थविशेष
उपात्ताः, ‘विभाषा कृजि’ (1-4-72) इत्यारभ्य, ‘जीविकौपनिषदावौपम्ये’
(1-4-79) इत्यन्तमर्थविशेष एव वैकल्पिकगतिसंज्ञकाश्च; तथा कारिकाशब्दः,
वेदे पुनश्चनसशब्दौ च अत्र शास्त्रे गतिसंज्ञका इत्यवधेयम् । गतिसंज्ञा
‘कुगतप्रादयः’ (2-2-18) इति समासार्था, खराषर्था च ।

“समासार्हा निपाता एव कतिपयेऽपि गतयः” इति शृङ्गारप्रकाशः
प्रथमप्रकाशः) ।

गतिसंज्ञाकार्याणि पूर्वैरेव संगृहीतानि—

“गतिपूर्वो यदा धातुः कचित् स्यात् तद्धितोदयः ।

समस्यने गतिस्तन्नागमिष्ठा इति निदर्शनम् (?)॥

उपसर्गपूर्वमाख्यातमनुदात्तं विगृह्यते ।

उदात्तं यत् समस्येत उपसर्गो निहन्यते ॥”

(अथर्ववेदप्रातिशाख्यम् 1-11, 12)

इति ॥

४. कर्मप्रवचनीयः । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः ।

‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (3-3-113) इति बाहुलकात् कर्तरि अनीयर्प्रत्ययः
तेच अनु, उप, अप, परि, आङ्, प्रति, अभि, अधि, सु, अति, अपि, इति
एकादश । कर्मशब्देन सा क्रियोच्यते—यया साम्प्रतननुच्यमानयाऽपि क्रिया-
सम्बन्धोऽवगम्यते । तदुक्तम्—

“क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥”

(वाक्यपदीयम् 2-206)

इति । द्योत्यार्थनिष्ठं द्योतकत्वं ‘शाकश्यस्य संहितामनु प्रावर्षत्’ इति
कर्मप्रवचनीयस्थले क्रियापदप्रयोगात् न सम्भवति । एवम्, विभक्तेरेव सम्बन्ध-
वाचकत्वात् अनोः सम्बन्धवाचकत्वमपि न सङ्गच्छते । नापि क्रियापदाक्षेपकत्वम्;
क्रियाकारकयोरेव परस्परमाक्षेपाक्षेपकभावस्य सर्वसंमतत्वात् । अतश्च संहिता-
प्रवर्षणयोर्हेतुहेतुमद्भावरूपो यः सम्बन्धः स एवात्रानुना द्योत्यते — इत्यर्थः ।
भेदकः—विशेषकः, द्योतक इति यावत् । तदप्युक्तम्—

“स चोपजातः सम्बन्धो विनिवृत्ते क्रियापदे ।

कर्मप्रवचनीयेन तस्य तत्र नियम्यते ॥” (वाक्यपदीयम् 2-201)

इति ।

“आपिशलीयव्याकरणे 'समयादीनां कर्मप्रवचनीयत्वं दृश्यम्”
इति कातन्त्रव्याकरणे दुर्गमिहेन प्रतिपादितमित्याहुः । तदप्यत्रावश्यम् :

‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ (2-3-8) इति द्वितीयाविभक्तिः,

“कृदन्ते द्वयपसर्गे च यत् पूर्वैण विग्रहः ।

अनर्थकः कर्मप्रवचनीयो व्युद्धो वा विगृह्यते ॥” (अथर्वप्रातिशा-

स्यम् 1-1-10) इति विग्रहः, ‘सुस्तुतम्, अतिस्तुतम्’ इत्यादिषु

“कर्मप्रवचनीयत्वं क्रियायोगे विधीयते ।

षत्वादिविनिवृत्त्यर्थं स्वत्यादीनां हि धर्मिणाम् ॥”

(वाक्यपदीयम् 2-204)

इत्युक्तदिशा षत्वादिविधेयः इत्यादीनि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाफलानि ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा गत्युपसर्गसंज्ञयोर्बाधिका । एतत् सर्वमभिसन्धाय “प्रादय
एव क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीयाः ; यदाह—

“क्रियाविशेषजन्यानां सम्बन्धानां प्रकाशने ।

कर्मप्रवचनीयाः स्युर्निमित्तमवधारिताः ॥” इति....”

इत्यारभ्य विस्तरेण शृङ्गारप्रकाशे विवेचितमन्तानुसन्धेयम् ।

उपसर्गेभ्यः कर्मप्रवचनीयानां व्यापारभेदः पृथग् विद्यते । यथा ‘वृक्षमभि
विद्योतते विद्युत्’ इति विद्युद्वृक्षयोर्लक्ष्यलक्षणभावरूपः सम्बन्धोऽभिना
द्योत्यते । उपसर्गेण तु क्रियाविशेषार्थाभिव्यक्तिरेव क्रियते । उपसर्गाः षत्व-

1. ‘अभितःपरितःसमयानिकयाहाप्रतियोगेऽपि’ (वा. 2-3-8)

इति वार्तिकोपात्तानाम्, ‘उभसर्षतसोः कार्यं धिक्पुपयर्था-
दिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽप्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥’

(वा. 2-3-8) इति श्लोकवार्तिकोपात्तानां च ‘समया’ इत्या-
दीनामित्यर्थः ।

गत्वादिनिमित्तभूताः, कर्मप्रवचनीयास्तु द्वितीयादिप्रवृत्तेर्निमित्तभूता इति कार्य-
भेदोऽपि पृथग् विद्यते । उपसर्गास्तु 'ने प्राग् धातोः' (1-4-80) इति
शास्त्रात् धातोः पूर्वमेव प्रयोगाहं इति प्रयोगनियमस्तेषाम्, [नैवं कर्मप्रवच-
नीयामिति भिदा । इत्येवमादयो यथासम्भवमनुसन्ध्याः । विस्तरभिया विरम्यते ।

एवंविधानां चतुर्णामपि निपातत्वं समानम् । निपाता अनेका इत्यत्र
“इयन्त इति संख्यैषां निपातानां न विद्यते ।

प्रयोजनवशादेते निपतन्ति पदे पदे ॥” (बृहदेवता 2.95) इति
वचन प्रमाणीकुर्वन्ति ।

भोजेन शृङ्गारप्रकाशे (प्रथमप्रकाशे)

“जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तानुपप्राहित्वेन असत्त्वभूतार्थाभिधायिनोऽलिङ्ग-
संख्याशक्त्य उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति अव्ययविशेषा एव चादयो निपाताः ।
.....ते खलु विध्यर्थाः, अर्थवादाः, अनुवादाः, निषेधार्थाः, विधि-
निषेधार्थाः, अविधिनिषेधार्थाः इति षोढा सम्भवन्ति ।” इत्यारम्भ विस्तरणो-
दाहृतमनुसन्धेयं तत एव । एतेषु

“केऽप्येषां द्योतकाः, केऽपि वाचकाः, केऽन्यनर्थकाः ।

आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥”

(वाक्यपदीयम् 2-194)

इत्युक्तदिशा पादपूरणार्थानां वाक्यालङ्कारार्थानां च अनर्थकत्वम्,
'कश्चित्', 'किञ्चित्' इत्यादिषु किञ्चिदोत्तरमागम इवागत्य सम्भूयार्थबोधकत्वं
'चित्' इत्यादीनां इति च बोध्यम् ।

नदप्युक्तम्—

“उच्चावचेषु चार्थेषु निपाताः समुदाहृताः ।

कर्मोपसंग्रहार्थे च क्वचिदौपम्यकारणात् ॥

ऊनानां पूरणार्था वा पदानामपरे कचित् ।

मिताक्षरेषु ग्रन्थेषु पूरणार्थास्त्वनर्थकाः ॥" (बृहदेवता 2-89, 90)

एतादृशानां निपातानां परिज्ञानं याज्ञिकानामवश्यापेक्षितमिति

"सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः । काश्चिन्निपातभाजः"

(निरुक्तम् 7-13-5-7)

"निरुप्यते हविर्यस्मै सूक्तं च भजते च या ।

यैव तत्र प्रधानं स्यात् न निपातेन या स्तुता ॥" (बृहदेवता 1-78)

प्राधान्याद्वा निपाताद्वा स्तुयते ब्रह्मणस्पतिः ।" (बृहदेवता 8-60)

इत्यादिषु स्पष्टम् ।

(३) असर्वविभक्तितद्धितान्ताः ।

'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (1-1-38) इत्यत्र भाष्ये परिगणिताः तद्धित-
प्रत्यया अव्ययप्रयोजकाः । त एते—'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्व-
सुच्' (5-4-17) 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (5-4-18), 'एकस्य सकृच्च
(5-4-19) इति त्रयः प्रत्ययाः, 'बह्वल्पाभात् शम् कारकादन्यतरस्याम्'
(5-4-42) इत्यारभ्य 'मदात् परिवापणे' (5-4-67) इतिपर्यन्तं विधीयमाना
प्रत्ययाः, 'तसिश्च' (4-3-113) 'उरसो यच्च' (4-3-114) इति विहितः
शैषिकस्तसिः, 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' (5-1-115) 'तल तस्येव'
(5-1-116) 'तदर्हम्' (5-1-117) इति सूत्रेषु विहितो वतिः, 'विनञ्भ्यां
नानाजौ न सह' (5-2-27) इति सूत्रे विहितौ ना-नाञ्प्रत्ययौ, 'अमु च
च्छन्दसि' (5-4-12) इति विहितश्छान्दसः 'अमु' इति प्रत्ययः, 'किमेत्-
तिङव्ययवाद् आमु अद्रव्यप्रकर्षे' (5-4-11) इति विहित आमुप्रत्ययः इति ।
एतेषां विवरणं यथावसरमल ग्रन्थे युक्तस्थले कृतम् ।

(४) कृदव्ययानि ।

‘कृन्मेजन्तः’ (1.1.39) इत्यत्रोपात्ता मान्ता एजन्ताश्च कृत्प्रत्यया अव्ययसंज्ञकाः । मान्ताः - तुमुन् - णमुन् - कमुन् - खमुञ्प्रभृतयः । एजन्ताः— से—सेन्-असे-असेन्-क्से-कमेन्-अध्यै-अध्यैन्-कध्यै-कध्यैन्-शध्यै- शध्यैन्-तवै-तवेङ्-तवेन्-केन्-प्रत्ययाः, ‘प्रयै रोहिष्यै अव्य(धि)थिष्यै’ (3.4.10) इत्यत्र निपातनात् मिद्धौ कै-इष्यैप्रत्ययो, ‘दृशे विष्प्ये च’ (3.4.11) इत्यत्र निपात्यमानः केप्रत्ययः—इति ।

एवं ‘क्वान्तोसुन्कसुनः’ (1.1.40) इत्येतेषां त्रयाणामपि कृतमव्ययत्वम् ॥

(५.) अव्ययीभावसमामान्तानि ।

‘अव्ययीभावः’ (2.1.5) इत्यारभ्य ‘अव्ययपदार्थे च संज्ञायाम्’ (2.1.21) इति यावद् ये समाप्ता त्रिहितास्तेऽव्ययीभावसमाप्ताः । तेषां ‘अव्ययीभावश्च’ (1.1.41) इत्यव्ययत्वम् । ‘अव्ययीभावः’ (3.7) इति लिङ्गानुशासनसूत्रेषु मध्ये नपुंसकलिङ्गप्रकरणे पाठादव्ययीभावानां नपुंसकलिङ्गत्वमपि शास्त्रसंमतमित्यवधेयम् । अनव्ययं सत् अव्ययं सम्पद्यते—कार्यविशेषार्थमित्यङ्गीकृत्य भाष्येऽव्ययीभावस्याव्ययत्वे त्रीणि प्रयोजनानि ‘लुङ्मुखस्वरोपचाररूपाणि परिगणितानि ।

1. लुक्—‘अव्ययादात्सुपः’ (2.4.82) इति ‘प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति’ इत्यादिषु सुपो लुक् । मुखस्वरः—अतौ ‘उपाग्नि-मुखः’ इत्यत्र ‘मुखं स्वाङ्गम्’ (6-2-167) इति प्राप्तः उत्तरपदान्तोदात्तस्वरः ‘नाव्ययदिकलब्ध—’ (6-2-168) इति निमित्यते । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य ‘उपचारः’ इति पूर्वाचार्यसंज्ञा । ‘श्वःकारः, पुनःकारः’ इत्यादिषु ‘अतः कृकमि—’ (8-3.46) इति सकारादेशो न—इति त्रीणि प्रयोजनानि ।

तिष्ठद्वगुणं (2.1.17) 'इच् कर्मव्यतिहारे' (ग. सू.) इति पठ्यते।
तस्यायमर्थः—'इच् कर्मव्यतिहारे' (5-4-127) 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च'
(5-4-128) इति सूत्राभ्यां यः कर्मव्यतिहारेऽर्थे इच्छत्ययो बहुव्रीहिसमासा-
न्नो विहितः सोऽयव्ययीभावसमाससंज्ञको भवति—इति। तेन कर्मव्यतीहारा-
र्थकानां इच्छत्ययान्तानां द्विदण्ड्यादीनां च अव्ययत्वमिति बोध्यम्। द्विदण्ड्या-
दिराकृतिगण इति गणरत्नमहोदधिकारः। पाणिनीयास्तु नियतगणं त-
माहुः।

एवं यथामति विविच्य साधितोऽयमव्ययकोशोऽस्माभिः। तदस्मादर्थं
प्रतीत्य मुद्रं प्राप्नुयुर्विद्वांस इति विश्वसिभि। एतादृशे व्यापारेऽपरिचितं मां
मोत्साहं तदशतश सदर्थज्ञापनेन नियोजितवद्बोधः सकलकलाप्रवीणेभ्यः कवि
कोकिलादिविरुदभाभ्यः संस्कृतप्राध्यापकेभ्यो ब्रह्मश्री. डाक्टर्. वे. राघवा-
र्येभ्यः सानति कृतज्ञताविष्करणपूर्वमाधमर्ण्यं धृत्या, सुतनिर्विशेषं मदुपरि
महान्त विश्वासमालम्ब्यैतन्मुद्रणप्रकाशनादिषु व्यापृतेभ्यः प्राइव्वाकमूर्धन्येभ्यः
संस्कृतविद्यासमितिसचिवेभ्यः ब्रह्मश्री. ति. वे. विश्वनाथार्येभ्योऽसंख्याकान्
धन्यवादान् प्रदर्श्य, यन्मूलमीदृग्व्याकरणज्ञानं मयाऽऽसादितम्, तेभ्यः, प्रथमं
मामस्मिन् व्यापारे सप्रीतिं नियुज्य अनुगृहीतवद्भ्यः, शाबरन्नाकर. कुलपति.
ब्रह्मश्री. (स्वर्गीय.) कोट्टारम्. रामसुब्बशास्त्रिभ्यः शब्दशास्त्रे मदीयां इमां
कृतिं समर्थ्य आत्मानं कृतार्थयामि।

श्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् मदज्ञानापतिताः, अनवधानागताः, मुद्रणालया-
सान्निध्यादायाताः, अक्षरसंयोजककृता वा दोषा यदि स्युः तान् क्षान्त्या क्षमापरैः
अनुगृह्यालुभिर्विद्वद्भिरनुशीलनीयोऽयं ग्रन्थ इत्यभ्यर्थयते—

श्रीमुद्रणालयागङ्गान्-
मन्त्रिभिः
वित्तोपिकृत
चैवानुसंधा
14-4-1971

विद्वद्वशंवदः
पैयम्बाडि. चेदुडर्. वा. श्रीवत्साङ्गाचार्यः
न्यायव्याकरणवेदान्तविद्वान्
संस्कृतविद्यासमितिप्रधानाध्यापकः

श्रीरस्तु

अस्मद्गुरुभ्यो नमः

॥ अव्ययकोशः ॥

—*—

अव्याकृताद् व्याकृतवन्तमादौ

नामानि रूपाणि च, सर्वधातुम् ।

तमव्ययं वाग् यदुपज्ञमर्सात्

हयाननं नौमि हृतानखेदम्

॥ १ ॥

श्रीगमसुच्चशास्त्रिप्रवरं प्रणिपत्य शाब्दिकाग्रयमणिम् ।

तन्मेवनाऽऽशब्दः श्रीवत्साङ्कः करोति कृतिमेताम्

॥ २ ॥

अव्ययानां निपातानां सोपमर्गगतेस्तथा ।

कर्मप्रवचनीयानां स्वरूपं लक्षणं भिदा

॥ ३ ॥

तेषामर्थविशेषेषु प्रयोगश्च प्रदर्श्यते ।

क्षीरस्यामिकृता वृत्तिः प्रधानेनाऽऽश्रिता मया

॥ ४ ॥

वह्निं कोशवाक्यानि वीक्ष्य सारो निरूप्यते ।

नामलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते

॥ ५ ॥

अद्य यावद् विमृष्टं यदायिक्षुण्णपथाश्रितम् ।

त्रिवुधः सार आदित्यस्तस्य मूढमः कृपालुभिः ॥

॥ ६ ॥

श्रीः

(1)

“अ सम्बोधनादिषु” (नि.) [अ]

‘अशब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः ।

अनुकम्पायां च तथा—’ इति मेदिनी ।

सम्बोधने — अ¹ आगच्छ । अभावे—²अऋणी^A । स्वल्पार्थे—
अबला । (अल्पबला अबला ।) ³प्रतिषेधे—‘अ विप्र इव भाषसे—’
(विप्रवत् न ब्रूवे इत्यर्थः ।) अनुकम्पायाम्—अ बालोऽयम् ।

क्षीरस्वामी तु ‘स्वरप्रतिरूपका असूयादौ—’ इत्याह । अत्र
तिलकेन ‘अ अपगच्छ ।’ इत्युदाहृतम् । तेनास्याध्ययस्य असूयाऽप्यर्थ इति

[अ] ‘उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः’ (ग. सू. 1-4-57)
इति चादिषु (1-4-57) वचनात् स्वरप्रतिरूपकानाम्=अकारा-
दीनां निपातत्वम् । निपातत्वेन ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ (1-1-37)
इत्यव्ययत्वम् ।

1. ‘निपात एकाजनाद्’ (1-1-14) इति प्रगृह्यसंज्ञाश्रयस्य । तेन,
‘न्युतप्रगृह्या अचि निग्यम्’ (6-1-125) इति प्रकृतिभावः । सवर्ण-
दीर्घापवादः ।

2. अ ऋणी=अऋणी । अम न्यूनपुरुषे मनो नकारलोपो न । किन्तु अ इत्य-
व्ययेन समासः । अन्वया नन्तरपुरुषश्चल इव अनृणी इति बुडागमो
भवेत् । ऋकारस्य हल्त्वानाश्रयणेन बुडागमो नेति कश्चित् ।

3. प्रतिषेधार्थेऽपीदम् ‘अ’ इत्यव्ययं वर्तते इत्यत्र, ‘अ निषेधे पुमान्
विर्णौ’—इति श्रीरहस्यप्रसारि (मूलमन्त्राधिकारे) वेङ्कटनाथोपास-
कोशान्तरवाक्यमपि प्रमाणम् ।

A. ‘दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।

अऋणी चाप्रवासी च म वाचिचर मोक्षते ॥’ (म. भारते)

ज्ञायते । वर्धमानस्तु 'स्वरादिः सम्बोधनभर्मानुक्त्यापूरणप्रतिषेधेषु यथा-
सम्भवं भवति । अ अपेहि ।' इत्याह । अत्तास्मामिस्तु मेदिनीकोशानु-
सारेणोदाहरणानि दत्तानि ।

अव्ययानां स्वरूपं तु महाभाष्ये—(1-1-37)

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥' (गो. ब्रा. 1-1-26)

इति आथर्वणश्रुत्युदाहरणपुरस्सरं प्रदर्शितम् । एतद्विस्तरस्वस्मा-
भिर्यथासम्भवं युक्तस्थले प्रदर्शयिष्यते ।

(2)

“अकस्मात् अतर्किते” (चादिः) [अ]

‘— अतर्कितोपनते’ इति वर्धमानः ।

‘कस्मादकस्मादुदितः पिशाचः—’

‘कस्मादकस्मादमी—’ (ग. र. म. श्लो)

(3)

“अग्रौ तैक्ष्ण्ये” (सा.)

विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिदम् ।

“अग्रौकृतामथ हुतैरुदककृदंशा-

वार्दकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् ॥’ (ग. र. म.)

- [अ] नमस्तमस्तकिशब्दस्य पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयमिति केचित् । तथापि
विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन चादिषु (1-4-57) पाठादव्ययत्वमिति हेयम् ।
1. 'साक्षात्प्रभृतीनि च' (1-4-74) इति कृजो योगे वा गतिसंज्ञा ।
गतिसंज्ञकानां निपातत्वात्, 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' (1-1-37)
इत्यव्ययसंज्ञा । कृजो योग एव गतिसंज्ञा वा भवति । 'कुगतिप्रादयः'
(2-2-18) इति गतिसमासः । पक्षे अग्नौकृत्वा इत्यपि साधुः ।
एवमेव गतिसंज्ञकानां विषयेऽव्ययत्वं रूपनिष्पत्तिश्चोत्तरत्रापि सर्वत्र
हेयम् ।

(4)

“अग्रतः” (आद्यादिः)

अग्रे इत्यग्रतः¹।

(5)

“अग्रे पुरस्तादर्थे” (च)

¹अग्रेसरः, ²अग्रेवणम्। ³अग्रगूः, अग्रदिधिषुः।

(6)

“अघो पापार्थे” (च) [अ]

‘— नीचाह्वाने’ इति केचित्।

अघो चौर !।

1. ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः’ (5-4-44) इत्यत्र ‘आद्यादिभ्य उपसंख्या-
नम्’ (वा. 5-4-44) इति वचनात् अग्रशब्दात् सप्तम्यर्थे तसि-
प्रत्ययः। ‘तद्धितश्चायवैविभक्तिः’ (1-1-38) इति वचनात् तसि-
प्रत्ययान्तस्याप्ययत्वम्। एवमेव, ‘दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।’ इति महाभाष्योपात्ते (1-1-1)
वाक्येऽपि स्वरतः, वर्णतः इत्युभयत्रापि आद्यादिस्वात् (वा. 5-4-44)
नृनीयाविभक्तौ तसिप्रत्ययो ज्ञेयः। स्वरण = स्वरतः, वर्णेन वर्णतः इत्यर्थः।
आद्यादिशकृतिगणः। ‘वस्तुतः तदनिर्देश्यम्—’ (वाक्यपदीये सुबर्थ-
निर्णये) इति श्लोकेऽपि वस्तुतः = वस्तुनि इत्यर्थः। तत्रापि सप्तम्यर्थे
तसिः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्।

‘पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सतः’ (3-2-18) इति सूत्रेणात्र प्रयोगे सतः
उपप्रत्ययः। अत्र सूत्रे अग्रशब्दस्यैव पृथक्त्वं प्रकृतप्रत्ययसक्तियोगेन
निपात्यते — इति सिद्धान्तकौमुदी।

‘वनं पुरगामिश्रकासिप्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः’ (8-4-4) इति णत्वम्।

‘ऊह च गमादीनाम्-’ (वा. 6-4-40) इति गमेः ऊहप्रत्यये रूपमेवम्।

‘— पापार्थे’ इत्यस्य, पापिनः सम्बोधनरूपेऽर्थेऽथ वृत्तिः इत्यर्थः।
शब्दकल्पद्रुमे अघोस् इति सकारान्तरवेनास्थाप्यसम्बोधनात् कृतम्।
केवलं सम्बोधनार्थकत्वमपि दर्शितम्। ‘अघो बाह्वजाः !’ इत्यादिप्रबो-
गानुसारेण केवलसम्बोधनार्थकत्वमेव साध्विति युक्तमुपस्थाप्यते।
निपातावयवोपपन्नवृत्त्यनुसारेणास्माभिः ‘पापार्थे’ इत्यर्थे निर्देशः कृतः।

(7)

“अङ्ग पूजासम्बोधनयोः” (च)

‘—समृद्धयुगप्रतिलोम्येषु।’ इति शाकटायनः ।

‘पुनरर्थेऽङ्ग—’ इत्यमरः ।

‘अङ्ग सम्बोधने हर्षे सङ्गमासूययोरपि।’ इति मेदिनी ।

पूजायाम—अङ्ग विद्वन् ! माणवकमध्यापय ।

सम्बोधने—‘अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम् ।’

(रामा. अयो. 96-15)

(8)

“अज्ञसं सातत्ये” (ख)

‘‘अज्ञसमास्फालितवल्गुकीगुण—’ इति माघः (1.9) ।

(9)

“अज्ञासा तत्त्वशीघ्राथयोः” (ख) [अ]

‘प्रकृतार्थेऽपि’ इति शब्दकल्पद्रुमे ।

तत्त्वे—वक्तव्यज्ञासा मुनिः ।

शीघ्राथे—‘सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यज्ञसैव ।’

1. ‘नमिकम्पिस्त्वजसकमहिंसदीपो रः’ (3-2-167) इत्यनेन नन्पूर्व-
कात् ‘जसु मोक्षणे’ (दिवादिः-पर.सेट्.सक.) इति धातोः ताच्छीलिके
रप्रत्यये, स्वरादिपाठानुस्यवत्त्वं क्रियासातत्ये । अन्यस्य पुकिङ्, नपुंसक-
लिङ्गम् । तद्यथा—‘भाषानाद् द्वादशरात्रमज्ञासाः’ (3-2-167 पद-
मअर्जुपानं बावयम्) ‘अज्ञसदीक्षाप्रयतस्व मदगुरोः—’ (रघुवंशे) इति ।

[अ] ‘आसमांसं शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यज्ञासा विप्रो मङ्गलः सद्धम साधतम् ॥’

इति मनुस्मृतौ (2-244) निम्नितार्थेऽपि ‘अज्ञासा’ इति प्रयुक्तमित्यपि
हेतुम् ।

अति

(10)

“अट्टु अत्युच्चं” (च)

अट्टु इत्यध्ययं अनादरे वर्तते । तस्य ‘प्रकारे गुणवचनस्य’
(8-1-12) इति द्विवचने, ‘शकन्वादिषु परस्मै वाच्यम्’ (वा.6-1-94)
इति परस्मै ‘अट्टु’ इति सम्पद्यते । अस्य चादिषु (1-4-57) पाठस्तस्या-
कृतिगणवाद्भेदः । तेनाध्ययवचनम् ।

(11)

“अठ भर्त्सने” (च)

अठ किं करोषि ?

(12)

“अड भर्त्सने” (च)

अड किं कृतं त्वया ?

(13)

“अति उल्लङ्घननिर्वाहानर्यातिशयवञ्चने ।

अन्यधर्मप्रापणानुज्ञानेऽन्तर्भावभूतयोः ॥”

(उ. क. ग.)

उल्लङ्घने—अतिक्रमः, अतिपतति (वेला), अतिचारः ।

निर्वाह—अतिगमयति । अनर्थे—अत्याहितम् । अत्ययः ।

अतिशये—‘अतिशेते’ । ‘अतिवेगः’ ।

वञ्चने—अतिसन्धानम् । अन्यधर्मप्रापणे—अतिदेशः ।

A. “—‘अट्टु हासमशिवं शिवदूती चकार ह ।’ इति चण्डी ।”
इति वाचस्पत्ये ।

1. अस्य प्राप्तित्वात् ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ (1-4-59) इत्युपसर्ग-
वचम् । शीङ्धातोः स्वार्थकत्वेऽपि, उपसर्गवशात् ‘उपसर्गेण
धात्वर्थो बलाद्व्यग्र नीयते ।’ इत्यभियुक्तोक्त्या अतिशयार्थत्वमिति
ज्ञेयम् । ‘कुमतिप्राद्वः’ (2-2-18) इति समासः ।

2. अतिशयितो वेगः अतिवेगः । अतिशयार्थोऽत्र गम्यः ।

अनुज्ञाने—अतिसृजति । अन्तर्भावे—अतिगच्छति नृपम् ।

भूते—अतीतः ।

भृशाधिकाबुध्यर्थेष्वपि दृश्यते । तद्यथा—भृशे—अतीव । अतिवृद्धः ।
अधिके—‘अति सर्वत्र वर्जयेत् ।’ अबुद्धौ—अतिगहनम् (बुद्धेरविषय
इत्यर्थः) । पूजायाम्—‘अति स्तुतम्, अति सत्कृतेव भवता । अतिक्रमणे—
‘सर्वान् ^२गुणान् एष गुणोऽति भानि ।’ ^३अतिश्राः ।

(14)

“अतीव अतिशये” (स्वरादिः-नि.)

“अतीव सुकुमाराङ्गी—”

(15)

“अत्युमशा हिंसायाम्” (ऊर्यादिः, नि.)

1. ‘अतिरतिक्रमणे च’ (1-4-95) इति सूत्रे चकारेण पूर्वसूत्रे
(1-4-94) ‘—पूजायाम्’ इत्युक्तस्वात्रापि सम्बन्धः । तेन
पूजार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपमार्गसंज्ञाया
बाधितत्वात् अतिस्तुतम् इत्यत्र पठ्यं न ।
2. ‘अतिरतिक्रमणे च’ (1-4-95) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
अतिक्रमणम् = निष्पन्नेऽपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिः । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीया’ (2-3-8) इति ‘सर्वान् गुणान्’ इत्यत्र द्वितीया ।
3. अतिक्रम्य सर्वान् तिष्ठतीति अतिष्ठाः । अतिपूर्वकस्य स्थाधातोः कृपि रूप-
मेवम् । ‘अस्याद्भ्यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया’ (वा. 2-2-18) इति
समासः । अतिष्ठाः = सर्वातीतः । ‘बृहत्पाण्डुरवासा अतिष्ठाः... एषमु-
पास्तेऽतिष्ठाः.....’ इति बृहदारण्यकोपनिषदि (2-1-2) प्रयोगः ।
‘उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्मतिस्तीतिस्तोभतिस्था—’ (8-3-65)
इति पठ्यम् ।
4. ‘अति+इव’ इति निपातद्वयसमुदायोऽयम् । स्वरादिषु (1-1-37)
निपातसमुदायस्यास्य पाठात् समुदितस्यैवाप्यवयवम् । प्रादिसमासः ।

ऊर्यादिगणे (1-4-61) पाठात् एतदव्ययं वर्तत इति ज्ञायते । अनुकरणशब्दोऽयम् । गणरत्नमहोदधिप्रभृतिष्वदृष्टोऽपि गणपाठदर्शनादत्रोपात्तोऽस्माभिः । हिंसार्थकत्वं तु वाचस्पत्ये बृहदभिधान उक्तम् । ऊर्यादिगणपठिताः शब्दाः, “शब्दस्वाभाव्यात् तत्रैव (कृभ्यस्तियोगे) प्रयुज्यन्ते । प्रायेण सजातीयाः सहचराः भवन्तीति न्यायेन एषां तथा सादृश्यावगमात् । तत्रापि.....करोतिनैव योग इति व्यवस्था ।” इति प्रौढमनोरमोक्तेः कृञ्धातुनैव योगभाज इति ज्ञेयम् । अत्युभशाकृत्य = हिंसित्वा इत्यर्थः । ऊर्यादीनां ‘प्राग्ग्रीष्मरात्रिपाताः’ (1-4-56) इति निपातत्वम्, निपातत्वात् ‘खरादिनिपातमध्ययम्’ (1-1-37) इत्यव्ययत्वमिति च ज्ञेयम् । एवमेवोत्तरत्र निपातस्थलेषु अव्ययत्वं ज्ञेयम् ।

(16)

“अत्र एतस्मिन्नर्थे” (त.)

‘एतस्मिन्’ इत्यर्थे ‘सप्तम्याखण्ड’ (5-3-10) इत्यनेन एतच्छब्दात् सप्तमीविभक्तौ ऋदप्रत्ययः । ‘एतदस्त्रतसोलतसौ चानुदात्तौ’ (2-4-33) इति एतच्छब्दस्य ‘अश्’ इति आदेशः, स च शित्वात् सर्वादेशो भवति । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यत्र, ‘सिद्धं तु पाठात्’ (वा. 1-1-38) इति वार्तिक्याख्यानावसरे भाष्ये ‘तसिलादयः प्राक् पाशपः’ इति परिगणनात्, अस्याव्ययत्वमिति ज्ञेयम् । एवमेवोत्तरत्र तत्र, यत्र इत्यादिष्वपि स्थलेषु तेषामपि पदानामव्ययत्वं ज्ञेयम् ।

(17)

“अथ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयवितर्कविकल्पेषु” (च. ख.)

मङ्गले—“अथ शब्दानुशासनम्” (महाभाष्ये प्रारम्भे)
 आनन्तर्ये—“अथ प्रजानामधिपः प्रमाते—” (रघुवंशे 2-1)
 आरम्भे—“अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः” (आप. धर्मसूत्रे 1-1-1)
 प्रश्ने—“अथ शक्नोषि भोक्तुम्?”, “अथ धावसि पर्वते?”
 कात्स्न्ये—अथ परस्मैपदम् । (परस्मैपदानि कात्स्न्येन प्रतिपाद्यन्ते
 इत्यर्थः ।)

अधिकारे—‘अथ योगानुशासनम्’ (यो. सू. 1-1) ।
 प्रतिज्ञायाम्—गौडो भवान् अथेति ब्रूमः । (भवान् गौड इति
 सप्रतिज्ञं ब्रूम इत्यर्थः ।)
 समुच्चये—‘दुर्योधनोऽथ राधेयः’ (महाभारते)
 वितर्के—शब्दो नित्यः, अथानित्यः । संशयोऽपि वितर्कविशेषः

1. ‘शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्’ इति महाभाष्ये
 ‘अथ’ इत्यस्य अधिकारार्थत्वेन व्याख्यानेऽपि मङ्गलार्थकत्वेनायस्य शब्द-
 स्वादी प्रयोग इति बहुषु ग्रन्थेषु प्रतिपादनात् मङ्गलार्थकत्वमप्यत्रा-
 स्थायशब्दत्वेति शेषम् ।

मङ्गलं तु नास्त्वप्यवस्य साक्षाद् वाच्यार्थः ; किं तु श्रुत्या मङ्गल-
 साधनं भवति । “ओङ्कारश्चायस्य शब्दश्च द्वावेतौ मङ्गलः पुरा । कण्ठं
 भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुधौ ॥” इत्युक्ते, ‘अथान्तरप्रयुक्त
 एव द्वयशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति’ । इति शाङ्करमहामुखा-
 भाष्ये (1-1-1) प्रतिपादितत्वाच्च । तेन मङ्गलवाचकस्य सन्धार्यत्वे-
 ऽपि स्वरादिपाठादप्यवस्यत्वं सिद्धयति ।

‘उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कारुत्विषि वेदिकोदरे ।
 यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्धिर्वर्गः स्रपयाम्बभूव ताम् ॥’
 इति नैषधश्लोके “अथस्रपयाम्बभूव = मङ्गलस्नपनं चकारेत्यर्थः ।”
 इति मनोरमायां व्याख्यातम् । चादित्वादस्य निपातत्वमपि ।
 तेन निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलम्, मृदङ्गध्वनिवत् ; इत्यादिकमत्र
 यथावयमूहम् ।

एव । अतश्च संशयार्थेऽपि अथशब्दः प्रयुज्यते ।

विकल्पे—‘श्रुतावुपेयात् ; (श्रुतौ व्यवेयात्) अथानुतौ परस्परार्थम् ।’
पक्षान्तरेऽपि दृश्यते । यथा—‘अथ चेत् त्वमिमं धर्मं संपाद-
न करिष्यसि ।’ (गीता २-३३) इत्यादिषु ।

(१८)

“अथकिम् स्वीकारं” (नि) [अ]

निपातसमुदायोऽयम् ।

देवदत्त ! गच्छसि ? अथकिम् ।

(१९)

“अथकिम् कतरत् इत्यर्थे” (नि)

अथकिम् श्रेयः, भोगो वा मोक्षो वा ? [दृष्टव्यः ।

अथ+किम्+उ इति निपातत्रयसमुदायोऽयम् । चादिषु (१-४-५७)

(२०)

“अथच किञ्चेत्यर्थे” (नि)

(२१)

“अथतु किन्त्वर्थे” (नि)

(२२)

“अथवा पक्षान्तरे” (नि)

‘अथवा कृतवाग्द्वारे—’ (रघुवंशे १-४)

अयमपि निपातसमुदाय एव । चादिषु (१-४-५७) पाठादस्याव्यय-
त्वम् । ‘अथ’ इत्यव्ययस्य पक्षान्तरमप्यर्थः । तस्यैव वाकारेण समुच्चित्य

[अ] स्वीकारोऽत्र प्रष्टुराश्रयानुरोधेनाभ्युपगमः, न तु स्वीकरणरूपः ।
अभ्युपगमोऽपि न वाच्यवृत्ताऽज्ञेन निपातेन लभ्यः । किं तु घोट-
कत्वेन लभ्यते । अत एव निपातानां वाचकत्वं घोटकत्वं वा इत्यत्र
घोटकत्वमेव बहुलाप्रयोगानुसारेण शाब्दिकैरङ्गीक्रियते इत्यपि शेषम् ।

नियमेन प्रयोगे पक्षान्तर एव वृत्तिः । पूर्वोक्तदिशाऽस्य निपातसमुदायस्यापि पक्षान्तरस्योक्तत्वम्—इत्यादिकं यथायथमूह्यम् । अथवापि इत्यपि निपात-समुदायः पक्षान्तरार्थकश्चादिषु (1-4-57) द्रष्टव्यः ।

(23)

“अथो प्रकृत्यधिक्रियास्थापनान्वादेशेषु” (च) [अ]

‘अथाथो संशये स्याताम् अधिकारे च मङ्गले ।

विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्स्न्यारम्भसमुच्चये ॥’ इति मेदिनी ।

प्रकृतौ—“अथो अत्रेनैव जीवन्ति” (तै. आ. 8-2-1)

‘अधिक्रियायाम्—‘अथो परोक्षं कुर्यात् ।’

स्थापने—‘अथो वर्णानां संस्कारः ।’ अन्वादेशे—इमं वेदमध्यापय ।

अथो एनं शिक्षामध्यापय । समुच्चये—‘स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥’ (ननुस्मृतिः 2-240) ।

मङ्गले—‘अथो अरिष्टतानिभिः ।’ (ऋ. वे. 10-1-17-4) ।

विकल्पे—‘नदीषु स्नायात्, अथो देववातेषु । अनन्तरे—‘अथो

सर्वं श्रापदं मक्षिका तृप्यतु किमिः ।’ (अथर्व. 11-9-10) । प्रश्ने—

अथो कथितं नु ? । कार्त्स्न्ये—“अथो वनस्पतीनाम् ।’ (अथर्व. 4-4-5) ।

[अ] अस्यास्यस्य वैदिकप्रयोग एवोपलभ्यते । कुत्रचिद्देवार्थेषु लौकिक-प्रयोगं पूर्वं निदर्शनतया प्रदर्शितः । तथापि, अमरदण्डनाथमेदिनीकारप्रभृतिभिः लौकिकाम्येषु परिगणनादस्माभिश्च लौकिकवैदिको-भयविधाययानामपि सङ्कलनादलोपात्तोऽयम् । एवमेव उत्तरस्यापि केवलवैदिकाम्येषु गतिरित्यपि ज्ञेयम् ।

1. तिलकस्तु ‘अथो सत्त्वाहुः ।’ इत्यादिषु समुच्चयेऽपि अधिक्रियायाः सत्त्वमङ्गीकृत्य समुच्चयाधिक्रिययोरेकार्थ्यमाह । अस्माभिरस्तु—आरम्भानन्तर्ययोरिव ईषज्जेदमपि मेदकरवेनाभ्युपगम्य द्वयोः रूपकप्रयोगः प्रदर्शितः ।

आरम्भे—‘अथो आपो मे दीक्षां नेत प्रमुष्णान्’—(मैत्रायणीयसंहिता—3-6-2) ।

(24)

“अद् आकस्मिकार्थे” (ख. च.)

¹अदभुतम् ।

(25)

“अद्वा सत्ये” (ख. च. सा.)

‘स्फुटार्थाद्वधारणयोः । मत्यतिशययोरित्येके ।’ इति गणरत्नमहो-
दधिः । साक्षात्कारेऽपि वाचस्पत्ये उपात्तः ।

सत्ये—‘अद्वा श्रियं पालितसङ्गराय—’

स्फुटार्थे—‘आराधितोऽद्वा मनुस्सरोभिः ।’ (शिशुपालवधे 3-42)

अवधारणे—‘अद्वा निर्धार्यतेऽतश्चतुरधिकरणी तत्त्वचिन्तोपयुक्ता ॥’

(अधिकरणसारावलिः 25)

नाक्षात्कारे—²‘अद्वाकृतेव वियता तरसि खलक्ष्मीम् ॥’ (गण. र. म.)

³मत्याम्—‘तदद्वातय इद् विदुः ॥’ (ऋ. वे. 10-85-16)

1. ‘अदि भुधो हुतच्’ (पञ्चपाद्युणादिसूत्रम् 5-1) इत्यत्र प्रौढमनोरमा-
याम् ‘अद् इत्यव्ययसाकस्मिकार्थे ।’ इत्युक्तम् । तदनुसारेणास्मा-
भिरेतदव्ययं चादीनां (1-4-57) स्वरादीनां (1-1-37) च आकृति-
गणत्वानुलिखितमिति ज्ञेयम् ।
2. ‘साक्षात्प्रभृतीनि च’ (1-4-74) इत्यत्र गणे अद्वा इति पठ्यते,
तस्य कृजो यंगे गतिसंज्ञा । गतिसंज्ञकानां निपातत्वेनाव्ययत्वम् ।
‘कुगतिप्राद्वयः’ (2-2-18) इति गतिसमासः । ‘साक्षात्प्रभृतिषु
च्यर्थवचनम्’ (वा. 1-4-74) इति वचनात् अभूततद्भाव रूपे
च्यर्थे साक्षात्प्रभृतिषु पठितानां वृत्तिः । एवं च, पूर्वं अनद्वा कृतं
सत् अधुना अद्वाकृतमित्यतार्थो बोध्यः ।
3. ‘अद्वा’ इत्यस्मात् छन्दसि बाहुलकात् तिप्रत्यये रूपमेवम् । अद्वातिः
—अतिशयेन मेधावी इत्यर्थः ।

अतिशये—‘यस्य स्याद्द्वि न विचिकित्साऽस्ति—’ (आ. 3. 3-14-4) ।

(26)

“अथ अस्मिन्नहनि” (त.)

“अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि—’ (कुमारसम्भवे 5-86)

(27)

अथ (अथा) आनन्तर्ये” (नि.)

“अथा निविद्ध उत्तरे—’ (ऋ. 4-18-9)

अथ इत्यर्थोऽपि, अव्ययस्यास्याम्नीति ज्ञायते । तथा—

‘अथ त्वा विधे पुर इन्द्र देवाः—’ (ऋ. 6-17-8) इत्यत्र

मायणाचार्यैः ‘अथ + अधुना, अस्मिन् काले ।’ इति विवर-

णात् ।

(28)

“अधरतः अधोभागाथे” (त. नि.)

1. ‘मद्यः परस् पराधिक्यमः परेणव्यय—’ (5-3-22) इत्यत्र ‘इन्द्रो अभावो धरतः’ (वा. 5-3-22) इत्यनेन वार्तिकेन ‘इन्द्रम्’ शब्दस्य सप्तम्यां प्रकृतेरभावः व्यग्रव्ययस्य निपात्यते । अस्मिन्नहनि इत्यर्थः । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यस्यावयवत्वम् । सप्तम्यर्थस्वाधारस्व ‘अद्यत्वे—’ (महाभाष्ये पत्यशाङ्किके 1-1-1) इत्यादिष्वपि वृत्तौ बोधकत्वं ज्ञेयम् । समासान्तरघटकत्वमपि प्रकृत-भाष्यप्रयोगादेवेत्येतदपि ज्ञेयम् ।
2. ‘मुपां सुलुङ्—’ (7-1-39) इत्यादिना अथ इत्यस्य वर्णव्ययः धकारः इति वाचस्पत्ये प्रतिपादितम् । वस्तुवस्तु ‘अथ’ इति वत् ‘अथ’ इत्यपि स्वतन्त्रमवयवमिति भाति । अत्र ‘निपातस्य च’ (6-3-136) इति दीर्घः ।

‘अधस्तादधरतः—’ (श्लो. 5-92) इति हलायुधः । अधर-
शब्दात् प्रथमा-पञ्चमी-सप्तम्यर्थेषु आधादेः (वा. 5-4-44) आकृतिगणत्वेन
सार्वविभक्तिकस्तसिः । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यन्यत्रत्वम् ।

(29)

“अधस्तात् अधरत इत्यर्थे” (त. नि.)

“अधस्तात् अधरतः—’ (श्लो. 5-92) इति हलायुधः ।

(30)

“अधरात् दक्षिणत इत्यर्थे” (त. नि.)

‘पश्चादोत्तरा²दधराद् आ पुरस्तात् ।’ (ऋ. 6-19-9)

(31)

“अधरात्तात् अधरत इत्यर्थे” (त. नि.)

‘सवितोत्तरात्तात् सविना³धरात्तात् ।’ (ऋ. 10-36-14)

1. अधरशब्दस्य ‘दिवसन्देशः सप्तमीपञ्चमीत्रयमाभ्यो दिग्देशकादिभ्य-
स्तातिः’ (5-3-27) इत्यस्तातिप्रत्ययः । तस्य च ‘तद्धितश्चा-
सर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यन्यत्रत्वम् । ‘अस्ताति च’ (5-3-40)
इत्यनेनात्र यद्यपि अधरशब्दस्य अधादेशः प्राप्तः ; तथापि पृषोदरादि-
त्वात् (6-3-109) अधादेशो नेति ज्ञेयम् । अधरस्मात् इत्यन्य-
त्रयं किञ्चित् शब्दकल्पद्रुमे उपात्तम् । तदानीं विभक्तिप्रतिरूपक्रम-
न्ययं तदिति बोध्यम् ।
2. ‘उत्तराधरदक्षिणादातिः’ (5-3-34) इति प्रथमापञ्चमीसप्तमीभ्यो
ऽधस्तात्तात् आतिप्रत्ययः । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38)
इत्यन्यत्रत्वम् । अधरशब्दस्याधोभागार्थकत्वेऽपि वैदिके प्रयोगे दृष्टानु-
विधाभ्रवणेन दक्षिणदिगर्थकत्वम् । अत्र मन्त्रेऽत एव सायणाचार्यैः
‘अधरात् = दक्षिणात् ।’ इति व्याख्या कृता ।
3. अधरशब्दात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु अस्तातिप्रत्यये, पृषोदरादिःत्वात्
(6-3-109) प्रत्ययस्यसकारस्य लोपे, पृषोदरादिश्चादेव प्रकृते-
रधादेशाभावे च रूपमेवम् ।

(32)

“अधरेण अधरस्मिन् देशे दिशि च” (त. नि.)

‘अधरेण कमण्डलुं कटोऽस्ति ।

(33)

“अधरेद्युः अधरस्मिन् अहनि” (त. नि.)

‘अधरेद्युर्गमिष्यति ।’

(34)

“अधस् (:) अधोभागार्थे” (त. नि.)

‘स्यादधस्तादधोऽधरे ।’ (श्लो. 5-92) इति हलायुधः । ‘पत’त्यधो,
 धाम विसारि सर्वतः—’ (शिशुपालवधे 1-2)

(35)

“अधस्तात् अधरे इत्यर्थे” (त. नि.)

‘स एवाधस्तात्.....अहमेवाधस्तात् ।’ (छा. उ. 7-25-1)

1. अधरशब्दात् ‘एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः’ (5-3-35) इत्यनेन प्रत्ययः । तस्य चासर्वविभक्तितद्धितप्रत्ययत्वात् अव्ययत्वम् । कमण्डलुं इत्यत्र ‘एनपा द्वितीया’ (2-3-31) इति द्वितीया ।
2. अधरे—परे दिवसे इत्यस्मिन् अर्थे अधरशब्दादेद्युसुच् प्रत्ययः । ‘सद्यः परूपरायैषमः परेद्युष्यद्य पूर्वद्युर्नवेद्युरितरेद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युः—’ (5-3-22) इत्यादिना निपातितः । असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वादव्ययत्वम् । अधिकरणशक्तिप्रधानोऽयं शब्दः ।
3. ‘पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्’ (5-3-39) इत्यनेनाधरशब्दस्य प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु असिप्रत्ययः, प्रकृतेः (अधरशब्दस्य) अध् इत्यादेशश्च । अयमपि असर्वविभक्तितद्धितान्त इत्यस्याप्यव्ययत्वम् । प्रथमार्थे—‘अधो रम्यम् ।’ पञ्चम्यर्थे ‘अधो वृक्षात् पतति ।’ सप्तम्यर्थे—‘अधो गृहे शेते ।’ अयमपि शब्दः प्रायः अधिकरणशक्तिप्रधानः ।
4. ‘दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेभ्वस्तातिः’ (5-3-27) इत्यधरशब्दादस्तातिप्रत्ययः । स चासर्वविभक्तितद्धित इति तदन्तस्याव्ययत्वम् । ‘अस्ताति च’ (5-3-40) इत्यनेन अधरशब्दस्य अस्तातिप्रत्यये परत अध् इत्यादेशः ।

(36)

“अधि स्वाध्याधिव्यनिन्दाऽभिचारे स्मृतिपाठयोः ।

पाकारम्भे प्रहसने प्रेरणोपरिभावयोः ॥

स्वीकारे विनियोगे च लामे 'सन्धानसम्मुखे ।

ज्ञानप्रस्तावयोः—॥” (उ. ग. क. नि.) [अ]

स्वाम्ये—अधिपः, अधिराट् । आधिक्ये—अध्याहारः, अधिमासः ।
निन्दायाम्—अधिक्षेपः । अभिचारे—अधिचरति । 'स्मृतौ—मातुरध्येति ।
पाठे—अधीते । अध्यायः । पाकारम्भे—अधिभ्रयणम् । प्रहसने—तमधि-
चक्रे । (तमभिव्रभूवेत्यर्थः ।) प्रेरणे—अध्येषणा । 'उपरिभावे—अधिज्ञेते ।
'अधीवामः । अधिकारः । स्वीकारे—अध्यवसायः । विनियोगे—अधीष्टे ।
लामे—'यत्ते समधियच्छन्ति' अधिकम् । सन्धाने—अधिसृजति शरान् ।

1. 'सन्धान—' इति निपाताव्ययोरप्यगंवृत्तौ परिदृश्यमानः पाठोऽपपाठः ।
उदाहरणे शरादीनां सन्धानार्थस्यैव विवक्षितत्वात् ।
2. अत्रोदाहरणे इक् धातोः स्मरणार्थत्वमभिः द्योतयति ।
3. उपरिभावो द्वेधा—उच्चनीचभावः, ऊर्ध्वदेशभावश्चेति । तत्राग्रे—अधि-
कारः, इति, अन्त्ये—अधिज्ञेते इति चोदाहरणे ।
4. अधि=उपरि सर्वतस्संल्लाघतेऽनेनेति अधीवासः=महाकम्बुकः । 'उप-
सर्गस्य घन्यमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इत्युपसर्गान्तस्येकारस्य
दीर्घः । 'अधीवासं परिमुच्योष्णीषं संवेष्टय—' (कात्यायनश्रौतसू-
15-5-13) इति वाक्यमत्र ध्येयम् ।

[अ]“—'वधि भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।' (सिद्धान्तकौमुद्याद्युपात्तः
श्लोकोऽयम्) इत्यत्र 'अवाप्योः' इत्युपलक्षणार्थम् । तेन, अघेरपि
भवति । 'धिष्ठितम्', 'धिष्ठितः' इत्यादीनि पदानि महाभारतादौ
असकृत् प्रयुज्यन्ते ।” इति क्षीरतरङ्गिणीटिप्पणे (५-193) बुद्धि-
धिरमीमांसकैः प्रदर्शितम् । तत्र विद्वांसः प्रमाणम् ।

सम्मुखे—¹अध्यक्षः । ज्ञाने.—‘परं ब्रह्माधिगच्छति ।’, ‘अधिगतपरमार्थान्—
(भर्तृहरिः 2-14) प्रस्तावे. —‘शब्दानुशासनमधिकृतं वेदितव्यम् ।’ (महाभाष्ये
1-1-1) ऐश्वर्ये—²अधिरामे भूः । अधिकम् । सामीप्ये—³अध्यधि ग्रामम् ।
परिभवे—शत्रून् अधिशेते । पक्षपाते—⁴अधिवाकः । ⁵अनर्थकोऽपि कचित् ।

1. अध्वक्षोः इत्यध्यक्षः । अत्र सम्मुखार्थः स्फुटं बोध्यः ।
2. ‘अधिराश्वरे’ (1-4-97) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । ‘यस्मादधिकं
यस्य चेत्परवचनं तत्र सप्तमी’ (2-3-9) इति सप्तमी । अधिकमित्यस्य
अध्वारूढसंज्ञात् कन्, उत्तरपदलोपश्च भवति । ‘अधिकम्’
(5-2-73) इति सूत्रेण निपातितमेवम् । ‘अवि रामे पराक्रान्तमधि-
क्यां स ते क्षयम् ।’ इति (भ. का. 8-93) वचनमिहानुसन्धेयम् ।
3. ‘उपर्यध्यक्षः सामीप्ये’ (8-1-7) इति अधि इत्यस्य निपातस्य
द्विवचनम् । एतच्च सामीप्यार्थ एव । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’
(2-3-8) इति द्वितीया ।
4. ‘तमिन्धनेषु हितेषु अधिवाकाय हरन्ति ।’ (ऋ. 8-15-5) इत्यस्य
‘अधिवाकाय = पक्षपातवचनाय’ इति वेदभाष्ये विवृतत्वात् पक्षपा-
तार्थत्वमप्यस्येति ज्ञायते ।
5. ‘अधिपरी, अनर्थको’ (1-4-93) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अत्रानर्थ-
कत्वं नाम प्रकृतकर्मप्रवचनीयेन साकमुपात्तस्य धातोर्योऽर्थः, तदति-
रेकेण स्वस्यानधिकार्यकत्वम्, यथा—वृषभशब्दघटकः वृषशब्दोऽ-
नधिकार्यकः इत्यादिकं पदमज्जया स्पष्टम् । अत एवातोदाहरणे
अधितस्थुषीत्यस्य, उपसर्गसंज्ञा न, कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया गत्युपसर्गसंज्ञा-
बाधकत्वात् । अन्यथा अधितष्टी इत्यादाविव ‘स्थादिस्वभासेन
चाभ्यासस्य’ (8-3-64) इति पक्षं स्यात् । वाचस्पत्ये तु प्रकृतस्थले
‘— पर्यधी गती ।’ इति मुग्धबोधवाक्यं प्रमाणीकृत्य गत्यर्थकत्वेऽप्ये-
व पक्षं नेति साधितम् । ‘कुतोऽधियास्यसि कूर निहतस्तेन पतिभिः ।’
इति मट्टिकाग्नौ (8-90) अनर्थकस्यापेक्षाहरणं दत्तमिहावधेयम् ।

(37)

“अधिगवम् गवि इत्यर्थे” (अव्य.)

गवि इत्यधिगवम् । विभक्त्यर्थे ‘अव्ययं विभक्ति—’ (2-1-6) इत्यादिना अव्ययीभावसमासः । समासान्तोऽच्प्रत्ययोऽत्रेत्यपि ज्ञेयम् । वाचस्पत्ये उपात्तमिदम् । वेदे एवम् । लोके तु ‘अधिगु’ इत्येव स्यात् । अत्र ‘अव्ययीभावश्च’ (1-1-41) इत्यनेनाव्ययीभावसमासान्तस्याव्ययत्वमिति ज्ञेयम् ।

(38)

“अधिभूतम्” (अव्य.)

भूतेषु इत्यधिभूतम् । अत्रापि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासः । ‘अव्ययीभावश्च’ (1-1-41) इत्यनेनास्याव्ययत्वम् । एवमेवाव्ययीभावसमासस्य लेषु अव्ययसंज्ञा ज्ञेया । ²आधिभौतिकः ।

(39)

“अधिलोकम्” (अव्य.)

लोकेषु इत्यधिलोकम् । पूर्ववदत्रापि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासः, अव्ययत्वं च । एवम्, अधिहरि, अधिदेवम् इत्यादिष्वव्ययीभावसमासेनाव्ययत्वं ज्ञेयम् ।

-
1. ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्व’ (1-2-48) इत्युपसर्जनीभूतस्व गोस्त्रियस्व सामासिको ह्रस्वः । स च, ‘एच इग्नस्वादेशे’ (1-1-48) इति वचनात् अत्र उकाररूप इति होषम् ।
 2. अधिभूतं भवः आधिभौतिकः । अत्र, ‘अनुसक्तिकादीनां च’ (7-3-20) इत्यनेनोभयपदवृद्धिः । आधिभौतिकः = तापविशेषः ।

(40)

“अधुना अस्मिन् काले इत्यर्थे” (न.)

अस्मिन् काले इत्यर्थे, इदंशब्दात् कालवाचिनः सतस्यन्तात् स्वार्थे अधुनाप्रत्यये, प्रकृतेः (इदंशब्दस्य) लोपे च रूपमेवम् । अस्य चासर्वविभक्ति-तद्धितान्तत्वादव्ययत्वम् । स्पष्टमिदम् ‘अधुना’ (5-3-17) इत्यत्र भाष्ये । काशिकाप्रभृतिषु वृत्तिग्रन्थेषु इदंशब्दस्य अश्भावे, धुनाप्रत्यये च अधुना इति रूपं साध्यते । सिद्धान्तकौमुद्यां तु इदंशब्दस्य इश्भावे अधुनाप्रत्यये, ‘यस्येति च’ (6-4-148) इत्यनेन प्रकृतेरादेशभूतस्येकारस्य लोपे च रूपमेव-मन्यथैव साध्यते ।

(41)

“अधोनाभम्” (तिष्ठद्गु.)

नामेरवः इत्यर्थे अधोनाभम् इति भवति । अत्र ‘तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च’ (2-1-17) इति गणे पाठात् अव्ययीभावसमासान्तत्वम् । ततश्चाव्ययत्वम् । अत्र गणे (2-1-17) पाठादेव समासान्तोऽकारोऽत्रेत्यपि ज्ञेयम् । सिद्धान्त-कौमुद्यादिषु तिष्ठद्गुगणपठितानां शब्दानां कालविशेषवाचकत्वमभ्युपगतम् । गणरत्नमहोदधिकारेण तु “अन्ये तु देशवृत्तित्वमपि मन्यन्ते ।” इत्यभ्युपगम्य देशवाचकत्वमङ्गीकृतम् । अत्रास्याव्ययस्य देशवाचकत्वमेव न्याय्यम् । ततश्च तिष्ठद्गुगणपठितानां यथासम्भवं कालवाचकत्वम्, देशवाचकत्वं चेति प्रयो-गादुद्नेयम् । ‘अधोनाभं प्रवृत्तवान्—’ इति प्रयोगः ग. र. म. उपातः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्—यत्र मल्लयुद्धादिप्रकरणे न्यायमार्गं व्यतीत्य अधो-नाभं विजिगीषुणा प्रहारः क्रियते, तत्रैव हीनकृत्यत्वद्योतनायान्ययस्यास्य प्रयोग इति वृद्धाः ।

(ऋ. 6-67-7) इति । अव्ययसंज्ञकानां कृत्प्रत्ययानाम्, 'अव्ययकृतो भावे—' इति भाष्य (3-4-9) वचनात् भावार्थकत्वमिति ज्ञेयम् ।

(46)

“अर्धेन्” (क.)

अस्यापि एजन्तकृत्प्रत्ययत्वात् एतदन्तस्य, 'कृन्मेजन्तः' (1-1-39) इत्यव्ययत्वम् । प्रत्यये नकारः स्वार्थः । वैदिकेषु ग्रन्थेष्वेव प्रायोऽस्य प्रयोगः ।
'.....अपां 'चरधै' (ऋ 1-61-12) ।

(47)

“अनद्धा अनिश्चये” (स्व.)

वाचस्पत्ये उपात्तोऽयम् । न अद्धा=अनद्धा । “.....अनद्धा वा एतद् यदिमाल्लोकान्”.... इति वेदः ।” इति वाचस्पत्ये श्रुतिवाक्यमपि किञ्चिद्बुद्धम् । वस्तुनः पूर्वं प्रतिपादितस्य अद्धा इत्यव्ययस्यैव नञ्समाप्ते रूपमेवमिति, तस्य च स्वगदीनाम् (1-1-37) आकृतिगणत्वेन तत्र पाठादव्ययत्वमिति च ज्ञेयम् ।

(48)

“अनपयति” (ग्व.)

अव्ययमिदं 'कैश्चिन् उपःपठ्यार्थकत्वेनोपात्तम् । अस्यापि स्वगदीना-
कृतिगणत्वेन तत्र पाठ उच्यते । तेनाव्ययत्वम् ।

1. अत्र, 'चर गतिभक्षणयोः' इत्यस्मात् पुष्पे, 'तुमर्थे सेसेनससेन्—
स्सेकसेन्अर्थेअर्थेय—' (3-4-9) इत्यादिना अर्थेन्प्रत्ययः ।
चरव्यै=चरितुमित्यर्थः ।
2. 'मानियर् विलियस्' इत्याख्येन विपश्चिता संकलिते निघण्टुकोशे
(पु-25) द्रष्टव्यम् ।

(49)

“अना” (ख. च.)

‘अनेन’ इत्यर्थे च्छन्दसि विषयेऽव्ययमेतत् स्वरादिषु, चादिषु वा पाठादुच्यते। ‘विश्वे चनेद् अना त्वा—’ (ऋ. 4-30-3) ।

(50)

“अनिमिषम्” (च.)

‘जागरूकतया’ इत्यर्थेऽव्ययमिदम्। ‘क्रियाविशेषणतयाऽपि लोके प्रायः प्रयुज्यते। ‘—ऋक् यतो अनिमिषं रक्षमाणा॥’ (ऋ. 7-61-3)। निमेषं विना इत्यर्थेऽपि प्रयोगो दृश्यते। तत्रापि जागरूकतयेत्यर्थ एव पर्यवसानम्।

(51)

“अनिमिषा” (च.)

निमेषं विना, अनिजागरूकतयेत्यर्थे चादिषु पाठादव्ययत्वम्। ‘मित्रः कृष्टीरनिमिषाऽभि चष्टे—’ (ऋ. 3-59-1) ।

(52)

“अनु पश्चात् कृपाज्ञानसान्त्वने सेवनेच्छयोः।

सादृश्यात्वरणप्रश्नादेशाङ्गीकृतिमार्गणे ॥

प्रोत्साहने चानुकूल्यं पश्चात्तापानुपूर्वयोः।

प्रसाधने चोपकारे सान्त्व्यालोचनान्वये ॥”

-
1. क्रियाविशेषणानामव्ययस्य द्वयाकारणमस्मत्तम्। तत्र चादिषु पाठादेता-
दृशानामव्ययस्य ज्ञेयम्। केचित् क्रियाविशेषणानां नपुंसकलिङ्गत्वमप्य-
भ्युपगच्छन्ति।

(उ. क. ग.) [अ]

अधीष्टसम्बन्धार्थयोगनि दृश्यते ।

पश्चादर्थे—अनुसरति । अनुचरः । 'अनुगम्यम् । तदनु । कृपायाम् अनु-
कम्पा । अनुकोशः । अनुशोचति ॥ ज्ञाने—अनुभवः । अनुमानम् ॥ सान्त्वने—
अनुनयः ॥ सेवने—अनुजीवी । अन्वासे । इच्छायाम्—अनुगोचः । 'अनुकः ॥
सादृश्ये—अनुकरोति । अनुहरति । अनुकल्पने ॥ आचरणे—अनुष्ठानम् ॥
प्रश्ने—अनुयोगः, अनुजिज्ञासने ॥ आदेशे—अनुशास्ति । अनुज्ञा ॥ 'अङ्गीकृतौ-
अनुमोदते । अनुज्ञातः ॥ मार्गणे—अन्वेष्टम् । अन्विष्य ॥ प्रोत्साहने—

[अ] अत्रास्यानोः बहुवचोऽर्थः प्रकरणप्रयोगादिवशान् दिद्यन्ते । अस्माभिस्तु
क्षीरस्वामि - तिलक - वर्धमानादिप्रदर्शितदिशा केचनैवात्र प्रसिद्धा
अर्था निदिष्टाः, तदनुगुणमुदाहृताश्च । यथा 'इत्यन्त इति संख्यया
निपातानां न विद्यते ।' (वाक्यपदीयम्) इति वक्तव्यं निपातानां
बाहुल्यम्, तद्वदेव, 'बहुः अर्थेषु निपतन्ति इति निपाताः' इति अन्वयः-
संज्ञाभयणात् प्रत्येकं निपातानामनेकार्थकत्वात् यावदुपलब्धि अस्या-
प्यनोरस्माभिः स्वरूपं विदेचितमिति ज्ञेयम् । 'धातवश्चोपसर्गाश्च
निपाताश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृताः प्राज्ञैः पाठ्यतेषां निदर्शनम् ॥'
इत्यभियुक्तोक्तिरिहाप्येषा ।

1. अस पश्चादर्थे 'अव्ययं विभक्ति—' (2-1-6) इत्यादिना
नित्यस्वमासः । स चाव्ययीभावः । तस्य चाव्ययत्वम् । अनुरधम् =
रथानां परचात् इत्यर्थः ।
2. अनु कामयने इत्यनुकः कामयिता । अस 'अनुकाभिकाभीकाः
कमिता' (5-2-7-1) इत्यनेन 'अनु' इत्यस्मात् कमितेत्यर्थं पाञ्चमिकः
(=पञ्चमाध्यायविहितः) कन् निपात्यते । इच्छार्थकत्वस्यास्य प्रयोगे
स्फुटप्रतीतिरर्थं शब्द उपात्त इति ज्ञेयम् ।
3. अङ्गीकृतिरूपार्थे निपाताव्ययोपसर्गवृत्तौ 'अन्वयवसर्गः' इति
उदाहरणं दृश्यते ।

‘होते’¹ अनुगृणाति ।’ (होतारं संसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।) ॥ अनुकूले—
 अनुकूलः । ²अनुगुणम् ॥ पश्चात्तापे—अनुशयः ॥ आनुपूर्व्ये—अनु-
 क्रमः । ³अनुव्येष्टम् । ⁴अनुदेशः ॥ प्रगाधने—‘चन्दनेनानुलिम्पति ।’
 उपकारे—अनुगृह्णाति ॥ मानये—अनुस्मृतिः ॥ आलोचने—अनुसन्धानम् ।
 अन्वीक्षणे ॥ अन्वये—‘अनुव्रजति पदार्थानन्तरः कोऽपि हेतुः—’ ।
 ‘अनुपम् ॥

अर्धाष्टे—‘इन्द्रायानुव्रहि’ । अनुवाकः । (अर्धाष्टः = सत्कार-
 पूर्वको व्यापारः ।) सम्बन्धे—अनुबन्धः ⁵अनुबन्धः ॥

लक्षणैः प्रभूताख्यानभागवीज्यादिवर्धेपु यथामम्भवे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
 ऽस्यैव । यथा—लक्षणे—वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । (वृक्षमम्भन्वि द्योतन-

1. अत्र, ‘अनुप्रतिगुणश्च’ (1-1-11) इति सम्प्रदानसंज्ञा होतृशब्दस्य ।
 तेन, ‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ (2-3-13) इति चतुर्थी इति शेषम् ।
 संसनविषयद्वर्षानुकूलव्यापारः प्रोत्साहनम् ।
2. गुणमनुगतमनुकूलम् । क्रियाविशेषणमेतत् ।
3. अत्र आनुपूर्व्यार्थे, ‘अव्ययं विभक्ति-’ (2-1-6) इत्यादिना
 अव्ययीभावसमासः । व्यंष्टानुपूर्व्येण—इति अनुव्येष्टम् । ‘अव्ययी-
 भावश्च’ (1-1-41) इत्यनेन समुदायस्याव्ययत्वम् ।
4. अनुगताः—अन्विताः आपोऽस्मिन् देशे इत्यनुपम्—जलप्रायो देशः ।
 ‘उदगोदेशे’ (6-3-98) इति अनोः परस्य अक्कृत्स्थाकारस्वोकारः,
 ‘कृत्पूर्व-’ (5-1-74) इत्यनेन समासान्तोऽकारप्रत्ययश्च ।
5. अनु बध्यते इत्यनुबन्धः—पुत्रदुहित्रादिसम्बन्धः, किञ्चिद्विचारिरूपः
 शास्त्रीयकार्यसम्पादको वर्णविशेषश्च । अनुबन्ध इत्यत्र, ‘उपसर्गस्य
 घन्त्यमनुष्ये बहुलम्’ (6-3-122) इति दीर्घः पाक्षिकः । ‘कार्यादि
 विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥’ (भाष्यम्—3-3-1) इति
 प्रयोगोऽस्य शेषः ।

मत्र लक्षणम् ।) 'अनुवनमशनिर्गतः । 'पापाऽनु वसितं सीता—' (भ. का. 8-85), 'वचनं रक्षसां पत्युरनु—' (भट्टिकाव्ये 8-85) । 'इत्थम्भूता-
स्थाने—साधुक्षेत्रो मातरम् अनु । 'सद्वृत्तान् अनु दुर्वृतः परस्त्रीं जात-
मन्मथः ॥' (भ. का. 8-88) ॥ भागे—यदत्र मामनु स्यात् तद्वीयताम् ।
वीसायाम् 'वृक्षं वृक्षमनुसिञ्चति । 'अनुदिशम् ॥

1. 'अनुर्वत्समवा' (2-1-15) इत्यनेनात्र लक्षणार्थस्थानोः समासः,
स चाव्ययीभावः ।
2. पापाऽनु इत्यत्र 'सह सुपा' (2-1-4) इति समासः । अत्र, 'तृतीयाद्यै'
(1-4-85) इत्यनेन अनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीया' (2-3-8) इति 'वसितम्' इत्यत्र द्वितीया । 'वचनं रक्षसां
पत्युरनु क्रुद्धा परिप्रिया ।' (भ. का. 8-85) इत्यत्र तु, 'अनुलक्षणे'
(1-4-81) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन द्वितीया भवति ।
3. इत्थम् = कश्चित् प्रकारं भूतः = प्राप्तः, य आत्म्यायनेऽनेनेति इत्थम्भू-
तास्थानम् = साधुवादिप्रकारविशेषरूपः सम्यग्धः । अत्रापि लक्षणे,
'लक्षणेत्यम्भूतास्थान—' (1-1-90) इत्यादिनानोः कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा । ततो द्वितीया ।
4. अत्र वीत्या द्विवचनेनैव सौत्येन । 'अनु' इत्येतत् तु क्रियया
सम्यग्धते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया नाधान् अनुमिञ्चति
इत्यत्र न पाठम् ।
5. दिति दिति इत्यनुदिशम् । चाव्ययी 'ऊढयं विशक्ति—' (2-1-6)
इत्यादिनाऽव्ययीभावसमासः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः'
(5-1-107) इति समासान्तस्य द्विवचनस्य । 'विशिताक्षिनामनु-
दिशंस्फुटतां स्फुटतां जगाम परिविह्वलता ।' (भ. का. 10-8)
इति भोकोऽस्य शेषः ।

‘सहार्थे—नदीमन्ववसिता सेना ॥ हीने—‘न भवाननु’ रामं चेत्—’ (भ. का. 8-86) । अनुशाकटायनं वैयाकरणाः । अन्वर्जुनं योद्धारः ॥ द्वेता—शाकल्यस्य संहितामनु³ प्रावर्षत् ॥

सामीप्ये—‘अनुशोणं पाटलिपुत्रम् । अनूपम् ॥ आयामे—‘अनुगङ्गं वाराणसी ॥ योग्यतायाम्—‘अनुरूपम् ॥

(53)

“अनुकामम्” (अव्य.)

यथाकाममित्यर्थे पदार्थानतिवृत्तौ ‘अव्ययं विभक्ति—’ (2-1-6) इत्यादिनाऽव्ययीभावसंज्ञायां समुदायस्याव्ययत्वम् । ‘मानो अर्यो अनुकामं परा दाः ॥’ (ऋ. 8-48-8) ।

1. सहार्थः = मृतीयार्थः । ‘मृतीयार्थे’ (1-4-85) इति सहार्थे = मृती-यार्थे द्योत्येऽनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन ‘नदीम्’ इत्यत्र द्वितीया ।
2. ‘हीने’ (1-4-86) इति न्यूने द्योत्येऽनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन ‘गणम्’ इत्यत्र कर्मप्रवचनीययोगान् द्वितीया ।
3. ‘अनुशोणस्थभूत—’ (1-4-90) इत्यप्रानोर्लक्षणार्थे कर्मप्रवचनी-यसंज्ञाविधानादेव ‘शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् ।’ इत्यादिस्थले-ष्वपि द्वितीयादिः सिद्धः, ‘अनुर्लक्षणं’ (1-4-84) इति पृथगनोः पुगस्तान् लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानात् हेतुमृतीयाऽतः लक्ष्ये बाध्यते इति व्याख्यातारः । अतश्चात्र मृतीयां चात्रैवा द्वितीयेति ज्ञेयम् ।
4. अनुशोणम् = शोणनक्षत्रसमीपे इत्यर्थः । ‘अनुर्धत्स्वमया’ (2-1-15) इति अव्ययीभावप्रयोगे ‘अव्ययीभावश्च’ (1-1-41) इत्यव्ययत्वम् ।
5. ‘यस्य चायामः’ (2-1-16) इत्यनेनात्राव्ययीभावसमासः । अनुर-त्रायामवाचो । गङ्गाऽऽयामेन वाराणस्यायामो लक्ष्यतेऽत्र ।
6. यथाशब्दस्य योग्यता-वीक्षा-पदार्थानतिवृत्ति-सादृश्यप्रभृतयो बहु-वचोऽर्थाः । तत्र ‘अव्ययं विभक्ति—’ (2-1-6) इत्यादिना यथार्थे (= योग्यतारूपार्थे) अव्ययीभावसमासः ।

(54)

“अनुपथम्” (अन्य.)

‘पथः समीपे’ इत्यर्थे, ‘पथि’ इति वाऽर्थे ‘अन्ययं विभक्तिः—’ (2-1-6) इत्यादिना अन्ययीभावसमामेऽन्ययत्वमस्य । क्वचित् ‘अनुपथम्’ इत्यस्यानुकूल्यार्थकत्वमपि प्रकाणादिना सम्भवति । एवमेव, अनुयवम्, अनुयात्रम्, अनुयुगम्, अनुयूपम्, अनुरूपम्, अनुवशम्, इत्यादीन्यन्ययीभावसमासेनान्ययानि सम्भवन्ति, इत्यादिकं वाचस्पत्यादिषु कोशेषु द्रष्टव्यम् ।

(55)

“अनुपक् अनुमाने” (च. स्व.)

शाकटायनमतेनास्य स्वरादित्वमपि प्रौढमनोरमाकारप्रभृतय इच्छन्ति । ‘अनुपूर्व्ये’ इत्यपि कचिदस्यार्थनिर्देशः कृतः । अस्मिन्वाच्ययस्य पृषोदरादित्वेन (6-3-109) दीर्घे आनुपक् इत्यपि केचित् पठन्ति ।

(56)

“अनुष्टु सम्यगित्यर्थे” (चादिः)

‘ऋतुं प्रशासद् विदधावनुष्टु ॥’ (ऋ. वे. 1-95-3) इत्यत्र “अनुष्टु इत्येतदव्ययं सम्यक्छन्दसमानार्थम्; ‘सुष्टु’ इति यथा ॥” इति सायणभाष्ये विवेचितमत्र ज्ञेयम् ।

1. अनुपूर्वकात् ‘छा गतिनिवृत्ती’ इत्यस्मात् ‘अपदुःसुपु स्थः’ (प. उणादिः 1-25) इति विधीयमानो कुपत्ययोऽत्राप्यनौ उपपदे बाहुलकाद् प्रवृत्त इति ज्ञेयम् ।

(57)

“अनेव अनवधारणे” (स्व.)

‘एवानेवाव सा गरत्’ (अथर्व. 16-7-4) इत्यत्र अनेव इत्युपादानात् अनवधारणार्थेऽस्याव्ययत्वमिति ज्ञायते। न + एव = अनेव। एवकारेण नञ्समासे नञो लोपे ‘तस्मान्नुइ द्विहलः’ (7-4-71) इति नुडागमे च रूपनिष्पत्तिरस्येति ज्ञेयम्। एतादृशानामव्ययानां स्वरादिषु चादिषु वा पाठ उन्नेयः।

(58)

“अनो अभावार्थे” (स्व.)

‘अभावे नहानो नापि—’ इत्यमरकोशे अभावार्थे ‘अनो’ इत्युपादानादव्ययत्वम्, तस्य च स्वरादिषु पाठ इति अमरव्याख्यायां नीलकण्ठ-प्रभृतिभिरुपात्तत्वात् केचिद् वदन्ति। “अन्ये तु ‘अ’ इति, ‘नो’ इति च च्छित्त्वा नामद्वयमित्याहुः।” इति वाचस्पत्योक्तमेव साध्विति प्रतिभाति, ‘अ निषेधे, पुमान् विष्णौ—’ इत्यादिकोशान्तरवाक्यसामञ्जस्यात्।

(59)

“अन्ततः” (त.)

अन्तेन, अन्तात्, अन्ते इत्यन्ततः। आद्यादित्वात् (षा. 5-4-44) सार्वविभक्तिकस्तसिप्रत्ययः। अस्य च तृतीयार्थे—‘वैश्योऽङ्घ्रिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः॥’ इति मनुस्मृतौ (2-62) प्रयोगो द्रष्टव्यः। अत्र अन्ततः = अन्तेन इत्यर्थः। ‘सह चावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः।’ (मनुस्मृतिः 3-86) इत्यत्र अन्ततः = अन्ते इति सप्तम्यर्थे तसिः। सम्भावनायाम्-अन्ततः शतं दास्यति।

“अन्ततः = सम्भावना, अवयवः, पञ्चम्यर्थम्, शासनम् इति विश्वः।” इति शब्दकल्पद्रुमोक्तमपीहावधेयम्। एवर्थेषु प्रयोगोऽत्योन्नेयो यथासम्भवम्।

“अन्तः मध्ये” (स्व. ग. उ.)

‘प्रान्तम्, स्वीकारः’ इत्यर्थद्वयमपि शब्दकल्पद्रुमादिष्वस्य प्रदर्शितम्। मध्ये—‘अन्तर्वाणश्चिरमनुचरो राजराजस्य दधौ।’ (मेघसन्देशे 1-3)। प्रान्त-स्वीकारयोरप्येवमुदाहार्यम्। ‘अन्तर्—’ इति स्वरादिषु पाठादस्याव्ययत्वम्। अस्यैवोपसर्गत्वमपि—‘अन्तःशब्दस्य अङ्-किविधि-समास-णत्वेषूपसंख्यानम्—’ (वा. 1-4-65) इति वचनात्। ‘प्रादयः’ (1-4-58) इति उपसर्गाणां नियतगणे पाठात्, तत्र चास्यापाठात् अप्राप्ते उपसर्गत्वे वचनेनानेन विधिरिति ज्ञेयम्। यथाक्रमम्—¹अन्तर्धा, ²अन्तर्धिः, ³अन्तर्हृत्य, ⁴अन्तर्हण्वात् इत्युदाहरणानि। गतिसंज्ञा तु ‘अन्तरपरिग्रहे’ (1-4-65) इत्यनेन परिग्रहभिन्नार्थेष्वेवास्येत्यपि ज्ञेयम्। ‘श्रद्धान्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः’ इति सिद्धान्तकौमुद्यादिष्वसकृदुक्तं वचनमपि निरुक्तवार्तिकधारेणैवेति ज्ञेयम्।

1. अन्तःशब्दस्योपसर्गसंज्ञायाम्, ‘आन्धोपसर्गे’ (3-3-106) इति धाजोऽङ्प्रत्यये आकारलोपे टापि रूपमेवम्।
2. ‘उपसर्गे धोः किः’ (3-3-92) इति धाजः किप्रत्यये, ‘आतो लोप इटि च’ (6-4-64) इत्याकारलोपे रूपमेवम्।
3. ‘अन्तरपरिग्रहे’ (1-4-65) इति गतिसंज्ञायाम्, ‘कुगतिप्रादयः’ (2-2-18) इति समासे, ‘समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्’ (7-1-37) इति हन्तेः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशे धातुनकारलोपे तुकि च रूपम्। परिग्रहे तु ‘अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः’ इत्यत्र समासो न। अन्तर्हत्वा = परिगृह्य इत्यर्थः।
4. णत्वविधावपि अन्तरशब्दस्योपसर्गत्वात्, ‘हन्तेरङ्पूर्वस्य’ (8-4-22) इति णत्वे रूपमेवम्। ‘अन्तरदेशे’ (8-4-24), ‘अयं च’ (8-4-25) इति सूत्रद्वयं तु निरुक्तवार्तिकात्सारत्वात्, वार्तिकस्य च व्यापकत्वात् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेव। ‘देशे (णत्व) निषेधार्थं सूत्रद्वयम्’ इति हरदत्तः। वित्तरस्तु कैवटीये भाव्यप्रदीपे सङ्दकोस्तुमे च द्रष्टव्यम्।

(61)

“अन्तरा मध्यविनार्थयोः” (ख.)

‘निकटेऽपि’ इति मेदिनीवाचस्पत्यादयः ।

मध्ये—‘वैदेहीमन्तरा’ क्रुद्रः क्षणमूचे विनिःशसन् ॥’ (भ. का. 8-94) । विनार्थे—‘त्वामन्तरा तामरसायताक्षि !’ (ग. र. म. उ.) ।

(62)

“अन्तरे मध्ये” (ख. च.)

सप्तमी विभक्तिप्रतिरूपकमध्ययमिदम् ।

‘आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ।’ (ग. र. म. उ.)

(63)

“अन्तरेण मध्यविनार्थयोः” (चादिः)

‘—वर्जने’ इति निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः । वर्जनम् विनार्थ एव । मध्ये—‘मृणालसूतान्तरम्’ अन्तरेण स्थितश्चलन्नामरयोर्द्वयं सः ।’ (शिशुपालवधे—3-3)

विनार्थे—‘अन्तरेणाञ्जलिं बध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ।’ (रामायणे किष्कि. 32-17)

1. अत्र अन्तराशब्दो मध्यम् आधेयप्रधानमाचष्टे । ‘अन्तराऽन्तरेण युक्ते’ (2-3-4) इति ‘वैदेहीम्’ इत्यत्र द्वितीया । चम्पारवाद्ः । ‘अन्तरा रत्नां मां च कमण्डलुः’ इत्यत्र तु मध्यार्थकत्वं स्पष्टम् । निकटार्थे त्वस्याव्ययस्य प्रयोगो मृगः ।
2. ‘अन्तराऽन्तरेण युक्ते’ (2-3-4) इति द्वितीयाऽत्र । उत्तरप्रोदाहरणे ‘अञ्जलिम्’ इत्यत्रापि अनेनैव सूत्रेण द्वितीया ज्ञेया । ‘अन्तरेण मातापित्रोः—’ इत्यादिषु प्रयोगेषु अन्तराशब्दो नाव्ययमिति न तत्र द्वितीया । स्पष्टमिदं प्रकृतस्थले गणरत्नमहोदधी ।

(64)

“अन्तर्गिरम्” (अव्य.)

‘गिरेर्मध्ये’ इत्यर्थः । अत्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासे ‘गिरेश्च सेनकस्य’ (5-4-112) इति समासान्ते टच्प्रत्यये, टिलोपे ‘नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः’ (2-4-83) इत्यमि ‘अव्ययीभावश्च’ (1-1-41) इत्यव्ययसंज्ञायाम्, ‘अव्ययादाप्सुपः’ (2-4-82) इति सुव्युक्ति च रूपमेवम् । ‘अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणम्’ (म. का. 5-37) ।

(65)

“अन्तर्जठरम्” (अव्य.)

‘जठरस्य मध्यम्’ इत्यर्थे अव्ययीभावसमासः । तेनास्याव्ययत्वम्, एवमेव अन्तर्जानु, अन्तर्देशाहम्, अन्तर्नगरम्, ‘अन्तर्वणम्’, इत्यादिष्वपि अव्ययीभावसमासेनाव्ययत्वं बोध्यम् । एतच्च वाचस्पत्ये स्पष्टम् । शब्दकल्पद्रुमादिषु ‘अन्तर्जठरम्’ इत्यादयश्शब्दाः नपुंसकलिङ्गत्वेन प्रदर्शिताः । तदानीं तेषां शब्दानां क्रियाविशेषणत्वमिति ज्ञेयम् ।

(66)

“अन्तितः सामीप्ये” (त.)

अन्तिकशब्दात् आद्यादि (वा. 5-4-44) पाठात् सप्तम्यर्थे तसिप्रत्यये पृषोदरादित्वेन (6-3-109) ककारलोपे, ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इति अव्ययसंज्ञा । अन्तिशब्दाद्वा तसिल्प्रत्यये रूपमेवम् ।

‘—बलिमग्रे ! अन्तित ओत दूरात् ।, (ऋ. 5-1-10) ।

-
1. ‘अन्तर्वणम्’ इत्यस्य ‘प्रनिरन्तःशरेभ्यु—’ (8-4-5) इत्यादिना वनशब्दस्थानकारस्य निमित्तिनो भिन्नपदत्वेऽपि पूर्वपदस्थात् निमित्तात् गत्वम् ।

(67)

“अन्यत् विशेषे” (च. स्व.)

‘—अन्यार्थे’ इति वर्धमानः । ‘इतरार्थोऽपि ।’ इति च स
एवाह । विशेषे—देवदत्त आयातो’ अन्यच्च यज्ञदत्त इति ।

(68)

“अन्यच्च समुच्चये” (नि.)

‘अन्यत् + च’ इति निपातद्वयममुदायोऽयम् ।

‘अन्यच्च श्रूयताम् ।’ अत्र पूर्ववाक्योक्तस्य समुच्चयो ज्ञेयः ।

(69)

“अन्यतः परत इत्यर्थे” (त.)

अन्येन, अन्यस्मात्, अन्यस्मिन् इत्यर्थेषु अन्यशब्दात् सार्ववि-
भक्तिके तसिप्रत्यये रूपमेवम् । ‘एकतो हि धिगभूमगुणज्ञाम् अन्यतः
कथमदः प्रतिलम्भः ।’ इति नैषधम् (5-69) । अन्यस्मिन् इत्यत्रार्थः ।

(70)

“अन्यतरेषुः ‘अन्यतरस्मिन् अहनि’ इत्यर्थे” (त.)

‘सद्यः परुत्परार्थेयमः परेष्वन्येषु पूर्वेष्वन्येष्वन्यतरेषुः—’ (5-3-22)
इत्यत्र, ‘पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युमुच्’ (बा. 5-3-22) इति

-
1. स्वरादिषु चादिषु वाऽस्य पाठस्तेनाव्ययत्वम् । ‘अन्यदेवास्य गाम्भीर्य-
मन्यद धैर्यं महीपतेः ।’ इत्यादिषु तु अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गयोगः,
तेन विशेष्यनिष्पत्तिमिति बोध्यम् ।

वचनात् अन्यतरशब्दात् अन्यस्मिन् अहनि इत्यर्थे एद्युसुच्यत्ययः । अस्य च असर्वविभक्तितद्धितप्रत्ययत्वादव्ययत्वम् ।

(71)

“अन्यत्र वर्जने” (स.)

अन्यस्मिन् इत्यर्थे सप्तम्यन्तादन्यशब्दात् तत्प्रत्यये, तस्य च असर्व-
विभक्तितद्धितत्वाद् अव्ययत्वम् । वर्जने—‘पतितां न विभृयाद्, अन्यत्र
मातुः’ । मातरं वर्जयित्वा इत्यर्थः । किञ्च प्रकरणबलात् ‘अन्यत्र’ इत्यस्य
देशः कालो वा विशेष्यो भवति । यथा—‘ऋतावुपेयात्, अन्यत्र वा प्रात-
पिद्धवर्जम् ।’ (गौतमधर्मसूत्रे 1-5-1) इत्यत्र कालो विवक्ष्यते । एवम्,
‘अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान् न वापयेत् ।’ इत्यत्रापि । निधनकालं
वर्जयित्वा इत्यर्थः । देशे यथा—‘अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि
करोमि सख्यः ।’ इति । ‘मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव
पशवो हिंस्याः नान्यत्रैव ब्रवीन्मनुः ॥’ इत्यत्र व्यापारान्तरार्थकत्वमप्यस्य
दृश्यते । एवम्, ‘योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।’ अन्यत्र
भीमाद् गाङ्गेयाद् अन्यत्र च हनूमतः । हरिणीखुरमात्रेण चर्मणा मोहितं ॥’
जगत् इत्यादिषु विषयान्तरेऽपि प्रयोगोऽस्य दृश्यते । एतत्सर्वं प्रकरणवशाद्
यथामुक्तम् । क्वचित् प्रथमार्थे तत्प्रत्यये ‘अन्यत्र = अन्यः ।’ इत्यप्यथां
दृश्यते । तद्यथा—‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र
भूताच्च भव्याच्च— ॥’ (कठोपनिषत् 2-14) इति ।

-
1. अत्र, ‘इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते’ (5-3-14) इति वचनात् प्रथमार्थं
ब्रह्म । ‘तत्रभवान्’ इत्यादिष्विव अत्रापि प्रथमार्थकत्वम् । ततश्च
अन्यत्र धर्मात् = धर्मादन्यः । इत्यर्थः ।

(72)

“अन्यथा अन्यप्रकारे” (त.)

अन्यशब्दात् ‘प्रकारवचने घाल्’ (5-3-23) इति शास्त्रप्रत्यये तस्य च प्रत्ययस्यासर्वविभक्तितद्धितत्वादव्ययत्वम् । अन्यप्रकारार्थे यथा— ‘यद् अभावि न तद् भावि, भावि चेन्न तद् अन्यथा ।’ (हितोपदेशे) इति । मिथ्यारूपार्थेऽस्य वृत्तिरिति मेदिनीकोशविमर्शभाष्यायते । तदानीम्—‘अन्यथाख्यातिः’ इत्युदाहरणम् । अत्र यदूषेण ज्ञानं प्रत्येयम्, तद्विन्नरूपेण = मिथ्यारूपेण आख्यानात् मिथ्यार्थकत्वम् । ‘अन्यथानुपपत्तिः’ इत्यादिषु अभावार्थकत्वमप्यस्य दृश्यते । ‘अमात्याः प्राड्विवाको वा यत् कुर्युः कार्यमन्यथा ।’ इत्यादिषु अन्यथा इत्यस्य ‘अन्यायेन, शास्त्रविरोधेन, अयथायथम्’ इत्यादयोऽप्यर्थाः प्रतीयन्ते । एतत्सर्वं प्रकरणानुरोधेनोक्तम् । अत एव ‘अन्यथा = दुष्टम् ।’ इति शब्दरत्नावल्यामर्थनिर्देशः कृत इति शब्दकल्पद्रुमोक्तमपि समञ्जसमिति ज्ञेयम् ।

(73)

“अन्यथाकारम्” (क.)

‘अन्यथा’ इत्यस्मिन् उपपदे, ‘अन्यथैवंकथमित्येषु सिद्धाप्रयोगश्चेत्’ (3-4-27) इत्यनेन कृजो णमुटि, ‘कृन्मेजन्तः’ (1-1-39) इत्यनेनाध्ययसंज्ञायां रूपमेवम् । ‘अन्यथा’ इत्यस्य यावानर्थः, तावानेव ‘अन्यथाकारम्’ इत्यस्याप्यर्थः । तदुक्तम्—‘सिद्धाप्रयोगश्चेत्’ इति । व्यर्थत्वात् प्रयोगानर्हश्चेत् इति तस्यार्थः । ‘अन्यथाकारं मुद्देक’ इत्युदाहरणम् । अन्यथा मुद्देक इत्यर्थः ।

(74)

“अन्यदा कालान्तरे” (त.)

‘सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा’ (5-3-15) इति कालवाचिनोऽन्य-
शब्दस्य सप्तम्यर्थे दाप्रत्ययः । स चायं प्राग्दिशीयप्रत्यय इति विभक्तिसंज्ञाया-
मस्यासर्वविभक्तितद्धितत्वादव्ययत्वम् । ‘अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव
योषितः ।’ इति माघः (2-44) ।

(75)

“अन्येद्युः दिवसान्तरे” (त.)

अन्यस्मिन् दिने—अन्येद्युः । ‘सद्यः परुत् परार्यपमः परेद्यव्यय
पूर्वेद्युरन्येद्युः—’ (5-3-22) इत्यत्र ‘पूर्वान्यान्यतरेतरापराधगोभ्योत्तरेभ्य
एद्युसुच्’ (वा. 5-3-22) इति वचनादन्यशब्दात् एद्युसुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।
‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इति अव्ययत्वम् । ‘परेद्यव्यय पूर्वेद्यु-
रन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।’ इति भट्टिः (1-13) ।

(76)

“अन्वहं दिने दिने” (अन्य.)

सप्तम्यर्थे वीप्सायामव्ययीभावसमाप्ते समासान्तपृच्छप्रत्ययः । अन्ययी-
भावसमामत्वादव्ययत्वम् ।

(77)

“अन्वाजे दुर्बलस्य बलाधाने” (जि. ग.)

अनु+आ+जयत्यनेन इत्यर्थे जिघातोर्द्विप्रत्यये सप्तमीविभक्तिप्रतिरूप-
कतया ‘उपाजे अन्वाजे’ (1-4-73) इत्यत्र निपातनादेकारान्तत्वमस्य ।

अयं च कुञ्चानौ परतः विमृश्येन गतिमंज्ञां प्राप्नोति । तेन 'कुगति-
प्रादयः' (2-2-18) इति यदा समासः, तदानीम्, अन्वाजेकृत्य इति
त्यप् समासप्रयुक्तः प्राप्नोति । यदा तु न गतिमंज्ञा, तदानीम्, समासा-
भावात् अन्वाजेकृत्या इति सिद्धयति । अन्वाजेकृत्य=दुर्बलस्य बलाधानं
कृत्वेत्यर्थः ।

(78)

“अन्योन्यस्य परस्परार्थे” (चादिः)

विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । ‘अन्योन्यस्य स्मरन्ति ।’ परस्परं
स्मरन्ति इत्यर्थः । अत्र ‘कमेत्यतिदारे सर्वनामो द्वे वाच्ये समामवच्च बहुलम्,
(वा. 8-1-12) इति वचनात् सर्वनामनेतृकाय अन्यदाव्यस्य कर्मव्यतीहारार्थं
वर्तमानस्य द्विर्वाचनं कृतं, बहुवचनान् अन्यदाव्यस्य समामवद्वाभावे च
सति ‘असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुवक्तव्यः’ (वा. 8-1-12) इति
वचनेन पूर्वप्र सुः । समुदायात्, पठ्य । एवं परिनिष्ठितस्य चादिषु पाठात्
षष्ठीविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमस् इति हेतुः ।

(79)

“अप”

“अप अन्यथात्वे विश्लेषे हासोद्वादनवारणे ।

ईसाव्यावृत्त्यनुक्तमपकारोपानममुक्तिः ॥

प्रतिदानव्याजदोषदोहनिहृत्स्वेलने [लेशने ?] ।

चौर्यनिर्देशपूजामु वैकृत्याशे विपर्यये ॥” (उ. ग. क. चा.)

वर्जनादिष्वपि दृश्यते ।

अन्यथास्त्रे—अपवर्तते. अपेनम् ॥ विश्लेषे—अपमुच्यते । अप-
वाहयति ॥ हासे—अपचयः, अपकृष्टः ॥ उद्घाटने—अपवृत्तं द्वारम् ।
उद्घाटितमित्यर्थः ॥ वारणे—अपाकरोति, अपहृतं पापम् । वारितमित्यर्थः ।
ईप्सायाम्—अपेक्षा ॥ व्यावृत्तौ—अपसर्पति, अपयाति ॥ अनुत्कर्षे—
अपन्यायः, 'अपगरः ॥ न्यक्कारे—अपक्षिपति, अपगतिः ॥ 'उत्प्रासे—
अपहसति ॥ मुक्तौ—^३अपवर्गः ॥ प्रतिदाने—ऋणमपाकरोति ॥ व्याजे—
अपदेशः, अन्यापदेशः, स्वापदेशः ॥ दोषे—अपार्थः, अपवादः, अप-
भ्रंशः ॥ द्रोहे—अपराध्यति, अपकारः ॥ निह्वे—अपह्वः, अपलपति,
अपजानीते ॥ 'लेखने—अपस्किरते वृषलो हृष्टः ॥ चौर्ये—अपहरति,
अपनयः ॥ निर्देशे—व्यपदिशति ॥ पूजायाम्—अपचितो विष्णुः ॥
वैकुण्ठे—अपकीर्णमुखः ॥ अंशे—अपस्करः=रथाङ्गम् ॥ विपर्यये—अप-
मृत्युः, अपसन्नम्, अपद्वारम् ॥

1. 'अप गीर्षते इत्यपगरः=निन्दा । 'अपगरो=निन्दा ।' इति कात्यायन-
श्रौतसूत्रव्याख्यायाम् (13-3-3) । निन्दायाः अनुत्कर्षार्थकत्वाद्वाङ्म-
संगतिः ।
2. 'उत्प्राशः' इति तालव्यान्ततया निपाताव्ययोपसर्गवृत्तौ पाठः
परिदृश्यते; स त्वपपाठः । दन्त्यान्तस्यैव अमरादिकोशोपपलम्भात् तस्यैव
च न्यायकत्वात् । द्विरूपकोशादिषु प्रायः तालव्यान्तानां दन्त्यान्तानां च
अर्थसाम्यस्योक्तत्वात् तालव्यान्तत्वेऽपि नासाधुत्वमिति केचित् ।
3. 'अपवृज्यते संसार इत्यपवर्गः मोक्षः' इति सर्वत्र ग्रन्थेषु विलेखनात्
वस्तुतोऽत्र विशेषरूपाय एवान्तर्भावो न्याय्यः । स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमस-
मुक्तिरूपार्थं उपात्त इति ज्ञायते ।
4. 'लेखने' इति निपाताव्ययोपसर्गवृत्तौ दृष्टः पाठोऽसाधुः, यत्
'अपावतुप्यावृत्तकुनिध्वालेखने' (6-1-142) इत्यत्र लेखनरूपार्थ-
स्यैवाद्याध्यायानुक्रमः । अत्राप्युदाहरणे आलेखनार्थं प्रकृतसूत्रेण
(6-1-142) सुद्विधिशिष्टस्यैव 'अपस्किरते—' इत्युदाहृतत्वाच्च ।

वर्जनार्थं कर्मप्रवचनीयः । अप साकेनाद् वृष्टो देवः । 'यत् सम्प्रत्यप' लोकेभ्यो लङ्कायां वसतिर्भयात् ॥' (म. का. 8-87) ।

त्वरऽपि कचिदर्थोऽस्य । यथा—'खड्गापगारं^१ खड्गापगोरं वा युध्यन्ते ।' इति । 'अपादानम्' इत्यादिषु अप इत्येतस्य विश्लेषणोक्तत्वे- भवेति नार्थान्तरत्वकल्पनं न्याय्यम् ।

(80)

“अपदक्षिणम्” (तिष्ठद्गु.)

अपगता दक्षिणा यत्र तद्^३ अपदक्षिणम् । गणरत्नमहोदधि- पठितमिदमन्ययम् । अपदक्षिणम्=अपसव्यम् ।

(81)

“अपरम्” (ख. चा)

अपरम्=भविष्यत्काले । यथा—'तावामद्य तावपरं हुवेम—' (ऋक्. 1-184-1) 'उतापरं तुविजात ब्रवाम ।' (ऋक्. 2-28-8) इति । छान्दसोऽयम् । भाषायामपीति केचित् ॥

1. अप लोकेभ्यः=लोकान् वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' (1-4-88) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम्, 'पञ्चम्यपाठपरिभिः' (2-3-10) इति पञ्चम्यत्रेति ज्ञेयम् ।
2. खड्गमुद्यम्य युध्यन्त इत्यर्थे परीप्सावां गम्बायां (परीप्सा=त्वरः) 'द्वितीयायां च' (3-4-53) इति णमुल् । 'अपगुरो णमुलि' (6-1-53) इत्याकारविकल्पः । णमुलो भ्रान्तकृत्वाद्यस्यत्वम् ।
3. 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (2-1-17) इत्यत्र गणे निपातनात् अभ्यधी- भावसमासः । तेनाव्ययत्वम् । अत्र गणे पठितानां शब्दानां कालवाचकत्वम्, देशवाचकत्वं च 'यथासम्भवं ग्राह्यम्—इति वृद्धाः । तेनात्र शब्दशक्तिस्वाभाव्यान् अपसव्यरूपदेशवाचकत्वेऽस्वाभाव्यस्य वृत्तिरिति ज्ञेयम् ।

(82)

“अपरसमम्” (तिष्ठद्गु.)

अपराः, आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपरसमम्¹। “—‘अव-
समम्’ इति भोजः।” इति गणरत्ने ।

(83)

“अपरीभ्यः” (स्व.)

न + परि = अपरि इति शब्दात् कालवाचकात् छन्दसि बाहुलकात्
भ्यस्प्रत्यये रूपमेवम् । तस्य च स्वरादित्वात् (1-1-37) अन्ययत्वम् ।
अपरीभ्यः = भाविकाले । तद् यथा—‘इन्द्रश्च तद् युयुधाते अहिश्चोता-
परीभ्यो मधवा विजिग्ये ॥’ (ऋक्-1-32-13) इति ॥

(84)

“अपरीषु” (स्व.)

अत्रापि भाविकालरूपार्थे छान्दसत्वात् ‘अपरि’ इत्यस्मात् सप्तमी-
विभक्तिः, तस्य च स्वरादिपाठादव्ययत्वमिति ज्ञेयम् । ‘अरमस्मै भवति
यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥’ (ऋक्-10-117-3) ।

-
1. ‘तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च’ (2-1-17) इत्यत्र गणपाठस्यापरिसमासत्वात्
तस्य आकृतिगणत्वं ज्ञायते । गणरत्नमहोदधिप्रभृतिषु पठितत्वाद्-
स्माभिरध्वयमुपात्तः । ‘अपसमम्’ इति शब्दकौस्तुभे (2-1-17)
पाठः । ‘समस्मापगतत्वं अपसमम् ।’ इति विग्रहः । अन्वयीभाव-
समासत्वादव्ययत्वम् । एतदपि कालवाचकमध्ययम् ।

(85)

“अपरेद्युः” (त.)

अपरस्मिन् अहनि इत्यर्थे अपरशब्दात् एद्युसुचप्रत्यये रूपमेवम् ।
 “पूर्वेद्यु’रपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत् विप्रान् नै—”
 इति स्मृतिवाक्यं किञ्चित् शब्दकल्पद्रुमादिपूपात्तमिहावधेयम् ।

(86)

“अपठु” (स्व. च.)

निर्दोषे, शोभने, तथा विपरीते चार्थेऽन्यमेतत् चादिषु स्वरादिषु वा
 ज्ञेयम् । प्रतिकूलविरुद्धार्थौ तु विपरीतार्थस्यावस्थाविशेषौ एव । काल-
 रूपार्थे तु पुँल्लिङ्गत्वमस्यैव । विपरीतार्थे यथा—‘तव धर्मराज इति नाम
 कथमिदम् ‘अपठु पठ्यते ।’ (शिशुपालवधे 15-17 श्लोकः ।) निर्दोष-
 शोभनार्थयोरप्येवमुदाहार्यम् ।

1. ‘पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच’ (वा. 5-3-22)
 इति अपरशब्दादेद्युसुचप्रत्यये रूपमेवम् । सिद्धान्तकौमुद्यादिषु
 एद्युसुचप्रत्ययान्तत्वेनायं शब्दः साधितः । अन्तोदात्तस्वरप्राप्तयर्थं आद्ये
 एद्युसुचप्रत्ययान्तत्वेन निष्पादितत्वात् एद्युसुजन्तत्वमेव प्रामाणिकमिति
 ज्ञेयम् ।
2. ‘अपठुःसुभ्यः स्थः (ङुः)’ [दशपाद्युणादिः 1-110] इति
 स्थाधातोरोपपूर्वकस्य कुप्रत्यये, ‘आतो लोप इति च’ (6-4-64)
 इत्याकारलोपे, ‘सुपामादिषु च’ (8-3-98) इति वत्त्वे च रूपमेवम् ।
 न्यासकारस्तु मृगत्वादिन्वात् (न. उ 1-121) कुप्रत्यये रूपे
 साधयति ।

(87)

“अपसलवि” (स्व. चा.)

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठमव्यतो दीयमानस्य पितृतीर्थस्य पिण्डादेश्चैवं प्रयोगो वैदिकग्रन्थेषु दृश्यते । “सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वा 'अपसलवि पूर्वस्यां..... ..पिण्डे निदध्यात् ।” इति गोभिलसूत्रं (1-3-24) वाचस्पत्य उपात्तम् ।

(88)

“—बन्धस्थगनोपगमेष्वपि ॥” (उ. क. नि.)

बन्धे—‘.....वितत्य शार्ङ्गं कवचं ²पिनह ।’ (भ. का. 3-17) ।

स्थगने—‘अश्वाः ³प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमानाः.....॥’ (भाषे 5-4) ।

उपगमे—‘अथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ।’

1. अपपूर्वकस्य सलधातोर्बाहुलकात् अविप्रत्यये, समुदायस्य चादिषु स्वरादिषु वा पाठादव्ययत्वम् । ‘प्रसलवि’ इत्यस्य, द्वितीयेन इत्यर्थः । तस्य प्रतिपदमेतदित्यपि ज्ञेयम् । ‘अवलसवि’ इति कचित् पाठो दृश्यते ।
2. ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ (1-4-59) इति नहधातुयोगे ‘अपि’ इत्यस्योपसर्गसंज्ञायाम्, ‘ते प्राग् धातोः’ (1-4-80) इति नियमात् (गत्युपसर्गसंज्ञकानां) धातोः प्राक् प्रयोगः । तस्य, ‘वष्टि भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।’ (सिद्धान्तकौमुद्यामव्ययप्रकरणे पठितः श्लोकोऽयम्) इति वचनेन अपेरकारस्य लोपे रूपमेवम् ।
3. स्थगनम्=तिरोधानम् । प्यधुः इत्यस्य अपिपूर्वाद् दधातेर्लुङ् ‘वष्टि भागुरिः—’ इत्यस्य अपेरकारलोपः ।

पदार्थ-सम्भावना-ऽन्ववसर्ग-गर्हा-समुच्चयरूपार्थेषु कर्मप्रवचनीयत्वमस्यैव ।

पदार्थः-अप्रयुक्तपदस्यार्थः । तस्मिन् यथा—‘परिशेषं न नामापि’
स्थापयिष्यति ते प्रभुः ।’ (भ. का. 8-91) ।

सम्भावनायाम्—‘अपि स्थाणुं जयेद् रामो भवतो ग्रहणं कियत् !॥’
(भ. का. 8-91) ।

अन्ववसर्गः-कामचारानुज्ञा । तस्मिन् यथा—‘²अपि स्तुष्टपि से-
धास्मांस्तथ्यमुक्तं नराशन ।’ (भ. का. 8-92) ।

गर्हायाम्—‘अपि सिञ्चः कृशानौ त्वम्—’ (भ. का. 8-92) ।

‘मन्त्रे जातु वदत्यज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्यसे³ ।’ (भ. का. 18-16) ।

समुच्चये—अपि सिञ्च, अपि स्तुहि । सिञ्च, स्तुहि चेत्यर्थः ।

1. अतः ‘विभुः—रामः ते परिशेषं नामापि—संज्ञामपि न स्थापयिष्यति, किमु देहम् ? ।’ इति वाक्यार्थः । तत्र देहरूपपदस्यान्ताप्रयुक्तत्वात् अपेक्षद्वयं वृत्तिसिद्धिं ज्ञेयम् ।
2. अन्वापेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तेन उपसर्गसंज्ञा बाध्यते । अतोऽत्र न पक्षमिति ज्ञेयम् । एवमेवोत्तरत्रापि पक्षाभावो यथासम्भवं प्रकरणानुरोधेनोक्तः ।
3. ‘गर्हाणां लङ्विजास्त्वोः’ (3-3-142) इति गर्हाभ्यांऽपिशब्दयोरो कालस्येऽपि लङ्तेति ज्ञेयम् ।

वीप्साऽऽशीमृतिभूषाऽपेक्षाप्रश्नवाढार्थेष्वपि दृश्यते ।

वीप्सायाम्—‘ये’ऽपीन्द्रपाणिनुलितायुधहनपक्षाः ।’ (माघे 5-31) ।

आशिषि—‘अपि नः स कुले भूयात् ? ।’ भद्रमपि ॥

²मृतौ—मरणमपि ॥ भूषायाम्—अपि नह्यति हारम् ।

अपेक्षायाम्—³अपि गृहीयां वेदम् ? ।

प्रश्ने—‘अपि कुशलममर्त्याः !—’ (चम्पूरामायणे) ।

वाढार्थे—अपि कुर्याम् ।

‘—दर्पं मय्यपि योऽभिकः ॥’ (भ. का. 8-92) इत्यत्र नैच्यानु-
सन्धाने, ‘यद्यपि....तथापि’ इत्यादिषु शास्त्रवाक्येषु—आक्षेपसमाधान-
रूपार्थेषु चास्यैवापेः वृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥

‘सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमदिद्युतद् अङ्गे ।

विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां धातुलीनमुपसर्गं इवार्थम् ॥’

1. अत्र सर्वकषायाम् (5-31) महिनाथेन ‘येऽपि । ये’ इत्यर्थः
इत्युक्तत्वात् वीप्साऽप्यपेक्षार्थ इति ज्ञेयम् ।
2. मृति-भूषारूपावर्थौ वाचस्पत्यानुसारेण प्रदर्शितावस्माभिः ।
3. अत्रापि प्रश्नो वर्तत एव; तथापि आदानरूपापेक्षाविशिष्टः प्रश्न एवः ।
उत्तरत्र तु जिज्ञासरूपः प्रश्न इति भिन्ना ज्ञेया । ‘अपि कुर्याम्’
इत्यादिसंज्ञेषु उपसर्गप्रतिरूपकत्वमपेः निपाताद्यव्युत्पत्त्यर्थे
प्रतिपादितम् ।

इति माधे (10-15) उक्तरीत्या निदर्शनार्थमिमे अर्थाः प्रदर्शिताः ।
अस्यापेः निपातत्वेन, उपसर्गत्वेन च बह्वर्थकत्वं काव्यव्याख्यातृभिः प्रकरणानु-
गुणतया तत्र तत्र प्रदर्शितम् । निदर्शितदिशा न्याय्यानां समीचीनानां चार्थानां
प्रयोगानुगुणमुन्नेयतां मनसिकृत्वा विस्तरभयादस्माभिर्विर्म्यते ।

(89)

“अपिकक्ष” (अव्य.)

कक्षे इत्यर्थे सप्तम्यर्थे, ‘अव्ययं विभक्ति—’ (2-1-6) इत्यादिन
अव्ययीभावसमासे बाहुलकात् छान्दसत्वात् वा ‘नाव्ययीभावादतोऽम्—’
(2-4-83) इति विहितोऽम् न । यथा— ‘प्रीवायां वद्धो अपिकक्ष
आसनि—’ (ऋक्. 4-40.4) ।

(90)

“अपिच किञ्चेत्यर्थे” (नि.)

अपि+च इति निपातद्वयसमुदायोऽयमिति बहवः । एवमेव अपितु
अपिवा इत्यादीनामपि निपातसमुदायत्वमव्ययत्वमित्यादिकं प्रकरणानुरोधेन
यथायथमूह्यम् । ‘विप्रोऽयम्, अपिच विद्वान्—’ ।

(91)

“अपुनः” (नि.)

न+पुनः = अपुनः = अपुनरावृत्तम्, अपुनरुक्तम् इत्यर्थे ।
यथा — ‘अनानुवृत्त्यमपुनश्चकार—’ (ऋक्. (10-68-10) । प्रायो वेद
एवास्य प्रयोगः ।

(92)

“अपुष्पम्” (अव्य.)

पुष्पस्याभाव इत्यर्थे, ‘अव्ययं विभक्ति—’ (2-1-6) इत्यादिना
अभावार्थेऽव्ययीभावसमासे रूपमेवम् । अपुष्पात् इत्यत्र तु पञ्चम्यन्तत्वात्
अदन्ताव्ययीभावत्वेऽपि ‘नाव्ययीभावाद् अतोऽम् त्वपञ्चम्याः’ (2-4-83)
इति न अम् इति ज्ञेयम् । अर्थाभावरूपार्थेऽव्ययीभावसमासे सर्वत्राप्येवमेव ।
निदर्शनार्थमेकमिहोपात्तम् । ‘तैरपुष्पाद् वनस्पतिः ।’ इति अमरः (2-4-6) ।

(93)

“अपृथक्” (नि.)

न पृथक् = अपृथक् । ‘सहयोगे पूर्वापरयोः एकादशरूपे सम्भूय-
भवने....’ इति वाचस्पत्यम् ।

(94)

“अप्रति” (नि.)

न + प्रति = अप्रति = अनुलनीयम्, अनुपमप्रकारेण इत्यर्थः ।
अस्यापि प्रायो वेद एव प्रयोगः । तद् यथा—‘इन्द्रावरुणा बधनाभिरप्रति—’
(ऋक्. 7-83-4) । तिष्ठद्गुणजे (2-1-17) संप्रति इतिवत् ‘अप्रति’
इति निपातसमुदायत्वेन केचित् पठन्ति ।

(95)

“ अभि ”

“ अभि आग्रहोक्तिसांमुख्योदयाङ्गीकारवन्दने ।

कामनाभोजनाभ्यङ्गाभितोऽर्थेऽनुकृती स्मृतौ ॥

न्यकाराभ्यायनैकट्यपेशलत्ववशीकृतौ । ” (उ. क. नि.)

आग्रहे—अभिनिवेशः, अभिचारः ॥ उक्तौ—अभिषेयम्, अभिधा ॥

सांमुख्ये — अभियाति, अभिमुखम् ॥ उदये—अभ्युदयः, अभिषेकः ॥

अङ्गीकारे — अभ्युपगच्छति, अभिमानः ॥ वन्दने — अभिवादनम्, 'अभि-

वन्द ॥ कामनाशम् — अभिधापः, अभिसारिका, 'अभिकः-अभीकः ॥

भोजने—अभ्यवहारः ॥ 'अभ्यङ्गे—अभ्यनक्ति, अभिष्यन्दः ॥ अभितोऽर्थे—

1. 'धात्वर्थं बाधने कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते । विशिनष्टि तमेवान्यः, उपसर्गगतिस्त्रिधा ॥' (वाक्यपदीये) इत्युक्तेषु त्रिप्रकारकेषु, अग्र 'विशिनष्टि तमेवान्यः—' इत्यस्योदाहरणमिदम् । एवमेव यथासम्भव-मितरस्थलेऽपि सन्दर्भवशादुपसर्गस्यार्थं उक्तः ।
2. कामनारूपार्थे वर्तमानस्य 'अभि' इत्यस्य क्रियाविशिष्टसाधननाचिनः स्वार्थं, 'अनुकाभिकाभीकः कमिता' (5-2-74) इति वज्रप्रत्ययः, तस्य पक्षे उपसर्गकारस्य दीर्घश्च निपातनाज्ज्ञेयः । 'अभि निज्ञेः कृतानां स्वं दर्पं मथ्यपि योऽभिकः ॥' (भ. का. 8-92) इति श्लोकोऽज्ञानुपसन्धेयः ।
3. अभ्यङ्गः—तैलादिना देहस्य अभ्यञ्जनम् । 'अभिष्यन्दः' इत्यस्य 'अनुविपर्ययभिनभ्यः स्यन्दतेरगणिवु' (8-3-72) इत्यनेन विकल्पेन भवति । तेन पक्षे 'अभिष्यन्दः' इत्यपि साधुः ।

अभिनन्दति, अभ्युक्षणम्, 'अभितः कृष्ण गोपाः ॥ अनुकृतौ—अभिनयः, ॥
 रमृतौ—अभिज्ञानम्, अभिसन्धानम् ॥ व्यकारे—अभिभवः ॥ आम्नाये —
 अभ्यस्यति ॥ नैकट्ये—अभ्याशः, 'अभिनम्यम् ॥ पेशलत्वे—अभिजातः ॥
 वशीकृतौ—अभिनवम् वयः ॥

अस्यैवाभेः लक्षणेऽथम्भूताह्यानवीप्सासु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
 लक्षणे—वृक्षमभि विद्योतते विद्युत । 'इत्यम्भूताह्याने — साधुभक्तौ

1. अत 'अभि' इत्येतत् उपसर्गप्रतिरूपकमव्ययम् — इति तिलकः ।
 अन्यथा क्रियायोग एवोपसर्गसंज्ञाविधानात्, अत्र च तसिप्रत्य-
 यस्य क्रियात्वाभावात् कथमुपपत्तिरिति तस्याशयः । आद्या-
 दित्वात् (वा. 5-4-14) 'अभि' इत्यस्यात् सार्वविभक्तिके
 तसिप्रत्यये, 'अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि'
 (वा. 2-3-2) इति कृष्णशब्दस्य द्वितीया ।
2. नैकट्यमित्युपलक्षणम्-मध्य-प्रान्तादिदेशविशेषाणामपि । तदवयवा —
 'अहमस्मि महामहोऽभिनम्यमुदीपितः—' (क्क. 10-119-12)
 इत्यस्य अभिनम्यम् = स्पर्गमध्यपर्यन्तम् इत्यर्थे (मध्यरूपाथे) अभि,
 प्रयुक्तः ।
3. अत लक्षण-इत्यम्भूताह्यान - वीप्सारूपाथेत्ये क्रमेणोदाहरणानीति
 ज्ञेयम् । एवर्थेषु, 'अभिरमाने' (1-4-91) इति 'अभि' इत्यस्य
 कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (2-3-8) इति
 तद्योगे वृक्षादीनां द्वितीया । 'अभि द्योतिष्यते रामो भवन्तमचि-
 रादिह ।' (भ. का. 8-89) इत्यस्येवमेव लक्षणार्थेऽमेः
 कर्मप्रवचनीयता ।
4. इत्यम् = कंचित् प्रकारं भूतः = प्राप्तः । स आख्यायतेऽनेनेति इत्य-
 म्भूताह्यानम् = भक्त्यादिप्रकारविशेषरूपः 'अभि' इत्यनेन द्योत्यः
 सम्बन्धः ।

हरिमभि । वीप्सायाम्—देवंदेवमभि¹सिञ्चति । भागे तु—यदत्त²ममाभिष्यात्
तद् दीयताम् ॥ अप्रमिद्वार्थेऽपि क्वचित् । यथा —³अभ्याख्यातम् ।
⁴अभिनिष्ठानः, ⁵‘अभीपुणः मन्वीनाम्—’ (क्रक्—4.31.3) ।

1. कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वात् ‘उपसर्गात् सुनोति-’
(8-3-65) इति प्राप्तं पठ्यं नात्रेति ज्ञेयम् । अत्रोदाहरणे वीप्सायै
एवाभेः कर्मप्रवचनीयतेति कृत्वा, अभिना वीप्साया घोषितत्वात्
‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्यायेन पुनः ‘नित्यवीप्सयोः’ (8-1-4).
इति देवशब्दस्य द्विचनं (वीप्सायै) अभ्यास्यमिति भाति । एवमेव
देवशब्दः क्वचित् कोशे अद्विरुक्त एव च लक्ष्यते ।
2. ‘अभिरभागे’ (1-4-91) इत्यत्र ‘अभागे’ इत्युक्त्वाऽभेः
भागार्थकत्वमभि क्वचिज्ज्ञायते । उदाहरणे भागार्थकत्वं स्पष्टम् ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः भागार्थे निषेधात्, उपसर्गसंज्ञाभितम्
‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यङपरः’ (8-3-87) इति पठ्यमत्रेति ज्ञेयम् ।
3. ‘अथाऽभ्याख्यातेषु (तैत्तिरीयोपनिषत्) इत्यादिषु जपसिद्धार्थ-
कत्वमस्य ज्ञेयम् ।
4. उपात्तायैषु ‘अभिनिष्ठानः, अभीपुणः—’ इत्यादीनां वया-
सम्भवमन्तर्भावो ज्ञेयः । ‘अभिनिष्ठानः’ इत्यत्र, ‘अभिभिसः स्तनः
शब्दसंज्ञायाम्’ (8-3-86) इति पठ्यम् ।
5. इगन्तत्वेन, ‘इकः सुजि’ (6-3-134) इति अभेः शीर्षे, ‘सुमः’
(8-3-107) इति पठ्ये, ‘नश्च धातुस्थोरुपुमः’ (8-4-27) इति
णत्वे च ‘अभीपुणः’ इति सम्प्रपते ।

“अभीक्षणम् पौनःपुन्यसातत्ययोः” (ख.)

पौनःपुन्यम् = मृशम् इत्यर्थः। मृशार्थे यथा—‘अभीक्षण-
मुष्णैरपि तस्य सोष्मणः—।’ (माघे 1-65)।

सातत्ये—‘अभीक्षणमास्फालयतीव(भ) कुम्भम्—।’ (ग-र-म)।
अत्र सन्दकल्पद्रुमे, अभिपूर्वकात् क्षण्वातोर्द्धमुप्रत्यये पृषोदरादित्वेन (6-3-109)
‘अभिः’ इत्यस्य दीर्घे, खरादित्वेन (1-1-37) अव्ययत्वे च ‘अभीक्षणम्,
इति सिद्धयति इति प्रतिपादितम्। एतादृशानामव्ययानां खरादिषु (1-1-37),
चादिषु (1-4-57) वा स्वरूपतो निपातनमेव शाब्दिकसम्मतम्। लक्षणलब्धा-
न्यव्ययानि त्रिप्रकाराण्येव। तदुक्तं धर्मकीर्तिना—“लक्षणलब्धानि तेषां
भवन्ति—अव्ययीभाव - कृदन्त - तद्धितान्तभेदेन। अव्ययीभावाव्ययानि
यथा—‘मध्येगङ्गम्’ इत्यादीनि। कृदन्ताव्ययानि तुमुन्—कृत्वा—
त्यप्—णमुल्—प्रत्ययान्तानि। तद्धितान्ताव्ययानि—आम्
.....।” इति (रूपावतारे—अव्ययावतारः पु. 128—129)।
एतेन ‘अभीक्षणम्’ इत्यादिकानां व्युत्पत्तिप्रदर्शनं व्युत्पत्तिपक्षे रूपनि-
ष्पादनप्रक्रियाज्ञापनार्थमेवेति मन्तव्यम्। ‘आयनेयी—’ (7-1-2) सूत्र-
भाष्यरीत्या पाणिन्यादीनां परमर्षीणाम् अव्युत्पत्तिपक्षस्य प्रामाणिकत्वात्
अस्माभिः एतादृशस्थलेषु व्युत्पत्तिरुत्तरत्र न प्रदिदर्शयिषितेति ज्ञेयम्।
‘च, वा, हि’ इत्यादीनामपि शाकटायनमतरीत्या भानुजीदीक्षित-
प्रभृतिभिः व्युत्पत्तिरमरव्याख्यासु प्रदर्शिता। तादृशेष्वपि निरुक्तदिशा
व्ययमौदासीन्यमेव बह्वाम इत्यपि ज्ञेयम्।

“अमा रहस्समवायसंयोगसामर्थ्येषु” (स्व. ग. चा.)

रहसि—¹अमात्यः, ‘....उष्णकृतोऽर्चिषि वशेकृद् ²अमा-
कृदास्ते’ । (ग. र. म. पु. 140) समवाये—³अमावास्या । संयोगे—
‘यद्यमा⁴ रविवारेण’ । सामर्थ्ये—⁵अमाकृत्य ॥ ऐक्येऽपि तिलकेनो-
दाहृतम्—‘सहभूत्वा आसनम्=अमासनम् ।’ इति । एवम्, ‘काम-

1. रहः=एकक्रियायोगः । अमा=अन्तिके भवतीति अमात्यः=मन्त्री ।
‘अमेहकतसिन्धेय एव’ (वा. 4-2-104) इति अकार्ये त्यप्
प्रत्ययः ।
2. गणरत्नमहोदधौ साक्षात्प्रभृतिषु (1-4-74) पाठोऽस्वाङ्गीकृतः । तेन
कृत्रो योगे गतिसंज्ञायाम्, ‘कुगतिप्राद्वः’ (2-2-18) इति
समासे, रूपमेवम् ।
3. समवायः=सहावस्थानम् । अमा=सह वसतश्चन्द्रसूयौ इति
अमावस्या, अमावास्या वा । ‘अमावस्यद् अन्वतरस्याम्’ (3-1-122)
इति निपातनादमापूर्वस्य वसेर्भवति पाक्षिको वृद्धिनिषेधः ।
अमावास्या=दर्शः ।
4. संयोगः=सम्पर्कः । अत रविवारेण तिथिविशेषस्य यदि संयोग
इत्यर्थः । केचित्तु अमाशब्दं स्तौलिकं मत्वाऽत तस्य प्रथमैकवचने
रूपमेवमाहुः ।
5. अनमा अमा कृत्वा=अमाकृत्य । ‘साक्षात्प्रभृतिषु समर्थवचनम्’
(वा. 1-4-74) इति वार्तिकात् अभूततत्त्वरूपाय साक्षात्प्रभृतिगणे
पठितानां वृत्तिरिति ज्ञेयम् । अत पूर्वमसमर्थोऽपुना समर्थो भवती-
त्यर्थः ।

श्चरताम् अमा भूते—' (ऋक् 2-38-6) इत्यत्र, 'अमा = गृहम्' इति सायणीये विवृतत्वात् गृहमित्यर्थोऽस्य प्रकरणादिवशादिति ज्ञायते। 'अमातो मरुतोऽपि आन्तरिक्षदमायुतः' (ऋक्. 5-50-58) इत्यत्र 'अमातः = अस्माल्लोकात्।' इति वेदभाष्ये विवृतत्वात् इहलोकार्थकत्वमप्यस्येति वाचस्पत्य उक्तम्।

अस्यैव 'तिथिविशेषे, षोडशांशकलायां च विवक्षिते सति स्त्री-लिङ्गता। न तदानीमव्ययत्वम्।

(98)

“अमु” (स्व.)

एतदन्तमव्ययमिति ज्ञेयम्। च्छन्दस्येवायम्। 'प्रतरं² दधानाः—' (ऋक्. 10-18-2)।

1. 'अमायां तु सदा सोम औषधीः प्रतिपद्यते।' इति वचनं वाचस्पत्ये उपात्तमिहावचेयम्।
2. 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (1-1-38) इत्यत्र वार्तिककारैः 'अम्-आम्—' इति परिगणितेष्वयमपि प्रत्यय एकः। अत्र मकारोत्तर उकारः उच्चारणैकप्रयोजनः सन् इत्संज्ञा लब्ध्वा लुप्यति। प्रयोगे 'अम्' इत्यस्यैव अवर्णम्। स्वरादिषु पाठाद्वा अभ्ययत्वमिति ज्ञेयम्। 'अमु च च्छन्दसि' (5-4-12) इति सूत्रेण (किंशब्दात् एकारान्तात् तिङन्तात् अभ्ययेभ्यश्च परतो विहितात् घात् = तरप्-तमप्रत्ययात् च्छन्दसि विषये अमुप्रत्ययो भवतीति प्रकृतसूत्रार्थः) 'प्रतरम्' इत्यत्र तरबन्तात् अमुप्रत्यये रूपमेवम्। "किंतरम्—किंतमम्, पूर्वाद्धितम्—पूर्वाद्धितमम्, पचतितरम्—पचतितमम्, उच्चैस्तरम्—उच्चैस्तमम्" इत्यादिष्वपि एवमेव निष्पत्तिः, अमुप्रत्ययो-पपत्तिश्च यथासम्भवं ज्ञेया। उदाहरणान्यपि च्छान्दसान्येबोद्धानि।

(99)

“अमुल भवान्तरे” (स्व. त.)

देशान्तरेऽपि केचित्। भवान्तरे—‘अनेनैवार्धकाः सर्वे’ नगरे-
 ‘¹ऽमुल भक्षिताः।’ (कथासरित्सागरे) ‘अमुल भविता यस्ते तच्चिन्तय शुभा-
 शुभम्।’ अमुल=जन्मान्तरे इत्यन्तर्यः। देशान्तरे तु—‘इहामुलफल-
 भोगविरागः’ इत्यादिषु यथा। अमुल=परदेशे इत्यर्थः। जामुलिकः।

(100)

“अमुया” (स्व. त.)

अदशब्दात् प्रकारार्थे ²धाल्प्रत्यये उत्त्वमत्वयोश्चैव सम्पद्यते
 अमुया=अमुना प्रकारेणेत्यर्थः। तद्धितान्ताव्ययमिदम्।

(101)

“अमुया” (स्व.)

‘इत्थम्, तेन प्रकारेण, एवम्’ इत्याद्यर्थेषु पदमिदमव्ययमिति³ केचित्।
 ‘नदं न भिन्नममुया शयानम्—(शक्. 1-32-8), पुराणानुवेनन्तं चरन्तं

1. ‘अदस्’ शब्दात् सप्तम्यर्थे ऋक्प्रत्यये, ‘अदसोऽनेदां उ दी मः’ (8-2-80) इत्युत्त्वमत्वबोधे रूपमेवम्। असर्वविभक्तिद्वितान्तात्वात्, स्वराविपाठाद् वा अव्ययत्वमिति ज्ञेयम्। एवमेव ‘अमुलः’ इत्यत्रापि अमुष्मादित्यर्थे (पञ्चम्यर्थे) तसि प्रत्यये ‘तद्धितान्तात्वात् विभक्तिः’ (1-1-38) इत्यव्ययत्वम् ज्ञेयम्।
2. अदशब्दस्य सर्वनामसंज्ञकत्वात्, ‘प्रकारवचने धाङ्’ (5-3-23) इति धाल्प्रत्ययः।
3. ‘अदसुतवैजयन्ती’ नामके ग्रन्थे 480 - पुटे द्रष्टव्यम्।

पापयाऽमुया ।' (श्रुक्. 10-135-2) इत्यादिषु 'सप्तम्यर्थे च्छान्दसत्वेनैता-
दृशरूपसाधनस्य सायणीये दृश्यमानत्वात् अव्ययत्वमस्य चिन्त्यमिति
ज्ञेयम् ।

(102)

“अमुपा” (चा.)

मिथ्याभिन्ने सत्ये वर्ततेऽयम् । ‘यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽ-
मुषा ।’ (शतपथब्राह्मणे 14-6 ; 9-30) ।

(103)

“अम्” (कृ. स्व.)

शीघ्रता, अल्पम्, इति चास्यार्थतया शब्दकल्पदुमे प्रतिपादितम् ।
स्वरादिषु ‘अम्’ इति पाठादव्ययत्वमस्य । अल्पार्थकत्वमस्य व्याडिप्रोक्त-
मिति च तत्रैव प्रत्यपादि ।

(104)

“अम्रः शीघ्रसाम्प्रतिकयोः” (स्व.)

शीघ्रे—अम्र एव गच्छति । साम्प्रतिके—²अम्ररेवागच्छति,
अम्र एव ।

-
1. अदृशश्चात् ‘सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाडयावाजालः’ (7-1-39)
इत्यनेन सप्तम्या याजादेशः असेति ज्ञेयम् ।
 2. ‘अम्ररुचरवरित्युभयया च्छन्दसि’ (8-2-70) इति च्छन्दसि
स्त्वधिकल्पः ।

(105)

“अम्महे आश्चर्ये सन्तोषे च” (स्व.)

‘अम्महे पुत्रस्य मे विजयघोषणा वर्तते ।’ (प्रतिमानाटके 7 अङ्के) ।

(106)

“अया” (स्व.)

अनेन प्रकारेण—इत्यर्थेऽव्ययमेतत् । ‘—शुचि प्रतीकं तम् अया धिया गृणे ॥’ (ऋ. 1-143-6) इत्यत्र यथा । स्वरादेराकृतिगणत्वेनाव्ययत्वमिति ज्ञेयम् ।

(107)

“अयाः” (स्व.)

एतीति ²अयाः=वहिः । ‘इण आसिः’ (दशपाधुणादिः 9-81) इत्यासिप्रत्यये, स्वरादिषु पाठादव्ययत्वम् ।

1. आसकृते प्रतिमानाटके सप्तमाङ्के (पृ. 130) ‘अम्महे’ इति प्रयुक्तम् । अत्र महामहोपाध्यायैः गणपतिशास्त्रवर्चैः, ‘अम्महे इत्याचर्ये, सन्तोषे च’ इति व्याख्यातम् । तदनुसारेणास्मान्भिरिदमव्ययं स्वरादीनामाकृतिगणत्वेनोल्लिखितमिति ज्ञेयम् ।
2. सिद्धान्तकौमुद्यां प्रदर्शितोऽर्थोऽयम् । दशपाधुणादिष्वपी तु ‘आसः, आदित्यो वा’ इत्यर्थनिर्देशः कृतः ।

(108)

“अयि सम्बोधनानुनययोः” (च.)

प्रश्नानुरागादिष्वपि दृश्यते ।

सम्बोधने—‘अयि विजहीहि दृढोपगूहनम्— ।’

अनुनये—‘अयि घनोरु ! पदानि शनैः शनैः’ (वेणीसंहारे) ।

‘अयि साहसकारिणि—’ (रत्नावली)

प्रश्ने—‘अयि कठोर यशः किल ते प्रियम् ? ।’

अनुरागे—‘अयि जीवितनाथ जीवसि—’ (कुमारसम्भवे 4-3)

अनुराग एव प्रणयकोपरूपाह्वानमिति निपाताम्ययोपसर्गवृत्तिः ।

(109)

“अये कोपविवादसम्भ्रमस्मरणेषु” (च.)

कोपे—अये कोऽयम् ? ॥ विवादे—अये श्रान्ताः स्मः ॥

सम्भ्रमे—अये धावत ! धावत !! ॥ स्मरणे—‘अये रामो दाशरथिः—’ ॥

“कोमलामन्त्रणे—‘अये कान्ते मुग्धे चटुलनयने चन्द्रवदने’ इत्युद्धटः

इति शब्दकल्पद्रुमः ।

-
1. इदं महाभाष्ये ‘व्यक्तवाचां समुच्चारणे’ (1-3-48) इत्युक्तोपासं
वाक्यम् ।

(110)

“अरं शीघ्रे” (स्व.)

पर्याप्तयादिषु अलमिति वक्ष्यमाणस्याव्ययस्यार्थेष्वव्ययमिदमिति व्याख्यातारः । शीघ्रे—“अरं गच्छति घोटकः” । “तस्मा अरं गमावः” (यजुः-1-1-52) । पर्याप्तौ—“उरुधारामरुड् कृतम्—” (ऋ. 8-1-10) ।

भूषणे—“त्वमग्ने द्रविणोदा अरुहृते—” (ऋ. 2-1-60) । “समुचितरीत्या, इत्यर्थेऽपि वेदेष्वयं प्रयुक्तः । तद् यथा—“प्रवाम् इष्टयोऽमस्तुवन्तु ।” (ऋक् 6-74-1) इत्यादिषु ।

(111)

“अरे हीनसम्बोधने” (च.)

‘हीनानां सावक्षेपे सम्बोधने’ इति क्षीरस्वामी । अपकृतिः, अस्-या चात्यार्थो - इति मेदिनी । ‘अपाकृतिः’ इति शब्दकल्पद्रुमः । “न वा अरे पत्युः कामाय—” (बृहदारण्यकोपनिषत् 6-5-6) इत्यादिषु यावत्स्वयं

-
1. ‘कपिलकादीनां संज्ञाच्छब्दसोः’ (वा. 8-2-18) इति वचनेनात्र लत्वधिकृत्यः । एवञ्च ‘अलम्’ इत्यस्यैव पाक्षिकं रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।

(111)

प्रति मैत्रेय्या अनुगुणत्वात् नीचत्वमिति ज्ञेयम् । ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’
इत्यादिषु आत्मेतरज्ञानापाकरणतात्पर्यात् अपाकरणमर्थः । असूयायाम्—
‘अरे चेट !’ । प्रकरणानुरोधेन रोषाहानादिरप्यस्यार्थतया बोध्यः ।

(112)

“अरेरे अधमसम्बोधने” (स्व. चा.)

‘अरे’ इत्यव्ययस्य ‘नित्यवीप्सयोः’ (8-1-4) इति वीप्सायां
द्विर्वचने ‘एङः पदान्तादति’ (6-1-109) इति पूर्वरूपे च रूपमेवम् ।

‘अरेरे’ इति सावक्षेपे सम्बोधने पठन्त्यार्याः—इति तिलकः ।
अधमसम्बोधने—“अरेरे राधागर्भसम्भूत । सूतापसद ! किमेवमाक्षि-
पसि ?” (वेणीसंहारे) । सावक्षेपे सम्बोधने—अरेरे वाचाट । (वेणी-
संहार एव) । प्रकरणवशाद्विस्मयादिष्वपि क्वचिदस्य प्रयोगः । तद् यथा
‘अरेरे बालकः ।’ इति । एवं प्रकरणानुरोधेनास्यापि बहवोऽर्थाः नाटकेषु
प्रतीयन्ते ।

(113)

“अर्थतः” (आद्यादिः, त.)

अर्थेन, अर्थात्, अर्थे इत्यर्थेषु आद्यादित्वात् (वा. 5-4-44)
सार्वविभक्तिके तसिप्रत्यये रूपमेवम् । असर्वविभक्तितद्धितत्वादध्ययत्वम् ।

‘दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा — (पाणिनिशिक्षा 52) इत्यादिषु
 ‘स्वरतः वर्णतः’ इत्यादीनां तृतीयार्थकत्वसम्पादनार्थम् सार्वविभक्ति-
 कतसिप्रकरणे एतादृशानामाद्यादिपाठपरिकल्पनदर्शनादस्यापि तेनैव मार्गेण
 तसिप्रत्ययान्तत्वमिति ज्ञेयम् । तृतीयान्तार्थे यथा—‘अर्थतः शब्दतो
 वाऽपि मनाक् काव्यार्थसूचनम् ।’ इति ।

(114)

“अर्थे सार्थके सप्रयोजने च” (सा. ग. नि.)

सार्थके—‘अर्थेकृत्य श्लोकं पठति ।’ सार्थकं कृत्वेत्यर्थः ।
 सप्रयोजने—‘आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थेकृत्य व्रती च नृपती च
 नृपस्य जग्मुः ॥ (छित्तपत्र्य श्लोकोऽयमिति गणरत्ने (पु. 140) । साक्षा-
 त्प्रभृतिषु (1-4-74) गणे पाठात् अर्थशब्दसप्तम्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिद-
 मिति न्यासकारादयः । शब्दकौस्तुभेऽप्येवमेव । गणरत्नमहोदधि-
 प्रभृतिषु गणपाठसामर्थ्यादेजन्तत्वमिति प्रथमतः प्रसाध्य, पुनस्तत्रैव (ग.
 र. म.) ‘अथवा, एते सप्तमीप्रतिरूपका.....निपाताः’ इत्युक्तम् । साक्षात्-
 प्रभृतिगणे पठितानां शब्दस्वरूपाणां कृजो योग एव विकल्पेन गतिसंज्ञा ।
 तेन गतिसंज्ञापक्षे, कृजः क्त्वाप्रत्यये, ‘कुगतिप्रादयः’ (2-2-18) इति

-
- 1, ‘साक्षात्प्रभृतिषु अव्ययवचनम्’ (वा. 1-4-74) इति अव्ययं =
 अभूततन्नावायं एवास्व प्रयोग इति ज्ञेयम् । अतएव, अनर्थकं
 सार्थकं कृत्वा (पठति) अर्थेकृत्य पठति इति वृत्तिरिहेति ज्ञेयम् ।
 सम्पाठवत् (संहिताध्ययनवत्) अर्थरहितानुपूर्वीपाठं न करोति, किन्तु
 अर्थानुसंधानेन सह पठतीति पर्यवसितोऽर्थः ।

समासे, क्त्वायाः, 'समासेऽनञ्पूर्वे—' (7-1-37) इति ल्यप् । एतत्पक्षे चादिषु (1-4-57) अस्य पाठ उन्नेयः । गतिसंज्ञाभावपक्षे समासाभावात् न ह्यत्रादेशः । तेन अर्थे कृत्वा इत्यपि पक्षे साधुः ।

(115)

“अर्वाक् अधरे” (स्व.)

अर्वाक् पूर्वे । इति क्षीरस्वामी ।

अधरे—अवरदेशे, अधरकाले चेत्यर्थः ।

काले यथा—वर्षात् षोडशादर्वाक् । अर्वाक्कालिकः । ‘कथं वाऽऽदीय-
तामर्वाक् मुनिना धर्मरोधिनी ।’ (किरातार्जुनीये 11-76) देशे यथा—
‘अर्वाग्बिलो ऊर्ध्वबुधश्चमसः’ (बृहदारण्यकोपनिषत् 4-1) ।

‘तिचक्रेण सुवृता यातम् अर्वाक् ।’ (ऋक्. 1-118-2) इत्यादिषु स्थलेषु ‘अत्र देशे’ इत्यप्यस्यार्थो दृश्यते । एवं मध्यार्थेऽप्यस्य कचिद्वृत्तिरिति वाचस्पत्ये निरूपितम् । तत्र प्रयोगोऽन्वेष्टव्यः । स्वरादीनामपि निपातवत् बह्वर्थकत्वस्य शाब्दिकैरङ्गीकारादनेकार्थकत्वमेतेषामिति ज्ञेयम् ।

-
1. अवरे अञ्जतीत्यर्थे, ‘ऋत्विग्दधक् सग दिगुणिगञ्चुयुजुकुञ्जां च’ (3-2-59) इति किञ्प्रत्यये, अवरशब्दस्य पृथोदरादित्वेन (6-3-109) अर्वादेशे स्वरादिपाठादव्ययत्वे च रूपमेवम् । केचित् ‘अर्वाच्’ इति चकारान्तमङ्गु पठन्ति । तत्पक्षे अण्युत्पन्नमिदं शब्द-स्वरूपमिति बोध्यम् ।

(116)

“अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु” (चा. ग.)

भूषणे—¹अलंकारः । अलंकृत्य ।

पर्याप्तौ—अलमस्त्यस्य धनम् । पर्याप्तमस्तीत्यर्थः । ‘राक्षस्यो रावणप्रीत्यै
करं चोचुरलं²मुहुः । (भ. का. 8-97) ।

शक्तौ—³अलं मल्लो मल्लाय । मल्लोऽयं मद्भ्रान्तरेण साकं योषु शक्त
इत्यर्थः । ‘अन्यथा प्रातराशाय कुर्याम त्वाम् अलं⁴वयम् ॥’
(भ. का. 8-98) ।

वारणे—‘अलं महीपाल तव श्रेणे—।’ (रघुवंशे 2-34) ।

1. ‘भूषणेऽलम्’ (1-4-64) इति गतिसंज्ञा । तेन अलंकृत्य इत्यत्र
‘कुमातिप्रादयः’ (2-2-18) इति समासे षष्प । अलंकारः =
भोजनमपि । अत्र अलं = पर्याप्तं क्रियतेऽनेनेति वृत्तिः । भूषणवत्
अलंकरणात् शब्दार्थालङ्कारा अप्येवमुच्यन्ते ।
2. अत्र पर्याप्तिरर्थः । ‘तुमर्थं आवयन्नाम्’ (2-3-15) इति
रावणप्रीत्यै इत्यत्र चतुर्थी ।
3. निपाताभ्यस्योपसर्गवृत्तौ तु पर्याप्त्वर्थोदाहरणत्वेनेदमुदाहरणम् । तदानीं
मल्लो मल्लो (न्तरा) च पर्याप्त इत्यर्थः ।
4. ‘नमः स्वस्तिस्वाहाकपालवचनयोगाच्च’ (2-3-16) इति चतुर्थी ।
अत्र सूत्रेऽलमिति पर्याप्त्वर्थस्य तत्पर्याप्तार्थानां च ग्रहणम् इति सिद्धान्त-
कीमुनी । तेन ‘दैत्येभ्यो हरिरकम्’ इतिवत् ‘दैत्येभ्यो हरिः प्रभुः,
शक्तः, समर्थः’ इत्यपि साधुरिति बोध्यम् ।

निषेधे—‘आलप्यालम् इदं बभ्रोयः स दारान् अपाहरत् ।’ (माघे 2-40) ।
अलं कृत्वा ।

‘³निरर्थकत्वे, अस्त्यर्थे, अवधारणे, च’ इति वाचस्पत्ये ।
‘विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्नाम् ।’ (किरातार्जुनीये 13-13) इत्यत्र
‘अलम् = भ्रमम्’ इति महिनाथविवरणात् भूयोऽर्थकत्वमप्यस्येति
बोध्यम् ।

(117)

‘अले, अलेले पिशाचभाषया सम्बोधने ।’

इति शब्दरत्नावली, इति शब्दकल्पद्रुमः ।

‘अले सर्वज्ञो बुद्ध इति कथं त्वया ज्ञातम् ? ।’ इति (प्रबोध-
चन्द्रोदये ³ अङ्के) प्रयोगो दृश्यते ।

1. वारणमपि यद्यपि निषेध एव पर्यवस्यति, तथापि ईपद्मेदमवलम्ब्य
भिन्नार्थकत्वम् इति ज्ञेयम् ।
2. ‘अलंलह्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा’ (3-4-17) इति क्त्वा-
प्रत्ययः । अत्र ‘प्राचां’-ग्रहणे पूजार्थम्, तेन निश्चं क्त्वाप्रत्ययः ।
‘अस्मैवात्म्येन’ (22-20) इति निबन्धमात्मोपपत्तमासः ।
3. ‘अलम्पशुः’ इत्यत्र ‘निरर्थः पशुः’ इति वाचस्पत्यविवरणमिहानुस-
न्धेयम् । अयं भावः—अलम्पशुः=यहीनः पशुः । तस्मै केवलं
याग एवोपयोगात्, तदीयक्षीरादीनामनुपयोगात् निरर्थः पशुरित्या-
ख्यायते इति ।

(118)

“अव क्रोधे बोधरोधे धैर्यालम्बनभूषणे ।
 न्यग्भावाभिभवादानभोजने श्लेषधर्षणे ॥
 दर्पिकाग्रयकृतसिसेवाप्रहासालोकशुद्धिषु ।
 अनुत्साहप्रसारान्नावेलासंहतिखण्डने ॥
 सामीप्येषद्व्याप्तिदेशदशःऽऽशङ्कनमिश्रणे ।”

(उ. ग. क. उपसर्गप्रतिरूपकम्)

क्रोधे—अवल्याति । बोधे—¹अवगतिः ॥ रोधे—²अवग्रहः ।
 अवग्राहः । धैर्ये—³अवष्टम्भः । आलम्बने—अवलम्बः । भूषणे—अव-
 तंसः ॥ न्यग्भावे—अवाक् ॥ अभिभवे—अवजानाति, अवमानः, अव-
 क्षेपः ॥ आदाने—अवचिनोति, अवलुम्पति । भोजने—अवष्वणति,
 अवदंशः ॥ श्लेषे—अवगूहनम् ॥ धर्षणे—अवस्कन्दति, अवमर्दः ॥ दर्पे—
 अवलेपः । ऐकाग्र्ये—अवधानम्, अवधारणम् ॥ क्लृप्तौ—अवसायः,
 अवक्रयः ॥ सेवायाम्—अवलगति, अवसव्यते ॥ प्रहासे—अवहेलना, अव-
 स्तनोति ॥ आलोके—अवलोकयति ॥ शुद्धौ—अवदातम् ॥ अनुत्साहे—

1. गत्यर्थानां हानार्थकत्वात् अत्रावपूर्वो गतिर्बोधे वर्तते । ‘कश्चित् तमनु-
वर्तते ।’ इति वचनात् धात्वर्थानुगमोऽत्र ।
2. ‘अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे’ (3-3-51) इति विभाषा घञ् । पक्षेऽप्य् ।
3. ‘अवाचालम्बनाविदूर्ययोः’ (8-3-68) इति आलम्बने = धैर्येऽर्थे स्तम्भ-
घातोः परत्वं ज्ञेयम् ।
4. ‘वेद्य स्वनो भोजने’ (8-3-69) इति अवपूर्वकस्य स्वनघातोः परत्वं
भोजनार्थं ।

अवसीदति ॥ प्रसारे—अवकर्षः । आज्ञायाम्—अवसर्गः ॥ वेलायाम्—
 अवसरः ॥ संहतौ—स्थाली प्रस्थम् अवहरति ॥ खण्डने—अवयति ॥
 सामीप्ये—¹अवष्टब्धे शेते । अविदूर इत्यर्थः ॥ ईषदर्थे—शुना अवलीढा
 नदी, ²अवहन्ति । व्याप्तौ—अवकीर्णः पांसुभिः । अवासोऽर्थः ॥ देशे
 अवकाशः, ³अवस्करः (वर्चस्को देश इत्यर्थः) । दशायाम्—⁴अवस्था अव-
 तिष्ठमानः । आशङ्कने—अवदिशति वैद्यो जनेन ॥ मिश्रणे—मांसं काशेन
 अवदधाति ॥

हान्यादिषु निम्नभावे च वर्तते । तद् यथा, हानौ—अवपुष्पः तरुः,
⁵अवकोकिलः । वचने ⁶अवगिरते, अववादः । 'वचन-क्रियाभूतादि-

1. सामीप्यार्थेऽपि, 'अवाचालम्बनाविदूर्यथोः' (8-3-68) इति अवपूर्वस्य स्तम्भतेः पत्यम् ।
2. अवहन्ति = तुषाणपनोदनोपयोगितया ईषदन्ति इत्यर्थः ।
3. 'वर्चस्केऽवस्करः' (6-1-148) इति निपातनात् सुहागमोऽस्य । अवस्करः = अन्नमलम् । अन्यस्य अवस्करः ।
4. 'आतरचोपसर्गे' (3-3-106) इति अह् । अवतिष्ठमानः इत्यस्य 'समव-प्रविश्यः स्थः' (1-3-22) इति तह् ।
5. 'अवादयः कृष्टार्थे तृतीयया' (वा. 2-2-18) इति समासः । अव-कृष्टः कोकिलेन अवकोकिलः ।
6. 'अवाद ग्रः' (1-3-51) इति गिरतेरात्मनेपदम् । अत्र 'गृणाति-स्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यात् गृधातोः क्रियादिकस्य न ग्रहणम् । अवगिरते = विप्रलापं करोतीत्यर्थः ।

अप्रसिद्धम् ।' इति तिलकः । 'अवकटम्-अवकुटारः । 'अवटीटम्-अव-
नाटम्-अवभटम् । 'वगाहः-अवगाहः । 'अप(व)स्किरमाणो वृषभो दृष्टः ।
अवकरः ।

1. 'अवात् कुटारश्च' (5-2-30) इति 'अव' इत्यस्मात् कटप्रत्ययः
कुटारप्रत्ययश्च स्वार्थः । एतौ द्वावपि अवनते प्रसिद्धाभिति केचित् ।
2. 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटम्नाटम्भटश्च' (5-2-31) इति 'अव'
इत्यस्मात् संज्ञायां नासिकाविषयके नमने विवक्षिते टीटम्-नाटम्
भटप्रत्ययाः (स्वार्थे) भवन्ति ।
3. अतः, 'वष्टि मागुरिलोपमवाप्शोरुपसंगवोः ।' (सि. कौमुद्यां अव्यय-
प्रकरणे पटितोऽयं श्लोकः) इति 'अव' इत्यन्तासाकारस्य लोपः ।
स च पाक्षिकः, तेन अवगाहः इत्यपि साधुः ।
4. अतः 'अवाच्चतुष्पाच्चकुनिकृत्वालेखने' (6-1-142) इति सुट् ।
'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेऽपि वाच्यम्' (वा. 1-3-21) इति
शानच् (आत्मनेपदम्) । सूत्रे (6-1-142) 'अवात्' इति इति
श्रीकण्ठशास्त्रिभिर्धातुरूपप्रकाशिकायां पाठ आहतः, स तु चिन्त्यः ।
'अपस्किरमाणो वृषो दृष्टः' इत्यत्र हपांस्पादनेन विलेखनम् । एवं
'अपस्किरमाणः वा आश्रयार्थी' इत्यत्र आश्रयसम्पादनार्थं विलेखनम् ।
'अपस्किरमाणः कुवकुटः' इत्यत्र जीविकासृगयार्थं पादनेन आलेखनम् ।
यथा भवभूतिः (उ. रा. चरित २-९) 'छायापस्किरमाणमिषिकरमुख-
व्याकृष्टकीटवचः' इति सर्वसाध्यत चतुष्पाच्चकुनिकर्तृकत्वात् किरतेः
सुट् इति बोध्यम् ।

“अवचक्षे अवख्यातव्यमित्यर्थे” (क.)

अवपूर्वकात् ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’ इत्यस्माद्भातोः ‘अवचक्षे च’ (3-4-15) इति एशप्रत्यये रूपमेवम् । ‘अव्ययकृतो भावे’ (भाष्ये 3-4-9) इति भाष्यात् भावार्थकः प्रत्ययोऽयम् । प्रत्ययस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्यानादेशो न । ‘कृन्मेजन्तः’ (1-1-39) इति अव्ययत्वम् । ‘रिपुणा नावचक्षे’ (ऋ. 4-58-5) इति प्रयोगः । अवख्यातुमित्यर्थः ।

(121)

“अवरस्तात्” (त.)

अधोभागार्थेऽव्ययमिदम् । प्रथमापञ्चमीसप्तमीवृत्तेरवरशब्दात् अस्ताति-प्रत्ययः । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यव्ययत्वम् । ‘प्रथमान्ते यथा—अवरस्तात् रमणीयम् । पञ्चम्यां यथा—अवरस्तात् आगतः । सप्तम्यन्तात्—अवरस्तात् वसति ।

एवम्, अवस्तात् इत्यप्यस्तातिप्रत्ययेऽव्ययं वर्तते । प्रयुज्यते च ‘अवस्तात् स्वर्गं लोकं प्रापयन्तः’ (शतपथब्राह्मणे) इति । अत्र ‘विभाषाऽ-वरस्य’ (5-3-41) इति विकल्पेन अवरशब्दस्य ‘अव’ इत्यादेशोऽस्तातिप्रत्यये परत इति विशेषः ।

(122)

“अवश्यम् निश्चये” (खरादिः)

अवपूर्वकाद् इयैङ्धातोरौणादिके ङमुप्रत्यये, स्वरादिङ् पाठादव्यय-त्वम् । नञ्पूर्वकाद् वशधातोर्बाहुलकाद् यत्प्रत्ययेऽव्ययसंज्ञेति शब्दकल्प-

द्रुमः । निश्चये—‘अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः ।’ (भर्तृ-
हरिः 3-13) । अशक्यनिराकरणार्थेऽपि प्रयुज्यते, तद् यथा—‘अवश्य-
भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते ।’ (भारते शान्तिपर्वणि) । ²अवश्य-
पाच्यम् । ³आवश्यकः । अनायत्ततायां तु त्रिलिङ्गत्वमस्य यथासम्भवं बोध्यम् ।

(123)

“अवसे” (क.)

अवधातोः, ‘तुमर्थे सेसेनसे असेन्—’ (3-4-9) इत्यसेन्प्रत्ययः ।
पञ्जन्तकृत्वादव्ययत्वम् । अवसे = अविभक्तित्वार्थः । ‘आयात्विन्द्रोऽवसे
उप—’ (यजुः 2-0-47) । छन्दस्येव ।

(124)

“अवस् बहिरित्यर्थे” (स्व. त.)

अवो गच्छति । बहिर्यच्छतीत्यर्थः । ‘पूर्वाधरावराणामसि पुरधव-
श्चैषाम्’ (5-3-39) इति प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु अवरशब्दादसिप्रत्यये
प्रकृतेरवादेशे च रूपमेवम् । अस्त्वविभक्तितद्धितान्तत्वादव्ययत्वम् । अवो
रमणीयम्, अव आगतः, अवो वसति, इति क्रमेण विभक्तित्रयेऽप्युदाहरणम् ।

1. अल बाहुलकात् कृद्गन्ते भाविन्शब्दे परे अवश्यमो मकारस्य लोपः ।
2. ‘एष आवश्यके’ इति पचतेः कृत्वनिषेधः । ‘सुम्पेदवश्यमः कृद्ये’
(वा. 6-3-109) इति अवश्यमो मकारस्य लोपः ।
3. ‘अभ्ययानां भमास्ते-’ (वा. 6-4-144) इति टिलोपः ।

(125)

“अविषमम्” (ति.)

विगतं समम्, विगतत्वं समस्य (इति) वा विषमम्, समाद् विप्र-
कृष्टो हीनो वा देशः इति केचित् । न विधते विषमो यस्मिन् काले, देशे
वा तत् अविषमम् । तिष्ठद्गुणने (2-1-17) पाठादव्ययीभावसमासेऽव्यय-
त्वम् ।

(126)

“अवे” (नि.)

हीनानां साक्षेपे आमन्त्रणे निपातोऽयम् । ‘अवे वृषल!’ इति
प्रयोगः ।

अवेरे इत्यपि हीनसम्बोधने निपातो वर्तते । वस्तुतोऽयं अवे +
अरे इति निपातद्वयसमुदाय इति बोध्यम् । ‘एङः पदान्तादति’ (6-1-109)
इति पूर्वरूपमत्र । ‘अवेरे चौर!’ ।

(127)

“अव्य[धि]ष्यै” (कृ.)

अव्यधिष्यै = अव्यध[धि]नाय इत्यर्थः । नञ्पूर्वकाद् ‘व्यध(ध)ताडने’
(दिवादिः, सक. सेट्) इत्यस्मात् ‘प्रथे रोहिष्यै अव्यधि(धि)ष्यै’
(3-4-10) इति इष्यप्रत्ययान्तो निपातितः । एजन्तकृत्वात् ‘कृन्मेजन्तः’
(1-1-39) इति अव्ययत्वम् । तुमुनर्यकोऽयम् । छन्दस्येवास्य प्रयोगः ।

(128)

“असम्प्रति” (तिष्ठद्गु)

“—‘सम्प्रति’ इति प्रादिसमुदायरूपः शब्दः। स एष नञ्सम्प-
कात् ‘असम्प्रति’—” इति गणरत्नमहोदधिः। अयोम्ये काले, अनु-
पस्थिते काले, अयुक्ते इति च अस्यार्थः। ‘यच्चैव संप्रति दशो, यच्चैव
असंप्रति’ (शतपथब्राह्मणे)।

अस्यैव स्वार्थिकेऽणप्रत्यये असांप्रतम् इत्यपि भवति। यथा—
‘विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं च्छेतुमसांप्रतम्।’ (कुमारसंभवे 2-55)।
असम्प्रति, असांप्रतम् इत्युभावपि तिष्ठद्गुगणे (2-1-17) द्रष्टव्यौ।
वर्धमानस्तु ‘असाम्प्रतम्’ इत्येतत् स्वरादित्वेनाङ्गीचकार।

(129)

“असकृत् पौनःपुन्ये” (स्व.)

‘सकृत्’ इति सदैकवारार्थयोः स्वरादिषु पठ्यते। तस्यैव ननुप-
सृष्टात् असकृत् इति पुनः स्वरादिषु पाठः। ‘एकस्य सकृच्च’ (5-4-19)
इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानस्य एकशब्दस्य सुप्रत्ययः, प्रकृतेः सकृत्
इत्यादेशश्च त्रिधीयते। अत्र क्रियाभ्यावृत्तिसम्भवान् गम्यते। अस्य च
कृत्वसुप्रत्ययापवादत्वं बोध्यम्। ‘कृत्वोऽर्थाः’ (वा. 1-1-38) इति वार्तिके
कृत्वोऽर्थप्रत्ययानां परिगणितत्वात्, ‘तद्वितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38),
इति अव्ययसंज्ञा। ‘असकृदेकरथेन तरस्विना—’ इति रघुः (9-23)।

(130)

“असामि” (चा.)

पूर्णतया इत्यर्थः । ‘सामि’ इत्येतदर्थार्थकमव्ययम्, तस्यैव नञ्त्तत्पुरुषे रूपमेवम् । अव्ययत्वनिबन्धनानां सर्वेषामपि कार्याणां सम्पादनाय स्वरादिषु पाठः । ‘उत यो मनुष्येषु आ यशश्चक्रे असामि आ ।’ (ऋक् 1-25-15)

एवं असाक्षात् इत्यस्यापि ‘साक्षात्’ इत्यस्य विपरीतार्थे चादिपाठादव्ययत्वं बोध्यम् ।

अत्रेदमवधेयम्—शब्दकल्पद्रुम - वाचस्पत्यादिषु कोशेषु सर्वेषामव्ययानां मञ्समासे निदर्शितया रीत्या पुनः पृथगव्ययत्वं चादिषु स्वरादिषु वा पाठपरिकल्पनेनोदाहरणप्रदर्शनपुरस्सरं पाठो लक्ष्यते । अस्माभिस्तु विस्तरमिया तत्तदव्ययानां स्वरूपमात्रप्रदर्शने ऐदम्पर्येण तेषामत्रोपादानमनादृतम्—इति ।

(131)

“असि” (तिङन्तप्रतिरूपकम्)

‘त्वम्’ इत्यर्थे, वाक्यालङ्कारे चैतदव्ययं चादिषु द्रष्टव्यम् । ‘अस भुवि’ इत्यस्य धातोर्लेटि मध्यमपुरुषैकवचने ‘असि’ इति सम्पद्यते । तस्य प्रतिरूपकमेतदिति बोध्यम् । भोजस्तु ‘युष्मदर्थानुवादे’ इत्याह । त्वमर्थे—‘बाह्यादमित्रमस्यासि—’ । अत्र ‘असि’ इति त्वमर्थे प्रयुक्तम् । वाक्यालङ्कारे—‘वेत्स्यसि पार्थिव ! त्वमसि सत्यमभ्ययाः ।’ इति । अत्र ‘त्वम्’ इति प्रयुक्तत्वात् पुनरसि इति वाक्यालङ्कार एकः । वाक्यालङ्कारत्वं

नाम—क्षोदे कृतेऽर्थगून्यत्वमेव । 'शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ! ।' इत्यत्र तु कथंचिदुभयार्थकत्वम् । केचित्तु एकेन 'असि' इति प्रयोगेनैव त्वमित्यर्थे, अथवा क्रियायाश्च लाभे सति, असि इति त्रिः प्रयोगोऽत्रापि वाक्यालङ्कार एवेत्याहुः ।

(132)

“असे”

एतदन्तमध्ययं स्यात् । तुमुनर्धकोऽयं प्रत्ययः छन्दस्येव प्रयुज्यते । एजन्तकृत्वादव्ययत्वम् । 'कृत्वे दक्षाय जीवसे' (ऋक्. 1-36-14) जीवसे = जीवितुमित्यर्थः ॥ छन्दस्येव ।

एवं 'असेन्' इति प्रत्ययान्तमप्यव्ययसंज्ञकं बोध्यम् । प्रत्ययस्य नित्वात्, 'जित्वादिर्नित्यम्' (6-1-197) इति स्वरविशेषः (आद्युदात्तः) प्रकृतेर्भवति, इति विशेषः ।

(133)

“असौ” (साक्षात्-)

अदशशब्दार्थेऽव्ययमिदं साक्षात्प्रभृतिषु (1-4-74) कैश्चित् पठ्यते । 'असौनामायमिदंरूपः' इति शतपथब्राह्मणे प्रयुक्तं च । साक्षात्प्रभृतिषु पठितत्वात् कृञो योगे गतिसंज्ञायाम्, 'कुगतिप्रादयः' (2-2-18) इति समासे ल्यपि असौकृत्य इति भवति । 'अग्नौ' इति पठितस्य एव पाठभेद इति केचित् ।

“अस्तं शैलविशेषादर्शनयोः” (स्व.)

शैलविशेषवाचकत्वम्—‘अस्तं भास्वान् प्रयातः—’ इत्यादिषु ज्ञेयम्। अदर्शने—‘धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता—’ (रघु- 8-65)। ‘अस्तमती। अस्तमित्यस्यादर्शनमेव वास्तवार्थः। शैलविशेषार्थकत्वं तु कविसम्पत्तिर्नमेवेति बोध्यम्।

“अस्ति असृग्धनसत्तासु” (ति. प्र.)

सत्तार्थकस्यासत्तातोर्लटि तिङन्तप्रतिरूपकमिदं स्वरादिषु पठितमिति बोध्यम्।

असृजि—²आस्तेयं=चर्मभाजनम्। अस्तिकायः।

धने—³अस्तिमान् चैलः। धनीत्यर्थः। अस्तित्वम्।

1. अस्तम् अवतीति अस्तमतः, गौरादित्वात् (4-1-41) स्त्रियां ङीप् अस्तमती इति सम्पद्यते। अस्तमती=शालपर्णीवृक्षः।
2. अस्ती भवं आस्तेयम्। “आस्तेयो मदः।” ‘अस्तीति धनार्थ-कमन्ययम्।’ इति रामः।” इति प्रक्रियासर्वस्वम्। ‘इतिकुक्षिकल-शिवस्त्यस्यहेर्देम्’ (4-3-56) इति भवार्थे ङञ्।
3. ‘सम्बन्धेऽस्तिविधक्षायां भवन्ति मतुबादयः।’ (श्लोकवार्तिकम् 5-2-94) इति मतुप्।

सत्तायाम्—अस्तिक्षीरा यौः । (विद्यमानक्षीरेत्यर्थः ।) 'आस्तिकः, आस्तीकः । 'अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्या तथैव च । अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः ॥' (चाणक्ये) ।

'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (7-3-97) इत्यत्रापि 'अस्तिसिचः' इत्यस्य 'विद्यमानसिचः' इति व्याख्यानं सिद्धान्तकौमुद्यादिषु दृश्यते । 'अस्त्याह कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकम्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

(136)

“अस्तु निषेधासूयाङ्गीकारयोः” (स्व. ति. प्र.)

निषेधे—अस्तु साम्ना । अस्तुङ्कारः ।

असूयाङ्गीकारे—स्वमस्तु, को नाम दोषः । असूयापूर्वकोऽङ्गीकारः = अमूयाङ्गीकारः । असवातोः लोट्प्रथमपुरुषैकवचने रूपमेवम् । तस्य स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अस्य पीडा-प्रतिक्षेप-प्रकर्ष-प्रशंसा—लक्षणादयोऽयर्थाः वाचस्पत्ये प्रतिपादिताः । उदाहरणानि यथासम्भवमूहयानि । वाङ्मयार्णवेऽपि “अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्यसूयापीडयोरपि । प्रतिक्षेपे प्रशंसायां प्रकर्षे लक्षणेऽपि च” इति अस्यार्थाः परिगणिताः ।

1. 'अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः' (4-4-60) इति ठक् । अस्ति परलोकादिकमिति मतिर्यस्य स आस्तिकः । प्रत्ययश्च किन्वादादि-वृद्धिः । आस्तिक एव आस्तीकः । 'अन्येषामपि हरयते' (6-3-137) इति मध्यमवर्णस्य दीर्घः । आस्तीकः = ऋषिविशेषः । अल निपाताद्य-योपसर्गवृत्तौ तिङ्केनोदाहृतम् 'अस्त्यस कश्चिद् पश्यसि विद्वांसम् ।' इति । अस्यायमर्थः—अल विद्यमानं विद्वांसं परवक्षीति । अवयवत्वात् द्वितीयाविभक्त्यर्थक्यम् 'अस्ति' इत्यस्येति ज्ञेयम् ।

(137)

“अस्थाने” (नि. चा.)

न स्थाने अस्थाने । ‘अकाण्डे’ इत्यर्थः । ‘कोऽयमस्थाने सम्भ्रमः ?’ । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् ।

(138)

“अस्मत्त्वा” (त.)

‘अस्मासु’ इत्यर्थे अस्मच्छब्दात् तदधीनवचने कृ-भू-अस्तिधातु-भियोगे ‘देये ला च’ (5-4-55) इति त्वाप्रत्ययः । तस्य च असर्वविभक्तितद्धितत्वाद् ‘अव्ययत्वम् । ‘अस्मत्त्वा ते सद्भ्रषक्’ सन्तु’ (ऋक्. 1-1-32) ।

(139)

“अस्मि अस्मदर्थानुवादाहमर्थयोः” (स्व. ति. प्र.)

अस्मदर्थे—‘अविद्या³ऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः’ (योगसूत्रे 2-3) ।

1. गणरजमहोदधौ तु ‘सुच् कृत्वम् ला तस् च दा काम् हि वैषाः—’ (श्लो. 12) इत्यत्र ‘ला’ प्रत्ययमुपादाय ‘सुजाद्यश्चादिगणे (1-4-57) भवन्ति ।’ इति प्रतिपादितम् । तेनास्य मते त्वाप्रत्ययस्य निपातत्वेनाम्बत्वमिति विशेषः ।
2. ‘ज्ववहिताश्च’ (1-4-82) इति असधातोः ज्ववधानेन कृन्वसि प्रयोगः । लोके तु ‘अस्मत्ता सन्तु’ इति भवेत्, ‘ते प्राग्धातोः’ (1-4-80) इति नियमात् । (ते = गत्युपसर्गसंज्ञाकाः धातोर्व्यवहितं प्राक् प्रयोक्तव्याः इति प्रकृतसूत्रार्थः ।)
3. ‘अस्मि’ इत्यस्य भावः अस्मिता । भावार्थे तत्प्रत्ययः । तदन्तान् टाप् । अतः तिङन्तप्रतिरूपकत्वात् तत्प्रत्ययस्योपपत्तिः, अन्यथा साक्षात् तिङन्तानां तत्प्रत्ययप्रकृतिरभावात् ‘अस्मिता’ इति न सिद्ध्येदिति बोध्यम् ।

अहमर्थे—‘त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽलं तिष्ठति ।’ (साहित्यदर्पणे)
 (त्वामहं वच्मीत्यर्थः ।) । ‘उद्गुपेनास्मि सागरम् ॥’ (रघुवंशे 1-2)
 इत्यत्रापि ‘अस्मि’ इत्येतदहमर्थकमव्ययमिति गणरत्नमहोदधौ
 प्रतिपादितम् । परं तु मल्लिनाथप्रभृतिभिः ‘अस्मि = भवामि’
 इत्येव विवृतत्वात् अलं न तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति बोध्यम् ।

(140)

“अह क्षेपादेशप्रशंसासु” (चा.)

क्षेमार्थेऽपि शाश्वतः । ‘अह प्रशंसाक्षिपयोर्नियोगे च विनिप्रहे ।’
 इति वाङ्मयार्णवः । आचारातिक्रमणेऽपि केचित् । ‘पूजायाम्’ इति
 प्रौढमनोरमा ।

क्षेपे—स्वयमह अश्वेन याति, गुरुं पदार्तिं गमयति ।

आदेशे—अयमह महारण्यं गच्छतु ।

प्रशंसायाम्—अह ! बालो वक्ति । (उत्कृष्टं वक्ति, इत्यर्थः ।)

क्षेमे—‘अयमह जीवतु शाश्वतीः समाः’ ।

अलं क्षेप एवाचारातिक्रमः । आदेशनियोगावभिनार्थकौ । एवं
 प्रशंसैव पूजा । “आचारातिशये—‘अत्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत, देवो हि
 सः’ (शतपथब्राह्मणे)” इति वाचस्पत्यम् ।

(141)

“अहम्” (सु. प्र.)

अस्मच्छब्दार्थे, ममकारार्थे च सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदं चादिषु द्रष्टव्यम् । ¹अहंयुः, ²अहन्ता, ³अहम्मतिः । ‘अहमहमिका ।

(142)

“अहह अद्भुतखेदयोः” (नि.)

अनुकम्पासन्तोषादिष्वपि दृश्यते ।

“अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रकर्षयोः ।

नथा सम्बोधनार्थेऽपि प्रयुक्तमिदमव्ययम् ।” इति वाङ्मयार्णवः ।

अद्भुते—‘अहह महतां निस्सीमानश्चरित्वविभूतयः’ (भर्तृहरिः 2-28) ।

1. ‘अहंशुभयोर्युम्’ (5-2-140) इति मत्वर्थे युष्प्रत्यये रूपमेवम् अहंयुः=अहंकारवान् ‘अहमिति शब्दान्तरमहङ्कारे वर्तते ।’ इति भल (5-2-140) काशिका ।
2. अहमो भावोऽहन्ता । अत्रापि सुबन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वात् तत्प्रत्ययः । ‘अहन्ते ! नाहं ते विहरणपदं देशिकगिरः स्वदन्ते नः स्वान्ते सपदि गतसन्देहविषयाः ।’ इति (वेङ्कटनाथीयं) सुभाषितम् ।
3. ‘अहम्’ इति मतिः अहम्मतिः । धातुकाव्ये (1-60) तु ‘हम्म गतौ’ इत्यस्मात् धातुनिर्देशे क्तिप्प्रत्यये हम्मतिशब्दं निष्पाद्य, न हम्मतिः अहम्मतिः इति गत्यार्थानां ज्ञानार्थकत्वेन साधितम् ।
4. अहमहंशब्दोऽस्त्यसेत्वर्थे वीप्सायां द्वित्वे वीष्पादिस्त्वात् (5-2-116) टन्प्रत्यये च रूपमेवम् ।

खेदे—‘अहह कष्टमपण्डितता विधेः’ (भर्तृहरिः 2-88) ।

अनुकम्पायाम्—‘अहह निन्धोऽसि’ ।

सन्तोषे—‘अहह मे भाग्यम् ।’ ॥

“सम्बोधने—‘अहह तात ! पणस्तव वारुणः ।’ (महानाटके 1-9)
इति शब्दकल्पदूरुमः । प्रकर्षार्थकोऽपि कचिदयं दृष्टः । यथा—‘अहह
महापद्मे पतितोऽसि !’ (हितोपदेशे) । यथासम्भवं प्रकरणानुरोधेन
बह्वर्थकत्वमस्य बोध्यम् । अह+ह इति निपातद्वयसमुदायोऽयम् ।

(143)

“अहहा खेदाद्भुतयोः” (नि.)

‘अह+हा’ इति निपातद्वयसमुदायोऽयम् । खेदे यथा—
‘मिक्षित्वाऽपि बुभुक्षिता यद् अहहा.....।’ (गणरत्नमहोदधौ) ।

(144)

“अहहो खेदे” (नि.)

‘अहहो चक्षुः कृतघ्नं किञ्चत् ॥’ अह+हो इति निपातद्वयमिदं
समुदितमेतद् भ्रकमिति ज्ञेयम् ।

(145)

“अहे क्षेपवियोगयोः” (नि.)

‘अहे राम ! वनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् ।’ (वाचस्पत्ये
उपात्तमिदमव्ययम्) ।

“अहो खेदाद्भुतानुकम्पासन्तोषेषु” (नि.)

खेदे—अहो प्रमादः । अद्भुते—अहो ! आश्चर्यम् । अनुकम्पा-
याम् ।—अहो निन्दोऽसि । सन्तोषे—‘अहो ! भाष्यमहो ! भाष्यमहो !
व्यमहो ! वयम् ’ ।

सम्बोधनेऽपि । ‘अहो ! वतासि स्पृहणीयवीर्यः—’ । ‘अहो ! अयं बालः
पाठकः’ इत्यन्ताश्चर्यस्याप्यद्भुतत्वान्नार्थभेदः शङ्क्यः । केचित् तु इदं प्रथमतया
परिदृश्यमानमद्भुतमिति, लोकोत्तरविलक्षणस्वभाववत्सु च आश्चर्यावहत्वमिति
अद्भुताश्चर्ययोः भेदं निरूपयन्ति । ‘अहो’ इत्यस्यैव प्राकृतभाषायाम्,
‘अद्भो’ इति रूपम् । यथा—‘अहो दासीएषुत—’ (प्रतिमानाटके
अङ्के) इति । अत्र ‘अहो’ इति सकोपामन्त्रणे इति केचित् ।

“अहोनुखलुभोः” (नि.)

अहो, नु, खलु, भोः इति निपातचतुष्टयसमुदायोऽयम् । नाट-
केषु बहुलमेवमेव प्रयुक्तमिदम् । परिक्लेशेऽस्य वृत्तिः । प्रतिमानाटके
(२ अङ्के) ‘अहोनुखलु’ इत्यपि प्रयुज्यते । अत्र व्याख्याता ‘अहो-
तुखलु.... निपातसमुदायोऽयं कष्टे’ इत्युक्तम् । तदर्पीहावधेयम् ।
एवम्, अहोबत इत्यपि समुदितं प्रयुज्यते ।

1. अत्र, ‘ओत्’ (1-1-15) इति प्रगृह्यसंज्ञायाम्, ‘स्तुतप्रगृह्या
अचि नित्यम्’ (6-1-125) इति प्रकृतिभावः ।

(148)

“अद्वाय शीघ्राथे” (चा.)

‘अद्वाय सा नियमजं कृममुत्सर्ज ॥ (कुमारसम्भवे 5-86) ।

‘अद्वाय देवि ! दयते यदसौ मुकुन्दः ।’ (गोदास्तुतिः) ।

(149)

“आ वाक्यस्मरणयोः” (चा.)

वाक्ये—आ ! एवं तु मन्यसे । स्मरणे—आ ! एवं किल तत् ।

अनुकम्पायामपि प्रयुज्यते । यथा—आ देवदत्तो दीनः । समुच्चयो
 उच्यस्यार्थत्वेन मेदिन्यां परिगणितः । यथा—‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च आ ।’
 इति । अत्र आकारः समुच्चयं, इति केचित् । वस्तुतस्तु—अत्र चकारद्वयेनैव
 समुच्चयस्य प्रतिपादितत्वात्, ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति भाष्यादिषु असक-
 दृक्तेन न्यायेन आकारोऽत्र स्तोभार्थक इति युक्तमुत्पत्त्यामः । (स्तोभः—
 मन्त्रादिषु केवलं पादपूरणाद्यर्थो वर्णविशेषः ।)

(150)

“आईम्” (चादिः)

मन्त्रस्तोभाक्षरमिदम् । अस्य प्रयोगो लोके मृग्यः । मन्त्रशास्त्रेषु
 यथासम्भवं द्रष्टव्यः ।

(151)

“आङ्”

“आङ् आभिमुख्ये करणे ग्रहणे श्लेषधर्षणे ।

क्रान्तौ शापाधानकाङ्क्षानिषेधप्रहृतावधे ॥

विस्रग्मेऽभिविधौ बन्धे स्पर्धा निर्देशभूषणे ।

सम्प्रदाये पारतन्त्र्ये स्नाने संस्थानदैर्घ्ययोः ॥

-
1. अत्र, ‘निपात एकाजनाङ्’ (1-1-14) इति प्रगृह्यसंज्ञायाम्,
 ‘प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्’ (6-1-125) इति प्रकृतिभावः ।
 ‘—वाक्यस्मरणयोरङ्’ (वा. 1-1-14) इति वचनादङिदाकार
 एष इति ज्ञेयम् । पूर्वं त्वमेवं नैवममंस्थाः, इदानीं त्वेवं मम्यसे इत्यर्थः ।

विज्ञानेऽङ्गीकृतौ त्यागे उक्कण्ठाऽऽवृत्तिभोजने ।

स्थानाध्मानश्रमाहाननैकटये कालयापने ॥

स्पर्शविष्टम्भोपरमे भृशे कृच्छ्रादिकर्मणोः । ” (उ. नि. उ. प्र.)
व्यापृत्यादिष्वपि दृश्यते ।

अभिमुख्ये—आयाति, आगतः । करणे—आचारः । ग्रहणे—
आदानम्, आसादयति । श्लेपे-आलिङ्गनम्, आमृशति । कान्तौ-आरोहति,
आवृणोति, 'आक्रमते चन्द्रमाः । शपे-आकोशः, आक्षारयति । आधाने-
आवपति, आधानम् । काङ्क्षायाम्-आशास्ते, आशंसनम् । निषेधे-आक्षेपः,
आगूरते । ग्रहतायाम्-आवर्जनम्, 'दोर्दण्डाऽऽश्रित (आश्रित) चन्द्र-
शेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः—, (महावीरचरिते 1-74) । वधे—²आलम्भ्यो गौः ।
विसम्भे-आश्वासः । ³अभिविधौ-आच्छादयति । 'आकुमारं यशः पाणिनेः,

1. अत्र 'आह उद्गमने' (1-3-40) इति तद्ध । 'उद्योतिरुद्गमन इति
वक्तव्यम्' (वा. 1-3-40) इति वचनात् सूर्यचन्द्रादियोति-
षामुद्गमन एवात्रं तदिति विशेषः ।
2. 'आहो वि' (7-1-65) इति नुमागमोऽत्र । आहपूर्वको कर्मधातुः
कश्चित् वधे वर्तते ।
3. आ = समन्तात् छादयतीति वृत्तिः । आहोऽत्राभिविधौ क्रियाबोधः ।
"तेन सह अभिविधिः, तेन विना मर्यादा" इति शाब्दिकसमयः ।
4. कुमारमभिव्याप्य पाणिनेः यशो वर्तते इत्यर्थः । 'आहमर्यादाभिविध्योः'
(2-1-13) इति पञ्चम्यन्तेन कुमारशब्देन आहो विकल्पेन समासः ।
पक्षे 'आ कुमारेभ्यः पाणिनेर्यशः' इति वाक्यमपि साधु । तत्र,
'पञ्चम्यपाऽऽहपरिभिः' (2-3-10) इति पञ्चमी । समासाभाव-
पक्षे, 'आह मर्यादावचने' (1-4-89) इति आहः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
अत्र सूत्रे मर्यादेर्युपलक्षणम्, अभिविध्यर्थस्यापि ग्रहणमिति कास्ति-
कादिषु स्पष्टम् ।

आकुमारेभ्यः । बन्धे- 'करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः' (कुमारसम्भवे ५. ६६); 'आमुञ्चतीवाभरणम्' [रघुवंशे १३-२१] आमुक्तवान् प्रतिसरं भगवान् वसिष्ठः' (रामायणचम्पवाम् अयोध्याकाण्डे); आमुक्तमाल्यदा । स्पर्धायाम्-मल्लो मल्लम् ^२आह्वयते । निर्देशे--आज्ञा । ^३भूषणे-आभ्रियते इति आभरणम् । आकल्पः । सम्प्रदाये-आमनन्ति । पारतन्त्र्ये आयत्तः, आहितः । स्नाने-आप्लवते । संस्थाने - आ क्रियते इति आकृतिः । दैर्घ्ये-आयामः-आयतिः = कालदैर्घ्यम्, 'आयच्छते; आयच्छति रज्जुम् । आहते शिरः, आहन्ति सर्पम् । विज्ञाने-आभाति । अङ्गीकृतौ—आशृणोति गाम् । त्यागे-आयोजयति, आश्रावः । उत्कण्ठायाम्—आतनुते प्रियम् । आस्था । आध्यानम् । आवृत्तौ—आवृत्तिः, आसूत्रयति । भोजने—आहारः । स्थाने—आधारः, आकरः । आभ्याने—आपूरणम्, आनहति । श्रमे—आयासः । आहाने—आकारयते, आमन्त्रयति । नैकट्ये—आसन्नः । कालयापने—^५आगमयस्व तावत् कश्चित् कालं प्रतीक्षस्व इत्यर्थः । स्पर्शे- 'गामालभ्यार्कमीक्ष्य च' (मनुः ५.८७)

१. 'धात्वर्थं वाचते कश्चित्' (वाक्यपदीये) इति वचनात् अत्र भाङ् धात्वर्थवाचकः । आमुक्तवान्-बद्धवान् इत्यर्थः ।
२. 'स्पर्धायामाहः' (१-३-३१) इति द्वेजः आत्मनेपदम् । स्पर्धा—संघर्षः, पराभिभवेच्छा ।
३. 'आतश्चोपसर्गे' (३-३-१०६) इत्यङ् ।
४. आङ्पूर्वकाद् यमभातोऽरकर्मकात् 'आङो यमहनः' (१-३-२८) इति तङ् । सकर्मकात् तु परस्मैपदमेव-'आयच्छति रज्जुम्' इति यथा ।
५. 'आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम्' (वा. १-३-२१) इति तङ् । 'क्षमा = उपेक्षा, कालहरणमिति यावत् ।' इति काशिका ।

‘कपिसलान् आलमेत’। अवष्टम्भे—आलम्भः। उपरमे—¹आयच्छति कूपाद्
ज्जुम्। भृशे—आभाषते, भृशं भाषते, इत्यर्थः। कृच्छ्रे—आपत्।
आदिकर्मणि-आरभते॥ व्यापृतौ—आयुक्तः।

मर्यादायाम्—²आ पाटलिपुत्रात् आपाटलिपुत्रं वा वृष्टो देवः।
ईषदर्थे—आ उष्णम्=³ओष्णम्, सुखोष्णम्। ‘⁴आलोहितांशुकमना-
कुलहेतिजालम्—’ (वरदराजपञ्चाशति 44 श्लो.)। विस्मये—⁵आ-
श्चर्यम्। प्रतिष्ठायाम्—⁶आस्पदम्। सप्तम्यर्थे—‘अन्ध्र ⁷अं अपः’।

1. भावच्छति—कूपाद्ज्जुमुपरमतीत्यर्थः। अत आतोः सकर्मकत्वात्
‘आहो यमहनः’ (1-3-28) इति तद् न।
2. ‘आह् मर्यादावचने’ (1-4-89) इति आहः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा।
‘आह् मर्यादामिषिध्वोः’ (2-1-13) इति समासविकल्पः। समा-
साभावपक्षे ‘पञ्चम्यपाहपरिभिः’ (2-3-10) इति पञ्चमी।
आपाटलिपुत्रम्—पाटलिपुत्रं वर्जयित्वेत्यर्थः।
3. आ=ईषत् उष्णम्—ओष्णम्। ‘सुखोष्णम्’ इत्यस्य, ‘भोमाहोभ्र’
(6-1-95) इत्यनेन आहूपरकत्वात् पररूपम्।
4. ईषदर्थेऽस्य आह्। ईषलोहितः=पीतः आलोहितः। ‘ईषदर्थे
क्रियायोगे मर्यादामिषिधौ च यः। एतमात्रं हितं विद्याद् वाक्य-
स्वरणबोरहि ॥’ (भाष्ये 1-1-14) इत्यस्य अर्थानां न परिगणनम्,
किन्तु निदर्शनतया केषाञ्चिदर्थानामुदाहरणमिति बोध्यम्। अत
एवात चकारेण निरुक्तानामर्थानां ग्रहणमित्यपि ज्ञेयम्।
5. ‘आश्चर्यमसित्ये’ (6-1-147) इत्यनेन असित्ये=विस्मयार्थे आहः
सुद् निपात्यते।
6. ‘आस्पदं प्रतिष्ठायाम्’ (6-1-146) इति निपातनादत्रापि सुदागमः।
7. अत, ‘आहोऽनुनासिकरुन्दसि’ (6-1-126) इति सप्तम्यर्थे विद्य-
मानस्य आह अनुनासिकत्वं रुन्दति विषये विधीयते।

मुखं ¹व्याददाति । ²पुष्पाहरः । ³आहवः । ⁴आच्छाया । ⁵व्याव-
कोशी ।

अनुकम्पायामपि प्रयुज्यते । यथा—आ देवदत्तो दीनः । समुच्चयोऽपि
मेदिन्याम् अस्यार्थत्वेन परिगणितः । यथा—‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च आ’ इति ।
अत्र आकारः समुच्चये इति केचित् । वस्तुतस्तु चकारद्वयेनैव समुच्चयस्य
प्रतिपादितत्वात् ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्यायेन आकारः स्तोभार्थक इति
युक्तम् । (स्तोभः—केवलं मन्त्रेषु पादपूरको वर्णविशेषः ।)

(152)

“आः कोपपीडयोः” (चा.)

कोपे—‘विद्यां मातरम् आः ! प्रदर्श्य नृपशून् भिक्षामहे
निम्न्रपाः—’इति तिलकादयः । पीडायाम्—‘आः कष्टं नत ही चित्रम्

1. आङ् उत्तरस्य ददातेल्लेष्टि रूपमेवम् । ‘आङो दोऽनास्यविहरणे’
(1-3-20) इत्यत्र ‘अनास्यविहरणे’ इत्युक्तत्वात् अत्र न तद् ।
आस्यविहरणम् = आस्यव्यापारः ।
2. ‘आङि ताच्छील्ये’ (3-2-11) इति हरतेरप्रत्ययः । अत्र आङ्-
स्ताच्छील्यमर्थः । पुष्पाणि आ, हरतीति पुष्पाहरः—पुष्पहरणैकस्वभावः ।
3. ‘आङि युद्धे’ (3-3-73) इति आङ् उत्तरस्य द्वयतेरप् प्रत्ययः,
सम्प्रसारणं च भवति । निपाने तु आहाव इति भवति ।
4. ‘आङ्माङोरच’ (6-1-74) इति आङ् उत्तरस्य लकारस्य तुक् ।
5. वि, आङ् अव पूर्वकात् कुशधातोः क्रियाम्, ‘कर्मव्यतीहारे णञ्’
(3-3-4) इति णञ्प्रत्ययः । ‘णञः क्रियामञ्’ (5-4-14) इति
स्वार्थेऽञ् । टिङ्हाणञ्— (4-1-15) इति ङीप् । ‘वि +
आङ् + अव’ इत्येतदुपसर्गसंज्ञं समुदितं सत् स्वभावात् कर्मव्यतीहारे
वर्तते । कर्मव्यतीहारः परस्परं स्वस्वकृत्यस्य विनिमयः ।

हुं मातर्देवतानि धिक् ।' (भट्टिः 6-11) विस्मयादिष्वपि दृश्यते—'आः कथं दाशरथिः!' इति यथा । 'स्मृतिः, स्पर्धा, तर्जनम्' इत्यादयोऽप्यस्यार्था इति शब्दरत्नावली ।

(153)

“आकाशे” (चा.)

“—‘दूरस्याभाषणं यत् स्यात् अक्षरीरनिवेदनम् ।

परोक्षान्तरितं वाक्यं तद् आकाशे निगद्यते ॥’ इति भरतोक्ते नाटकाङ्गे वाक्यभेदे—” इति वाचस्पत्यम् । नाटकेषु, तत्रापि भाणे ‘आकाशे कर्णं दत्त्वा’ इत्यादयः प्रयोगा एतदुदाहरणानि । वस्तुतः अन्त-रिक्षार्थकाकाशशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तत्वाभ्युपगमेनापि एतस्य निर्वाहः सुकरः ।

(154)

“आकीम्” (चा.)

वर्जने, वितर्के च चादिगणे (1-4-57) पठितस्य माकीम् इत्यस्या-व्ययस्य पाठभेद एवम् इति केचित् । वितर्कार्थे ‘आकीं सूर्यस्य रोचनाद् विश्वा देवा उपर्बुधः ।’ (ऋक्. (1-14-9) इति प्रयोगदर्शनात् अस्यापि चादिषु सर्वसम्मतः पाठ एव प्रामाणिकः ।

(155)

“आके अन्तिकदूरयोः” (चा.)

‘त्वमग्ने ! ऋभुराके नमस्यः’ (ऋक्. (2-1-10) इत्यत्र दूरार्थ-कत्वम् । ‘आकेनिपासो अरभिर्दविध्वतः’ (ऋक् 4-4-56) इत्यत्रान्तिकार्थ-त्वम् । छान्दसोऽयम् ।

(156)

“आचके कामनायाम्” (वि. प्र.)

‘त्वामवस्युराचके’ (यजुः 2-1-1) इत्यत्र ‘आचके—कामये’ इति भाष्यम् । छान्दसोऽयम् ।

(157)

“आह्नी विचारे” (ऊर्वादिः)

‘विचारे’ अविवारितरमणीये’ इति केचित् । ‘विकारे’ इति काशिका (1-4-61) । ‘आह्नीकृत्य ।

(158)

“आतङ्क कुत्साविनाशप्रतिग्रहेषु” (ति. प्र.)

कुत्सायाम्—मुङ्क्षाऽऽतङ्क² तृप्तः । विनाशे—आतङ्क क्षीरं दधि-भावाय । प्रतिग्रहेऽस्य प्रयोगो मृग्यः ।

(159)

“आतमाम्” (नि.)

अतिशयाभिमुख्ये, अत्यन्तसमन्ताद्भावे च अर्थेऽस्य वृत्तिः । ‘महो देवं कथम् आतमाभिव्यायत, आत्मा हि महदुक्त्यम्’ (शतपथब्राह्मणे) । कस्तुतस्तु ‘आङ्’ इत्युपसर्गात् तमप्रत्यये, ‘किमेत्तिङ्यय—’ (5-4-11)

1. ऊर्वाद्विगणे (1-4-61) पाठादस्य गतिसंज्ञा । शिवदाअन्तबोः सह पाठात् ऊर्वादीनामपि कृजो योग एव गतिसंज्ञा । ‘ते प्राग् धातोः’ (1-4-80) इति धातोः प्राक् प्रयोगः । ‘कुगतिप्राक्’ (2-2-18) इति समासे स्वप् ।
2. आङ्पूर्वकात् तच्चधातोः अक्षनार्थकात् ओणमध्यमपुरुषैकवचनान्त-परस्व प्रतिरूपकमेतद्व्ययम् ।

इत्यनेन तदन्तात् आम्प्रत्यये, 'किंतराम्, किंतमाम्' इत्यादिवत् रूप
सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

(160)

“आताली वर्णे” (ऊर्यादिः)

‘-विस्तारे’ इति भोजः । ‘—उत्तमार्थे’ इति केचित् । ‘—विद्-
राकुलीभावे’ इति वर्धमानः । ऊर्यादित्वात् कृञो योगे गतिसंज्ञायां ममामे
त्यपि आतालीकृत्य इति सम्पद्यते ।

(161)

“आतुदः” (कः)

आङ्पूर्वकात् ‘उ तृदिर् हिंसानादरयोः’ (रुधादिः सक- सेट्.)
इत्यस्मात् ‘सृपितुदोः कसुन्’ (1-4-17) इति कसुन्प्रत्ययः । तुमर्थे
छन्दसि रूपमेतत् । ‘क्त्वातोसुन्कसुनः’ (1-1-40) इति कसुनन्तस्य
अव्ययसंज्ञा । ‘पुरा जर्तुभ्य आतुदः’ (ऋक् 8-1-12) ।

(162)

“आत् प्रश्नाधिकारानन्तर्यप्रतिज्ञासमुच्चयेषु” (चादिः)

प्रश्ने—‘विश्वकर्मा विमना आद् विहायाः’ (ऋक् 10-82-2) ।

अधिकारे—‘आत् कतुन् वर्तयिष्यामः’ ।

आनन्तर्ये—‘आद् इद् द्यावा पृथिवी अप्रथेताम्’ (अनन्तरं रोदसी प्रथित
इत्यर्थः ।)

प्रतिज्ञायाम्—‘आत् सोऽस्मि काश्यपः सोधमः ।’

समुच्चये—‘अद्विरात् उपमन्युरात्’ ।

‘वेगेन’ इत्यर्थेऽपि कचिद् दृश्यते; यथा—‘—आद् इत् पतिम-
कृणुतं कनीनाम् ॥’ (ऋक् 1-116-10) ।

(163)

“आत्मना” (वि. प्र.)

‘स्वेन’ इत्यर्थे विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । ‘गोप्यः पुनर्जातमिवा-
रमनैव प्रैश्चन्त सम्मोदपयोधिमग्नाः ॥’ (यादवाभ्युदये 8-78) इत्यत्र तु
“आत्मनेति प्रकृत्यादित्वात् (वा. 2-3-18) तृतीया ; सुबन्तप्रतिरूपक-
मव्ययमिति केचिद् आहुः” इति अप्पय्यदीक्षिताः ।

(164)

“आदङ् कुत्साविनाशप्रतिग्रहेषु” (ति. प्र.)

‘आतङ्’ इति पूर्वं प्रपञ्चितस्य पाठान्तरमिदम्, तत्रैवास्य विवेचनं
दृष्टव्यम् ।

(165)

“आदह हिंसोपक्रमकुत्सनेषु” (ति. प्र.)

हिंसायाम्—‘आदहारीन् पुरन्दर !’ उपक्रमे—‘आदह भक्तस्य भोज-
नाय ।’ (भक्तस्य = अन्नस्य भोजनायोपक्रमस्त्वेत्यर्थः ।) कुत्सने—कुर्वाद्दह
यदि करिष्यसि । आहपूर्वाद्दहतेः लोभमध्यमपुरुषैकवचनप्रतिरूपकमिदम् ।

(166)

“ आदितः ” (आद्यादिः)

आदौ इति आदितः। आद्यादित्वात् (वा. 5-4-44) सार्वविभक्तिक-
स्तसिः। ‘ तस्यादित उदात्तमर्थह्रस्वम् ’ (1-2-32) इत्यत्र ‘ आदौ आदितः ’
इति वृत्तिः।

(167)

“ आनुषक् आनुपूर्व्ये ” (स्वः)

‘ आनुषक् प्रविशतीह ऋधुता । ’ इति वर्धमानप्रभृतयः।

(168)

“ आनुषद् अनुमाने ” (स्वरः)

एतत्, ‘ आनुषक् ’ इति पठित्वा, “ आनुषद् इति आकारम्
दकारं च केचित् । ” इति गणरत्नमहोदधिः। उभयथाऽपि उदाहरणं
मृग्यम्।

(169)

“ आपमित्यकम् ” (कृ.प्र.)

अपमित्य = विनिमयेन प्राप्तस्य भावः आपमित्यकम्। अपपूर्वकात्
मयतेः ‘ उदीचां माढो व्यतीहारे ’ (3-4-19) इति क्वायाम्, ‘ कुगति-
प्रादयः ’ (2-2-18) इति समासे, ल्यपि, ‘ मयतेरिदन्यतरस्याम् ’
(6-4-70) इति धात्वाकारस्य इकारे तुकि अपमित्य इति सम्पद्यते। तस्मात्
‘ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ’ (4-4-21) इति कक्प्रत्यये, आदि-
वृद्धौ च आपमित्यकम् इति भवति। ‘ याञ्जयाऽऽप्तं याचितकम्, निमयाद्

आपमित्यकम् ।' इति अमरः (2-9-4) । अपमित्य इत्येतदन्तं कृदन्त-
(ल्यबन्त) प्रतिरूपकमव्ययम् । आपमित्यकम् इति तु क्लीबान्तम् ।

(170)

“आम प्रतिवचनावधारणाभ्युपगमस्मरणेषु” (चा.)

प्रतिवचने—‘आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानामुत्साहार्यं वाचमाधोरणस्य ।’
(शिशुपालवधे—18-10) । अवधारणे—गच्छाम्याम् । अभ्युपगमे
आम मैथिलि ।। स्मरणे—आम चिरस्य स्मृतम् । ‘स्मरणेऽपि
अङ्गीकारो मूलम् ।’ इति तिलकः ।

(171)

“आमण्डम् अङ्गीकारे” (चा.)

‘आमण्डम् अभ्युपगमे’ इति त्रिकाण्डशेषः ।

(172)

“आम् प्रतिवचनावधारणयोः” (चा.)

प्रतिवचने—आम्, किं मां ब्रवीषि ? । अवधारणे—आम्, चिरस्य प्रबु-
द्धोऽस्मि । अङ्गीकार-निश्चय-ज्ञानादयोऽप्यस्यार्थत्वेन वाचस्पत्ये परिगणिताः ।
यथासम्भवं तेषामप्युदाहरणान्यूह्यानि ।

(173)

“आम्” (त)

‘आम्’ इत्येतदन्तमव्ययं भवति । यथा—किन्तराम्, किन्तमाम्
पूर्वाहेतराम्, पूर्वाहेतमाम्, पचतितराम् पचतितमाम्, उन्नीतराम्

उच्चैस्तमाम् इत्यादि । अत्र 'किमेत्तिङव्ययघाताम्ब्रव्यप्रकर्षे' (5-4-11) इति आमुप्रत्यय इति ज्ञेयम् । किमः, एकारान्तात्, तिङन्तात्, अव्ययेभ्यश्च विहितो यो घः (=तरप्तमप्प्रत्ययौ) तदन्तात् प्रातिपदिकात् अद्रव्यप्रकर्षे आम् भवतीति सूत्रार्थः । उकारस्य 'उपदेशोऽजनुनासिकः—' (1-3-2) इति इत्संज्ञायाम्, 'तस्य लोपः' (1-3-9) इति लोपः । सूत्रे 'किम्' इति स्वरूपस्य ग्रहणम् । एवम्, 'एत्' इति एदन्तनिदानस्य ग्रहणम्, तेन 'सायाहेतराम्, सायाहेतमाम्' इत्यादयोऽपि सिद्ध्यन्ति । एवम्, तिङन्तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि लकारेभ्यो-
 आम् भवति । तेन वक्तितराम्, वक्तितमाम् विराजतेतराम् विराजतेत-
 माम् इत्यादयोऽपि साधव इति बोध्यम् । अव्ययेभ्योऽपि सति प्रयोगे आम् भवति, ततश्च सुतराम् सुतमाम् इत्यादीनि सिद्धानीति ज्ञेयम् । 'अद्रव्य-
 प्रकर्षे' इत्युक्तत्वात् निरुक्तेषु निदानेषु सत्स्वपि द्रव्यप्रकर्षे विवक्षिते उच्चैस्तरः
 उच्चैस्तमः इत्येव; अत्र आम् न भवतीति ज्ञेयम् । तिङन्तसामान्यस्यैव आम्प्र-
 योजकत्वात् णिजन्तसन्नन्तादिभ्य आतिदेशिकधातुभ्योऽपि अद्रव्यप्रकर्षे आम्
 साधुः । तेन कारयतितमाम् इत्यादयः साधव इति बोध्यम् । अव्ययीभाव-
 समासान्तस्यापि अव्ययत्वं यद्यपि भवति, तथापि अव्ययीभावान्तं शब्दस्वरूपं
 आम्प्रयोजकं न, 'अव्ययीभावस्याव्ययत्वे लुङ्मुखस्वरूपचाराः प्रयोजनम्'
 (वा. 1-1-41) इति प्रयोजनानां भाष्ये परिगणितत्वात् । किञ्च, अस्य
 आम्प्रत्ययस्य तद्धितान्तत्वेन 'अभिधानलक्षणाः कृतद्धितसमासान्ताः' इति
 भाष्यकारैरसङ्गदुक्तत्वात् अव्ययीभावान्तानां आम् न भवति इति च बोध्यम् ।

(174)

“आम्” (स्वरादिः)

स्वरादिषु ‘अम् आम्’ इति पठ्यते। तत्र ‘आम्’ इत्यनेन तद्धितस्य आमः, ‘कास्प्रत्ययादामन्ते लिटि’ (3-1-35) इति विहितस्याम-श्च तन्त्रेण ग्रहणम्। अयम् आम् आगम इति वाचस्पत्ये प्रोक्तम्। वस्तुतः तिङ्-शिद्ध्यो भिन्नत्वात् ‘धातोः’ (3-1-91) इत्यधिकृत्य विहितत्वाच्चायमार्धधातुकः इति परे। प्रत्ययवाङ्गीकार एव भाष्यसम्भतिरस्ति। लिटि मन्त्रेतरविषये ‘कास् शब्दकुत्सायाम्’ इति धातोः, प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यश्च आम्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः। कासाश्चक्रे, लोलूयाश्चक्रे इत्युदाहरणे। प्रत्ययान्तत्वेनात्र सन्-यङ्णिच्प्रभृतयो ग्राह्याः। क्यचस्तु आम्प्रयोजकत्वं न, अव्ययात् क्यचोऽनभिधानात्। एवञ्च चिकीर्षाश्चकार, बोभूयांचक्रे इत्यादयः सिद्धानि। आमो मकारान्तस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्ययः, स्वरादिपाठादामः परस्य सोः ‘अव्ययादाप्सुपः’ (2-4-82) इति लृक्। ‘कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि’ (3-1-40) इति लिट्परस्य कृञोऽनुप्रयोगः। ‘आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य’ (1-3-63) इति यथासम्भवं परस्मैपदमात्मनेपदं वा भवति। यद्यपि, ‘अनुप्र-युज्यते’ (3-1-40), ‘अनुप्रयोगस्य’ (1-3-63) इत्यादिभिः आममनु धातोः प्रयोग एव प्रामाणिक इति ज्ञाप्यते, तथैव च लोके प्रयुज्यते च। तथापि ‘उक्षां प्रचक्रे नगरस्य मार्गान्’ (भट्टिकाव्ये 3-5) ‘विमयां प्रच-कारासौ’ (भट्टिकाव्ये 6-2) ‘त पातयां प्रथममास पपात पश्चात्’ (रघुवंशे 9-61) ‘संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः’ (रघुवंशे 17-86) इत्यादिषु कवयो निरङ्कुशस्वातन्त्र्येण बहुलं प्रयुञ्जते। एतेषामपि साधुत्वान्वा-

ख्यानार्थं प्रमाणं मृग्यमेव । अत एव जयमङ्गलायाम् ‘उक्षान् प्रचक्रे’ इति, ‘प्रविभयांचकार’ इति च पाठः परिकल्पितः । वार्तिकेऽपि ‘विपर्यास-निवृत्त्यर्थं वा, व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च’ इति प्रकृतसूत्रे पठितत्वात्, “अन्वेव च कृजोऽनुप्रयोगो यथा स्यात्—ईहांचक्रे । व्यवहितस्य मा भूत् इति ‘ईहां देवदत्तश्चक्रे’ इति” इति भाष्याच्चेदं सिद्धम् । एवंच व्यवहितप्रयोगस्यापि साधुत्वकल्पनप्रयासो विफल इति, मुनितयासम्मत इति चेत्यलम् ।

(175)

“आयतीगवम्” (तिष्ठद्गु.)

दोहार्यं जलपानार्थं निवासार्थं वा आयत्यो गावो यत्र काले स कालः आयतीगवम् । ‘तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च’ (2-1-17) इत्यत्र गणे पाठात् अव्ययीभावसमासः, तस्य च ‘अव्ययीभावश्च’ (1-1-41) इत्यव्ययत्वम् । ‘नाव्ययीभावाद् अतोऽम् त्वपञ्चम्याः’ (2-4-83) इति सप्तम्या अमभावः । गणपाठादेवात्र पुंवद्भावाभावः, शत्रादेशः, समासान्तोऽञ्प्रत्ययश्चेति ज्ञेयम् । ‘आतिष्ठद्गु जपन् संभ्यां प्रकान्तामायतीगवम्’ इति भट्टिः (4-14) । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पठितानि शब्दस्वरूपाणि यथासम्भवे कालवाचकानि, देशवाचकानि च भवन्ति । तदेवोक्तम् ‘अन्यपदार्थे—’ इति वृत्तौ । यस्य शब्दस्वरूपस्य कालवाचकत्वमिष्टं तस्यैव देशवाचकत्वमपि काशिकाद्यनभिमतम् । गणरत्नमहोदधिकारस्तु यथासम्भवमेतेषां देशवाचकत्वमपि प्रत्येकं अभिप्रैति । एवंच बहुव्रीहिसमासस्यापवादोऽयमिति भावः । देशवाचकत्वे तु बहुव्रीहिर्दुर्बारः—आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः इति ।

(176)

“ आयतीसमम् ” [तिष्ठद्गु.]

आयत्यः समाः यत्र काले सः आयतीसमम् । समा = वत्सरः ।
संवत्सरारम्भकाल एवमुच्यते । अत्रापि तिष्ठद्गुप्रभृतिगणे पाठसामर्थ्यात्
शतादेशः, पुनर्द्वावश्च । केचित् तु आयत्या समम्—आयतीसमम् इति
तृतीयासमासं वर्णयन्ति ।

(177)

“ आरात् दूरसमीपयोः ” [स्व.]

दूरे — आरादुपकारकम् । समीपे — ‘विचित्रमुच्चैः द्रवमानम्
आरात्’—[भट्टिः 2-17] । परस्परविरुद्धार्थकत्वस्य शब्दशक्तिस्वाभाव्या-
दिति बोध्यम् । ¹आरातीयः ।

(178)

“ आर्द्रं सरसत्वे ” [सा.]

साक्षात्प्रभृतिषु (1-4-64) गणे ‘आर्द्रम्’ इति पठ्यते । अस्य
कृञो योगे विकल्पेन गतिसंज्ञा । गतिसंज्ञापक्षे ‘कुगति’ (2-2-18) इति
समासे ल्यपि आर्द्रकृत्य इति सिद्धयति ; ‘साक्षात्प्रभृतिषु च्ययवचनम्’ (वा.

1. आरात्=दूरे, समीपे वा अवः—आरातीयः । ‘वृद्धाच्छः’
(4-2-114) इति छप्रस्ये ईयादेशः । ‘येषां च विरोधः
शाश्वतिकः’ (2-4-9) इत्यत्र ‘शाश्वतिकः’ इति सौतप्रयोगात्
‘अव्ययानां अमासे टिलोपः’ (वा. 6-4-144) इति टिलोपः
काचित्कः, अतश्चात्र न टिलोप इति बोध्यम् ।

1-4-74) इति वचनात् पूर्वं नीरसं सन्तमधुना सरसं कृत्वेत्यर्थः । 'अग्नौकृता-
मय इतैरुदकं कृदंशावार्द्रकृते बिहसनेकृति पश्मिनीनाम्' इति गणरत्ने ।
गतिसंज्ञाऽभावपक्षे आर्द्रं कृत्वा इति असमस्तं पदद्वयमिति बोध्यम् । 'गति-
संज्ञासन्नियोगेन लवणादीनां [आर्द्रशब्दस्यापि] मकारान्तत्वं निपात्यते ।'
इति काशिका । एतेनास्य मते गतिसंज्ञाऽभावपक्षे आर्द्रीकरोति, आर्द्रीकृत्य
इत्यादीनि रूपाणि सम्पद्यन्ते इति ज्ञायते । तेन् 'गोपालनादि यदिद
भवदीयकर्मेत्यार्द्रीकरोति विदुषां हृदयं तदेतत् ॥' (अतिमानुषस्तवे 54)
इत्यादयः सिद्धा इति ज्ञेयम् । आर्द्रशब्दस्य स्थाने गतिसंज्ञासन्नियोगेन,
'आर्द्रम्' इति मान्तादेशो वा, इति शब्दकौस्तुभः । 'आर्द्रं'
इत्येकारान्तं केचित् पठन्ति । तदानीं गतिसंज्ञासन्नियोगेन एदन्तत्वं
गणपाठसामर्थ्यात्, निपातनाद्वा भवतीति बोध्यम् ।

(179)

“आर्यं प्रतिबन्धे” (स्व.)

शाकटायनमतेनास्य स्वरादित्वम् । 'आर्यहलम्' इति बलात्का-
रार्थे स्वरादिषु पठितस्य 'आर्यं' इति प्रतिबन्धे, हलम् इति प्रतिषेधविवादयोः
इति अव्ययद्वयत्वमर्थविशेषश्चास्य मतेऽङ्गीकृतम् ।

(180)

“आर्यहलं बलात्कारे” [स्व.]

'आर्यहलं गृह्णाति' बलात्कारेण गृह्णाति, इत्यर्थः । 'आर्यं' इति
प्रतिबन्धार्थकम्, 'हलम्' इति प्रतिषेधविवादयोः' इति च शाकटायन-

मतत्वेन ग्रन्थेषु तत्र ततोच्यते । ‘अलम्’ इति प्रतिषेधार्थकस्यैव क्वचित् प्राकृतभाषायां ‘हलम्’ इति रूपमिति केचित् ।

(181)

“आलम्बी हिंसाप्राकाश्ययोः” [ऊर्यादिः]

आलम्बीकृत्य-हिंसित्वा प्रकाशयित्वा च, इत्यर्थः । ऊर्यादिगणपठितत्वात् क्रियायोगे गतिसंज्ञा । च्विडाचोः कृभ्वस्तियोगे गतिसंज्ञाविधानात्, तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि कृभ्वस्तियोगे एव गतिसंज्ञा, इति काशिका । लोके तु कृजो योग एव बहुलं दृश्यते । गणरत्नमहोदधिकारमतेनास्य ऊर्यादित्वम् इति शब्दकौस्तुभे प्रतिपादितम् । ‘आलम्बी’ इति क्वचित् पाठो लक्ष्यते ।

(182)

“आलोष्टी हिंसायाम्” [ऊर्यादिः]

‘आलोष्टी’ इति शब्दकौस्तुभे पाठः । ‘आलोष्टी’ इति वर्धमानः । अस्यापि कृजो योगे गतिसंज्ञा । आलोष्टीकृत्य—हिंसित्वेत्यर्थः ।

(183)

“आविस् प्राकाश्ये” (स्वरादिः, सा. ऊ.)

‘आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्वानुकच्छम् ।’ (मेघसन्देशे 1-22) कृभ्वस्तियोगे एवास्य प्रयोगः । साक्षात्प्रभृतिष्वपि पठ्यतेऽयम् । तेन कृजो योगे विकल्पेन गतिसंज्ञा । ऊर्यादिपाठात् कृभ्वस्तिभ्यां योगे नित्यं

गतिसंज्ञेति विशेषः । आविर्भावः, आविष्कारः आविरासीत् इत्युदाहरणानि बोध्यानि । ¹आविष्टयः, ²आविस्तराम् । 'ते प्राग् धातोः' (1-4-0) इत्यनेन गत्युपसर्गसंज्ञकानां शब्दस्वरूपाणां धातोः प्रागेव प्रयोग इति नियमितत्वात् 'वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषोऽभवदसात्रिवरागः ।' (माघः 1-19), 'अभवन् युगपद् विलोलजिह्वायुगलीटोभयसूत्रभागमाविः ।' (माघः 20-42) इत्यादिषु व्यवहितप्रयोगोऽसाधुरेवेति वर्धमानहरदत्तप्रभृतयः ।

'पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति' इति न्यायेन, 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः' (3-3-127) इति सूत्रभाष्ये 'स्वादयम्भवम्' इति प्रयोगात् ; एवम्, 'ते प्राग् धातोः' (1-4-80) इत्यत्रैव 'सुकटंकराणि वीरणानि' इति भाष्यप्रयोगाच्च, एवम् 'छन्दसि परेऽपि' (1-4-82) 'व्यवहिताश्च' (1-4-82) इति सूत्रयोः प्रत्याख्यानाच्च गतिसंज्ञकानां व्यवहितप्रयोगोऽपि प्रामाणिक इति हरदत्तखण्डनपूर्वकं शब्दकौस्तुभे समर्थितम् ।

1. आविर्स्थस्य निपातत्वेनाव्ययत्वम् । 'अव्ययात् स्थप्' (4-2-104) इत्यत्र 'आविसिच्छन्दसि' (वा. 4-2-104) इति वचनं बाहुल्यकामिप्रायम् ; तेन लोकेऽपि त्यप् भवतीति भोजः । 'ह्रस्वात् तादौ तद्धिते' (8-3-101) इति शत्वम् । आविष्टयः = प्रकाशो भवः ।
2. आविस्तराम् इत्यत्र अतिशयेन प्रकाशो विवक्षितः । 'आविस्तरां वा अग्निः कर्मणा' इति शतपथब्राह्मणम् । अत्र 'ह्रस्वात्तादौ तिङि प्रतिषेधः' (वा. 8-3-101) इत्यत्र तिङन्ताद्विहितस्याभोऽपि प्रवृणमिति पक्षाश्रयणेन पठ्यं नेति केचित् ।

‘ते प्राग् वातोः’ (1-4-80) इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थकत्वम्, संज्ञानियमार्थकत्वम्, इति पक्षद्वयं वैयाकरणनिकायेऽभ्युपगतम् । तत्र प्रयोग-नियमार्थकत्वपक्षे आविरादीनां व्यवहितप्रयोगे दोषसद्भावेऽपि, संज्ञानियमार्थकत्वपक्षे न दोषः; अत एव ‘अनुकरणं चानितिपरम्’ (1-4-62) इति सूत्रेऽनितिपरग्रहणं प्रत्याख्यातम्, इत्यभ्युपगम्य हरदत्तोक्तदूषणोद्धारः व्याकरणसिद्धान्तसुधानिर्धारः कृतः ।

वस्तुतस्तु ‘उपसर्गगतिविभक्तिखरप्रतिरूपकाश्च निपाताः’ (ग. सू. 1-4-57) इति कचित् पाठात् गतिप्रतिरूपका अपि गतिकार्यं कचिदेव लभन्त इत्यतः एतादृशानां व्यवहितप्रयोगोऽपि नातीव दुष्टः । अत एव निपाताव्ययोपसर्गवृत्तां तिलकेन ‘प्रादुराविः प्रकाशे’ इत्यत्र ‘गति-प्रतिरूपकौ चैतौ सम्भवत एव ।’ इति स्पष्टमेवाभिहितम्, इत्यलमत्र ।

(184)

“आशु” (ख.)

शैघ्र्यार्थकमिदम् । यथा ‘आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्’ इति । अनव्ययमपि लक्ष्यते तिलिङ्गेऽपि । यथा आशुः = षष्ठिरात्रेण पथ्यमानो व्रीहिविशेषः । आशुकारी ।

(185)

“आस बभूवार्थे” (ति. प्र.)

‘लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥’ (कुमारसम्भवे 9-35) । अस्य चादित्वं बोध्यम् । केचित्तु निपाताव्ययसंज्ञामस्याहुः । वामनस्तु ‘अम

गतिदीक्षादानेषु' (भ्वादिः. सक. सेट्. उभ.) इत्यस्मात् लिटि रूपं
साधारणत्वाऽस्यानव्ययत्वमिच्छतीति वर्धमानः । वल्लभस्तु तिङन्तप्रतिरूपको
निपात इति नाभ्युपगच्छतीति गणरत्ने प्रतिपादितम् । वस्तुतस्तु सर्वशिष्ट-
सम्मतत्वात्, तिङन्तप्रतिरूपक्रम्यस्त्येवेति भाष्यादिषु स्पष्टमित्यन्यत्र
विस्तरः ।

(186)

“आम्” (स्व.)

‘आः’ इति पूर्वं विलिखितस्य सकारान्तः पाठ एवम् । तत्रैव विशेषाः
द्रष्टव्याः । स्मरण-आक्षेप-कोप-सन्ताप-पीडा-सगर्वगर्जन-खेद-प्रभृतयोऽ-
प्यस्यार्थत्वेन वाचस्पत्ये निर्दिष्टाः । यथासम्भवमुदाहरणानि नाटकादिषु
सुलभानि ।

(187)

“आस्था आदरे प्रतिज्ञायां च” (सा.)

‘आस्थाकृताः कृत्तनमस्कृतयोऽर्थमर्थकृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य
जमुः॥’ इति गणरत्ने उदाहृतम् । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृजो योगे
गतिसंज्ञा इति विशेषः । यथासम्भवम् आदरः, प्रतिज्ञा वा अन्तार्थो बोध्यः ।
आङ्पूर्वकात् स्यान्नातोः ‘आतश्चोपसर्गे’ (3-3-106) इत्यङि टापि यद्यपि
आस्था इति रूपं सिद्धयति, अर्थश्च न मिद्यते; तथापि व्यर्थत्वाभार्य
साक्षात्प्रभृतिषु पाठः, समासार्थश्चेति बोध्यम् ।

(188)

“आह उवाचार्थे” (ति. प्र.)

‘अस्याह कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकम् ।’ इति त्रिकाण्डशेषः ।
 ‘अथाऽऽह वर्णी विदितो महेश्वरः—’ (कुमारसम्भवे 5-65) । ‘आह
 क्षेपनियोगयोः’ इति मेदिनी । दृढसम्भावकमस्यार्थ इति ध्वन्द्वरत्नावली ।
 ‘ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः’ (3-4-84) इत्यनेन ब्रूवातोर्लटि यद्यपि
 आह इति पाक्षिकं रूपं सम्पद्यते; तथापि तस्य वर्तमानकालिकात्वात्, अस्य च
 कालसामान्यवाचित्वाच्च कालमेदार्थं तिङन्तप्रतिरूपकत्वेनाव्ययत्वमाश्रितमिति
 ज्ञेयम् । स्पष्टमिदम्, ‘वर्तमाने लट्’ (3-2-123) इत्यत्र दुर्घटदृष्टौ ।

(189)

“आहिमवतम्” (अव्य.)

हिमवत आ = आहिमवतम् । ‘आङ् मर्यादाऽमिषिष्योः’ (2-1-33)
 इत्यव्ययीभावसमासे, ‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः’ (5-4-907) इति
 (हिमवच्छब्दस्य शरत्प्रभृतिषु पाठात्) समासान्ते ट्प्रत्यये रूपमेवम् ।
 आहिमवतम् हिमवन्तमभिव्याप्य इत्यर्थः ।

(190)

“आहो वितर्कयद्यर्थयोः” (ख.)

वितर्के “स्थाणुरयम्, आहो पुरुषः ?”

यद्यर्थे—‘आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष देवात् तदानीम्—
 (काव्यप्रकाशे) । प्रश्नविचारावपि वितर्कावान्तरमेदावेव । यथा—

“यत्रायं पुरुषो ध्रियते, उद् अस्मात् प्राणाः क्रामन्ति, आहो न”
(बृहदारण्यकोपनिषत्) इत्यत्र प्रश्नार्थकत्वम् । तथा, ‘आहो निवत्स्यति
समं हरिणाङ्गनाभिः ।’ (शाकुन्तले 1-25) इत्यत्र विचारार्थकत्वम् । ‘आहो
अयम्’ इत्यादिषु ओदन्तनिपातत्वेन प्रगृह्यसंज्ञायां ‘प्लुतप्रगृह्याः—’
(6-1-125) इति प्रकृतिभाव इति विशेषः ।

(191)

“आहोस्वित् वितर्कयद्यर्थयोः” (चादिः)

‘आहो’ इत्यनेन वितर्कार्थकस्य ‘स्वित्’ इति निपातस्य समुदये
आहोस्वित् इति सम्पद्यते । पूर्ववदेवार्थः । प्रौढमनोरमायाम्
चादिप्रकरणे विकल्पार्थकत्वमप्यस्योक्तम् । ‘आहोस्वित् शाश्वतं स्थान
तेषां तत्र द्विजोत्तम !’ इति महाभारते (समा. ५. अ.) । ‘आहो-
स्वित् प्रसवो मयापचारितैर्विष्टीम्भतो वीरुधाम्’ (शाकु. ५) आहो
इति, स्वित् इति च भिन्नं द्विपदम्, इति केचित् ।

(192)

“इ अनुकम्पायाम्” (चा, स्वरप्रतिरूपकम्)

‘इ इन्द्रं पश्य !’ अत्र, ‘निपात एकाजनाङ्’ (1-1-14) इति
निपातसंज्ञायाम्, ‘प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्’ (6-1-125) इति प्रकृति-
भावः । ‘सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु’ इति प्रौढमनोरमा (चादिषु) ।
वाचस्पत्ये तु मेदरोषोक्तिनिराकरणमदनिन्दादयोऽप्यस्यार्थत्वेन निर्दिष्टाः ।
ययासम्भवमुदाहरणान्यूह्यानि । ‘इ खेदे परुषोक्तौ चापकृतावनुकम्पने ।’
इति वाङ्मयार्णवः ।

(193)

“इतः” (आद्यादिः)

अनेन, अस्मात्, अस्मिन् वा इत्यर्थे आद्यादित्वात् (वा. 5-4-44) तत्प्रत्यये रूपमेवम् । तद्वितान्ताव्ययमिदम् । ‘प्रयुक्तमप्यलमितो वृथा स्वात्’ (रघु. 2-34) इत्यत्र सप्तम्यन्तात् तसिः । ‘तद् ब्रूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।’ (कुमार. 2-28) इत्यत्र पञ्चम्यर्थः । एवमन्यत्राप्युदात्तम् । अस्यैव चकारेण योगे इतश्च इति भवति । तस्य च द्वित्वे इतश्चेतश्च इति निपातसमुदायोऽनियतदिग्भागादौ वर्तते । एवम्, ततः इत्यस्यापि समुदयेन इतस्ततः इत्यपि पठ्यते । ‘अनियतस्थाने’ इत्यर्थः । ‘लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभेरितस्ततः चन्द्रमरीचिगौरैः ।’ (कुमार. 1-13) इत्यादिषु यथा ।

(194)

“इतरेद्युः” (त.)

इतरस्मिन् अहनि-इत्यर्थे, ‘सद्यः परत् परार्थेभ्यः परेषवि अथ पूर्वेषुर-
न्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युः—’ (5-3-22) इत्यादिना निपातनात् एद्युसुप्रत्य-
यान्नो साधुः । अयं भावः-इतरशब्दात्, ‘पूर्वान्याम्यतरेतरापराधराधरोभ्यो-
त्तरेभ्य एद्युसुच्’ (वा. 5-3-22) इति वचनात् एद्युसुप्रत्ययः । यत्तु काशि-
कादिषु एद्युसुप्रत्यय इत्युक्तम् तद्भाष्यविरोधात्, स्वरविरोधाच्च न
साधु इति प्रागेवावोचाम । विस्तरस्वन्यत ।

(195)

“इति हेतुप्रकारस्वरूपसमाप्तिविवक्षानियमशब्दप्रादुर्भावमर्थेषु”

(चादिः)।

हेतो—इतीति पलायते। “कसोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत
सेति ननन्दतुस्ती।” (रघु. 2-22)। “विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि”।
(रघु. 11-14)।

प्रकारे—“इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागान्।” (माघे 10-91)।
इतिवृत्तम्, इतिहासः। “गौरश्चो हस्तीति जातिः”।

स्वरूपे—“वृद्धिरित्येव या वृद्धिः”। (महाभाष्ये 1-1-1)। “वायो इति

1. स्वरूपद्योतकत्वमिति शब्दस्य श्रेया सम्भवति। तद् यथा—सब्दस्वरूपद्योतकता, प्रातिपदिकार्थद्योतकता, वाक्यार्थद्योतकता चेति। तत्र शब्दस्वरूपद्योतकत्वे इतिशब्दस्य, तेन बोधे न प्रथमादयो विभक्तयो। तद् यथा—“कृणोति मङ्गलं माम यस्य वाचि प्रवर्तते।” (हरिवंशे इत्यादिषु)। “अत एव गवित्याहः ‘भू सत्तायाम्’ इतीदृशम्।” (भर्तृहरिः) इत्यादिषु च ‘भू’ इत्यस्माद् विभक्तयो न। प्रातिपदिकार्थद्योतकत्वे तु प्रथमा भवत्येव। यथा—“दशरथ इत्युदाहृतः”। (भट्टिः 1-1)। वाक्यार्थद्योतकत्वे तु ‘निपातेनाभिहिते प्रातिपदिकार्थे प्रथमा’ इति वचनात् प्रथमादयो न भवन्ति। “प्राप्तस्व वाचादित्येवं परिसंख्या सिद्धोपिका।” (शङ्कोकवार्तिकम्) इत्यादिषु यथा। विस्तरस्तु मञ्जुवादिषु बोध्यः।

2. “वायो इति” इत्यतः, “सम्बुद्धो शाकल्यस्येतावनाथे” (1-1-16) इत्यनेन सम्बुद्धिनिमित्तकस्य भोकारस्य विकल्पेन प्रगुह्यसंज्ञा। प्रगुह्यसंज्ञापक्षे, “प्लुतप्रगुह्या अचि नित्यम्” (6-1-125) इति प्रकृतिभावः। एवम्, “उजः” (1-1-17), “ऊँ” (1-1-18) इत्याभ्याम्, “मिति” इत्यादिषु स्थलेषु प्रगुह्यसंज्ञाविकल्प इति

वायविति । विति । उ इति । उ इति, विति ऊं इति । झटिति,
पटिति । पटत्पटिति ।

समासो—‘अ अ इति’ (अष्टाध्यायी 8-4-68) । ‘पृथिव्यापस्तेजो वायु-
राकाशः कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि’ (वैशेषिकसूत्रे 4-1-5) ।
‘विवक्षाऽनियमे — ‘तदस्यास्त्यस्मिन् इति मतुप्’ (5-2-94) ।
शब्दप्रादुर्भावे—‘इतिपाणिनि । पाणिनिरुद्धः प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

एवमर्थे—‘क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥’ (माघे 2-3) । मतेऽपि—

बोधवम् ॥ झटिति, पटिति इत्यादिषु स्थलेषु ‘अव्यक्तानुकरणत्वात्
इती’ (6-1-98) इति पररूपम् । ‘पटत्पटिति’ इत्यत्र तु
‘नान्नङितस्य ; अन्यस्य तु वा’ (6-1-99) इति पाक्षिकं पररूपम् :
तेन पक्षे ‘पटत्पट इति’ इत्यपि साधुः । आग्नेदित्यस्येऽपि पररूपपक्षे
‘पटत्पटिति’ इति केचिदुदाहरन्ति । ‘यं प्रवज्जन्तम्—’ इति
भागवतश्लोकेऽपि ‘द्वैपायनो विरहकातर आनुहाव पुत्रेति’ इत्यत्र
प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् सन्धिभिर्दुष्टः । ‘सुरलोका ३ इति
सुश्लोकेति’ इत्यादिषु तु ‘अप्लुतवदुपस्थिते’ (6-1-129)
इत्यनेनाप्लुतवद्भावः । उपस्थितः = अनार्थ इतिशब्दः । विस्तरस्तु
ग्रीहमनोरमादिषु द्रष्टव्यः ।

1. विवक्षाया अनियमो विवक्षाऽनियमः । उपात्तार्थेष्वेव विश्रान्तिरिति
विवक्षाया नियमो नेति भावः । अत एवात्र (5-2-94) सूत्रे
तदस्य, तदस्मिन् इत्यर्थद्वयस्यैव विवक्षेति नः किन्तु “भूमनिन्दा-
प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति
मतुषादयः ॥” इति श्लोकवार्तिकोपात्तानां सहाधिकानामप्यर्थानां
प्रदर्शकतयाऽर्थद्वयोपादानमिति भावः ।
2. अत, ‘अव्ययं विभक्ति—’ (2-1-6) इत्यादिना शब्दप्रादुर्भावार्थं
अव्ययार्थभावसमासः । शब्दप्रादुर्भावः = शब्दस्य प्रकाशता । पाणिनि-
शब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः ।

‘इति आपिशलिः ।’ आपिशलेरेवं मतमिति भावः ।

प्रकर्ष-व्यवस्था-प्रकृति-वक्ष्यमाणपरामर्श-समुच्चय-आद्यर्थ-निदर्शन-अवधारण-प्रत्यक्ष-मान-प्रकाशादयोऽप्यस्यार्थत्वेन कोशेषु निर्दिष्टाः ।

प्रकर्षे—इतिवरुचि । वरुचिशब्दः प्रकर्षेण विराजत इत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावार्थे ‘अव्ययं विभक्ति—’ (2-4-6) इत्यनेनावाव्ययीभावसमासः ।

व्यवस्थायाम्—‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-6-140) । वस्तुतः ज्वलितिरित्यत्र धातुनिर्देशे श्तिपि, ग्रहादित्वात् (वा. 3-3-94) गृहीतिरित्यादिष्विव इडागमे रूपमेवम् । केचित् आद्यर्थस्यैतदुदाहरन्ति ।

प्रकृतौ—‘इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्याम्’ (किरातार्जुनीये 19-84) ।

वक्ष्यमाणपरामर्शे—‘विनिश्चितार्थमिति वाचमाददे’ (किरात. 2-3) ।

समुच्चये—‘गाग्यो वात्स्यो भारद्वाज इति’ ।

आद्यर्थे—‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’ (3-2-944) । अत्र काशिका—

‘इतिशब्द आद्यर्थः ।’ इति । “अनेकार्थत्वात् निपातानाम्, ‘उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः’ इति निरुक्तकारो निपातशब्द निराह ।” इति पदमञ्जरी । एतेनात्रार्थत्वमस्येति बोध्यम् ।

निदर्शने—‘आपो नारा इति प्रोक्ताः—’ (मनु. 2-32) ।

अवधारणे—‘गुणानित्येव तान विद्मि—’ (रामायणे) । अत्रेदमववेयम्—
एवार्थकत्वमस्याङ्गीकृत्य शब्दकल्पद्रुम एवमुदाहृतम् । वस्तुतोऽत्र
वाक्ये एवकारस्यापि श्रवणात् अवधारणमेवकारलभ्यमेव ।

प्रत्यक्ष—इतिकर्तव्यता । कर्तव्यस्य कर्मणः प्रत्यक्षेणानुमंहार इत्यत्रार्थः ।

माने—इतिहासः, इतिवृत्तम् ।

प्रकाशे—इतिहरि । अव्ययीभावसमासोऽत्र ।

अनुकर्ष-सन्निधि¹पदार्थाविपर्यासादिभ्रषीति केचित् । एवमितरेषा-
म्यर्थानां यथासम्भवमुदाहरणान्यूहानि ।

(196)

“इतिवत् सादृश्ये” (नि.)

‘वत्’ इति सादृश्यार्थकमव्यय स्वरादिषु पठ्यते । तस्य इतिशब्देन
योगे निपातसमुदायोऽयं ‘तद्वत्’ इत्यर्थे वर्तते ।

(197)

“इतिह लोकप्रवादागमयोः” (चा.)

‘इति+ह’ इति निपातद्वयसमुदायोऽयम् । लोकप्रवादे—इतिह
चकार । आगमे—‘इतिह स्मोपाध्यायो ब्रूते-पुनर्वसुरालेय इति’ ।

-
1. अर्थनिर्देशोऽयं गणरत्नमहोदधौ दृष्टः । वस्तुतो=त ‘पदार्थाविपर्यास’
इत्येव पाठः स्वादित्यास्माकोऽभ्यूहः ; यतः—‘न वेति विभाषा’
(1-1-144) इत्यादिषु स्थलेषु इतिशब्दस्य पदार्थाविपर्यासकरम्वैव
आम्बिकैरङ्गीकारात् ।

(198)

“इतीव इत्यर्थे” (नि.)

‘इति’ इत्ययं इत्यर्थे वर्तते ; ‘इव’ इति वाक्यालङ्कारे । समुदितस्यापि इत्यर्थकत्वं क्वचित् । यथा—‘संस्कारपूर्ताभिरितीव बाग्भिः—’ (यादवाभ्युदये 8-42) ।

(199)

“इत् अनन्तरावधारणेत्यमर्थवाक्यालङ्कारेषु” (नि.)

‘इद्’ इत्यप्यसु केचित् पठन्ति ।

अनन्तरे—‘आदिद् बावापृथिवी अप्रथेताम् ।’ अनन्तरं बावापृथिवी प्रसिद्धे अभूतामित्यर्थः ।

अवधारण—‘उपोपेन्नु मघवन् ! भूय इन्नु’ (यजु. 1-1-4) ।

इत्यमर्थे—‘मम्राड् बिभ्र इत् तानि वरुणस्य व्रतानि’ (यजु. 4-1-1)

वाक्यालङ्कारे—‘द्रुपदादिवेन्मुमुचानः ।’ निगडान्मुक्त इत्यर्थः । अत्र

‘इत्’ इतीदमनर्थकम् । अनर्थकानां शब्दानामेव, ‘वाक्यालङ्कारः’ इति व्यवहारः ।

(200)

“इत्थं इदम्प्रकारे” (त.)

इदंशब्दात् प्रकारवचने ‘इदमस्थमुः’ (5-3-24) इति यमप्रत्यये, प्रकृतेः ‘एतेतौ रयोः’ (5-3-4) इति ‘इत्’ इत्यादेशे च ‘इत्थम्’ इति

सम्पद्यते । प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञकत्वात् 'तद्वितश्चासर्वविभक्तिः'
(1-1-38) इत्यव्ययसंज्ञा । 'इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थम्—' (रघु-2-25) ।
'इत्थंकारम् ।

(201)

“इत्था इत्थमित्यर्थे” (त.)

इदंशब्दात्, 'प्रकारवचने याल्' (5-3-23) इति याल्प्रत्यये,
'पतेतौ रयोः' (5-3-4) इति प्रकृतेरिडादेशे, असर्वविभक्तितद्वितान्तत्वेना-
व्ययत्वम् । 'मृत्युर्यस्योपमेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥' (कठोपनिषत्) ।
सत्यार्थकत्वमप्यस्य वाचस्पत्ये प्रदर्शितम् ।

(202)

“इदम् अत्रेत्यर्थे” (स्व.)

सुबन्तप्रतिष्ठापकमव्ययमिदं बाहुल्येन च्छन्दस्सु परिदृश्यते । 'नारात-
यस्तम् इदं स्वस्ति हुवे देवं मवितारं नमोभिः ॥' (ऋ. 2-38.9) । अत्र

- 1 'अन्यथैवंकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' (3-4-67) इति 'इत्थम्'
इत्यस्मिन् उपपदं सति सिद्धाप्रयोगे कृमो णमुलप्रत्ययः ।
सिद्धाप्रयोगो नाम निरर्थकत्वं कृम इति बोध्यम् । 'इत्थंकारं' मुदक्ते-
इत्थं मुदक्ते, इत्यर्थः । अतः केचित् कृम इष भूषातोरपि णमुल
विधीयते, इति मत्वा 'इत्थम्भावम्' इत्यप्युदाहृतम् । 'कर्मणाकांशं
कृमः स्वमुञ्च' (3-4-25) इति सूत्रात् 'कृम' इत्यस्यैवानुवृत्तेः
सर्वेषां विद्वक्सम्मत्तत्वात् तत्र प्रमाणं मृग्यम् । 'इत्थम्भूतलक्षणे'
(2-3-21) इत्यादिनिर्देशेश्च कान्तस्वस्यैवोपलब्धेः, णमुलान्तस्य
तेनापि न साधुत्वकल्पनं न्याय्यम् । 'इत्थम्भावः' इति वृत्तान्तप्रयोगस्तु
यथाकथञ्चित् समर्थयितुं शक्यते । यदि पुनः 'इत्थम्भावम्' इति
णमुलान्तः प्रयोगः प्रामाणिकः परिदृश्यते । तर्हि अगतिकगत्या बाहु-
ल्यकमेव निर्बोद्धव्यमित्यन्वयः विस्तरः ।

‘इदम्’ इत्यस्य ‘अत्र स्थाने, समये वा,’ इत्यर्थः । इदन्तनः इत्यत्राव्य-
यत्वादेव, ‘सायंचिरं प्राह्मेप्रगेऽव्ययेभ्यः—’ (4-3-23) इति द्युः, द्युल्ल
वा प्रत्यय उपपन्नः ।

(203)

“इदा इदानीमर्थे” (स्व.)

इत्+आ इत्यनयोः समुदायः । ‘इदाऽहः पीतिमुत वो मदम्धुः—’
(ऋक् 4-33.11) । इदा=अधुना इत्यत्रार्थः । इदमत्र बोध्यम्—संकसर-
विशेषस्य ‘इदाकसरः’ इति श्रुतिषु प्रसिद्धिरस्ति ; तत्र संकसर-परिकसर-
इदाकसर-उदाकसर—इद्वत्सररूपेण पञ्चधा कसरविभागं कृत्वा,
तत्तत्कालेषु क्रियमाणानां दानधर्मादीनां फलविशेषः प्रतिपाद्यते । तत्रापि
इदाकसरशब्दस्य ‘अस्मिन् कसरे’ इत्यर्थ एव ।

(204)

“इदानीं सम्प्रत्यर्थे” (त.)

इदमशब्दात् सप्तम्यन्तात् काले विवक्षिते ‘दानीं च’ (5-1-18) इति
दानीप्रत्ययः । अस्य च प्राग्दिशीयप्रत्ययत्वात् ‘इदम् इश्’ (5-1-1) इति
प्रकृतेरिश् आदेशः । शित्वात् सर्वदेशः । असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वात्
अव्ययत्वम् । ‘हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः।’ (रघुः 1-81) ।

(205)

“इडा प्राकाश्यसामीप्यस्मरणेषु” (स्व.)

प्राकाश्ये—‘समिद्धमिदं महो दधासि’ (भागवते) । सामीप्य-
स्मरणयोरेवमुदाहार्यम् ।

(206)

“इमथा इदमिवेत्यर्थे” (त.)

इदंशब्दात् इवार्थे, ‘प्रत्यपूर्वविशेषमात्रं थात् छन्दसि’ (1-1-104) इति थात्प्रत्ययः । सूत्रे ‘इमात्’ इति निर्देशात् ‘एतेतौ रथोः’ (5-3-4) इति इदादेशं बाधित्वा प्रकृतेरिमादेशः । छन्दस्येवायं प्रयुज्यते । ‘तं प्रत्यथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतार्ति बहिषदं स्वविदम् ।’ (ऋक्. 5-44-1) ।

(207)

“इव ईषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु” (बा.)

ईषदर्थे—कडार इवायम् । उपमायाम्—चन्द्र इव मुखम् । उत्प्रेक्षायाम्—‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि’ (मृच्छकटिके 4-16) । वाक्यालङ्कारे—‘किमिव न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥’ (मावे. 7-52) । वाक्यालङ्कारो नाम निरर्थकत्वम् । निदर्शनमपि उपमायामेव पर्यवस्यति ; यथा—‘क इव दीनं हन्यात्’ । अवधारणार्थेऽपि यथा—‘अग्रे पूषन् इषुक्तेव देवाः’ । (ऋक् 1-184-3) ।

(208)

“इष्टवीनम् इष्ट्वेत्यर्थे” (क.)

यजधातोः क्त्वाप्रत्यये, ‘वचित्स्वपियजादीनां किति’ (6-1-65) इति सम्प्रसारणे, ‘सम्प्रसारणाच्च’ (6-2-228) इति पूर्वरूपे, ‘वक्षधस्ज-सृजमृजयजराज—’ (8-2-36) इत्यादिना क्त्वे, ष्टृत्वम् । ‘इष्टवीनमिति

च' (7-1-48) इति क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशो निपात्यते । 'इष्ट्वीनं देवान्' । इष्ट्वा इति लोके प्रयोगः । मान्तत्वात् 'कृन्मेजन्तः' (1-1-39) इत्यन्ययसंज्ञा ।

(209)

“इष्ट्यै” (कृ.)

एतदन्तमन्ययं स्यात् । “अपामोषधीनां रोहिष्यै ।” अत्र रुह-
धातोः इष्ट्यैप्रत्ययः । एजन्तकृत्वात् 'कृन्मेजन्तः' (1-1-19) इत्यन्ययसंज्ञा ।

(210)

“इस् सन्तापकोपदुःखानुभवेषु” (स्व.)

यथासम्भवमुदाहरणान्यूह्यानि । शब्दरत्नावलीदृष्टमिदमन्ययम् ।

(211)

“इह” (त.)

अस्मिन् जन्मनि, देशे, काले, विषये इत्याद्यर्थेषु तद्धितान्तमन्ययमिदम् ।
इदशब्दात् सप्तम्यन्तात् प्रलोऽपवादतया 'इदमो हः' (5-2-1) इति
हप्रत्यये, 'इदम इश्' (5-3-3) इति प्रकृतेः 'इश्' इत्यादेशे च इह इति
सम्पद्यते । ¹ऐहिकम्, ²इहत्यः, ³इहामुत्र, इहामुत्तफलभोगविरागः ।

1. इहशब्दस्य कालार्थकत्वे, शैषिकः 'काकादठन्' (4-3-11) इति ठञ् । निश्वादादिवृद्धिः ।
2. 'अमेहकृतसिरोम्य एव' (वा. 4-2-104) इति स्वप् प्रत्ययः शैषिकः ।
3. इह च अमुत्त च इत्यर्थे अन्यवसमुदायोऽयम् । एतल्लोके परत च इत्यर्थः । इहामुत्तफलभोगविरागः इति साधनचतुष्टयेषु एकः ।

(212)

“ई परिज्ञाने” (नि.)

ई ईदृशः संसारः। विषयदानुकम्पे अप्यस्यार्याविति मेदिनी।
 सकारान्तस्वमस्य केचिदभ्युपगच्छन्ति ‘ईम् दुःखभावेन कोपे चान्यथं
 परिकीर्तितम्।’ इति बाहुमयार्णवः। क्रोध-दुःखभावेन-प्रत्यक्ष - सन्निधि-
 सम्बोधनादयोऽप्यर्थाः ह्रस्वचन्द्रेणाभ्योक्ताः। यथासम्भवमुदाहरणानि ज्ञेयानि।
 अस्य एकाक्कनिपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा। तेन अचि परतः प्रकृतिभावो
 विशेषः।

(213)

“ईम्” (नि.)

अथशब्दार्थे, इदमर्थे च निपातोऽयं प्रायश्छान्दसः। अथ-
 शब्दार्थे यथा—‘एमेनमकृन् अमृताः’ (यजुः)। ‘आ+ईम्’ एतौ निपातौ
 अथार्थौ।’ इति वेदभाष्यम्। इदमर्थे—‘चयत ईम् अर्यमो अप्रशस्तान्।’
 (ऋक्. 1-167-8)। ‘ईम्—इमम’ इति भाष्यम्।

(214)

“ईर्मा” (नि.)

‘अत’ इत्यर्थे निपातोऽयं छान्दसः। यथा—‘ईर्माऽन्यद् वपुने
 वपुश्चकं रथस्य येमथुः।’ (ऋक्. 5-73-3)

(215)

“ ईषत् अल्पाप्राप्तयोः ” (स्व.)

अल्पे—ईषत् पचति । अप्राप्ते—‘ईषत्करः कटो भवता ॥ सूक्ष्मार्थेऽपि ।
यथा—‘ ईषद् धौतं नवं शुक्लं सदृशं यत्र धारितम् ’ (वसिष्ठस्मृतिः)
इत्यत्र, ‘ ईषत्—सूक्ष्मतन्तुकम् ’ इति गघुनन्दनेन व्याख्यातमिति
वाचस्पत्य उदाहृतम् । “ ईषत्पाण्डुः ।

(216)

“ ईही भर्त्सने ” (नि.)

ईही मूर्ख ! । ‘ हीही ’ इत्यस्य पाठभेदोऽयमिति केचन ।
ई+ही इति निपातद्वयसमुदायोऽयम् । विस्मयकोपादयोऽयस्यार्थेन
कचित् परिगणिताः ।

(217)

“ उ अवधारणे ” (नि.)

‘ उ उत्तिष्ठ ! ’ । अत्रास्य एकाचनिपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञायाम् अचि
परतः प्रकृतिभाव इति बोध्यम् । अस्यैव क्रियाविशेषार्थं जित्करणम् ; यथा

1. ‘ ईषद्दुस्सुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खलु ’ (3-3-126) इति खलु ।
‘ इषपदमतिङ् ’ (2-2-18) नित्यसमासः ।
2. अत्र, ‘ ईषदकृता ’ (2-2-27) इति समासः ; स च तत्पुरुषः ।

‘उञ्ज’ इति । ‘उञः’ (1-1-17) इत्यनेन विकल्पेन प्रगृह्यसंज्ञायाम् उ इति, त्रिति इति प्रकृतिभावविकल्पो भवतीति बोध्यम् ।

वितर्क-सम्बोधन-पदपूरण-पादपूरण-रोषोक्ति-अनुकम्पा-प्रश्न-अङ्गीकार-नियोगादयोऽयथास्तत्र तत्र निर्दिष्टाः । ‘उ सम्बोधनरोषोक्त्योरनुकम्पानियोगयोः । पदस्य पूरणं पादपूरणे चाव्ययं स्मृतम् ॥’ इति वाङ्मयार्णवे । यथा वितर्के—क उ एति ? । सम्बोधने—‘उ मेति माता तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥’ (कुमारसम्भवे 1-26) । पदपूरणे—‘उपो हरुचे युवतिर्न योषा’ (ऋक्. 7-77.1) । अत्र ‘उप+उ’ इति समुदितमव्ययम् । उकारः पदपूरकः सन् स्वरविपर्यासकोऽन्वेष्यतः पदपूरकत्वमिति ज्ञेयम् । पादपूरणे—‘तदेवाग्निस्तद् वायुः तस्मूर्यः तदु चन्द्रमाः ॥’ (तैत्ति-आर.-10-1) । रोषोक्तौ—‘कं वर एनं सयुग्वानमिव रैक्वमाथ ?’ (छान्दोग्ये) अत्र ‘कं उ अरं’ इति पदच्छेदः । उकारोऽत्र रोषोक्तौ । अनुकम्पायाम्—‘न वा उ एतन्म्रियसे न रिप्यसे—’ (तैत्ति. ब्रा. 3-7.8.3) । प्रश्ने—‘वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यत इति’ (बृह. उप.) वेत्थ+उ इति च्छेदः । उकारोऽत्र प्रश्नार्थकः । अङ्गीकारनियोगयोरप्येवमद्यम् । नियोगोऽवधारणमिति केचिन् । अतिसर्जनमिति परे ।

(218)

“ उच्चा उपर्यर्थे ” (नि.)

‘....नीचादुच्चा चक्रथुः पातत्रे वाः ।’ (ऋक्. 1-116-22) । छान्दसोऽयम् । ओकेऽपि क्वचित् प्रयुज्यते । यथा—‘....उच्चा रणत्पक्षिग-णाम्बरीस्तम् ।’ (मात्रं 4-18) ।

“ उच्चैः महत्त्वे ” (ख.)

‘—उत्कृष्टे’ इति श्वाकटायनः । ‘ किं पुनर्यस्तथोच्चैः । ’ (मेघम-
न्देसे 17) । ‘ उच्चैरुदात्तः ’ (1-2-29) इत्यादिषु स्थलेषु ऊर्ध्वभागार्थकत्व-
मस्येति ज्ञेयम् । तुङ्गत्व—औन्नत्यादयोऽस्यार्थविशेषाः प्रकरणानुरोधेनोच्यन्ते ।

अस्याव्ययस्य वप्रत्ययान्तस्य गुणवाचित्वे ‘ किमेतत्तिङव्ययादाम्—’
(5-4-11) इति आमुप्रत्यये उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् इति साधुः । यथा
‘ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ’ (1-2-35) इत्यत्र । द्रव्यप्रकर्षे तु विवक्षिते
‘ उच्चैस्तरो वृक्षः ’ इत्यादिषु न आमुप्रत्यय इति च ज्ञेयम् । ‘ उच्चैः ।
‘ उच्चैःकृत्य, उच्चैः कृत्वा, उच्चैःकारं वा आचष्टे ।

केचित्तु एतदव्ययं सुबन्तप्रतिरूपकमिति मन्वते । उच्चशब्द औन्नत्या-
पर्यकोऽस्ति; तस्य तृतीयाबहुवचने उच्चैः इति सम्पद्यते । तस्य प्रतिरूपक-
मन्तदिति तेषामाशयः । परे तु सान्तमेतदभ्युपगच्छन्ति ।

1. ‘ अव्ययसर्वनाम्नामकञ् प्राक् टेः ’ (5-3-71) इति भक्तप्रत्यये
रूपमेवं सम्पद्यते ।
2. अत्र, ‘ अव्ययेऽययामिप्रेतास्त्वाने कृजः क्त्वाणमुलौ ’ (3-4-59)
इति अव्यये उपपदं कृजः क्त्वाणमुलौ भवतः । ‘ गतिकारकोपपदानं
कृजिः सह सपाठवचनं प्राक् सुदुपपत्तेः ’ (परि. 70) इति वचनात्
सुदुपपत्तेः प्राक्, ‘ उपपदमतिङ् ’ (2-2-19) इति समासः । यत्र
समासः, ‘ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ’ (2-2-21) इति विकल्पयते ।
तेन समासपक्षे त्वणि उच्चैःकृत्य इति सिद्धयति ।

(220)

“ उत वितर्कबाढार्थप्रश्नसमुच्चयपक्षान्तरपादपूरणेषु ” (चा.)

‘उतात्पर्ये विकल्पे च तर्के प्रश्ने समुच्चये ।’ इति बाह्मयार्णवः ।
 वितर्के—स्थानुरयम् उत पुरुषः? । बाढार्थे—‘अपि लुट्यद्गजदन्तः परिणत
 उत पर्वतं भिन्धात्’ । प्रश्ने—उत दण्डः पतिष्यति? । समुच्चये—‘स्वभावो
 बलवानुत’ (किरातार्जुनीये 5-22); ‘उत भीम उतार्जुनः’ । पक्षान्तरे—
 ‘एकमेव वरं पुंसामुत राज्यम् उताश्रमः ।’ पादपूरणे—‘स सर्वलोकस्य शुभो
 भवत्युत’ । ‘शुभं कर्म करोम्युत’ ।

अन्त्यर्थेऽपि—‘धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत’ (गीता 1-40) ।

‘किमेतदारण्यमुत ग्रास्यम्’ (पञ्चतन्त्रे) इत्यादिषु अस्य एवकारार्थ-
 कत्वमपि दृश्यते । आरण्यमेव ग्रास्यं किम्? इति तत्र वाक्यार्थः ।

उत+स्वित् इति समुदितं निपातद्वयं वितर्कार्थकमिति ज्ञेयम् ।

उत+अहो, अथवा उत+आहो इति समुदितमपि निपातद्वयं
 वर्तते । अस्यार्थस्तु—‘उताहो इति सम्प्रोक्तं परिप्रश्नविचारयोः’ इति
 मेदिन्यामुक्तः । गौरयम्, उताहो गवयः? । ‘यक्षी वा राक्षसी वा
 त्वमुताहोऽसि सुराङ्गना?’ (महाभारते) ।

एवम्, उताहोस्वित् इति च विकल्पार्थको निपातसमुदायो वर्तते
 यथा—‘....उताहोस्वित् स्वेन कायेन याति ॥’ (महाभारते) इति ।

(221)

“.....उत् जन्मोच्चैस्त्वभूषणे ।

तर्कोर्ध्वनिश्चणोद्योगविवाहत्याग [भासने] ।

विनाशकथनोद्भासविपर्यासविच्छेदने ।

हिंसोत्सुक्योपदाशंसाऽसूयामाध्यस्थ [स्थ] साहसे ।

प्राबल्यवृत्तिनिर्देशदिग्योगे व्रतनिर्गमे ॥ ” इति क्षीरस्वामी ।

जन्मनि—उत्पत्तिः । ‘धनमुत्तिष्ठति ग्रामात्’ । ‘यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो
नृपाणां क्षयि तत् फलम्’ (शाकुन्तले 2-13) । उदयः, उद्भवः ।

उच्चैस्त्वे—उत्तरः, उत्तमः । भूषणे—उत्संसयति । तर्के—उल्लेखः,
उत्प्रेक्षा, उत्पश्यामः । ऊर्ध्वे—‘उद्यच्छते भारम्—उत्तानः, उत्क्षेपणम्,
²उत्तूखलम् । अवेक्षणे—उदीक्षामहे । ‘अवेक्षणम्’ इति केचित् । तदा-
दीदमेवोदाहरणम् । उद्योगे—उद्यमः । विवाहे—उद्वाहः । त्यागे—उत्सर्गः ।
भासने—उज्ज्वलः । विनाशे—उत्सनम् । कथने—उच्चारयति । अभ्यासे ³‘किं

1. ‘समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्थे’ (1-3-75) इति उत्पूर्वकस्य यमभावोः
कर्तृभिप्राये क्रियाफलेऽग्रन्थविषये प्रयोगे आत्मनेपदं भवति । भार-
मुद्यच्छते । सकर्मकादयं भवति । ‘इषगमियमां छः’ (7-3-77)
इति शिति प्रत्यये उकारः ।

2. उल्लूखलमिति । अत्र उत्—खं यस्य तद् उल्लूखलम् इति वृत्तिः ।
पृषोदादिवात् ‘उत्’ इत्यस्योपसर्गस्य अन्त्यवर्णस्थाने ‘ल’ इति
वर्णविपर्यासवर्णागमौ भवतः ।

3. किं न उत् उत् उ—इतीह पदच्छेदः । अभ्यासो नामात्र द्विरुक्तिः ।
‘प्रसमुपोदः पादपूरणे’ (8-1-6) इति ‘उत्’ इत्यस्य पादपूरणार्थकं
द्विर्वचनमिति ज्ञेयम् । सामर्थ्याच्छन्दस्येवेयं द्विरुक्तिः ।

नोदुदु हर्षसे दातवा उ (ऋक् 4-21-9) । विपर्यासे—उद्वेलः ।
 विलेखने—उत्किरति । हिंसायाम्—उत्काथयति, उन्नाटयति,
 उन्मूलनम् । औत्सुक्ये—उत्कण्ठा, ¹उत्कः, उत्सुकः । उपदायाम्—
²उत्कोचः । शंसायाम्—उत्कृष्टः, उत्सवः । ³असूयायाम्—उत्कुरुते
 वाग्भिः । माध्यस्थे—उदासीनः । साहसे—⁴उत्कुरुते कन्याम् ;
 सहसा कामयते कन्यामित्यर्थः । प्राबल्ये—उत्कटः कामः । तृप्तौ—
 उत्कृतोऽयमन्नेन । निर्देशे—उद्देशः । दिग्योगे—उदीची दिक् ।
 उदक् देशः कालो वा । व्रतनिर्गमे—उदीक्षणम् ।

1. 'उत्' इत्यस्मात् संसाधनक्रियावाचिनः, तद्वर्त्ये कप्रत्यये भवति,
 'उत्क उन्मनाः' (5-2-80) इति निपातनात् । उत्को देवदत्तः,
 उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ।
2. उत्कोचो नाम अन्याद्येन मार्गेण घनादिदानं घनप्रतिग्रहो वा
 तदेतदुच्यते उपदेति ।
3. अत्र तिलकेन 'सूचने' इत्युपादाय विवृतम् । असूयाया एव सूच-
 नमपि पर्यायशब्दः । क्षीरस्वामी तु मूलेऽसूयापदं प्रायुक्तम् । अथा-
 मूल सर्वत्र तिलकेन विवरणे क्विमाणेऽपि, अत्र पर्यायपदेन विवरण-
 स्य तात्पर्यं तावत्—'गन्धनावक्षेपण—' (1-3-32) इत्यत्र गन्धन-
 शब्दस्य सूचनार्थकत्वेन शब्दविभिन्नः विवरणात् अत्र च तद्व्याप्त्ययोगात्
 तदेव सूचनमिहासूयाशब्देनोध्यते इति ज्ञापनार्थमिति बोध्यम् ।
4. अत्रापि 'गन्धनावक्षेपण—' (1-3-32) इत्यादिना साहसिक्ये
 उत्पूर्वकस्य कृजस्तद्ध । साहसम् = अन्यायप्रवृत्तिः ।

पराये—उत्तरः। कचित् महत्त्वार्थकत्वमप्यस्य दृश्यते। यथा—
उद्ग्रन्थः, उदारः। अप्यर्थकत्वमप्यस्येति शब्दकल्पद्रुमः। यथासम्भव-
मुदाहरणान्यूहानि। 'यदुद्धतो निकतो यासि वप्सत्' (ऋक्
10-142-4)। 'उद्धा च उद्धती च'।

(222)

“ उत्तरतः ” (त.)

सप्तमीपञ्चमीप्रथमावृत्तेरुत्तरशब्दात् स्वार्थेऽतसुप्रत्ययः 'दक्षिणो-
त्तराभ्यामतसुच्' (5-3-28) इति विधीयते। दिग्देशकालेषु गम्येषु
प्रत्ययोऽयं विधीयते। सप्तम्यन्ते—उत्तरतो 'ग्रामस्य वसति। उत्तरस्यां दिशि
वसतीत्यर्थः। पञ्चम्यन्ते—उत्तरत आगतः। उत्तरदेशादागत इत्यर्थः।
प्रथगान्ते—उत्तरतो रमणीयम्। एवं कालवाचकत्वमपि यथासम्भवमूह्यम्।

अत्र वाचस्पत्ये उत्तरशब्दात् तसिल्प्रत्यय इति प्रतिपादितम्;
तत्तु भाष्यकैयटादिविरुद्धम्। 'उत्तरपश्चात्।

1. 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (5-1-118) इति स्वार्थे वतिप्रत्ययोऽत्र।
उद्धतः इति द्वितीयावहुवचनम्—उद्धतानि इत्यर्थः। छन्दस्त्वेवास्य
प्रयोगः।
2. 'छन्दसीवनिषौ च वक्तव्यौ (वा. 5-2-109) इत्यत्र वार्तिके चकारेण
उपसर्गात् 'व, वत्' इत्येतावपि प्रत्ययौ भवतः। लोके तु नैवमुपसर्गात्
केवलत्वात् प्रत्ययः।
3. अत्र 'पञ्चातसर्थप्रत्ययेन (2-3-30) इति ग्रामशब्दात् पट्टी इति
बोध्यम्।
4. अत्र 'दिक्पूर्वपदस्य अपरस्य पञ्चभावो वक्तव्यः आतिश्च प्रत्ययः'
(वा. 5-3-32) इति वार्तिकेन उत्तरपूर्वस्य अपरशब्दस्य पञ्चभावे
आतिप्रत्यये च रूपमेवमिति बोध्यम्। अस्य समुदायस्यान्वयस्य
ज्ञेयम्।

(223)

“उत्तरा” (त.)

उत्तरशब्दात् दिग्देशकालेषु गम्येषु ‘उत्तरा’ (5-3-38) इति आचप्रत्ययः। स च सप्तमीप्रथमान्तयोर्भवति। असर्वविभक्तिद्वितास्तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याव्ययसंज्ञा। सप्तम्यन्ते यथा—उत्तरा वसति। प्रथमान्ते—उत्तरा रमणीयम्।

(224)

“उत्तरात्” (त.)

दिग्देशकालेषु गम्येषु उत्तरशब्दात् ‘उत्तराभरदक्षिणादातिः’ (5-3-34) इत्यातिप्रत्यये रूपमेवम्। ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यव्ययत्वम्। सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेष्वेवास्य प्रयोगः। उत्तराद् वसति, उत्तरादागतः, उत्तराद् रमणीयम्, इति क्रमेणोदाहरणानि। ‘आते शुष्मा वृक्ष एतु पश्चादोत्तराद् अधराद् आ पुरस्तात्।’ (ऋक् 6-19-9)।

(225)

“उत्तरात्तात्” (त. नि.)

छन्दसि ‘उत्तरात्’ इत्यव्ययात् परतो बाहुलकात् तातिप्रत्यये निपातत्वेनाव्ययसंज्ञायां रूपमेवम्। ‘सप्त वीरासोऽधरादुदायन् अष्ट उत्तरात्तात् समजग्मिरन्ते।’ (ऋक्. 10-27-15)।

(226)

“उत्तराम्” (त. नि.)

‘उत्’ इत्यस्मात् उत्कर्षार्थे तरप्रत्यये तदन्तात् आमुप्रत्ययं च रूपमेवम् । उत्तराम् = अतिशयितोत्कर्षेण, इत्यर्थः । ‘उदेनम् उत्तरां नयाग्ने घृतेनाहुतः’ (यजुः तै. सं. 4-6-3-1) । एवम् उत्तमाम् इत्यपि । निपातावेतौ छान्दसौ ।

(227)

“उत्तराहि” (त.)

प्रथमासप्तम्यर्थयोः उत्तरशब्दात् दिग्देशकालविषये, ‘उत्तराहः’ (5-3-38) इत्याहिप्रत्ययः । उत्तराहि रमणीयम्, उत्तराहि वसति । औत्तराहः इत्यत्र भवार्थे शैषिकः ‘उत्तरादाहञ्’ (वा. 4-2-104) इत्याहञ् प्रत्ययः । ‘उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद् रक्षमां पुग्ग ।’ (मट्टिः 8-107) । अत्र ‘अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते’ (2-3-29) इत्यनेन आहिप्रत्यययोगे समुद्रशब्दात् पञ्चमी इति बोध्यम् ।

(228)

“उत्तरेण” (त.)

उत्तरशब्दात्, ‘एनबन्यतरस्याम् अदूरेऽपञ्चम्याः’ (5-3-35) इति प्रथमासप्तमीसमर्थात् एनप् प्रत्ययः । तस्य चासर्वविभक्तितद्धितत्वात् तदन्त-

स्याव्ययत्वम् । 'दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण' पारियात्रम्' (भाष्ये 6-3-109) । उत्तरेण रमणीयम् । 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणा-
स्मदीयम्' (मेघसन्देशे 2-12) ।

(229)

“ उत्तरेद्युः ” (न.)

उत्तरस्मिन् अहनि—इत्यर्थे, 'सद्यः परत् परार्थेषु परेष्वव्यय
पूर्वेद्युरन्येद्युरन्तरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः' (5-3-22) इति
निपात्यते । उत्तरशब्दात्, 'पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्यु-
सुच्' (वा. 5-3-22) इति एद्युसुच्प्रत्ययः । स्वभावादयं अधिकरण-
स्मक्तिप्रधानः । उत्तरेद्युः = आगामिदिने ।

(230)

“ उदकम् ” (सा. ग.)

अस्य क्लेदोऽर्थः । साक्षात्प्रभृतिषु (1-4-74) गणे एवं पाठादस्या-
व्ययत्वम् । कृञो योगे गतिसंज्ञा, तेन 'कुगतिप्रादयः' (2-2-18) इति
समासे, त्वपि उदकं कृत्य इति सम्पद्यते । गतिसंज्ञासंनियोगेन उदकशब्दस्य
मकारान्तत्वमपि गणपाठसामर्थ्यादिति बोध्यम् । 'अग्नौकृतमथ हुते रुदकं कृ-
दाशावार्द्रकृते विहसनेकृति पक्विनीनाम् ।' (गणरत्नमहोदधौ) । गतिसंज्ञायाः
पाक्षिकत्वात् पक्षे समासो न । तेन उदकं कृत्वा इत्यपि भवति । 'साक्षात्प्र-

1. अत्र 'एनपा द्वितीया' (2-3-31) इति पारियात्रसम्बन्ध
द्वितीया ।

भूतिषु च्यर्थवचनम्' (वा. 1-4-74) इति वचनात् उदकं कृत्य इत्यत्र पूर्व-
मङ्गिन्मिदानीं विक्रित्य इत्यर्थो बोध्यः।

(231)

“उप सामीप्यदाक्षिण्यप्रजनारम्भभेदेन।

उत्कोचाराधने ज्ञानावज्ञाप्रस्तावशिक्षणे॥

भोगाभोजनसादृश्यभूषालिङ्गनगर्हणे।

सान्त्वनानुग्रहत्यागापकारे यज्ञकर्मणि॥

यत्नच्छायारहोभाषाविरामोद्वाहलेपने।

औद्धत्येऽस्त्रीकृतौ युक्तावाचान्तावासने बलौ।

लिप्तासम्पर्कगुह्येषु भृशाध्याहारवैकृते।”

[उ. ग. क. प्र.]

सामीप्ये—उपदौकते, उपसर्पणम्, 'उपत्यका, 'उपकुम्भम्,
उपसर्गः॥ दाक्षिण्ये—उपरुच्यते। प्रजने—उपसर्गो गौः, गर्भग्रहणे

1. 'उपसर्पणं त्यक्तुं भासन्नास्त्वयोः' (5-2-34) इति भासन्मार्गे
वर्तमानात् 'उप' इत्यस्मात् त्यक्तप्रत्ययः। अस्तेदमवर्ज्यम्। अतः
'उप' इति उपसर्गप्रतिरूपकम्; न तु उपसर्गः। क्रियायोगाभावात्।
अस्य च स्वरादिषु पाठादव्ययत्वमिति बोध्यम्। 'उपत्यकाऽद्वेता-
सन्ना—' इत्यमरः। भासन्भूमातेऽपि भट्टिः प्रायुक्त—वया—
'समुद्रोपत्यका ईमी'। (5-89) इति।

2. कुम्भस्य समीपे उपकुम्भम्। 'अव्ययं विभक्तिसमीप—'
(2-1-6) इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावसमासः। अदन्ताव्ययी-
भावत्वात् 'नाव्ययीभावादतोऽम् स्वपञ्चम्याः' (2-4-83) इति
सुपः अमादेशः। 'अभि पूर्वः' (6-1-107) इति पूर्वरूपम्।
'अव्ययीभावश्च' (1-1-41) इति समुदायस्याव्ययत्वम्।

प्राप्तकालेत्यर्थः । आरम्भे—उपक्रमः, उपज्ञा, उपाकर्म । मेदने—उपजापः ।
 उक्तोचे—उपदा, उपचरति । आराधने—उपतिष्ठते सूर्यम्, 'आग्नेय्या
 आग्नीध्रमुपतिष्ठते' । ज्ञाने—उपलब्धिः । अवज्ञायाम्—उपेक्षा, उपह-
 सति । प्रस्तावे—उपक्षिपति, उपन्यासः, उपोद्घातः, उपोद्धारः । शिक्षणे
 —उपदेशः । भोगे—उपभुङ्क्ते । अभोजने—उपवासः । सादृश्ये-
 उपमा, उपपातकम्, उपदेवः, उपधातुः । भूषायाम्—'कन्यामुपस्कुरुते ।
 आलिङ्गने—उपगूहति । गर्हणे—उपालम्भः । सान्त्वने—कर्मकरान्
 उपवदते, उपसम्भाषणम् । अनुग्रहे—उपरोधः, उपकारः । त्यागे—
 उपहरति । अपकारे—उपद्रवः, उपाहतिः । यत्नकर्मणि—उपाकरोति
 पशुम् । यत्ने—²'उपास्कृषातां राजेन्द्रावागमस्येह मा त्रसीः ॥'
 (भट्टिः 8-119) एधोदकस्योपस्कुरुते । छायायाम्—उपरागः । रहोभाषा-
 याम्—परदारान् उपवदने । विरामे—उपरमः । उद्वाहे—कन्यामुपयच्छते ।
 लंपने—उपदेग्वि । औद्रत्ये—उपह्वः । अङ्गीकृतौ—उपेत्य, अभ्युप-
 गमः । युक्तौ—उपपत्तिः । आचान्तौ—अप उपस्पृश्य । आसने—
 उपविशति । बलौ—उपहारः । लिप्सायाम्—उपपाचते । सम्पर्के—
 रथिकान् उपतिष्ठते, भक्तकरो लवणेन शाकमुपसृजति । गुह्ये—

1. भट्ट, 'उपाच' (वा. 6-1-137) इति सुभाषणः ।

2. 'उपात् प्रतिबलन—' (6-1-139) इति सुभाषणः । बलनः= प्रतिबलनः, गुणाच्चानमिति बावत् ।

उपहरः। भृशे—उपक्षीणः, 'उप परार्धे हरेर्गुणाः, 'न भवान् अनु रामं चेद् उप शूरेषु वा ततः' (भट्टिः 8-86)। अध्याहारे—²उपस्कृतं वाक्यम्।
वैकृते—उपस्कृताः प्रकृतयः, ³उपस्कीर्णमुखः ॥

हीन-पश्चाद्भाव-उद्योग-व्याप्ति-मारण-मरण-अनुकम्पा-वीप्सादयोऽप्यर्था
अस्य ग्रन्थेषु निर्दिष्टाः।

हीने—'उप⁴ शूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिश्चराधम।।' (भट्टिः-8-87)।
पश्चाद्भावे—उपेन्द्रः। इन्द्रस्य पश्चाज्जात इत्यर्थः। उद्योगे—उपभृत्।
एवं व्याख्यादिष्वप्यर्थेषु यथासम्भवमुदाहार्यम्।

यत्तु वीप्सार्थे 'देवंदेवमुपचरति' इति वाक्यं वाचस्पत्य उदाहृतम्;
तच्चिन्त्यम्। अत्र 'नित्यवीप्सयोः' (8-1-4) इति देवशब्दस्य द्विर्वचनात्,
'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन 'उप' इत्यस्य वीप्साद्योतकत्वाभावात्।

1. अत्र, 'उपोऽधिके च' (1-4-87) इति अधिकार्थे वर्तमानस्य 'उप'
इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम्, 'यस्मादधिकं वस्य' चेन्नरवचनं तत्र
सप्तमी' (2-3-9) इति परार्धशब्दस्य सप्तमी।
2. अत्र, 'उपात् प्रतिवरनवैकृतवाक्याध्याहारेषु च' (6-1-139) इति
वाक्याध्याहारे सुट्। 'उपस्कृताः प्रकृतयः' इत्यत्र तु वैकृते सुट्।
वैकृतम् = विकारभाक्त्वम्।
3. अत्र, 'हिंसायां प्रत्येक' (6-1-141) इति सुटागमः। हिंसाऽप्यत्र
वैकृतकारणमिति, 'उप' इत्यस्याकार्यसंगतिर्द्रष्टव्या।
4. 'उपोऽधिके च' (1-4-87) इति हीनार्थे वर्तमानस्य 'उप'
इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम्, 'कर्मप्रवचनीयमुपते द्वितीया'
(2-3-8) इति शूरशब्दस्य द्वितीया।

अतश्च, 'उपोष मे परामृश' (ऋक् 1-126-7) इत्येव वीप्सायामुदाहरणं भवतीति ज्ञेयम्। अत्र च, 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (8-1-6) इति पादपूरणे उप इत्यस्य द्विवचनम्। एतदेवात्र वीप्सेत्युपचरितमित्यास्तां तावत्।

अनुकम्पायाम्- 'उपङः - उपकः - उपियः - उपिलः - उपिकः-उपे-
न्द्रदत्तकः।

(232)

“ उपचतुरम् ” (शरत्.)

चतुर्णां समीपे उपचतुरम्। 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' (5-4-107) इति समासान्तष्टच्। एवमेव उपचरसम्, उपविपाशम्, उपशरदम्, उपानसम्, उपोपानहम्, इत्यादिष्वपि प्रक्रियोह्या। उपजरसम् इति। अत्र जराशब्दः शरत्प्रभृतिषु पठ्यते। तस्य 'जराया जरस् अन्यतरस्याम्' (7-2-101) इति जरसादेशः।

1. अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त इत्यर्थे, 'प्राचासुपादेरव्युचौ' (5-3-80) इति अष्टच्प्रत्ययौ भवतः। प्रकरणात्, 'ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादृचः' (5-3-83) इति द्वितीयादृच ऊर्ध्वभागस्य कोपः। अष्टच्प्रत्यये उपङः इति सिध्यति। वुच्प्रत्यये तु 'वुबोरनाकौ' (7-1-1) इत्यकादेशे उपकः इति भवति। 'घनिकचौ च' (5-3-79) इति घञ्प्रत्यये, 'आयनेयी—' (7-1-2) इत्यनेन ययासम्भवमस्य ह्यादेशे च उपियः इति भवति। तेनैव ह्रस्वप्रत्यये उपिकः। ठच्प्रत्यये तु उपिकः इति भवति। विस्तरस्तन्मन्त्रेणैतलमल।

(233)

“उपरि” (त.)

ऊर्ध्वं ऊर्ध्वे ऊर्ध्वात् इत्यर्थेषु ऊर्ध्वशब्दात् ‘उपर्युपरिष्ठात्’ (5-3-31) इति सूत्रे निपातनात् प्रकृतेः उप इत्यादेशः रिप्रत्ययश्च । ऊर्ध्वकाले, देशे वा इत्यर्थः । प्रायोऽयमधिकरणशक्तिप्रधानः । ‘नीचैर्गच्छ-
त्युपरि च दशा चक्रनेमिकमेण’ (मेघसन्देशे) । ‘उपर्युपरि लोकम्’ ।
अत्र, ‘उपर्यध्यधसः सामीप्ये’ (8-1-7) इति द्विवचनम् । ‘उभसर्वतसोः
कार्या धिक्पुपर्यादिषु त्रिषु ।’ (वार्तिकम् 2-3-2) इति द्वितीया ।

(234)

“उपरिष्ठात्” (त.)

ऊर्ध्वं, ऊर्ध्वात्, ऊर्ध्वे, इत्यर्थे ‘उपर्युपरिष्ठात्’ (5-3-31) इति
निपातनात् ऊर्ध्वशब्दस्य ‘उप’ इत्यादेशः, रिष्ठात्तिप्रत्ययश्च । ‘उपरिष्ठात्
प्रतिष्ठन्ते’ । औपरिष्टः । अत्र भवार्थेऽणि ‘अव्ययानां भमात्रे’ (वा. 6-4-144)
इति टिलोपे आदिवृद्धौ च रूपम् ।

(235)

“उपसि” (नि.)

समीपार्थकमव्ययमिदं छान्दसम् । ‘आसीन ऊर्ध्वासुपसि क्षिणाति’
(ऋ.क् 10-27-3) ।

(236)

“उपांशु” (स्व.)

अप्रकाशोच्चारणरहस्यादिष्वयं प्रयुज्यते । अप्रकाशोच्चारणे—‘जपतः सदा जपमुपांशु वदनममितो विसारिभिः ।’ (किरात. 12-8) । रहस्ये—
उपांशु वधः । ‘उपांशु वचः’ इत्यादिषु उपचारात् अप्रकाशोच्चारणार्थकत्वं ज्ञेयम् । निगूढार्थे वाच्यलिङ्गः । मौनार्थेषु उपचारात् प्रयोगः । उपांशु अनुष्ठेयो यागः उपांशुयाजः । यज्ञाङ्गत्वात् ‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति कल्पसूत्रकारवचनप्रामाण्यात् प्रयाजादिशब्देष्विव अत्रापि कुत्वं नेति बोध्यम् ।

(237)

“उपाक्षम्” (अव्ययी.)

अक्ष्णः समीपे उपाक्षम् । ‘कूलतीरतूलमूलशालाक्षसमव्ययीभावे’ (6-2-121) इत्यत्र ‘अक्ष’ इति निर्देशात् समासान्तष्टच्प्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम् । अन्यथा ‘प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः’ (कैयटं 3-2-115) इति नियमात् टच् अत्रः दुर्लभः ।

(238)

“उपाजे” (नि. ग.)

दुर्बलस्य बलाधानरूपेऽर्थे ‘उपाजेऽन्वाजे’ (1-4-73) इत्यत्र निपातनात् अव्ययमिदं कृञि परतो विभाषा गतिसंज्ञां लभते । यदा गतिसंज्ञा,

तदानीं 'कुगतिप्रादयः' (2-2-18) इति समासे, ल्यपि 'उपाजेकृत्वा' इति सम्पद्यते। यदा तु न गतिसंज्ञा, तदा 'उपाजे कृत्वा' इति व्यस्तमेव। उपपूर्वकस्याजधातोः कप्रत्यये बाहुलवात्, निपातनाद् वा वीभावामावः 'स्वरादिनिपातम्—' (1-1-37) इत्यव्ययसंज्ञा। इदं च विभक्तिप्रतिरूप-क्रमिति केचित्।

(239)

“ उभयतः ” (त.)

आद्यादित्वात् (वा. 5-4-44) सार्वविभक्तिके तसिप्रत्यये, तद्धितान्त-मिदमव्ययं सम्पद्यते। उभयस्मात् इति उभयतः। 'उभयतः कृष्णगोपाः' इत्यत्र 'उभयसर्वतसोः कार्या धिक्पुण्यादिषु लिङ्।' (वा. 2-3-2) इति द्वितीया।

(240)

“ उभयद्युः ” (त.)

'उभयोरहोः' इत्यर्थे उभयशब्दात् 'द्युश्चोभयाद् वक्तव्यः' (वा. 5-3-22) इति द्युप्रत्ययः। असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वादव्ययत्वम्। 'योऽन्ये-द्युर्भयद्युरभ्येति।' (अथर्व. 1-25-4)। प्रायश्छान्दसोऽयम्।

(241)

“ उभया ” (त.)

'उभया' इति प्रकारवचनार्थे उभयशब्दात् छान्दसे आन्प्रत्यये रूपम्। 'बृहस्पतिर्व उभया न मृलात् ॥' (ऋ. 10-108-6)।

(242)

“ उभयेद्युः ” (त.)

‘ उभयोरहोः ’ इत्यर्थे उभयशब्दात् ‘ पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्त-
रेभ्य एद्युसुच् ’ (वा. 5-3-22) इति एद्युसुच्प्रत्ययः । ‘ सद्यः परुत्—’
(5-3-22) इति सूत्रे एवं निपात्यते । ‘ अग्निहोत्रमुभयेद्युरहूयत् ’
(ऐतरेयब्राह्मणे 5-29) ।

(243)

“ उम् ” (चा.)

कोपादिष्वर्थेषु अव्ययमिदम् । ‘ उम् रोपेऽङ्गीकृतौ चापि
प्रश्नेऽप्यव्ययमुच्यते । ’ इति बाङ्मयार्णवः । कोपे—‘ उम्, सैबास्मि
तव प्रिया ’ । अङ्गीकृतौ—‘ उम्, एवमेतत् ’ । प्रश्नादिषूहमेवम् ।
स्मृतिरप्यस्यार्थत्वेन क्वचिद् पठ्यते । वेदेषु निरर्थकोऽपि पठ्यते ।
क्रोधवर्जितेऽपि प्रयुज्यतेऽयमिति शब्दरत्नावली ।

(244)

“ उररी ” (ऊर्यादिः)

स्त्रीकाररूपार्थे ऊर्यादिषु पठ्यते । कृञो योगे गतिसंज्ञायाम्
न्यपि उररीकृत्य इति सम्पद्यते । ‘ इति काल्पनिकं मेदमुररीकृत्य—’
(साहित्यदर्पणे) । विस्तारेऽप्ययं क्वचित् पठ्यते । कुतचित् उरुरी
इति अस्यऽनुपूर्वी दृष्टा । अनुकरण-भृशार्थ-शब्द-प्रशंसादयोऽप्यर्था अस्य

निर्दिष्टाः । '—निपाताश्चेति ते त्रयः । अनेकार्थाः स्मृताः प्राज्ञैः
पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥' इति वाक्यपदीयमन्त्रानुसन्धेयम् ।

(245)

“ उरी ” (ऊर्यादिः)

स्त्रीकारविस्ताराण्येषु ऊर्यादिषु पठ्यते । 'उरीकृत्यात्मनो देहं रात्र्य-
मस्मे न्यवेदयत् ॥' (रघु. 15-70) । उत्तरत्र 'ऊरी' इति पठ्यमानस्यैव
पाठमेवोऽयम् ।

(246)

“ उरूरी ” (ऊर्यादिः)

'उरूरी' इति पूर्वे (244) विलिखितमन्त्रानुसन्धेयम् । द्विरूपकोशादिषु
उररी, उरूरी' इति द्वेधा पाठात् अयमपि ऊर्यादिरिति केचित् ।

(247)

“ उर्विया ” (स्व.)

'विस्तरेण' इत्यर्थे छान्दसोऽयं स्वरादिषु द्रष्टव्यः । 'ऋतावाजस
उर्विया विभाति ।' (ऋक्. 2-35-8) ।

(248)

“ उपा ” (स्व.)

प्रातःकालार्थे स्वरादित्वादव्ययत्वम् । यद्यपि स्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्ग-
योरपि उपशब्दो वर्तते । तथापि 'उपातनो वायुः' इत्यादिषु स्पलेषु

‘सायं चिरं प्राहे प्रगेऽव्ययेभ्यः—’ (4-3-23) इत्यनेन भवार्थे द्युत्प्रत्य-
स्योपपत्त्यर्थं स्वरादित्वेनाव्यत्वमपि, इति बोध्यम् ।

(249)

“उष्णम्” (साक्षात्)

साक्षात्प्रभृतिगणे (1-4-74) पाठात् उष्णशब्दस्य मान्तरत्वम्,
न्विप्रत्ययार्थे गम्ये गतिसंज्ञाविकल्पश्च । तेन गतिसंज्ञायां समासे, उष्णं कृत्य
इति सिध्यति । यदा तु गतिसंज्ञा न, तदानीं उष्णम् कृत्वा इत्येव । साक्षात्
न्विप्रत्ययस्थले तु उष्णीकृत्य इत्येव, नाल गतिसंज्ञा । ‘उष्णं कृतोऽन्वि-
वशेष्टद् अमाकृदास्ते ।’ इति वर्धमानः (पु. 140) ।

(250)

“उह” (त्रा.)

‘उ+ह’ इत्यव्ययद्वयसमुदायोऽयं चादिषु द्रष्टव्यः । सम्बोधन-
अवधारणावस्थायौ । एवम्, ‘उहह’ इत्यपि सम्बोधनार्थकमव्ययं निपात-
समुदायरूपं चादिष्वेव द्रष्टव्यम् ।

(251)

“ऊ” (स्व.)

वाक्यारम्भ-सम्बोधन-रक्षा-दयादिष्वर्थेषु स्वरप्रतिरूपकमिदमव्ययम् ।
यथासम्भवं प्रयोग उन्नेयः । ‘ऊऊ’ इति पूर्वं विलिखितस्य जितोऽव्ययस्य
स्थाने अयमादेशतयापि कचिद् भवति । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । निषेधो-
ऽव्यस्यार्थः । यथा—‘ऊ ऊवरे बीजं वपसि’ इति ।

(252)

“ऊम्” (चा.)

रोषोक्ति-प्रश्व-निन्दा-स्पर्धादिषु निपातोऽयं चादिषु द्रष्टव्यः।
स्त्रीणां विकारवचनेऽपि नाटकादिषु प्रयुज्यते। यथा—‘ऊम्’ नाहमेवं
जानामि’ इति।

(253)

“ऊररी” (ऊर्यादिः)

अङ्गीकारविस्तारादिषु ऊर्यादिगणे द्रष्टव्यः। ‘उररी’ इत्यस्यैव
द्विरूपकोशादिषु एवमपि पाठः। ‘ऊरूरी’ इत्यपि वाचस्पत्यादिषु
पठ्यते। तत्ताप्येवमेवार्थः।

(254)

“ऊरी” (ऊर्यादिः)

अङ्गीकार-विस्तार-दाढ्यादिष्वर्थेषु ऊर्यादिषु द्रष्टव्यमिदम्। यथा—
‘ऊरीकर्तुं कुशलमखिलं जेतुमादीन् अरातीन्—।’ (श्रीस्तुतिः)। अत्र
विस्तारार्थेऽस्य वृत्तिः। ‘तदूरीकृत्य कृतिभिः—’ (माघे 2-30) इत्यत्र
तु अङ्गीकारोऽर्थः। केचित् अनुकरण-शब्द-प्रशंसादिष्वप्यमुं पठन्ति।
प्रयोगा यथायथमुन्नेयाः।

(255)

“ऊर्ध्वम्” (स्व.)

ऊर्ध्वदेशरूपार्थेऽधिकरणशक्तिप्रधानकमव्ययमिदम् । यद्यपि ऊर्ध्वधा, ऊर्ध्वशेषम्, ऊर्ध्वदेशः इत्यादिषु स्थलेषु शब्दोऽनव्ययोऽप्यकारान्तः पठ्यते ‘ऊर्ध्वः’ इति ; तथापि मकारान्तप्रत्यय्यं ‘ऊर्ध्वं प्राणाः क्षुत्कामान्ति—’ (मनुस्मृतिः) इत्यादिप्रयोगबलादध्यवसीयते । क्वचित् भाविकालपरताऽप्यस्य प्रकरणादिना गम्यते । यथा—‘इत ऊर्ध्वमहं भक्त्या रमाकान्तपदार्चनम्’ इत्यादिषु ।

(256)

“ऋ” (स्व.)

सम्बोधन-गर्हण-वाक्यविकार-परिहासादिषु स्वरप्रतिरूपकमिदं स्वरादिषु द्रष्टव्यम् । मन्त्रस्तोभवचनेऽपि मन्त्रशास्त्रेष्वयं प्रसिद्धः । एकाज्जिपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञायाम्, ‘ऋ ऋतधामन् !’ इत्यादिषु स्थलेषु प्रकृतिभावः ।

(257)

“ऋचसे” (कृ.)

‘ऋच स्तुतौ’ इत्यस्मात् ‘तुमर्थे सेसेनसेअसेन्’ (3-4-9) इत्यादिना भावे कसेन्प्रत्यये, कित्वाद् गुणनिषेधे च रूपमेवम् । ‘प्र कं मान्मान् ऋचसे नवानि’ (ऋक्. 7-61-6) । ‘कृन्मेजन्तः’ (1-3-39) इति अव्ययत्वमस्य ।

(258)

“ऋतम्” (चा.)

वेदेषु प्रसिद्धोऽयमनव्ययः शब्दः । लोके सत्यार्थेऽव्ययमिदं मान्तं चादिषु द्रष्टव्यम् । ऋतम्भरा = प्रज्ञासंपादकनाडीविशेषः, नदीविशेषश्च । केचित् तु लोकेऽपि मेघलिङ्गकत्वमस्याहुः ; तदानीं ऋतं भरतीति ‘ऋतम्भरः’ इत्यत्र ‘संज्ञायां भृत्—’ (3-2-46) इत्यादिना स्वप्नप्रत्यये, अजन्तत्वेन मुमि रूपस्य साधुत्वं ज्ञेयम् ।

(259)

“ऋतुथा” (त.)

ऋतौ ऋतौ इत्यर्थे, अविहितोऽपि घाल्प्रत्ययो बाहुलकात् छन्दसि भवति । तद्वितान्तत्वलक्षणप्रयुक्तमिदमव्ययमिति बोध्यम् । ‘या ते गात्राण ; ऋतुथा कृणोमि’ (ऋक्. 1-162-19) । ‘ऋतुशः’ इत्यत्र ‘बह्वन्पार्थात् शस् कारकात् अन्यतरस्याम्’ (5-4-42) इति सप्तप्रत्ययः । ‘श्वस्तसी’ इति स्वरादिगणपाठात् शस्प्रत्ययान्तस्याव्ययत्वम् । ‘यद् भविष्यम् ऋतुशो देवयानम्’ (ऋक्. 1-162-4) । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

(260)

“ऋते” (स्व.)

‘विना, वर्जनम्’ इत्यर्थेऽव्ययमिदं स्वरादिषु द्रष्टव्यम् । ‘अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्—’ (रघु. 3-63) । अतः, ‘अन्यारादितरर्ते—’ (2-3-29) इति पञ्चमी । ‘शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ।’ (भारते वनपर्वणि) इत्यत्र द्वितीया तु आर्षत्वात् समाधेया । अस्य विनार्य-

कत्वात् 'पृथग् विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' (2-3-32) इति योगविभागेन प्रकृतस्थले द्वितीयापि साधुरिति कश्चित् । योगविभागे प्रमाणसद्भावेऽपि विनार्थकस्य 'ऋते' इत्यस्यापि स्वरूपग्रहणस्थले ग्रहणे प्रमाणाभाव इति शास्त्रस्थितिः ।

ऋतेकर्मम् इति वाचस्पत्य उपात्तम् । तस्यायं भावः—'कर्म वर्जयित्वा' इत्यर्थेऽन्ययीभावसमासे बाहुलकात् समासान्तोऽप्रत्ययः । 'ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह ऋतेकर्ममुपाजायन्त देवाः' (ऋक्. 10-55-6) ।

(261)

“ऋधक्” (स्व.)

सत्य-वियोग-शीघ्र-सामीप्य-लाघवादिध्वर्षेषु स्वरादिषु पठ्यते । सत्ये—'ऋधग् वदन्ति विद्वांसः' । वियोगे—'किं स ऋधक् कृणवद् यं सहस्रम्—' (ऋ. 4-18-4) । अत्र पृथक्करणमर्थः । शीघ्रे—'ऋधग् गच्छति मारुतिः' । सामीप्ये—'ऋधग् यतो अनिमिषं रक्षमाणाः' (ऋक्. 6-1-3) । एवमन्येष्वन्येषु प्रयोगा ऊह्याः । समृद्धिरप्यस्यार्थत्वेन क्वचित् पठ्यते ।

(262)

“ऋषट्” (स्व.)

हविर्दानार्थे 'ऋषट्' इत्यादिबत् इदमप्यन्ययमिति तिलकपुरी उच्यते ।

(263)

“ऋ” (नि.)

वाक्यारम्भेऽयं निपात इति केचित् । ‘ऋ वाक्योपक्रमे ताणे’
इति वाङ्मयार्णवः । ‘निन्दाभययोरपि’ इति शब्दरत्नावली । मन्त्रस्तो-
भवचनेऽपि दृश्यते ।

(264)

“लृ” (नि.)

देवमातरि, दैत्यस्त्रियां, भुवि, भूधरे च लृढोऽयं निपातः । प्रयोगो
मृगयः । एकाक्षरकोशेषु पठ्यते । केचिदमुमेव दीर्घान्त पठन्ति ।

(265)

“ए” (नि.)

स्मृति-असूया-अनुकम्पा-सम्बोधनादिषु निपातोऽयम् । ‘ए स्मृता-
व्यसूयाऽनुकम्पाऽऽमन्त्रणहूतिषु’ इति वाङ्मयार्णवः । यथासम्भवं प्रयो-
गा उन्नेयाः । सम्बोधने—‘ए! इतो भव’ ।

(266)

“एकत्र” (त.)

‘एकस्मिन्’ इत्यर्थे सर्वनामसंज्ञकत्वादेकशब्दात् ‘सप्तम्याल्लट्’
(5-3-10) इति त्रल्प्रत्ययः । प्राग्दिशीयत्वादस्य विभक्तिसंज्ञायाम्,
‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यव्ययसंज्ञा ।

कालवाचकत्वे तु 'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा' (5-3-15) इति
शप्रत्ययः । एकदा = एकस्मिन् काले इत्यर्थः । '—तथैकल करे
दश ।' (मनु. 5-136) ।

(267)

“एकपदे” (चा.)

'मघः, तुन्यकाले, अकस्मात्' इत्याद्यर्थेषु निपातोऽयम् । 'कथ-
मेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिदं न मन्यसे ॥ (रघु. 8-48) । 'स्यात्
तत्क्षण एकपदम्' इति विश्वकोशात् क्लीबान्तं शब्दस्वरूपमिदमिति
शब्दकल्पदुमः । तिलकादिभिस्तु चादित्वमुररीकृत्य एदन्तमव्ययमिति
व्याख्यातम् । 'एदन्तं त्वव्ययं सद्योऽर्थे स्याद् एकपदे इति ।' इति
वाङ्मयार्णवोऽप्यत्रैवानुकूलः ।

अलेदमवधेयम्—एकः पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे इत्यर्थे द्विदण्डभा-
दित्वात् (७-4-128) समासान्ते ड्प्रत्यये, तस्य भसंज्ञकत्वात् पादशब्दस्य
पद्भावे, 'इच्' (ग. सू. 2-1-17) इति वचनात् अव्ययीभावसंज्ञायामव्ययत्वम्
'एकपदि' इत्यस्य शब्दस्य यद् बोध्यते—तत् अव्ययमन्यत्, भिन्नार्थ-
कमस्मात्—इति ।

(268)

“एकपदि” (अ.)

एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थे 'अक्षशलाकासंख्याः परिणा' (2-1-10)
इति संख्यावाचक एकशब्दः परिणा समस्यते । अव्ययीभावसमासोऽयम् ।

‘कितवव्यवहारे च’ (वा. 2-1-10) इति वचनात् कितवाभिसन्धिकव्य-
वहार एवायं समासः । द्यूतशास्त्रे प्रसिद्धोऽयं शब्दः । एकस्याः मंल्याया
अन्यथा पातने चने जयापजयौ विपरीतौ द्यूतौ इत्यर्थः ।

(269)

“एकान्तम्” (ति.)

एकोऽन्तो यस्य तत् एकान्तम् । गणरत्नमहोदधौ तिष्ठद्गुणणे
उपात्तोऽयम् । प्रथमैकवचनान्तत्वेनैव सर्वास्वपि विभक्तिषु, सर्वेषु च
वचनेष्वस्य प्रयोग इत्यतोऽयमत्र तिष्ठद्गुणणपाठेन निष्पादित इति ज्ञेयम् ।

(270)

“एतर्हि” (त.)

अस्मिन् काले, इत्यर्थे इदंशब्दात् ‘इदमो हिंल’ (5-3-16) इति
हिंलप्रत्यये, ‘एतैतो रथोः’ (5-3-4) इति प्रकृतेरेतादेशे च एतर्हि इति
सम्पद्यते । ‘एतर्हि बर्हिणां कालः—’ ।

(271)

“एव” (चा.)

अवधारणनियोगानवकृत्तिप्रभृत्यर्थेषु चादिषु पठ्यते । अवधारणे—
‘त्वमेव देव जानासि’ । नियोगे—‘अद्यैवावां रणमुपगतौ—’ । अनव-
कृत्सी—‘चैत्र ! क्वेव’ भोक्ष्यसे ?’ औपम्योत्प्रेक्षावाक्यपूरण-एवमर्थेष्वपि

1. ‘एवे चाभिवोगे—’ (वा. 6-1-94) इति वारूपमत्र ।

दृश्यते । औपम्ये—‘श्रीस्तैर्वच मेऽस्तु’ । उत्प्रेक्षायाम्—‘तमेव मेना दुहितुः कथञ्चिद् विवाहदीक्षातिलकं चकार’ (कुमा. 7-24) । तमेव = मनोरथमिव, इत्यर्थः । वाक्यपूरणेऽप्येवमुदाहरणीयम् । ‘एवौपम्ये नियोगे चावधारे वाक्यपूरणे । भवेदव्ययमाचारनियोगे च त्रिनिग्रहे ॥’ इति बाहुमयार्णवोऽत्र ज्ञेयः । एवमर्थे तु—‘एवा न इन्द्रः—’ (ऋक् 4-33-7) । अत्र ‘निपातस्य च’ (6-3-136) इति दीर्घ-
श्छान्दसत्वात् ।

एवकारल्लिखितः—विशेष्यसंगतः, विशेषणसंगतः, क्रियासंगतश्चेति अत्र विशेष्यसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा—‘पार्थ एव धनुर्धरः’ इत्यत्र पार्थान्ययोगव्यवच्छेदबोधनात् । विशेषणसंगतस्य तु अयोगव्य-
वच्छेदोऽर्थः । यथा—‘शङ्खः पाण्डर एव’ इत्यत्र शङ्खे पाण्डरत्वायोग-
व्यवच्छेदबोधनात् । एवं क्रियासङ्गतस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भ-
वाभिप्रायके ‘नीलं सरोजं भवत्येव’ इत्यादौ, सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो
व्यवच्छिद्यते—इति वैयाकरणैरुद्घुष्यते । दीधितिकारप्रभृतयस्तु
अन्ययोगव्यवच्छेदमात्रमेवकारार्थत्वेन स्वीकुर्वन्ति, इतरयोरर्थयोः क्षोदे कृते
निर्युक्तित्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

“विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया च समन्वितः ।

अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च ॥

व्यवच्छिन्नसि धर्मस्य निपातो व्यतिरेकतः ।”

इति अधिकरणचिन्तामणि (231 श्लोकव्याख्यायाम्) समुद्धृतश्लो-
कोऽत्रावधेयः ।

(272)

“एवम्” (चा.)

निश्चयाङ्गीकार-प्रकार-प्रकृतपरामर्शोपदेशनिर्देश-इवार्थाक्तपरामर्शैवार्थेषु
चादिषु पठितोऽयं निपातः। निश्चये—‘एवमित्थं यदात्थ त्वम्’। अङ्गीकारे—
एवं कुर्मः। प्रकारे—एवं कुरु। प्रकृतपरामर्शे—‘एवं वादिनि देवर्षी—’
(कुमार. 6-84)। उपदेशे—एवं पठ। निर्देशे—एवं तावत्। इवार्थे—यथा-
ऽग्निरिव विप्रः। अग्निरिव विप्र इत्यत्रार्थः। उक्तपरामर्शे—‘एवमादीन्
विजानीयात् प्रकाशांलोककण्टकान्’ (मनुः)। एवार्थे—एवमेतत्, कः
सन्देहः?। ‘अहार्यमेवं मृगनाभिपत्रमियानशेषेण तयोर्विशेषः’। वाकारार्थे-
ऽपि क्वचित्—यथा ‘यथेतमनेवं च’ (ब्र सू.)। समुच्चयोऽपि क्वचि-
दस्यार्थत्वेन परिगणितः। एवंभूतः, एवंकारम् इत्यादिषु क्रियाविशेषणत्वम्।
एवंविधः, एवंप्रकारः इत्यादिषु द्रव्यविशेषणत्वमिति बोध्यम्।

(273)

“एश”

एतदन्तमव्ययमिति ज्ञेयम्। अवपूर्वात् ‘चक्षिद् व्यक्तायां वाचि’
इत्यस्मात् ‘अवचक्षे च’ (3-4-15) इति निपातनात् एशप्रत्यये, प्रत्ययस्य
शित्वेन सार्वधातुकत्वात् स्यान्नादेशो न। तुमुनर्थकोऽयं प्रत्ययः। ‘रिपुणा
नावचक्षे’ (शक्. 4-58-5)। अवख्यातुमित्यर्थः। ‘कृन्मेजन्तः’
(1-1-39) इत्यव्ययत्वम्।

1. अतः, ‘अन्वयैवंकथमित्थं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्’ (3-4-27) इति कृनो
णमुल्ल। ‘सिद्धाप्रयोगः’ इत्यस्य, निरर्थकत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः।
एवञ्च ‘एवङ्कारं भुङ्क्ते’ इत्यतः ‘एवं भुङ्क्ते’ इत्येवार्थः।

(274)

“एहि” (ति. प्र.)

प्रहास-कोपादिष्वर्थेषु तिङन्तप्रतिरूपकमिदमव्ययं चादिषु द्रष्टव्यम् ।
 प्रहासे—‘एहि’ मन्ये रथेन यास्यसि, स गतः ।’ कोपे—‘एहि, त्वया सह
 न जल्पिष्यामि’ । इदं च उदाहरणम्—निपाताव्ययोपसर्गवृत्ति-गण-
 रत्नमहोदध्याद्यनुसारेण दत्तम् । वस्तुतस्तु प्रकृतस्थलेषु ‘एहि मन्ये—’
 इत्यादिवाक्येषु तिङन्तप्रतिरूपकत्वाश्रयणस्यानतिप्रयोजनकत्वात् चिन्त्यमिद-
 मुदाहरणम् । किन्तु—‘एहीडम्’ इत्याद्येवोदाहरणमिति बोध्यम् ।
 मयूरव्यंसकादिगणे (2-1-72) ‘एहीडम्, एहियवम्, एहिवाणिजा
 [क्रिया] एहिस्वागता, एहिद्वितीया,’ इत्यादयः शब्दाः पठ्यन्ते । तेषु
 स्थलेषु समासानुपपत्तिमाशङ्क्य शाब्दिकैः ‘एहीडादयोऽन्यपदार्थे’
 (काशिका 2-1-72) इति वचनेन समासोपपत्तिः कल्प्यते । तादृशस्थलेषु
 समस्तपदघटकानां ‘एहि’ इत्यादीनां तिङन्तत्वकल्पने स्वरादिदोषदर्शनात्,
 तेषामपनोदनाय तिङन्तप्रतिरूपकत्वमाश्रयणीयमिति—एतान्येवोदाहरणानि
 न्याय्यानीति ज्ञेयम् ।

-
1. ‘प्रहासे च मन्वोपपदे मन्वतेरुत्तम एकवचः’ (1-4-104) इत्यनेनात्र
 मन्वतिधातावुपपदे प्रहासे गम्ये वातुसामान्यस्य मन्वमपुरुषविधानात्-
 अत्रापि ‘एहि’ इति मन्वमपुरुषः ।

(275)

“ऐ” (नि.)

आह्वानामन्त्रणस्मरणेषु निपातोऽयम् । ‘ऐ वाचं देहि धैर्यं नः—’
(भट्टिः 6-18) । ‘ऐशब्दो निपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते ।’ इति जयमङ्गला ।
‘ऐ ऐश्वर्यमन्ताः !’ इत्यादिषु असूयादिष्वपि दृश्यते ।

(276)

“एकध्यम्” (त.)

एकशब्दात् परस्य धाप्रत्ययस्य अधिकरणविचाले गम्ये ‘एकाद् धो
ध्यमुन्नयनरस्याम्’ (5-3-44) इति ध्यमुऽप्रत्ययः । अधिकरणविचालो
नाम—एकस्यानेकीकरणम्, अनेकस्य वा एकीकरणम् । ‘एकध्यं मुङ्क्ते,
एकध्यं कुरु.’ इत्युदाहरणे । तद्धितान्ताव्ययमिदम् । तदुक्तम्—‘तसिद्धादि-
स्तद्धित एवाप्यर्थतः ।’ (ग. सू. 1-1-37) इति ।

(277)

“ऐषमः” (त.)

‘अस्मिन् संकसरे’ इत्यर्थे, ‘सचः परत् परार्यैषमः—’ (5-3-22)
इत्यत्र, ‘इदमः समसण्’ (वा. 5-3-22) इति वचनेन समसण्प्रत्यये, प्रकृ-
तेरिम्भावे, आदिवृद्धौ च ऐषमः इति सिद्धयति । ‘परत् पराभूतसरो-

-
1. अथ, ‘निपात एकाजनाद्’ (1-1-14) इति प्रगुणसंज्ञावाम्,
‘प्लुतप्रगुणा अपि नित्यम्’ (6-1-125) इति प्रकृतिभावः ।

जकोशौ परारि सन्दर्शितमन्त्रिवेशौ । इहैपमन्ताल्फलोपमानौ स्तनौ कियन्तौ
परतो भवेताम् ॥ 'ऐपमस्त्यम्—ऐपमस्तनम् ।

(278)

“ओ” (नि.)

आह्वानस्मरणानुकम्पादिष्वर्थेषु निपातोऽयम् । ‘ओ श्रावय’ इत्या-
मन्त्रणरूपे आह्वाने ।

(279)

“ओम्” (चा.)

प्रारम्भाङ्गीकारानुज्ञाऽन्तब्रह्मवृणीम्भावादिष्वर्थेषु चादिषु पठ्यते । अव-
धातोः ‘अवतेष्टिलोपश्च’ (उणादिः 1-141) इति मन्प्रत्यये टिलोपे, ‘अर-
त्वरक्षित्वयदिमवामुपधायाश्च’ (6-4-20) इति उपधावकारयोरुठि सवर्णदीर्घे
गुणे च रूपमेवम् । अस्य च परिनिष्पन्नस्य चादिषु पाठादव्ययत्वमिति सर्वे
वदन्ति । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽस्योणादिकमन्प्रत्ययान्तत्वात्, तस्य च
मान्तकृत्वात्, ‘कृन्मेजन्तः’ (1-1-29) इति अव्ययसंज्ञेति
युक्तम् । प्रारम्भे— ‘हरिः ओम्’ — अग्निमीडे पुरोहितम् ।
अङ्गीकारे— ‘ओमित्युक्तवतोऽयं शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नमः’

1. ‘ऐपमोऽहोऽवतोऽवतरस्वाम्’ (4-2-105) इति कैविकस्त्यप्
विकल्पेन । पक्षे, ‘सावंचिराद्वाहेप्रतोऽव्ययेभ्यः—’ (4-3-23) इति
दङुः, दङुल् वा प्रत्ययः, पुडागमश्च ।
1. ‘ओमम्भावादे’ (8-2-87) इति चुवोऽन्त । मम्भावादेन—
प्रारम्भः ।

(शिशुपालवधे—1-75)। अनुज्ञायाम—‘अग्नौ करवाणि ओं तथा कुरु’।
 अन्ते—‘.....ब्रह्म भूर्भुवस्सुक्त्रोम्’। ब्रह्मणि—‘ओं तत् सदिति निर्देशो
 ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।’ (गीता—17-23)। अत्र ब्रह्म—वेदः, प्रणवः,
 परमात्मा वा प्रकरणानुरोधेन बोध्यम्। तूर्णीभावे—‘कद्रद् ओं कुरु’।
 मङ्गलार्थकत्वमप्यस्याहुः ‘ओंङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं
 भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ॥’ इति स्मरणात्। मङ्गले तु
 नास्याव्ययस्य साक्षाद् वाच्यार्थः; किं तु ओङ्कारश्रवणेन मृदङ्गध्वनिवत्
 मङ्गलसाधनं भवति। अपाकरणमप्यस्यार्थ इति वाङ्मयार्णवे प्रतिपादितम्।

(280)

“ओषम्” (नि.)

‘तीव्रम्, शीघ्रम्’ इत्याद्यर्थेषु छान्दसोऽयं निपातः। ‘ओषम् इत्
 पृथिवीमहं जद्घनानीह वेह वा।’ (ऋक्. 10-119.10)।

(281)

“औ” (नि.)

आह्वान-सम्बोधनविरोधनिर्णयादिषु निपातोऽयम्। आह्वानसम्बोधन-
 योर्विभिन्नार्थकत्वं सन्दर्भवशादुन्नेयम्। मन्त्रस्तोभवचनेष्वपि औकार अव्यय-
 त्वेन दृश्यते।

अस्यैवानुस्वारनादाभ्यां सह पाठे चतुर्थवर्णानां प्रणवत्वमिति, 'चतुर्द-
शस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः। स चानुस्वारनादाभ्यां शृङ्गाणां सेतुरु-
च्यते ॥' (तन्त्रसारसमुद्धृतकालिकापुराणवचनम्) इति प्रमाणप्रदर्शनपुरस्सरं
शब्दकल्पटुमादिषु प्रतिपादितम्। सेतुः = प्रणवः।

(282)

“कच्चन” (चादिः)

कामप्रवेदने = इष्टप्रश्ने निपातोऽयम्। “स्नासि कच्चन जाह्नव्याम्!”।
'कत् + चिन्' इति निपातद्वयसमुदायोऽयम्।

(283)

“कच्चित्” (चा.)

इदमपि कामप्रवेदने एव। हर्षमङ्गलावयर्थः इति वाचस्पत्य
उक्तम्। 'कच्चित्नु धरते तातः—' (रामा. अयो. 100-6)।

(284)

“कट” (नि.)

अद्भुतार्थे निपातोऽयम्। 'कट वेकट चाद्भुते।' इति
लिकाण्डशेषः।

(285)

“कणे” (नि.)

श्रद्धाप्रतीघातरूपार्थे, 'कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते' (1-4-66) इति
गतिसंज्ञा; तेनाव्ययत्वम्। कणेहत्य पयः पिबति। गतिसंज्ञकत्वात्

अत्र समासे ल्यप् । '....मुह्यन्ति, त्वमनाविलो निरवधेर्भूम्नः कणेहत्य
यत् ।' (श्रीरङ्गराजस्तवे 2-38) ।

(286)

“कथा” (त.)

केन हेतुनेत्यर्थे छान्दसमिदं ज्ञेयम् । ‘कथाऽऽख्याने च
कथनेऽव्ययं तु कथमर्थकम् ।’ इति वाङ्मयार्णवः । किंशब्दात् हेतौ
प्रकारवचने च विवक्षिते ‘या हेतौ च छन्दसि’ (5-3-26) इति
याप्रत्ययः । तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्, ‘किमः कः’ (7-2-103)
इति प्रकृतेः कादेशः । ‘कथा देवा आसन् पुराविदः (ऋक् 10-64-1)’ ।
‘यथाकथाच’ इत्यत्र समुदायस्याव्ययसंज्ञा । यथाकथाच = ‘अनादरे’
इत्यर्थः । ‘यथाकथाच दक्षिणा’ । अनादरेण दीयमाना दक्षिणेत्यर्थः ।

(287)

“कथम्” (त.)

प्रकार-सम्भ्रम-प्रश्न-सम्भावनादिष्वर्थेषु तद्धितान्तमिदमव्ययम् । ‘कथं
कथाप्रकारार्थे हर्षे प्रश्ने च सम्भ्रमे । सम्भावनायां गद्ग्रायां चाव्ययं परिकीर्ति-
तम् ॥’ इति वाङ्मयार्णवः । किंशब्दात् प्रकारवचने, ‘किमश्च’ (4-3-25)
इति यमुप्रत्यये, तस्य च प्रत्ययस्य विभक्तिसंज्ञकत्वात्, ‘किमः कः’
(7-2-103) इति प्रकृतेः कादेशे रूपम् । प्रकारे—कथं करोषि ? ।
सम्भ्रमे—कथं हतः कर्णः ? । प्रश्ने—कथमजीर्णम् ? । सम्भावनायाम्—

'कथं' नाम तत्र भवान् वितथं ज्ञ्यात् ? । असम्भव—हर्षादिष्वप्याहुः ।
यथा—कथं भीतो योत्स्यते ? इत्यासम्भवः । कथं वत्सो मे रामभद्रः
इत्यल हर्षः ।

कथङ्कारम् इत्यप्यव्ययम् । अत्र, 'कथम्' इत्यस्मिन्
उपपदे 'अन्यथैवकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' (3-4-27) इति कृञो
णमुत् । सिद्धाप्रयोगः = निरर्थकत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । समुदितमेत-
दव्ययं मान्तं वृद्धन्तमिति ज्ञेयम् । 'कथङ्कारं मुङ्क्ते' = कथं मुङ्क्ते
इत्यर्थः ।

एवम्, कथञ्चन इत्यस्य कल्याणं, कथञ्चित् इति कृष्णेत्यर्थे,
कथमपि इति अतिकष्टेनेत्यर्थे, कथंवा इति विकल्पे इत्यादीन्यव्ययानि तत्तदर्थेषु
यथासम्भवं समुदितानि भवन्ति । विस्तरभियाऽस्माभिर्नोद्दिष्टानि ।
यथायथमूहानि ।

(288)

“कथं नाम” (नि.)

आश्चर्यायै निपातद्वयसमुदायोऽयम् । 'कथं नाम महात्मानो
हियन्ते विषयारिभिः ।' (कामन्दकीयनीतिसारे 3-11) ।

1. 'विभाषा कथमि लिङ् च' (3-3-143) इति लिङ् । पूर्वसूत्रस्य
'गर्हाणाम्' (3-3-142) इति पदसम्बन्धनुवर्तते । तेन गर्हाऽप्यन्ता-
स्यार्थ इति बोध्यम् । सूत्रे चकारात् यथाप्राप्तं कदादिकसम्बन्ध
भवति । तेन 'कथं नाम तत्र भवान् वितथं मवीति, कथं नाम तत्र
भवान् वितथं वक्ता,.....अबधीत्, उवाच, इत्यादयोऽपि प्रयोगाः
साधव इति बोध्यम् ।

(289)

“कद्” (चा.)

हर्ष-किशब्दार्थादिषु चादिरय निपातः । हर्षे—‘कद् रुद्राय प्रचेतसे ...’ (ऋक्. 1-43-1) । किशब्दार्थे—‘न यत् पुरा चक्रम कद्’ (ऋक्. 10-4) ।

(290)

“कध्यै” (कृ.)

एतदन्तमव्ययसंज्ञकं ज्ञेयम् । ‘इन्द्राग्नी आहुवध्यै’ (ऋक्. 6-61-13) । अत्र छन्दसि हुधातोः कध्यैप्रत्ययस्तुमुनर्थे ‘तुमर्थे से—’ (3-4-9) इत्यनेन विहितः । एजन्तकृतप्रत्ययत्वादेतदन्तस्य, ‘कृन्मेजन्तः’ (1-1-39) इत्यव्ययसंज्ञा । ‘अव्ययकृतो भावे, इति भाष्येष्ट्या भावार्थकोऽयं प्रत्यय इत्यपि ज्ञेयम् ।

एषम् ‘कध्यैन्’ इति प्रत्ययान्तमपि अव्ययसंज्ञकं बोध्यम् । स्वरे विशेषः । “त्रियध्यै” इत्यत्र कध्यैन्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य कित्वादियङादेश इति बोध्यम् । अयमपि छान्दस एव प्रत्ययः ।

(291)

“कदा” (त.)

‘कस्मिन् काले’ इत्यर्थे ‘सर्वैकान्यर्कियत्तदः काले दा’ (5-3-15) इति किशब्दात् सप्तम्यर्थे त्रलपवादो दाप्रत्ययः । अस्य च प्रत्ययस्य

प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञकत्वम् । तेन, 'किमः कः' (7-2-103) इति प्रकृतेः कादेशः । 'कदाऽहं कावेरीविमलसलिले वीतकलुषः—' ।

अनेन साक 'चन' इत्यस्य योगे कदाचन इति सम्पद्यते । अनिर्धारिते कस्मिंश्चित् काले—इत्यर्थः । '—न पित्र्येण कदाचन ॥' (मनुः 2-58) ।

एवं 'चित्' इत्यस्य योगे कदाचित् इति भवति । तस्यापि पूर्ववदर्थः । 'नाशैः क्रीडेत कदाचित् तु—' (मनुः 4-74) । 'जातु' इत्यप्यस्यार्थः ।

(292)

“कम्” (ख.)

वारि-मूर्ध-मुख-निन्दा-व्योम-पादपूरणाद्यर्थेषु खरादिषु पठ्यते । चादिरयमिति कैचित् । वारिणि—कञ्जम्=पत्रम् । कम्=जले जायते इत्यत्र व्युत्पत्तिः । जनेर्डः । मूर्धनि—कन्धरः=कण्ठः । कम्=शिरो धरतीति धरतेः पचाद्यच् । मुखे—कंठुः । 'यदा व कं तदेव खम्—' (छान्दोग्ये 4-10-5) । निन्दायाम्—कन्दर्पः । कम्=कुम्भितो दर्पो यस्य सः—कन्दर्पः । व्योम्नि—'कङ्गामिनः पक्षिणः' । कम्=आकाशे गच्छन्तीति कङ्गामिनः । ताच्छील्ये णिनिः । पादपूरणे—'शिशिरं जीवनाय कम्' ।

कम्बः, कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कँय्यः, इत्यादिषु
अस्य, उदकम्—सुखं वा यथासम्भवमर्थ इति बोध्यम् । अतः सर्वत्र,
'कम्भाम्भ्यां वभयुस्तितुतयसः' (5-2-138) इति मत्वर्थे न भ इत्यादयः
प्रत्ययाः ।

(293)

“कमुल्” (क.)

एतदन्तमन्वयं स्यात् । ‘अग्निं वै देवा अपलुपं नाशकनुक्न्’ ।
अतः अपपूर्वस्य लुलुधातोः, ‘शकि णमुक्कमुलौ’ (3-4-12) इति
कमुल्प्रत्ययः । तुमुनर्थकोऽयं प्रत्ययः छन्दस्येव । अपलोत्तुमित्यर्थः ।
नान्तकृत्वादन्वयत्वम् ।

(294)

“कहि” (त.)

कस्मिन् काले इत्यर्थे, ‘अनघतने हिंलन्यतरस्याम्’ (5-3-21) इति
किंशब्दात् हिंल्प्रत्ययः । अस्य प्रत्ययस्य विभक्तिसंज्ञकत्वात् प्रकृतेः
कादेशः । लकारः स्वरार्थः । ‘कहिंस्वित् तदिन्द्र यन्नमिः—’ (ऋक्.
6-35-2) । प्रायशोऽयं छान्दसः । तेन लोकेऽपि प्रयोगो बहुत्र लक्ष्यते ।

कहिं च चिच्च इति समासे कहिंचित् इत्यपि, ‘जातु, कदाचित्’
इत्याद्यर्थेषु समुदितं प्रयुज्यते । ‘यत् तीर्थबुद्धिः सलिले न कहिंचित्—’ ।
एवं कहिंस्वित् इत्यपि बोध्यम् । अतः कहिं + चित् इत्याद्याकारेण भिन्नं
पदद्वयमित्याश्रयणमेव वरम्, पदपाठाद्यनुसारात् । मुग्धबोधाद्यनुसारे-
णैकपदत्वे पदपाठविरोधः स्फुटः ।

(295)

“कसुन्” (क.)

एतदन्तमव्ययं भवति । यथा—‘ईधरो विलिखः—’ । विलिखितु-
मित्यर्थः । अत्र ‘ईधरं तोमुन्कसुनौ’ (3-4-13) इति ईधरशब्द उपपदे
छन्दसि विषये लिङ्धातोः कसुन्प्रत्ययः तुमुनर्थे । ‘क्त्वातोमुन्कसुनः’
(1-1-40) इत्यव्ययसंज्ञा । ‘पुरा क्रूरस्य विसृपो विरिप्तिन्—’ ‘पुरा जलुम्य
आवृदः—’ (ऋक्. 8-1-12) । अत्र, ‘रूपितृदोः कसुन्’ (3-4-17)
इति कसुन् । अत्रोभयत्र भावलक्षणे कसुन् इति विशेषः । भावो लक्ष्यते येन
नत भावलक्षणम् । कसुन् छन्दस्येव ।

(296)

“कसेन्” (क.)

एतदन्तमव्ययं भवति । ‘भगाय श्रियसे—’ । अत्र ‘तुमर्थे सेसेन्—
(3-4-9) इत्यादिनाः कसेन्प्रत्ययः । श्रिञ्धातोः तुमुनर्थे छन्दसि कसेन्प्रत्यये,
प्रत्ययस्य कित्वादियङादेशे, ‘कृन्मेजन्तः’ (1-1-39) इत्यव्ययत्वम् । नकारः
स्वरार्थः । श्रियसे = श्रियतुमित्यर्थः ।

(297)

“कात्” (क.)

कुत्सितमततीत्यर्थे अतधातोः क्तिप्, कोः कादेशे, समुदायस्य स्ररादिषु
चादिषु वा पाठेऽव्ययत्वम् । तिरस्कारार्थकोऽयम् । ‘यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः

सदसि कात्कृतः'। केचित् साक्षात्प्रभृतिषु (1-4-74) पाठम-
न्युपगत्य कृजो योगे विभाषा गतिसंज्ञामस्याहुः। तदानीम्, 'सा-
क्षात्प्रभृतिषु ऋथवचनम्' (वा. 1-4-74) इति वचनादभूततद्भावस्योऽ-
प्यर्थोऽत्र बोध्यः। येषां साक्षात्प्रभृतिगणो नियतगण इति मतम्—तेषां
'अनुकरणं चानितिपरम्' (1-4-62) इत्यनेन क्रियायोगे गतिसंज्ञायाम्,
समासे कात्कृत्येत्यादीनां साधुत्वम्, 'खादकृत्य' इत्यादिवत् बोध्यम्।
वस्तुतस्तु साक्षादादिराकृतिगण इत्येव न्याय्यम्। विस्तरस्तु बृहच्छब्देऽशेषे
द्रष्टव्यः।

(298)

“कामम्” (क.)

स्वाच्छन्वानिच्छाङ्गीकारपर्याप्तिप्रकाशासूयाऽनुगमनादिष्वर्थेषु अव्यय-
मिदम्। कमुधातोर्णिङन्तात् णमुलि रूपमेवम्। अस्म्य च चादिषु पाठादव्य-
यत्वम्। स्वाच्छब्दे—कामं चरति। अनिच्छाङ्गीकारे—‘कामं श्राम्यतु
यः क्षमी’ (माघे 2-43)। एतदेवानुमतिरित्यपि कचिदुच्यते। पर्याप्तौ—
'महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ—' (शकुन्तले 4-10)। प्रकामार्थे
'कामं प्रत्यादिष्टां—' (शकुन्तले 5-31)। असूयायाम्—‘त्वं कामं
व्रजसि क्षितीशसविधे—'। अनुगमनेऽप्येवमुदाहार्यम्।

पुनरित्यर्थेऽपि दृश्यते। तद् यथा—‘एको दाशरथिः कामं
यातुधानाः सहस्रशः।’ (रघुवंशे 12-45) इति।

(299)

“ किम् ” (चा.)

जिज्ञासा - क्षेप - ईषदर्थ - अतिशयाचर्येषु चादिस्वादव्ययत्वम् ।
जिज्ञासायाम्—किं गतः ? । क्षेपे—‘ स किंसखा साधु न शास्ति
योऽधिपम्—’ (किरात 1-5) । ईषदर्थे—न किमप्यस्यास्ति । अकिञ्चनः ।
अतिशये—‘ किमप्येष प्रगल्भते ’ ।

कृत इत्यर्थेऽपि प्रयुज्यते । यथा—‘ बायुना किं न नीतोऽसौ मामयं
याचयेदिति । ’ इति । सर्वादिगणपठितः किञ्चन्दोऽन्यः, अव्ययसंज्ञकमिद-
मन्यदिति बोध्यम् ।

एतेन साकं विभिन्ननिपातयोगं कृत्वा, किङ्किल, किञ्च, किञ्चन,
किञ्चित्, किन्तमाम्, किन्तराम्, किन्तु, किन्तु, किमपि, किम्,
किमुत, किंवा, किंस्त्रित् इत्यादीनि बह्व्यवयवानि पठन्ति । विभिन्ननि-
पातयोगादर्थोऽपि प्रकरणाधनुरोधेन विभिन्नो भवति । तेषां सन्दर्भाधनुरो-
धेनार्थभेदप्रयोगादिकं यथासम्भवमूहामिति बोध्यम् । यथा किङ्किल इति अनव-
कृत्यमर्षयोरर्थयोश्चादिषु समुदितं पठ्यते । ‘ न मर्षये, न श्रद्धे किङ्किल
भवान् मिथ्या वक्ष्यति, । अत्र, ‘ किङ्किलास्त्यर्थेषु लट् ’ (3-3-146) इति
लट् । अनवकृत्यमिः—अश्रद्धा । अमर्षः—कोपः ।

तत्र किञ्च इत्यस्य आरम्भ - समुच्चय - साकल्य - सम्भावना-
अवान्तरादयोऽर्थाः ।

किञ्चन इति अल्प-असाकल्याद्यर्थेषु वर्तते ।

ईषदसाकल्याकिञ्चित्करादयः किञ्चिदित्यस्यार्थाः ।

बहूनां मध्ये एकस्यातिशये गम्ये कुत्सितार्थे किन्तमाम् इति ।

कुत्साविशिष्टे द्वयोरेकस्य परिश्रमे किन्तराम् इति ।

किन्तु इत्यस्य प्रागुक्तविरुद्धार्थ-पूर्ववाक्यसङ्कोचव्यापन-किम्पुनरित्यर्थेषु वृत्तिः ।

प्रश्न-वितर्क-सादृश्य-स्थान-करणादयोऽर्थाः किन्तु इत्यस्य ।

साकल्यम् किमपीत्यस्यार्थः ।

प्रश्न-निषेध-वितर्क-निन्दादयः किम्पु इत्यस्यार्थाः ।

प्रश्न-विकल्प-वितर्क-अतिशयादयः किम्पुतेत्यस्यार्थाः । किम्पुनरित्यर्थेऽपि दृश्यते । यथा—‘प्राकृतोऽपि पुमान् नावमन्तव्यः, किम्पुत राजा’ ।
‘गन्तुमुत्सहते नेह कश्चित्, किम्पुत वानरः ॥’ (भट्टिः 8-109) ।

वितर्क-सम्भावना-पक्षान्तरबोतकत्वादयः किंवेत्यस्यार्थाः ।

जिज्ञासापूर्वको वितर्कः किंस्वित्यस्यार्थः । यथा—‘किंस्विद् वनं क उ स वृक्ष आसीद् यतो यावापृथिवी निष्ठतक्षुः ।’ (तै. ब्रा. 2-8-9-6)

(300)

“ किल ” (चा.)

आगम-अरुचि-व्यक्ता-सम्भाव्य-हेतु-अलीकादिष्वर्थेषु चादिरयम् ।

आगमे—‘जघान कम् किल वासुदेवः । (महाभाष्ये 3-2-111) ।

कृष्णकर्तृकः कंसवध आगमसिद्ध इत्यर्थः । अरुचौ—‘एवं किल केचिद्वदन्ति’ । केषाञ्चिदेवं वादो वक्तुररुचिविषय इत्यर्थः । न्यकारे—‘त्वं किल योत्स्यसे, पश्यामः’ । सम्भाव्ये—‘पार्थः किल विजेष्यते कुरुन्’ । पार्थकर्तृकः कुरुविजयः सम्भावनाविषयः इति बोधः । हेतौ—‘स किल कविरेवमुक्तवान्’ (वाल्हरामायणे 7-9) । अलीके—‘प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष’ । (रघुवंशे 2-27) । सिंहकर्तृकं नन्दिनीकर्षणमलीकमित्यर्थः । ‘किलकिञ्चितम्’ ।

प्रसिद्धि—सत्य—परकृत्यादिष्वपि दृश्यते । प्रसिद्धौ—‘न किलानुप-
युस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः’ । (रघु. 1-27) । सत्ये—‘तादीनां शत्रुं न
‘किला विविस्ते ॥’ (ऋक्. 1-32-4) । परकृतौ—‘परिगतः किल
पञ्चभिरायुधैः—’ (यादवाभ्युदये 3-34) । परकृतिः=अन्योक्तेरनुवादः,
अन्यचर्याभिनयो वा । एवमयं वार्तायाम्, वाक्यालङ्कारे च कचित्
प्रयुज्यते । वार्ता=निस्सार इत्यर्थः । वाक्यालङ्कारोऽपि, क्षोदे कृतेऽर्थ-
शून्यत्वमित्यधस्ताद्वोचाम ।

(301)

“की” (नि.)

कुम्भार्थकमिदमव्ययमिति वचस्पत्ये प्रोक्तम् । कीकट - कीक-
सादिशब्देषु ‘की’ इति कुत्सिनार्थकेन निपातेन समास इति केचित् ।

1. किल = अलीकेन किम् = ईष्य, चितम् = रषिःमित्यर्थः । ‘कोषाणु-
हर्षभोत्यादेः संकरः किलकिञ्चितम्’ ।
2. ऋचि, ‘निपातश्च च’ (6-3-136) इति दीर्घः ।

(302)

“कीम्” (नि.)

द्वेयरूपार्थे इदमव्ययमिति तिलकः । ‘कीं काटप्राणि (?)’
इत्युदाजहार च । उदाहरणे भावोऽनतिस्फुटः ।

(303)

“कु” (स्व.)

पाप-कुत्सा-ईषदर्थ-निवारणेषु स्वरादिरेतत् । पापे—¹कुष्ठः । ‘कूष्ठो
देवावधिना घा—’ (ऋक्. 5-74-1) इत्यादिषु स्थलेषु दीर्घोऽप्यस्य
छन्दसु परिदृश्यते । कुत्सायाम्—कुपुरुषः—²कापुरुषः । ईषदर्थे—
कामधुरम्, ³कोष्णम्—कवोष्णम्—कदुष्णम् । निवारणेऽप्येवमेवोद्यम् ।

(304)

“कुतः” (त.)

किञ्चिन्दात् पञ्चम्यर्थवृत्तेः ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ (5-3-7) इति तसिल् ।
‘कु निहोः’ (7-2-104) इति प्रकृतेः ‘कु’ इत्यादेशः । आक्षेपविषयं

1. ‘कुगतिमास्यः’ (2-2-18) समासः । ‘अम्भाग्वगोभूमि—’
(8-3-97) इत्यादिना षत्वम् । कुष्ठरोगस्य पापफलत्वात् एवमुपकारः ।
2. ‘विभाषा पुरुषे’ (6-3-105) इति ‘कु’ इत्यस्य ‘का’ इत्यव-
मादेशो विकल्पेन भवति ।
3. ‘ईषदर्थे’ (6-3-105) इति कोः कादेशः । ‘कवोष्णम्’ इत्यादिषु
तु ‘कवं चोष्णे’ (6-3-107) इति विकल्पेन कवादेशः । पक्षे
‘कोः कत् तत्पुरुषेऽचि’ (6-3-101) इति कदादेशः । एवञ्च
रूपत्रयमत्रेति बोध्यम् ।

हेतौ, प्रश्ने, निहवे चायं वर्तते । आक्षेपविषये हेतौ यथा— ‘मदमूढवृत्तिषु विवेकिता कुतः?’ (माघः 13-6) । प्रश्ने—‘कुतस्त्वा कसमलमिदं—’ (गीता 2-2) ‘कुतो भवान्? पाटलिपुत्रात्’ । निहवे—‘दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसि?’, ‘कुतोऽहं दक्षिणापथं प्रविवेश?’ । कुतस्तराम्, कुतस्त-
माम्, कुतस्त्यः ।

(305)

“ कुत् ” (त.)

किंशब्दात् ‘सप्तम्याखल’ (5-3-10) इति ब्रह्म । प्रकृतेः ‘कु’ इत्यादेशः । कस्मिन् देशे, कस्मिन् काले इत्याद्यर्थेषु वृत्तिः । देशे—‘म ब्रौडात्तपराभवो वनमृगः कुत्तेति न ज्ञायते ।’ काले—‘कुत्तापि न हि दृश्यते’ अत्र कालोऽर्थः । ‘कुत्र विवेयो यतः—’ इत्यादिषु तु विषयोऽप्यर्थः । कुत्तचित् कुत्रचन ²कुत्रत्यः इत्यादयोऽप्येकमूह्याः ।

(306)

“ कुम् ” (चा.)

प्रश्नार्थकोऽयं चादिषु पठ्यते । ‘कुं त्वं करोषि?’ । मन्त्रस्तो-
भचनेऽपि दृश्यते ।

-
1. अत्र ‘अत्यन्तापहृते च लिङ् वाच्यः’ (वा. 3-2-115) इति किङ् । दक्षिणापथं बहुवारं गतवत् एवं निहवेन प्रत्युक्तिरिति शेषम् ।
 2. ‘अमेहकृतसिन्धेय एव’ (वा. 4-2-104) इति वचनात् ख्यः ।

(307)

“कुविन्” (चा.)

स्तुति-भूर्ययादिषु चादिरयम् । स्तुतौ—‘कुविन् सु नो गविष्ठये’
(तै. सं. 2-6-11-3) भूर्यय—‘कुविन् नमसा ये इवासः—’ (ऋक्.
7-91-1) । ‘कुविन्नो अग्निरुचयस्य —’ (ऋक्. 1-143-7) इत्यादिषु
प्रभार्यकोऽप्ययं लक्ष्यते ।

(308)

“कुह” (त.)

किशन्दात् सप्तम्यन्तात्, ‘वा ह च अन्दसि’ (5-3-13) इति
हप्रत्यये ‘कु तिहोः’ (7-2-104) इति ‘कु’ इत्यादेशः । ‘नासत्या कुह
चित् सन्तावर्यो—’ (ऋक्. 1-184-1) । कुत्रेत्यर्थः ।

(309)

“कूपत्” (चा.)

प्रश्न-वितर्क-प्रशंसासु पठ्यतेऽयम् । प्रश्ने—‘कूपत् पठति !’
(किं पठतीत्यर्थः) । वितर्के—स्याणुः कूपत् पुरुषः ? । प्रशंसायाम्—कूप-
दयं गायति । काव्येषु मृग्यप्रयोगोऽयम् ।

(310)

“कृतम्” (चा.)

निषेध - वारणादयोऽस्यार्थाः । निषेधे—‘कृतं पुरुषशब्देन जाति-
मात्रावलम्बिना’ (किरात. 11-72) । वारणे—‘प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां
सारतोऽयमथवा गिराकृतम् ।’ (रघु. 11-41) । पर्यायार्थकस्य कृतम् इत्यस्य

‘युगपर्षासयोः कृतम्’ इत्यमरवचनात् कृञ्धातोः क्तप्रत्यये नपुंसकलिङ्गत्वं केचिदाशेते । मल्लिनाथप्रभृत्यु अव्ययत्वमेवानुमन्यन्ते इत्यलम् ।

(311)

“कृते” (चा.)

निमित्तार्थे एदन्तो निपातोऽयम् । ‘शरीरवत्स्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वन्ते’ । (नागानन्दे 4-7)

(312)

“कृत्वसुच्” (त.)

एतदन्तप्रत्ययमिति बोध्यम् । ‘शतकृत्वोऽयधीयाना ही न विद्यो जडा वयम्’ । ‘त्रिस्तसकृत्वः क्षितिम्’ । बहुकृत्वः बहुधा । अत्र ‘बहुगण-
बतुडति संख्या’ (1-1-23) इति बहुशब्दस्य संख्यासंज्ञायाम्, ‘विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले’ (5-4-20) इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने विकल्पेन धाप्रत्ययः । पक्षे ‘संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने—’ (5-4-17) इति कृत्वसुच् । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानं = क्रियाभ्यावृत्तिगणनम् ।

(313)

“कृत्वा” (प्र.प्र.)

क्त्वाप्रत्ययप्रतिरूपकमेतत् । अस्य च ‘प्रत्ययप्रतिरूपकाः’ इति चादिषु पाठादव्ययत्वमिति ज्ञेयम् । अतोऽत्रासमानकर्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययः,

-
1. निमित्तार्थे कृत्वा ‘कृते’ इत्यस्य प्रयोगान् अत्र ‘बही हेतुप्रयोगे’ (2-3-26) इति बही इति ज्ञेयम् ।

तेन समासेऽपि ल्यबभाव इत्यादिकमस्य फलमित्याद्यहम् । 'मूर्ख इति कृत्वा त्याज्यः' । कृत्वाचिन्ता । एवं 'प्रसज्यप्रतिषेधः' इत्यादिष्वपि बोध्यम् ।

(314)

“ केन् ” (क.)

एतदन्तमव्ययम् । नावगाहे । नावगाहितव्यमित्यर्थः । अबपूर्वकात् गाहू विलोडने । इत्यस्मात् 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' (3-4-14) इति केन्प्रत्ययः । नकारः स्वरार्थः । कृत्यार्थः = भावः, कर्म वा । एजन्तकृत्वात् 'कृन्मेजन्तः' (1-1-39) इत्यव्ययसंज्ञा । छान्दसोऽयम् ।

(315)

“ केवलम् ” (ख.)

एकमाले, अद्वितीयेऽसहाये चार्थेऽस्य स्वरादित्य तिलकप्रभृतयोऽङ्गी-
कुर्वन्ति । शब्दकल्पदुमादिषु तु त्रिलिङ्गोऽयं विशेष्यनिधत्वेन पठितः ।
'केवलं स्मरणं नैव पुनासि पुरुषं यतः ।' (रघु. 10-29) ।

(316)

“ केवाली ” (ऊ.)

हिसार्यकोऽयमूर्यादिगणे (1-1-61) पठितः । केवालीकृत्य—हिसि-
त्वेत्यर्थः ।

(317)

“ केवासी ” (ऊ.)

एतदपि हिसार्यकमव्ययम् । केवासीकृत्य हिसित्वा ।

(318)

“कै” (कृ.)

एतदन्तमव्ययम् । “प्रयै देवेभ्यः—” (ऋक्. 1-142-6) । अत्र प्रपूर्वकाद् याधातोः ‘प्रयै रोहिष्ये अयधिष्यै’ (३-४-१०) इति ऐप्रत्ययान्तत्वं निपात्यते । ‘आतो लोप इटि च’ (६-४-६४) इत्याकारलोपः । एजन्तकृत्वादव्ययत्वम् । प्रयै = प्रयातुमित्यर्थः । छान्दसोऽयम् ।

(319)

“क्त्वा” (कृ.)

एतदन्तमव्ययसंज्ञकं ज्ञेयम् । एतद्विस्तरस्तु बहुत्रास्माभिः प्रपञ्चितोऽनुसन्धेयः । ‘क्त्वातोयुक्कसुनः’ (१-१-४०) इत्यव्ययत्वम् ।

१. अस्य समासे ल्यब् भवति । त्रैदेषु सोपसर्गादपि क्वचिन्न ल्यप् यथा—‘कृष्णं वासो परिधाययित्वा’ । अत्र ‘क्त्वाऽपि छन्दसि । (७-१-३८) इति (ल्यपा साकं) क्त्वाप्रत्ययोऽपि समाह्रियते । एवम् ‘प्रत्यञ्चमकं प्रत्यर्थयित्वा’ (अथर्व. १२-२-५५) इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।

२. क्वचित् यक् भवति । यथा—‘दिवं सुपर्णां गत्वाय’ (ऋक्. ८-१०-८) ‘दत्त्वा सविताऽधिपः’ । अत्र ‘क्वो यक्’ (७-१-४७) इति यक् । अयमपि छन्दस्येव ।

३. छन्दसि इषवातोः क्त्वायाम्, ‘इष्ट्वीनमिति च’ (७-१-४८) इति निपातनात् ‘इष्ट्वीनं देवान्’ इत्यादिषु ईनमादेश इति ज्ञेयम् । अत्र सूत्रे चकारात्, ‘पीत्वीनम्’ इत्याद्यपि सिद्धयतीति वामनादयः ।

४. 'स्विन्नः स्नात्वी मलादिव', (तै.ब्रा. 2-4-4-9) 'पीत्वी सोमस्य बावृधे' (ऋक्. 3-40-7) इत्यादिषु 'स्नात्वाद्यादयश्च' (7-1-49) इत्यत्र निपातनात् क्त्वाप्रत्ययान्तस्येकारः । लोके तु स्नात्वा पीत्वा इत्यादय एव साधवः ।

५. 'हित्वा शरीरं यातव्यम्, हात्वा वा' । अत्र 'विभाषा छन्दसि' (7-4-44) इतीत्वविकल्पः ।

६. सङ्घातोः क्त्वायाम् 'साद्वयै साद्ववा—' (6-3-113) इति निपातनात् ओत्वाभावः । पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्येभावः । लोके तु सोद्ववा इत्येव । साद्वयै साद्ववा इति छन्दस्येव ।

७. 'दान्त्वनुपूर्वं विगूय', 'यत्रा यो दक्षिणा परिप्लूय' इत्यादिषु स्थलेषु समासे ल्यपि, 'युल्लुबोर्दीर्घश्छन्दसि' (6-4-58) इति प्रकृतेर्दीर्घः ; तेन ह्रस्वाश्रितस्नुग् नेति ज्ञेयम् ।

एवं बहवो विशेषाः क्त्वात्यबाश्रिताश्छन्दसि दृश्यन्ते । ते सर्वेऽपि यथाशास्त्रमेवमेवेत्या इति दिक् ।

(320)

“क” (त.)

सप्तम्यन्तात् किञ्चिदात् 'किमोऽत्' (5-3-12) इत्यप्रत्ययः । अस्य विभक्तिसंज्ञकत्वेऽपि प्रत्ययतत्कारस्य नेत्संज्ञानिषेधः ; 'इदमस्यमुः' (5-3-24) इत्यत्र मकारपरिज्ञाणार्थं उकारानुबन्धकरणेन 'न विभ-
क्तौ तुस्माः' (1-3-4) इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनात् । 'जाति' (7-2-105)

इति प्रकृतेः 'कु' इत्यादेशः, यणादेशः । 'कस्मिन् देशे' इत्यर्थः ।
 केचित् किशब्दात् सप्तम्यन्ताद्विहितस्य त्रलोऽयमपवाद इति वदन्ति । 'कुल',
 इत्यबाधितप्रयोगदर्शनात् अन्ये तन्नाद्वियन्ते । 'कैष एतद् बालाके पुरुषोऽ-
 शयिष्ठ क्व वा एतदभूत्....' । कचित् अत्यन्तासम्भारनार्थेऽपि प्रयुज्यते;
 यथा—'क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।' (रघु. 1-3) इति ।
 कचित्, कचन । कल्यः । अत्र 'अमेहकृतसिन्धेभ्यः—' (भा. 4-2-104)
 इति शैषिकस्यप् प्रत्ययः ।

(321)

“ कित् ” (ख.)

भर्त्सनार्थकोऽयम् । 'कित् कितव ।' । “ पूरणेऽप्याहुः—कित्
 क्वैतदुपयुज्यते—” इति तिलकः । अयं भावः—पूरणे=पादपूरणेऽयस्य
 वृत्तिरिति ।

(322)

“ क्से ” (क.)

एतत्प्रत्ययान्तमव्ययसंज्ञकं बोध्यम् । 'प्रेषे भगाय' (तै.सं. 1-2-11-1) ।
 अत्र प्रपूर्वकादिणः 'तुमर्थे सेसेनसे—' (3-4-9) इत्यादिना क्सेप्रत्ययः ।
 'आद्गुणः' (6-1-67) इति गुणः । प्रत्ययस्य एजन्तकृत्वादव्ययत्वम् ।
 प्रेषे=प्रयातुमित्यर्थः । 'अव्ययकृतो भावे' इति भाष्यकारवचनात्
 भावार्थकोऽयं प्रत्ययः ।

(323)

“क्षमा” (ख.)

शान्तावस्य वृत्तिः। ‘क्षमाकरोतु भवान्’। ‘क्षितिक्षान्त्योः क्षमा, युक्ते क्षमं, शक्ते हिते त्रिषु’ इत्यत्र ‘क्षमम्’ इत्यपि ‘साम्प्रतम्’ इत्यर्थेऽव्ययमिति केचित् व्याकुर्वन्ति। ‘पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम्’। (शाकुन्तले 5-27) इत्युदाहरन्ति च। ‘यदिदं ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम्’ इति (वा. रामायणे १-२९-३) इति दशरथ प्रति विश्वामित्रवाक्यम्।

(324)

“क्षिप्रम्” (ख.)

शीघ्रार्थेऽयम्। ‘क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी—’ (भट्टिः 2-44)। क्रियाविशेषणमप्येतत्। ‘क्षिप प्रेरणे’ इत्यस्मात् ‘स्फायितस्त्रि—’ (उणादिसू.) इत्यादिना रकप्रत्ययः। विशेष्यनिष्प्रत्वमस्य केचिदिच्छन्ति। ‘असत्त्वेऽपि च शीघ्रार्थे—’ इति वाङ्मयार्णवादिप्रामाण्यात् अव्ययत्वं न्याय्यम्।

(325)

“खमुञ्” (क.)

एतद्वन्तमव्ययम्। चोरङ्कारमाक्रोशति। अत्र ‘कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्’ (3-4-25) इति खमुञ्। चोरोऽसि, दस्युरसि—इत्याक्रोशतीत्यर्थः। मान्तकृत्वादव्ययत्वम्। खित्त्वान्मुमागमः।

(326)

“खलु” (चा.)

निषेध—वाक्यालङ्कार-जिह्वासा-अनुनय-नियम-निश्चय-हेतु - विषादा-दयोऽस्यार्थाः। निषेधे—‘खलु कृत्वा’। ‘निर्धारितेऽर्थे लेखेन खलूकत्वा खलु वाचिकम्’। (माघः—2-70)।

-
1. ‘अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा’ (3-4-18) इति अत्र क्त्वाप्रत्ययः।

वाक्यालङ्कारे—‘अथो खल्वाहुः—’ ।

जिज्ञासायाम्—‘प्रत्यूहेन कतनां न खलु मखभुजो भुञ्जते वा हवीषि ।’
(अनर्घराघवे 1-25) ।

अनुनये—‘न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कर्ममेतत्’ (नागनन्दे 2-11)

नियमे—‘प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां प्रियः’ । (किरात. 1-25) । नियमो-
ऽवधारणम् । प्रवृत्तिसाराः एवेत्यर्थः ।

निश्चये—‘खलु दीयते तुभ्यम्’ (निश्चयं दीयत इत्यर्थः) ।

हेतौ—‘त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ।’ (कुमार. 4-10) ।

विषादे—‘न विदीर्ये; कठिनाः खलु स्त्रियः’ । (कुमार. 4-5) ।

पादपूरणेऽपि । यथा—‘वध्याः खलु न वध्यन्ते—’ (रामा. 3-41-6) ।

वीक्षायांमपि दृश्यते ; यथा—‘काले खलु समारब्धाः फलं वृज्जन्ति
नीतयः ।’ (रघुः) । काले खलु=कालेकाले इत्यर्थः । केचित्तु अत्र
‘वीक्षा=व्याप्तिः’ इति वदन्ति ।

(327)

“खलेबुसम्” (तिष्ठद्गु)

खले बुसानि यस्मिन् काले स कालः खलेबुसम् । तिष्ठद्गुगणे
(2-1-16) निपातनात् सप्तम्या अलुक् ; अव्ययीभावसमासश्च । ‘खलेबुशम्’
इति गणरत्नमहोदधिपाठः । खल्यन्ते=सञ्जीयन्ते यशांसि शूरेः, धान्यानि
वा लौकिकैः यत्र, तत् खलम् रणाजिरम्, धान्यावपनस्थानं च ।

एवं यस्मिन् काले खले यवाः स कालः खलेयवम् । अत्रापि तिष्ठद्गुणपाठात् सप्तम्या अलुक्, अन्ययीभावसमासश्च । अन्ययीभाव-समासादन्यत्र खलबुसः खलयवः इति रूपे । खलबुसः=युद्धे यः पलायति स उच्यते । खलयवः=साम्प्रहारिकः ।

(328)

“खाद्” (ग.)

‘अनुकरणं चानितिपरम्’ (1-4-62) इति शब्दस्यास्य क्रियायोगे गतिसंज्ञा । ‘खाद्कृत्य । ‘चुम्बनसक्तः सोऽस्याः च्युतमूलं दशनमात्मनो बद्धने । जिह्वामूलस्पृष्टं² खादिति कृत्वा निरर्घीवत् ॥’ इत्यत्र तु इतिपर-कत्वात् न गतिसंज्ञा ।

(329)

“खुम्” (ग.)

मन्त्रस्तोभवचने गतिसंज्ञकोऽयं मन्त्रशालेषु मालामन्त्रेषु कूटमन्त्रेषु च प्रसिद्धः । चादिषु पाठ उन्नेयः ।

1. वृक्षादीनां पतनावसरे ‘खाद्’ इति वः शब्द उपजायते, तस्वानु-करणमत्र । तेन गतिसंज्ञायाम्, ‘कुगति—’ (2-2-18) इति समासे स्वरः ।
2. कस्मश्चित् कवेरयं श्लोकः भाष्यादिषु (1-4-62) उदाहृत इति शेषम् ।

(330)

“स्त्रोः” (चा.)

कुत्सायां वर्ततेऽयम् । ‘स्त्रोः कटं करोति’ । कटकरणं यथापत्
ज्ञात्वाऽपि सम्यक् न करोतीत्यर्थः ।

(331)

“गच्छति” (ति. प्र.)

शक्तेऽर्थे तिङन्तप्रतिरूपकमिदम् । ‘नेतुं नाभिरितो न याति विदिषी
किं भक्तुः!....गच्छति’ । (ग. र. म. उपात्तः श्लोकः) ।

(332)

“गुम्” (नि.)

मन्त्रस्तोभवचनोऽयम् । प्रयोगो मन्त्रशास्त्रेषु वृत्तः ।

(333)

“गुलुगुधा” (ग.)

पीठार्थकोऽयं ऊर्वादिषु (1-4-61) पठ्यते । ‘क्रीडायाम्’ इति
केचित् । ‘सहाय्ये’ इति वाचस्पत्यम् । ऊर्वादीनां कृम्बस्तिभोग एव
गतिसंज्ञाविधानम् । यद्यपि घृत्यादिषु सर्षप कृजो योग एवोदाहृतः । तथापि
उपलक्षणमेतत् अस-भूधात्वोरपीति ज्ञेयम् । गुलुगुधाकृत्य = पीठयित्वेत्यर्थः ।
‘गुलुगुधा’ इत्यपि पठन्ति ।

(334)

“ गुहा ” (नि.)

गोपन-नष्टप्रायकारणार्थयोरयं निपातश्छान्दसः । ‘—यो दासं
वर्णमधरं गुहाऽकः ।’ (ऋक्. 2-12-4) ।

(335)

“ घ ” (चा.)

हिंसा-प्रातिलोभ्य - पादपूरणेषु चादिरयम् । ‘घ हिनस्ति घृगं
व्याधः ।’ इति गणरत्नमहोदधिः ।

(336)

“ घृम् ” (नि.)

मन्त्रस्तोमश्चनोऽयं निपातः ।

(337)

“ घृङ् ” (नि.)

अव्यक्तशब्दे निपातोऽयम् । ‘घृङ् इति पपात.....तद् यत् घृङ्
इत्यपतत् तस्माद् घर्मः ।’ (शतपथब्राह्मणे 14-1-1-10) । छान्दसोऽयम् ।

(338)

“ च ” (चा.)

अन्वाचय-समाहार-इतरेतरयोग-समुच्चय-विनियोग-तुल्ययोगिता-अव-
धारण-हेतु-पादपूरण-यद्यर्थादिषु वर्ततेऽयम् ।

¹अन्वाचये—भिक्षामष्ट गां च आनय ।

²समाहारे—पाणी च पादौ च पाणिपादम् ।

³इतरेतरयोगे—‘पचति च पठति च चैत्रः’ ।

⁴समुच्चये—अहं च त्वं च पुत्र गच्छावः ।

विनियोगे—‘कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्वया’ ।

तुल्ययोगितायाम्—‘किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः’ ।

अवधारणे—‘अतीतः पन्थानं तव च महिमा बाह्मनसयोः’
(अतीत एवेत्यर्थः) ।

हेतौ—ग्रामश्च गन्तव्यः, शीतं च । (शीताद्धेतोः कथं गम्यते ?
इत्यर्थः) ।

पादपूरणे—‘भीष्मः पार्थस्तथैव च’ ।

‘यद्यर्थे—‘त्वं च गमिष्यसि, फलिष्यति नः कामः ।

⁶पक्षान्तरेऽपि प्रयुज्यते । यथा—‘शान्तमिदमाश्रमपदं स्मरति च
बाहुः कुतः फलमिहास्य !’ (शाकुन्तले) । एवम् ‘किञ्च’ इत्यर्थेऽपि;

1. एकस्य प्राधान्येऽन्वतरस्यानुपक्रिये च अन्वाचय इत्युच्यते ।

2. परस्परं तिरोहितावयवभेदः समाहारः ।

3. मिश्रितानामन्वय इतरेतरयोगः ।

4. परस्परविरुद्धस्यानेकस्य एकसामन्वयः समुच्चयः ।

5. वचनार्थकत्वस्य नामार्थाभिप्रायसंक्षेपे द्रष्टव्यम् ।

6. ‘पुनः’ इत्यर्थकत्वमत्र पक्षान्तरम् । एतेषां विवरणादिकं वृत्ति-भ्यास-
पदमजर्बोदितुं प्रयोजितं तत्रैव द्रष्टव्यम् । एतेष्वर्थेषु समुच्चयान्वाच-

यया — ‘दधति च विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमेरभिगुम्भितानिवेताः ।’
(शिशुपालवधे 4-50) ।

(339)

“चटु” (चा.)

प्रियवाक्यार्थे चादिरयं मनोरमादिषु पठितो दृष्टव्यः । क्रियाविशेषणमेतत् ; अतो नपुंसकलिङ्गत्वमस्य इति केचिदभ्युपयन्ति ।

(340)

“चण्” (चा.)

णकारोऽस्यानुबन्धः । चकारस्यार्थेषु समुच्चयादिषु वर्तते । ‘चेत्’ इत्यर्थे अस्य णित्वं ज्ञेयम् । आशङ्कायाम् ‘अयं च वै मरिष्यति’ । चेदर्थाः आशङ्काऽप्यर्थावधारणाः । अप्यर्थे—‘न च पितृभ्यः पूर्वोभ्यो दास्यति’ । अवधारणे—‘अप्रायश्चित्तिकृतौ च स्याताम्’ । इतीमान्युदाहरणानि ज्ञेयानि । स्पष्टमिदं ‘चण् णिद्विशिष्टश्चेदर्थे’ (वा. 8-1-30) इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्घोतादिषु । छान्दसोऽयम् ।

ययोरसामर्थ्यात् समासः । स्पष्टमिदम् ‘चार्थे इन्द्रः’ (2-2-29) इत्यत्र ।

1. अयं चेद् मरिष्यतीत्यर्थः । निपातैर्बद्धवदिहस्तकुम्भेनेत्येवञ्च—
(8-1-30) इति सूत्रद्वारा स्पष्टमिदम् ।

(341)

“चतुः” (त.)

क्रियाभ्यावृत्तिगणने चतुश्शब्दात् ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ (5-4-18) इति सुच् तद्धितः । ‘सुच्’ (ग. सू.) इति स्वरादिषु पाठात् सुजन्तस्यान्ययत्वम् । ‘चतुः पचति—चतुष्पचति ।

(342)

“चन” (चा.)

असाकल्यविस्मयोपमानासम्पत्तिषु वर्तते । असाकल्यम् = अकार्त्तर्यम् । अस्मिन्नर्थे प्रायः किंवृत्तात् परः प्रयुज्यते । यथा—कश्चन, काचन, किञ्चन, इत्यादिषु । किम्वृत्तादित्युक्तेः कुत्रचन, कदाचन, कुतश्चन, कथञ्चन, यदाकदाचन इत्यादयः सिद्धा वेदितव्याः ।

विस्मये—‘याचिता ये न कुप्यन्ति पुरुषाः केचनैव ते’ ।

उपमायाम्—‘अग्निश्चन भाति’ । अग्निरिव भातीत्यर्थः ।

असम्मतौ—‘कुल्माषांश्चनाहर, विसंचन आहर’ । अत्र कुल्माषाहरणं विसाहरणं वाऽसम्मतम् । अन्यरत् संमत मित्यर्थः ।

निषेध-समुच्चय-विध्यर्थेऽपि वेदेषु दृश्यते । यथा—‘ममश्चन त्वा युवतिः परास....’ (ऋक्. 4-18-8) । अत्र निषेधोऽर्थः । ‘सप्यश्चन

1. ‘द्वित्रिचतुरिति कृत्वोऽर्थे’ (8-3-43) इति वरविश्वरः ।

इद् अनृतस्य प्रयोता' (ऋक्. 7-86-6) । अत 'स्वनश्चन=स्वनोऽपि'
इति भाष्यात् समुच्चयार्थकत्वं ज्ञेयम् । विध्यर्थकत्वम्—'नहि त्वदारे
निमिषश्चनेशे ॥' (ऋक्. 2-28-6) इत्यत्र बोध्यम् ।

वेदेषु 'च+न' इति पदद्वयसमुदायः, ऐकपद्य तु अध्यापक-
सम्प्रदायाधीनम् ; अत एव चकारार्थस्य समुच्चयस्य, नकारार्थस्य निषेधस्य च
कुत्रचित् प्रतीतिरिति वृद्धाः ।

(343)

“चनः” (ख.)

अन्नश्रद्धादिवाचकमिदम् । अन्ने—'चनो दधिष्व पचतोत
, सोमम्' (ऋक्. 10-116-8) । श्रद्धायां प्रयोगो मृग्यः ।

(344)

“चरमम्” (ख.)

अवर-अनप्रार्थयोरेतदव्ययत्वेन स्वरादिविवरणे तिलकादिभिः पठि-
तमिदम् । अवरे—'पूर्वमयशः स्फुरति, चरमम् अधरः' । अनग्रे—चरमं
रमणीयम् । क्रियाविशेषणत्वेन वाचस्पत्यादिषु विशेष्यनिष्पत्तौ
चरमशब्दस्याङ्गीकृतम् । सर्वादिपाठसामर्थ्यात् तदेव युक्तं प्रतीतः ।

-
1. अत्र वाचस्पत्यादिषु नपुंसकलिङ्गोऽयं चनश्चनः पठितः । वैयाकरण-
ग्रन्थेषु तु सर्वत्र स्वरादिषु (अन्वयत्वेन) पठ्यते ।

(345)

“चाटु” (चा.)

प्रियवाक्ये वृत्तिरस्य । प्रौढमनोरमादिषु चादेराकृतिगणत्वप्रदर्शनायं पठितोऽयम् । ‘न शब्दश्लोककलहगाधवैरचाटु—’ (3-2-23) इति सूत्रस्वारस्ये तु अस्य चादित्वं चित्यप्रयोजनम् ।

(346)

“चि” (नि.)

वेदेषु श्रूयतेऽयं निपानः । प्रयोगो मृग्यः ।

(347)

“चित्” (चा.)

असाकल्याण्यर्थोपमानासम्मतयोऽस्यार्थाः । असाकल्ये—‘आश्चर्य-
श्चिद् इदं ब्रूयात्—’ (निरुक्ते 1-4) । अप्यर्थे—किञ्चित् प्रयच्छति ।
किञ्चिदपि न यच्छतीत्यर्थः । उपमाने—अग्निश्चिद् भाति । अग्निरिव
भातीत्यर्थः । असम्मतौ—‘कुल्माषाश्चिदाहर बुमाश्चिदाहर’ । कुल्माषं बुमं
वाऽऽहर ; न मे तत्रास्था, इत्यर्थः ।

असाकल्याण्यर्थे प्रायः किंवृत्तात् परः प्रयुज्यते । यथा—कश्चित् .
काचित्, किञ्चित्, कदाचित्, कुत्रचित्, कर्हिचित्, कचिन् ,
कुतश्चित् इत्यादि । व्याकरणान्तरेषु प्रत्ययत्वेनायं विहितः ।

‘यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।’ (ऋक्. 1-25-1)
इत्यत्र शोभार्थकोऽपि प्रयुक्तः ।

(348)

“चित्ता” (सा.)

मानसव्यापाररूपार्थे साक्षात्प्रभृतिषु पाठान्तरत्वेन पठितोऽयम् ।
अचित्ता चित्ता कृत्वा चित्ताकृत्य । ‘साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम्’
(वा. 1-4-74) इति वचनात् च्यर्थकत्वम् । कृञो योगे गतिसंज्ञायाम् ।
समासे ल्यपि रूपमेवम् ।

(349)

“चिन्ता” (सा.)

पूर्ववदस्यापि मानसव्यापारोऽर्थः । ‘चिन्ताकृद् आश्रितहितोऽरि-
विकल्पनेकृत्—’ इति गणरत्नमहोदधिः ।

(350)

“चिरम्” (स्व.)

कालविप्रकर्षोऽस्यार्थः । ‘किञ्चिन्नम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं
चुम्बिता’ (अमरुके 77) ।

अत्रेदमवधेयम्—चिरशब्दोऽनव्ययः सुबन्तोऽयस्ति । तद् यथा—
‘तन्त्रादचिरापहृते’ (5-2-70), ‘चिरपरुषपरिभ्यः लो वक्तव्यः’
(वा. 4-3-23) ‘अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ? (भाष्यम् 4-3-23)

इति सूत्रवार्तिकभाष्यप्रयोगात् । न चात्रापि 'चिरम्' इत्यस्यैव समास इति भ्रमितव्यम् ; समासेऽपि 'अहंयुः, शुभंयुः—' इत्यादिष्विव मकारश्रवणापत्तेः । ततश्च कालविप्रकर्षार्थकश्चिरमित्यव्ययसमानार्थकः सुबन्तोऽप्यस्तीति सिद्धम् । अत एव 'ध्यायन्ती वा चिरविरहितान् एकशय्याविहारान्' (हंससन्देशे 2-12) इत्यादयः प्रयोगाः प्राज्ञैः निब्यूढा इत्यास्तां तावत् । विस्तरस्तु लक्ष्मीसहस्ररत्नप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः ।

परे तु आपिशुलव्याकरणे चिरशब्दो नपुंसकलिङ्ग उद्दिष्टः । पाणिनीयेऽपि सर्वासु च विभक्तिषु पठ्यते । ततश्च द्विवचनादिषु लुप्तप्रयोगस्य पश्चात् खरादिषु पाठेनव्ययत्वमस्य कल्पितम् । अत एवाद्यापि समानार्थकाः सार्वविभक्तिकाः समानप्रकृतिकाः चिरम्, चिरेण, चिराय, चिरात्, चिरस्य, चिरे इत्याकाराः प्रयोगाः (असत्त्ववृत्तयो) लभ्यन्ते । एतेन चिररात्राय इत्यपि व्याख्यातम्—इति वदन्ति । अभिधानकोशेषु तु सर्वत्र अव्ययत्वेनैतेषां विवरणं कृतम्—इत्यलमतिविस्तरेण ।

‘हविर्यत् चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते ।’ (मनु. 3-266) ।
 ‘चिरेण मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥’ (शिशु. 2-60), ‘चिराय

1. वाचस्पत्ये चिरशब्दादेनप्यस्येनेदं रूपं प्रसाध्य, 'चिरेण मित्रं वध्नीयात् चिरेण च कृतं त्यजेत् । चिरेण च कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥' (भारते. भा. 267-भ.) इति श्लोक उदाहृतः ।
 'एनपा द्वितीया' (2-3-31) इति अत्र स्थले द्वितीयेति तस्याशयः ।
 'एनव्ययतरस्याम् अदूरे पञ्चम्याः' (5-3-35) इति एनविविधाशके

निर्धनो भूत्वा भवत्यद्वा महाधनः।', 'चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु।' (शिशु. 2-105), 'चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः।' (शिशु. 1-61) इति प्रयोगाः।

(351)

“चेत्” (चा.)

यद्यर्थे, वारणोपदेशे च इदमव्ययम्। यद्यर्थे—‘शान्तिश्चेत् अपृतेन किम्!’। वारणोपदेशे—‘न चेत् व्याधीयेत गुरोरुच्छिष्टं भुञ्जीत’।

निश्चयेऽपि। यथा—‘स्याल्लिङ्गमपि सापेक्षं तत्सिद्धेरत एव चेत्’। (ब्रह्मसिद्धिः, नियोगकाण्डे ६९ श्लोकः)। अत्र भावशुद्धिर्व्याख्या—‘चेत् इति निश्चयेऽपि प्रयुज्यते वृद्धा’ इति।

‘चेत् कुत्सितेऽयं साकल्ये स्तुतौ पक्षान्तरेऽव्ययम्।’ इति बाह्म-
यार्णवः। असन्देहेऽपि सन्देहवचनमप्यस्यार्थः। यथा—‘सत्यं चेत् गुरुवा-
क्यमेव....’ (शब्दार्थचिन्तामणिः)—इति शब्दकल्पद्रुमः।

सूत्रे पूर्वसूत्रान् ‘उत्तराधरवक्षिणात्’ इति प्रकृतेरनुवर्तमानत्वात्
चिन्त्यभिदम्। ‘परेण नाकम्’ इत्यादिसिद्धयर्थे ‘उत्तराधरवक्षि-
णात्’ इति नानुवर्तनीयमिति मन्यमानानां मतेऽपि ‘दिक्छन्देभ्यः—’
(5-3-27) इति दिग्वाचकशब्देभ्य एव एतयो विधानस्य सम्भव-
त्वात्, ‘चिरेण’ इत्यस्य कालवाचकत्वेन तेनापि निस्ताराभावात्।

(352)

“चिः” (क.)

चिप्रत्ययान्तस्य ‘चिब्रव्ययम्’ (दशपाद्युणादिः 2-13) इत्यव्यय-
त्वम् । इति केचित् । वस्तुतस्तु ‘ऊर्यादिचिब्रडाचक्ष’ (1-4-61) इत्यस्य
क्रियायोगे गतिसंज्ञायागव्ययत्वम् । (अभूततद्भावे) ‘कृभ्वस्तियोगे सम्पद्य-
कर्तरि चिः’ (5-4-50) इति अभूततद्भावरूपायै वर्तमानस्य चिप्रत्ययो
विधीयते । यथा—अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते ‘शुक्लीभवति इति । शुक्ली-
करोति, शुक्लीस्यात् ; 2 अरूकरोति, उन्मनीभवति, उन्मन्करोति, विचेती-
करोति, विरहीकरोति, विरजीकरोति ।

(353)

“छम्बद्” (चा.)

अन्तःकरणमस्यार्थः । ‘छम्बद्शुद्धिः’—इच्छाभ इत्यर्थः । आभि-
मुख्येऽध्याह्नः—‘छम्बन्मुखो धावति’—इति तिलकः । ‘कंबद्’ इति
क्वचित्पाठः । ‘शम्बद्’ इति प्रौढमनोरमा ।

1. ‘अम्ब च्चौ’ (7-4-32) इतीकारः । ‘चौ च’ (7-4-26)
इति दीर्घः । चिप्रत्ययः सर्वलोपी ।
2. अतः ‘अस्मै नञ्छुद्धे तोहो राजसां कोपश्च’ (5-4-51) इति अन्व-
कोपश्चिप्रत्ययसंनिबोधेन भवतीति विशेषः ।

(354)

“ जनः ” (जा.)

लोकान्तरवाचीदमव्ययमिति क्षीरस्वामी । ‘ओं जनः’ इति तिलकेनाप्युदाहृतम् । परं तु ‘तपस्’ इत्यादिबत नपुंसकलिङ्गत्वमेवास्य लोकवाचकत्वेऽपि न्याय्यमिति प्रतिभाति ।

(355)

“ जम् ” (नि.)

पत्नीवाचकमिदमव्ययमिति भरतोदाहृतनामप्रपञ्चे जम्पतीशब्द-विवरणावसरे प्रतिपादितमिति शब्दकल्पद्रुमः । ‘पत्न्यां जं दमलिङ्गत्वे’ इति नामप्रपञ्चवचनमपि अमरसुधायामुपात्तम् । वस्तुतस्तु—‘जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते’ (काशिका 2-2-31) इति अमियुक्तवचनात् निपातनेनैवात्र निर्वाह इति ज्ञेयम् ।

(356)

“ जहिजोडम् ” (अव्य.)

त्यागजोडार्थक्रियायामिदमव्ययम् । ‘जहि, जोडम्’ इति यत्र क्रियायामुच्यते, तथैवं भवति । एवं ‘जहिस्तम्भम्’ इत्यपि ज्ञेयम् । वाचस्पत्यादिषु अव्ययत्वेन परिगणितावेतौ । काशिकादिषु प्राचीनग्रन्थेषु ‘जहिजोडः’ ‘उज्जहिजोडः’ ‘जहिस्तम्भः’ ‘उज्जहिस्तम्भः’ इत्यादीनां मयूरव्यसकादियणपठितात् ‘जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिदधाति

(ग. सू. 2-1-72) इति वचनात् समाससाधुत्वं प्रसाध्य पुँलिङ्गान्तत्वेनो-
दाहरणात् चित्त्वमिदमित्यास्तां तावत् ।

(357)

“जातु” (स्व.)

खेदामर्षसम्भावनानिश्चयकदाचिदर्थेषु दृश्यते । खेदे—‘न जातु
भुञ्जे’ । अमर्षे—‘न जातुवस्य सुकृतमस्ति । सम्भावनायाम्—‘शूद्रं को
जातु याजयेत्’ । निश्चये—‘को जातु युष्यतेऽर्जुनेन !’ । कदा-
चिदर्थे—‘न जातु कामः कमानामुपभोगेन शाम्यति’ (मनु—2-94) ।

कारणोपदेशोऽपि दृश्यते । यथा—‘स्वस्यो न जातु बहुभुङ्क्ते’ ।
गर्हायामध्यनुशासनात् सिद्धम् । यथा—‘जातु’ निन्दसि गोविन्दमपि
निन्दसि शङ्करम् ।’ (मुग्धबोधे) ।

(358)

“जामि” (स्व.)

आवृत्तिरस्यार्थः । ‘जामयो जामि जल्पन्ति’ । बहुवारमित्यर्थः ।
आलस्यरूपार्थेऽपि यजुषि प्रसिद्धमिदमव्ययम् । स्त्रीलिङ्गान्तः स्नुषावर्यको
जामिशब्दोऽन्य इत्यवधेयम् ।

-
1. ‘गर्हाणां कद् अपिजातोः’ (3-3-142) इति गर्हाणां गन्धमानाणां
‘जातु’ इत्युपपदे कालसामान्ये कद् ।

(359)

“जोषक्” (स्व.)

शीघ्रायकोऽयम् । ‘जोषग् यात’ । ‘ज्योषक्’ इति केचित् ।

(360)

“जोषम्” (स्व.)

सुखमौनयोरिदं वर्तते । सुखे—“जोषमास्ते जितेन्द्रियः” । मौने—
 ‘इति जोषमुपास्महे’ । ‘ज्योषम्’ इति शाकटायनः । ‘जोषं सुखे
 प्रशंसायां मौने स्थालकृत्नेऽपि च’ इति वाक्यमयार्णवः ।

(361)

“ज्योक्” (स्व.)

कालभूयस्त्व शीघ्राय उज्ज्वलार्येषु वर्तते । कालभूयस्त्वं—‘ज्योक्
 च सूर्यं दृशे’ (ऋक्. 6-28-3) । शीघ्राय—‘²ज्योक्कृत्य नृपतिं गतः’ ।
 औज्ज्वल्ये—‘सर्वमायुरेति, ज्योक् जीवति....’ (छान्दोग्ये) । प्रजनार्थकत्व-
 मयस्य शब्दार्थचिन्तामण्यादिषु प्रोक्तम् । एवं सम्प्रत्यर्थकत्वं गणरत्न-
 महोदध्युक्तम् ।

1. ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इति भावोः प्रीत्यर्थे जमुलि मान्तकृत्वात्,
 ‘कृष्मेजन्तः’ (1-1-39) इत्यस्य वसंज्ञावामपि केचिदस्य निष्पत्ति-
 मभिप्रवन्ति । उभयथाऽप्यर्थे रूपे वा न विशेषः ।
2. अत्र ‘अनुकरणं चानितिपरम्’ (1-4-62) इति गतिसंज्ञायां समासे
 स्वप्, इति जोषम् ।

(362)

“ झगिति ” (ख.)

मीप्रार्थकमिदं ‘ झटिति ’ इत्यस्य पर्यायत्वेन शब्दार्थचिन्तामणा-
वुपात्तम् । ‘ झगिति ’ इति कचिद् दृश्यते; स तु प्रमादपाठ इत्यवगन्तव्यः ।

(363)

“ झटिति ” (ख.)

शीघ्रार्थकोऽयम् । ‘ आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखी-
भूतः ॥ ’ (रत्नावली 1-7) । ‘ झट्टि ’ ‘ झत्ति ’ ‘ झलित ’ इत्यस्य
प्राकृतभाषासु विकाराः ।

(364)

“ ठम् ” (ख.)

अनुकरणशब्दोऽयमव्ययसंज्ञकः । एवं ‘ ठठं ’ इत्यादीनामपि ग्रहणम् ।
स्पष्टमिदं शब्दकल्पद्रुमे । तत्रैव महानाटकश्लोकोऽपि उदाहृतः —‘सोपा-
नमारुह्य चकार शब्दं ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठम् ॥’ इति । उपलक्षणमेतत्
‘ पिपिपिय ससस्त्रयं मुमुमुखासवं देहि मे ततत्वज दुदुदुतं भममभजनं
काञ्चनम् ।’ इति मृङ्गारप्रकाशे (प्रथमप्रकाशे) उदाहृतश्लोकेऽपि ‘ पि ’
‘ स ’ ‘ मु ’ ‘ त ’ ‘ दु ’ ‘ भ ’ इत्यादयो वर्णाः मद्वशात् स्फुलितजल्पिताः ;
तेषां चाव्ययत्वमेवेति बोध्यम् । अन्यथा निरर्थकानां तेषां श्लोकघटितत्वेन
समासानुपपत्तेः । एषैव गतिः ‘ भुक्कुण्डोऽहं भूपतिसर्वं च राजन् भवभाव-

न्यामन्तकः सम्प्रविष्टः ॥' (भोजनरिते), 'किं कृष्ट्वा हहलेन इन्मि
भुभुजानाक्षिप्य मृदामि वा किं वा तं चुचुचूर्णयामि मुसलाघातेन चूर्णाघनम् ।
किंवाचैर्धधरातले ससकलं सम्पातये द्रुतं किं वा तेन सिंसीधु पूरय
पपापाते पित्रामि क्षणम् ॥' (सुभद्राहरणे १७ श्लोकः) इत्यादिष्वपीत्यलम-
तिविस्तरेण ।

(365)

“डाच्” (त.)

क्रियायोगे डाजन्तानां गतिसंज्ञा 'ऊर्यादिष्विडाचश्च' (1-4-61)
इति विहिता । गतिसंज्ञकानां निपातत्वात् 'स्वरादिनिपातमन्यथम्'
(1-1-37) इत्यव्ययसंज्ञा । 'पटपटाकरोति—दमदमाकरोति । अत्र
कृन्वस्तिर्योग एव क्रियायोगशब्देन विवक्षितः । ^१द्वितीयाकरोति, तृतीया-

1. अत्र 'पट्' इत्यस्य 'अव्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरार्था(र्णा)द् अनिती
डाच्' (5-4-57) इति डाच् । 'डाचि च' (वा. 8-1-12)
इति द्विवचनम् । 'निलमाश्लेषिते डाचि' (वा. 6-1-99) इति
पररूपम् । उत्तरात् तु प्रत्ययस्य द्विद्वात् टिकोपः । इवमुत्तरात्पि
प्रक्रियोच्चा । द्वयचो न्यूनत्वे डाच् न भवति । इतिशब्दे परेऽपि
नेति बोधवम् ।
2. अत्र, 'कृन्ते द्विवचनतृतीयवचनयोश्चात् कृणी' (5-4-58) इति
डाच् । द्वितीयाकरोति = एकवारं कृष्टं क्षेत्रं पुनः कर्षणीत्यर्थः । शब्दा-
करोति = पुनस्तिस्रं कृषणीत्यर्थः । बीजाकरोति = बीजेन सह कृषति
इत्यर्थः । 'कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो समासवच्च बहुवचम्—
(वा. 8-1-12) इत्यतो बहुवचने 'डाचि च', (वा. 8-1-12)

करोति, शम्बाकरोति, बीजाकरोति। 'द्विगुणाकरोति, त्रिगुणाकरोति।
²समयाकरोति। ³सपत्ना करोति, 'निष्पत्ताकृतसायकम्' ॥ (पादवाग्यु-
 दये 16-90)। 'निष्कुलाकरोति पशून् ॥ 'श्रीरत्ने स 'सुखाकरोतु
 सुचिरं दास्यं च धत्तां मयि' ॥ (श्रीरत्नराजस्तवे 1-76)। प्रियाकरोति

इत्यत्रापकृष्य कारिकादिषु 'डाचि बहुलं हे अवतः' इति व्याख्यात-
 स्वात् क्त सवैत्र द्विचनं नेति स्पष्टं प्रकृतत्वे भाष्यप्रदीपरोषोका-
 दिषु ।

1. 'संस्वावाद्य गुणान्तावाः' (5-4-59) इति डाच् । अकारि
 कर्तव्यं एव डाच् । द्विगुणाकरोति = द्विगुणं कर्त्तृत्वार्थः ।
2. 'समयाद्य यापनावाग्यम्' (5-4-60) इति डाच् । समयाकरोति =
 अद्यावत्पर्यन्तः इत्युपस्था समर्थं गमयतीत्यर्थः ।
3. 'मवसतिव्यत्रादतिव्यवने' (5-4-61) इति डाच् । मवसाकरोति =
 अन्तःप्रविष्टाकरं करोतीत्यर्थः । निष्पत्ताकरोति = एकपार्श्वतो वाजं प्रवेष्टु
 अपापार्श्वतो तमेवं वाजं बहिर्निष्क्रान्तं कारयतीत्यर्थः । 'नासावाक-
 चिभिर्नागाः क्षरन्तो रक्तनिर्झरान् । शरांसुर्लाघवं तस्य निष्पत्ताकृत-
 सायकम् ॥' इत्यत्र नासाद्वारेण गजशरीरे प्रसिष्टः शरः बाह्यधिवर्धन्तं
 भिन्ना पुनर्बहिर्गता इति शरप्रयोक्तुः कारकाद्यैः सांसुर्लित्वार्थः ।
4. अन्तरवचनानां बहिष्कृतिनिष्कोषणम् तद्विप्रकर्षः, 'निष्कुलादिष्कोषणे'
 (5-4-62) इति डाच् ।
5. 'सुखप्रियावानुकोम्ये' (5-4-63) इति डाच् । आनुकोम्यम्
 आराधयित्तानुवर्तनम् । क्त सर्वत्र कृमो योग एव डाच्—इति
 सम्प्रदायः । 'सुखाभवति' इति प्रयोगदर्शनात् कृमवर्तित्वयोगो
 विवक्षित इति केचित् ।

¹दुःखाकरोति । ²शूलाकरोति मांसम् । ³सत्याकरोति वणिक् भाण्डम् ।
⁴भद्राकरोति, ⁵भद्राकरोति नापितः कुमारम् । ⁶पटपटायति-पटपटायते ।

(366)

“णमुल्” (क.)

एतदन्तमव्ययसंज्ञकं ज्ञेयम् । ⁷‘ध्यायं ध्यायं’ परं ऋग् स्मारं
 स्मारं गुरोर्गिरः’ । (प्रौढमनोरमा) ।

(367)

“तकत्” (स्व.)

अत्यल्पार्थकमिदं छान्दसम् । ‘तमुते मनायति तकत्सुते
 मनायति—’ (ऋक्. 1-133-4) ।

1. ‘दुःखात् प्रतिकोम्ये’ (5-4-61) इति ङाच् ।
2. ‘शूलात् पाके’ (5-4-65) इति ङाच् । शूलेन मांसं वचसीत्यर्थः ।
3. ‘सत्यादशपथे’ (5-4-66) इति ङाच् । सत्याकरोति=मयैतत्
 केतव्यमिति तथ्यं करोति इत्यर्थः । केतव्यतायाः सत्यत्वार्थं मूल्ये
 किंवदंशं दत्त्वा भाण्डमावर्जयतीत्यर्थः । सुभद्रादृश्यादिषु सत्यं
 वदतीत्यर्थेऽपि सत्याकरोतीति प्रयुक्तमिति प्रक्रियासर्वस्वम् ।
4. ‘भद्रात् परिवापणे’ (5-4-67) इति ङाच् । परिवापणम्=
 मङ्गल्यकर्म । भद्राकरोति=मङ्गल्यमुपहनं करोतीत्यर्थः । प्रार्थनार्थं
 वक्त्रमुपहनं क्रियते तच्चैवायं प्रयोग इति वृद्धाः ।
5. ‘भद्राञ्चैति वक्तव्यम्’ (डा. 5-4-67) इति ङाच् ।
6. ‘लोहितादिङाध्वः कवप्’ (3-1-13) इति कवप् । ‘वा कवप्’
 (1-3-90) इति परस्मैपदधिकल्पः ।
7. ‘ध्वे चिन्तायाम्’ इत्यस्व ‘जामीक्ष्ये णमुल् च’ (3-4-22) इति
 णमुल् । मान्तकृत्वात् अव्ययसंज्ञा । अतकृत ध्वारवेत्यर्थः ।

(368)

“तक्” (चा.)

हर्षार्थकोऽयमिति केचित् । निरर्थकोऽयं पादपूरणार्थ इति परे ।

(369)

“ततः” (त.)

तेन, तस्मिन् इत्यर्थे तच्छब्दात् आधादित्वात् सार्वविभक्तिकस्तसि-
प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ इत्यप्यर्थे भवति । ‘ततः पश्चात् संसते खंसते
च’ (भाष्यम् 1-1-57) इति प्रयोगोऽन्न प्रमाणम् ।

अनेदमवधेयम्—स्वरादिषु गठितमन्यत् ‘ततः’ इत्यव्ययमस्ति,
यस्य आद्य—अनन्तर-कथान्तरप्रभृतयोऽर्थाः । यथा—आद्ये—‘ततः
प्रवृत्ते सर्गः’ । अनन्तरे—‘अन्नं भुङ्क्ते, ततः शेते’ । कथान्तरे—
‘ततस्ततः’ ।

(370)

“तत्” (वि. प्र.)

सर्वनामसंज्ञकतच्छब्दसमानार्थकोऽयम् । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।
‘तथादशः’ इत्यादिषु अनेनैवाव्ययेन ‘तादश’ इत्यस्य समासः ।

1. अत्र ‘एवमादीनामः’ (7-2-102) इत्यकारः । परस्मै ।

तेन 'त्यशदीनि सर्वैर्नित्यम्' (1-2-72) इत्येकशेषाभावोऽपि सङ्गत्
इति केचित् । अत एव 'अविद्यातच्चित्तोर्योगः' 'तत्तदर्थविभागः—'
इत्यादिसिद्धिः । विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे ।

तच्चमित्यप्यव्ययं व्यक्तमित्यर्थे पठन्ति । 'तत्त्वं मूर्खोऽयम्' इति च
उदाहरन्ति । वस्तुतस्तु तच्छब्दात् 'तस्य भावस्त्वतलौ' (6-1-11) इति
त्वप्रत्ययेनैव सिद्धमिति नाव्ययत्वकल्पनेऽनीव प्रयोजनं पश्यामः ।

'तद्' इति दकारान्तमपि हेत्वर्थकं पठन्ति । 'यदयमधीते
तज्जानाति' इत्युदाहरन्ति च । उभययाऽपि रूपे न मेदः । यत्तत्
इत्येतौ शब्दशक्तिस्त्राभाव्यात् मिलितावेव हेत्वर्थबोधकौ ।

(371)

“तत्प्रभृति” (तिष्ठद्गु-)

तदा प्रभृति इत्यर्थे तिष्ठद्गुगणपठितत्वात् अव्ययीभावसमासे-
ऽव्ययत्वम् । क्रियाविशेषणमेतत् इति केचित् ।

(372)

“तत्त” (त.)

तच्छब्दात् 'सप्तम्याखल' (5-3-10) इति सप्तम्यर्थे तत् । 'तत्त
विद्या न वस्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥' (मनुः 2-112) । तत्त्वतः ।

(373)

“तथा” (त.)

‘तेन प्रकारेण’ इत्यर्थे तच्छब्दात् ‘प्रकारवचने यावत्’ (5-3-23) इति यावत्प्रत्यये त्यदाद्यत्वे पररूपे च तथा इति सम्पद्यते । अस्यैव चादिषु समुच्चयाङ्गीकारनिदर्शनसादृश्येषु पाठः । यथा—समुच्चये—‘हारितोऽयमहं तथा’ । अङ्गीकारे—‘स तथेति प्रतिज्ञाय—’ (कुमारकम्भे 6-3) । निदर्शने—‘तथा हि ते शीलमुदारदर्शने’ (कुमार. 5-36) । सादृश्ये—‘इदमपि तथा’ ।

निश्चयसत्यादिष्वपि दृश्यते । निश्चये—‘तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः॥’ (रघु. 1-29) । सत्ये—‘तत् तथा न तदन्यथा’, ‘तदयम्’ । ‘² तथाकारमहं भोक्ष्ये, किं तेन !’ ‘यथातथम् । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् ।

तथाच इति उक्तार्थदृढीकरणे, तथापि इति आक्षिप्तस्य समाधाने, तथैव इति अङ्गीकारार्थेषु, तथाहि इति निदर्शनाद्यर्थेषु च निपातान्तरसमुदितोऽप्ययं प्रकरणादिवशादर्थान्तरे वर्तते इति ज्ञेयम् । यथाशब्दप्रतिनिर्दे-

1. ‘तत्र साधुः’ (4-4-98) इति वचनप्रत्ययः ।
2. ‘यथातथ्यबोहरसूत्रप्रतिबचने’ (3-4-28) इति असूत्रवा प्रतिबचने कृमो जमुल ।
3. अत्र ‘यथाऽसादृश्ये’ (2-1-7) इत्यस्यवीमावसमासे, समासाद्यबो इत्यत्र । ‘आयथातथ्यम्’ इत्यत्र ब्राह्मणान्तरवाच (5-1-24) ज्वनि

शोऽपि तथा इति बहुलं शास्त्रेषु काव्येषु च प्रयुज्यते । 'यथातथावापि' इति निपातसमुदायः 'येन केनापि' इत्यर्थे वर्तते । 'त्वद्बुद्धिमुद्दिश्य कदापि केनचित् यथातथावापि सकृत्कृतोऽञ्जलिः ।' (स्तोत्ररत्ने) इति प्रयुक्तं च । एवं निपातान्तरसम्बन्धेषु यथामुपपन्नस्यार्थ उन्नेय इत्यलं पल्लविनेन ।

(374)

“तदा” (त.)

‘तस्मिन् काले’ इत्यर्थे तच्छब्दात् ‘सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा’ (5-3-15) इति दाप्रत्यये तस्य विभक्तिः संज्ञकत्वात् ‘त्यदादीनामः’ (7-2-102) इत्यकारे रूपभेदम् । ‘न च स्वे कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्त्तिः ।’ (मनुः 1-55) ।

अत्रेदमवधेयम्—‘सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा’ (5-3-15) इति तच्छब्दात् सम्प्रत्यये दाप्रत्ययो विहितः । ‘सर्वदा, एकदा’ इत्यादिषु ‘तदा’ इत्यपि अनेनैव सिद्धयति । अतश्च पुनः ‘तदो दा च’ (5-3-19) इति विधानमनर्थकमिति ‘तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्’ (वा. 5-3-19) इति वार्तिकव्याख्यानावसरे भाष्ये प्रतिपादितम् । कैयटे तु अत्र सूत्रे—‘अदा’ इति पदविभागेन स्वरे विशेषं केचिदाहुरिति समर्थितम् । तथापि भाष्यादिविरोधात् ‘अदा’ इति प्रत्ययविधानपक्षः उद्घोषादिषु अनाहृत इति ज्ञेयम् ।

‘यथातथावाप्युरयोः पर्यायेन’ (7-3-31) इति आदिहृदि-
विकल्पः ।

(375)

“ तदानीम् ” (त.)

‘ तस्मिन् काले ’ इत्यर्थे तच्छब्दात् ‘ तदो दा च ’ (5-3-19) इत्यल चकारात् ‘ दानीम् ’ प्रत्ययः । त्यदाद्यत्वम्, पररूपम् । ‘ नासदा-
मीन्नो सद आसीत् तदानीम् ’ (ऋक्. 10-129-1) ।

(376)

“ तपः ” (स्व.)

लोकान्तरवाचकमिदमव्ययमिति निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः । ‘ ओ
तपः ’ । वस्तुतः सुबन्तत्वेनैव रूपमस्य सिद्धमिति अव्ययत्वे नातीव प्रयोजनं
पश्यामः ।

(377)

“ तरसा ” (स्व.)

शैघ्र्यार्थकमिदम् । ‘ तरसोदिता सजलेषु ’ । तिलकादिभिरिदमव्य-
यत्वेन परिगणितम् । ‘ उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं कुचयोर्युगेन तरसा कलि-
ताम् । ’ (शिशुपालवधे 9-72) इति श्लोकव्याख्यादिषु नपुंसकलिङ्गत्वेनेदं
शब्दस्वरूपं व्याख्यातम् । विस्तरस्त्वन्यत्र ।

(378)

“ तर्हि ” (त.)

‘ तस्मिन् काले ’ इत्यर्थे अनद्यतने काले ‘ अनद्यतने हिंल् अन्यतर-

स्याम' (5-3-21) इति हिंल् प्रत्ययः। अस्य प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञ-
कत्वात् त्यदाद्यत्वम्, पररूपं च। तर्हि।

विशेषोऽयस्यार्थः। 'बलवानर्जुनः, कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः'।

(379)

“तवेङ्” (क.)

एतदन्तमव्ययं स्यात्। 'दशमे मासि स्रतवे—' (ऋक्.
10-184-3)। 'तुमर्थे—' (3-4-9) इत्यादिना सूतेस्तवेङ्प्रत्ययः। एजन्त-
कृत्वादव्ययत्वम्। तुमुनर्थकोऽयम्। छान्दसः।

(380)

“तवेन्” (क.)

एतदन्तमपि अव्ययसंज्ञकं ज्ञेयम्। 'स्वर्देवेषु गन्तवे' (ऋक्.
1-46-7)। तवेङ्प्रत्ययेनोः स्वरे भेदः। छान्दस्सेव तुमुनर्थकोऽयं प्रयुज्यते।

(381)

“तवै” (क.)

अयमपि एदन्तः कृत्प्रत्ययः। 'कृन्मेजन्तः' (1-1-39) इत्यव्य-
यत्वम्। 'सोममिन्द्राय पातवै' (ऋक्. 3-46-5)। पातवै=पातु-
मित्यर्थः। छान्दसोऽयम्। 'अन्वेतवै, परिधातवै, परिस्तरितवै'
इत्यादिषु तु भावकर्मार्यकस्तवैप्रत्ययः 'कृत्यार्थं तवैकेनैकेन्यत्वनः' (3-4-14)
इति विहित इति ज्ञेयम्। अन्वेतवै=अन्वेतव्यम् इत्यर्थः। उभयथाऽपि
छान्दस्सेव।

(382)

“तसिः” (त.)

एतत्प्रत्ययान्तमव्ययसंज्ञकं वेदितव्यम् । प्रद्युम्नो वासुदेवसुः प्रति ।
 “स्वरतो वर्णतो वा” । ³ग्रामत आगच्छति । ⁴वृत्तोऽतिगृह्यसे,
 नारिष्यतो न व्यथते, वृत्ततः क्षिप्रः । ⁵वृत्तो हीयते, पापो वा । देवा
 “अर्जुनतोऽभवन् । ⁷कासतः कुरु । ⁸कुतस्त्यः ।

1. अत्र ‘प्रतियोगे पञ्चम्याः—’ (5-4-44) इति तसिः । अत्र सूत्रे
 ‘वा’ ग्रहणानुवृत्तेः ‘प्रद्युम्नो वासुदेवात्’ इत्यपि साधुः ।
2. ‘तस्मिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 5-4-44) इति अत्र
 तसिः । अत्र ‘स्वरेण, वर्णेन’ इति तृतीयायां तसिः ।
3. ‘अपादाने च अहीवरहोः’ (5-4-45) इत्यत्र तसिः । ‘अहीव-
 रहोः’ इत्युक्तत्वात् ‘सायात् हीयते, पर्वतादवरोहति’ इत्यत्र च
 तसिः ।
4. ‘अतिग्रहाध्ययनक्षेपेऽवकर्तसि तृतीयायाः’ (5-4-46) इति तृती-
 यान्तात् तसिः । अतिक्रम्य ग्रहणम्—अतिग्रहः । पञ्चमम्—
 आचयनम् । निन्दा क्षेपः । एतेषु क्रमेणोदाहरणमिति हेतुः । पुन-
 र्वृत्तवान् अन्वान् अतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यते—इत्यर्थः । एवमुत्तराणि
 वयासम्भवमूह्यम् ।
5. ‘हीयमानपापयोगाच्च’ (5-4-47) इति तसिः । अत्र उक्तत्वात्पान-
 मेव, न तु क्षेपः । क्षेपे तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धस्तसिः ।
6. ‘पठया व्यासये’ (5-4-48) इति तसिः । व्यासयः = नाना-
 पक्षसमाश्रयः ।
7. ‘रोगावापनयने’ (5-4-49) इति तसिः । ‘कासतः कुरु’—
 कासप्रतीकारं कुरु इत्यर्थः ।
8. ‘अमेहकृतसितम्बः—’ (वा. 4-2-104) इति त्वप् ।

(383)

“ताजक्” (स्व.)

शेषवमस्यार्थः । ‘ताजक् जरामृत्युरुजा जयन्ति’ ।

(384)

“तादीत्ना” (त.)

तदानीमित्यर्थे तच्छब्दात् दानीप्रत्यये, पृषोदगादित्वात् (6-3-109)
 कर्णव्यत्यासः । ‘आत् सूर्य जनयन् दाम् उपासं तादीत्ना शत्रुम्—’
 (अक्. 1-32-4) । छन्दस्येवायम् ।

(385)

“ताली” (ऊ.)

विदूराकुलीभावायै ऊर्षादिषु (1-4-61) पठितत्वात् क्रियायोगे
 गतिसंज्ञा । तालीकृत्य । ‘वर्णे’ इत्यर्थेऽपमूर्षादिरिति शाकटायनः ।
 ‘विस्तारे’ इति भोजः । अपरे तु “उत्तमार्थे, तालीकृत्य = उत्तमं कृत्वा
 इत्यर्थः ।” इति वदन्ति ।

(386)

“तावत्” (ऊ.)

तुल्ययोगिता साकल्य मान क्रमावध्यवधारणादयोऽस्यार्थाः ।

“तावत् तत्परिमाणे त्रिः, अव्ययं त्ववधारणे ।

सम्भ्रमे च परिच्छेदे तथा कात्स्न्याधिकारयोः ॥” इति नाङ्-
 मयार्णवः । यावत्तावच्छब्दौ शब्दशक्तिस्वाम्यात् परस्परसापेक्षावेव
 स्वस्वार्थमवगमयतः । क्वचित् केवलावपि ।

तुल्ययोगितायाम्—यावत्कार्यं तावत् कुरु । साकल्ये—यावद्वत्तम् तावद् भुक्तम् । माने—आस्तां तावत् । क्रमे—‘त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम् ।’ (कुमार. 5-67) । अवधौ—तावदधोऽपि यावद् बुध्यसे । अवधारणे—‘निरासकस्यापि न तावदुत्सहे—’ (स्तोत्ररत्ने २६) ।

तत्काल-प्रशंसा-पक्षान्तर-सम्भ्रमादयोऽप्यस्यार्थाः कोशेषु निर्दिष्टाः । तत्काले—‘भर्ताऽपि तावत् कथकैशिकानाम्—’ (रघु. 7-32) । तावत् = तदा इत्यर्थः । एवं प्रशंसादिष्वप्यर्थेषु यथासम्भवमुदाहरणान्युद्घातानि ।

अल्पोऽपि कचिदस्यार्थः । यथा—तावन्मात्रम् । अस्यैव क्रिया-विशेषणत्वे नपुंसकलिङ्गता । यथा—‘गिरेस्तटिन्वानिव ‘तावदुच्चैः ।’ (माघे 1-12) । तत्परिमाणविशिष्टार्थे लिङ्गता । ‘तावान् वेदेषु सर्वेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ।’ (गीता 2-46) । ‘यावती सम्भवेद् वृत्तिस्तावती दातुमर्हति ।’ (मनुः 4-72) । ‘तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम्’ (वि. पु. 1-9-73) इति । ²तावतिथम् । ³तावच्छः ।

1. अतः सर्वत्र ‘यत्नदेतेभ्यः परिमाणे वतुषु’ (5-2-39) इति षष्ठ्यर्थे वतुष्प्रत्ययः । ‘आ सर्वनाम्नः’ (6-3-91) इत्याख्यम् । अन्वय-संज्ञकस्यापि तावच्छन्तस्य व्युत्पत्तिपक्षे एवमेव व्युत्पाद्य, स्वरादिषु पाठाद्व्ययत्वमिति ज्ञेयम् ।
2. ‘वतीरिथुक्’ (5-2-53) इतीथुक्प्रत्ययः । तावतां पुराणं तावतिथम् ।
3. ‘संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्’ (5-4-43) इति शस् वीप्सायाम् । तावत्तावत्प्रकारेण इत्यर्थः । ‘यावच्छो वै रसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते’ (तैत्तिरीयसंहिता) ।

(387)

“ ति ” (ख.)

इतिशब्दस्यार्थे वेदेषु अव्ययमिदम् । पृषोदरादिद्वात् इकार-
लोपः । ‘स होवाच—अस्तीह प्रायश्चित्तिरिति, अस्तीति का ति, पिता
ते वेदेति’ (शतपथे. 11-6-1-3) ।

(388)

“ तिरस् ” (नि. ग.)

अन्तर्धान - तिर्यगर्थाविज्ञादयोऽस्यार्थाः । अन्तर्धाने—‘विश्वयोनि-
स्तिरोदधे’ (कुमार. 2-62) । तिर्यगर्थे—तिरः काष्ठं कुरुष्व । अवज्ञा-
याम—‘तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ।’
(रघु. 3-8) । ¹तिरस्कृता तिरःकर्ता । ²तिरोभूय, तिरःकृत्य-तिरस्कृत्य,
तिरस्कृत्वा-तिरः कृत्वा । ³निर्यक् ।

1. ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ (8-3-42) इति कुप्पोः परयोः विसर्जनीयस्य
सकारविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।
2. ‘तिरोऽन्तर्धौ’ (1-4-71) इति गतिसंज्ञायाम्, समासे भुवो ल्यप् ।
अन्तर्धानाभिधायकत्वे तु ‘तिरो भूत्वा स्थितः’ इत्यादिषु न गतिसंज्ञेति
नाल्ल ल्यप् । ‘तिरस्कृत्य’ इत्यादिषु तु ‘विभाषा कृञि’ (1-4-72)
इति अन्तर्धानार्थे एव विभाषा गतिसंज्ञा । गतिसंज्ञापक्षे ल्यपि,
विसर्जनीयस्य सारविकल्पपक्षे चेति चत्वारि रूपानीति श्रेयम् ।
3. ‘तिरस्’ इत्युपपदात् भञ्जतेः कर्तरि क्तिपि ‘तिरसस्तिर्वङोपे’
(6-3-94) इति ‘तिरि’ इत्यादेशो च रूपमेवम् ।

(389)

“ तिष्ठद् ” (ति.)

तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद् । ¹प्रथमरात्रेरर्ध-
घटी । प्राबृट्काल इति केचित् । स्थातेः शत्रादेशो निपातनात् साधुः ।
' तिष्ठद्प्रभृतीनि च ' (2-1-17) इति गणे निपातनादव्ययीभावसमासः,
गोशब्दस्य उपसर्जनह्रस्वत्वं च । ' आ तिष्ठद् जपन् सन्ध्यां प्रकान्तामायती-
गवम् । ' (भट्टिः 4-14) ।

तिष्ठन्ति गावो यत्न देशे स देशः इत्यर्थविवक्षणे तु तिष्ठद्ः इति
बहुव्रीहिसमास एव । नाव्ययत्वम् । ' तिष्ठद् कालविशेषे ' (बा. 2-1-17)
इति भाष्यात् । तिष्ठद्भवः प्रामाः ।

शब्दकल्पद्रुमादिषु पुल्लिङ्गत्वेनास्य शब्दस्य व्युत्पादनं भाष्य-
विरुद्धम् ।

(390)

“ तु ” (चा.)

विशेषावधारण-पूजा-व्यावृत्ति-पादपूरणाप्यर्थहेतुषु चादिरयम् । ' तुः
पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पश्चान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे ॥'
इति मेदिनी । विशेषे—' मृष्टं पयो मृष्टतरं तु दुग्धम् ' । ²अवधारणे—
' आत्मादयस्तु प्रमेयम् ' (न्यायसूत्रम् 1-9) । पूजायाम्—' यस्तु माणवको

1. ' गावो हि रात्रिप्रथमनादिकायामतीतायां विश्रान्ताः सत्य उत्थाप्य
दुष्टन्ते । ' इति जयमङ्गला (4-14) ।

2. नियोगोऽज्ञावधारणम् इति शेषम् ।

मुङ्क्ते—' । न्यावृत्तौ—'अहं गच्छामि,—त्वं तु किं करिष्यासि ?' ।
 'पादप्रणे—'आख्यास्यामि तु ते तत्त्वम्—' । ²अप्यर्थे—'कारणात्
 फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् । तस्योपकरणार्थं तु कीर्यते आनु-
 ब्रिकम् ॥' (आनुब्रिकमपि कीर्यत इत्यर्थः) । हेतौ—'गृहीत्वा न्याकरणम्,
 मृशं तु दुर्ज्ञेयम्' । पक्षान्तरादयोऽप्यस्यार्थाः ; यथा—'आचारेण तु संयुक्तः
 सम्पूर्णफलभाग भवेत्' । अत्र पक्षान्तरमर्थः ।

(391)

“तुमुन्” (क.)

एतदन्तमव्ययसंज्ञकं ज्ञेयम् । कर्तुम् । ³काले भोक्तुम् । इच्छति
 भोक्तुम् । ⁵शक्नोति भोक्तुम्, धृष्णोति इत्यादि । ⁶अलं भोक्तुम् । ⁷यष्टुं
 गच्छति । ⁸कर्तुंकामः—भोक्तुमनाः ।

1. 'निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम् ।' (चन्द्रालोकः 2-6) इत्या-
 दिकमिह भाष्यम् ।
2. अपेक्षितार्थकवेऽपि मेदिन्यादिकोशवकाशस्य समुच्चयार्थकत्वमेवेति ज्ञेयम् ।
3. 'कालसमयवेलासु तुमुन्' (3-3-167) इति तुमुन् । एवं 'वेला
 भोक्तुम्', 'समयो भोक्तुम्' इत्याद्युदाहार्यम् । मान्तकृत्वात्
 तुमुनः 'कृन्मेजन्तः' (1-1-39) इत्यव्ययसंज्ञा ।
4. इच्छार्थेषु धातुषु 'समानकर्तृकेषु—' (3-3-158) इति तुमुन् ।
5. 'शकष्टवहागलाघटारमलभकमसहाहार्त्त्यर्थेषु—' (3-4-65) इति
 तुमुन् । एवं 'जानाति भोक्तुम्' इत्यादीन् अपि यथासम्भवमुदा-
 हार्याणि ।
6. 'पर्यासितवनेष्वकर्मणेषु' (3-4-66) इति तुमुन् ।
7. क्रियार्थक्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यत्काले, 'तुमुन्नुको--' (3-3-10)
 इति तुमुन् ।
8. 'संतुमुनोः कामे' (वा. 6-1-144) इति तुमुनोऽन्त्यकोपः ।
9. 'मनसि च इति वक्तव्यम्' (भाष्यम् 6-1-144) इति तुमुनो
 मकारस्य कोपः ।

(392)

“तुम्” (चा.)

धिकारोऽस्यार्थः । प्रौढमनोरमायां चादिषु पठ्यते । ‘गुरुं
हुंकृत्य तुङ्कृत्य विग्रं निर्जित्य वादतः’ ।

(393)

“तुरम्” (चा.)

शैघ्र्यार्थकोऽयम् । ‘तुरं यतीषु तुरयन् नृजिघ्यः’ (ऋ. 4-38-7) ।
‘तुरंगमः ।

(394)

“तूर्णम्” (स्व.)

एतदपि शैघ्र्यार्थकम् । क्रियाविशेषणमेतत् इति केचित् ।

(395)

“तूष्णीम्” (स्व.)

मौनमस्यार्थः । ‘राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि
तूष्णीं स्थिताः’ (शार्ङ्गधरपद्धतौ ओ. 119) । ²तूष्णीकः,

1. तुरं = शीघ्रं गच्छतीति तुरंगमः = लघु । ‘गमनम्’ (3-2-47)
इति कप्रत्ययः । केचित् तु तुरेज = वेगेन गच्छतीति ग्युत्पाद्य,
लघुप्रत्ययेन सिद्धत्वात् सुप्रसिद्धम् । उभयव्यापि न विशेषः ।

2. ‘शीलं को मकोपम’ (वा. 5-3-71) इति कप्रत्ययः, मकारकोपम ।
‘तूष्णीशीलस्तु तूष्णीकः’ इत्यमरः ।

¹तूष्णीकाम्, ²तूष्णीभूय। तूष्णीभावम्। ³तूष्णीगङ्गे।

(396)

“तृतीया” (डा-)

तृतीयशब्दात् कृञः कृषावभिधेये ‘कृञो द्वितीयतृतीय—’
(5-4-58) इति डाप्रत्ययः। डाचो गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वम्।
तृतीयाकरोति। अनुलोमकृष्ट क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः।

(397)

“तृपत्” (ख-)

तृप्तिपर्यन्तमित्यर्थे छान्दसमव्ययमेतत्। ‘सजोषा रुद्रैस्तृपद् आ
वृषस्य ॥’ (ऋक्. 3-32-2)।

1. ‘अकृत्प्रकरणे—तूष्णीमः कामप्रत्ययो वक्तव्यः’ (वा. 5-3-71)
इति कामप्रत्ययः। तस्य च भिन्नादयः परं प्रवृत्तिः। तूष्णीमित्ये-
वार्थः।
2. ‘तूष्णीमि भुवः’ (3-1-63) इति तूष्णीशब्द उपपदे भुवः क्वा-
लमुक्तौ भवतः। क्वाप्रत्ययपक्षे उपपदसमासे क्वप्।
3. तूष्णीं गङ्गा वक्तुं प्रवहति स देश एवमुच्यते। ‘अन्यपदार्थे च
काङ्गावाम्’ (2-1-21) इति नदीवाचकेन गङ्गाशब्देन सह
सुबन्तस्य अव्ययीभावसमासः। बाहुलकात् सप्तम्या न भम्।
‘तूष्णीगङ्गे च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश।’ (भारते वनपर्वणि
135 अध्याये)।

(398)

“ ते ” (चा.)

‘ त्वया ’ इत्यर्थे निपातोऽयम् । विभक्तिप्रतिरूपकमिदमव्ययम् । ‘ ते इति स्यात् त्वयेत्यर्थे—’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘ ते मे शब्दौ निपातेषु ’ इति वामनः (काव्यालङ्कारसूत्रे 5-2-10) । ‘ गुरुर्भवन् अपि विशेषदृष्टिस्ते ’ (अनर्घराघवे 1-16) । “ ‘ ते ’ इति निपातः ‘ त्वयि ’ इत्यर्थेऽपि ” इति लक्ष्मणसूरिः (अनर्घराघवटीकायाम् 1-16) । तथा च प्रयुज्यते—‘ श्रुतं ते राजशार्दूल !—’ इति । अत्र त्वयीत्यर्थः ।

‘ ते ’ इति हेत्वर्थक्रमपि प्राचीनग्रन्थेषु पठ्यते । यथा महाभाष्ये— (1-1-1) ‘ ते मन्यामहं—यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा....’ इति । भाष्य एवैवमसकृत् स्थलान्तरेष्वपि प्रयुज्यत इत्यवधेयम् ।

(399)

“ तेन ” (चा.)

हेतुरस्यार्थः । तृतीयाविभक्तिप्रतिरूपकमिदमव्ययम् । ‘ सप्रश्रयं मद-लेखां तेन वलितप्रमुखो भूत्वा....’ (कादम्बरी) ।

(400)

“ तोसुन ” (क)

एतदन्तमव्ययमंज्ञकं ज्ञेयम् । तुमुनर्थकश्छन्दस्येवायं प्रत्ययः । ‘ ईश्वरो-ऽभिचरितोः ’ । ‘ क्वातोसुन्कसुनः ’ (1-1-40) इत्यव्ययसंज्ञा ।

(401)

“ तल् ” (त.)

सप्तम्यन्तेभ्यः कित्सर्वनामबहुभ्यो विहितोऽयं प्रत्ययोऽव्ययसंज्ञक इति ज्ञेयम् । कुत्र¹, यत्र तत्र, बहुत्र । ²तत्र भवन्तम् । ³अत्रन्यः ।

(402)

“ त्रा ” (त.)

कृत्वस्तियोगे सम्पद्यतिना योगे च तदर्धान्त्वार्थे प्रातिपदिकसामान्याद् विहितोऽयं प्रत्ययोऽव्ययसंज्ञक इति ज्ञेयम् । विप्रत्ना सम्पद्यते, करोति वा । ‘देवत्ता नमति । देवान् नमतीत्यर्थः । गनुष्यत्ता गच्छति । पुरुषत्ता, पुरुत्ता, मर्त्यत्ता । ⁵बहुत्ता जीवतो मनः ।

1. अत्र ‘कु तिहोः’ (7-2-104) इति किमः ‘कु’ इत्यादेशः । ‘तद्वितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इति अव्ययत्वम् ।
2. ‘इतगम्योऽपि इदमन्ते’ (5-3-14) इति सत् । अत्र सूत्रे ‘इदमन्ते’ इत्युक्तत्वात् भवच्छब्दादितु उपपदेशेन सत् । तेन ‘तत्र आयुःप्रमत्तम्, तत्र दीर्घायुषम्, तत्र देवानां प्रियम्’ इत्यादयोऽपि प्रयोगाः सम्भवः । एवं समस्तास्वपि विभक्तिषु प्रयोग उन्नेयः ।
3. सप्तम्यात्, ‘अमेहस्यतसिमेभ्य एव’ (वा. 4-2-104) इति सैविकृत्वम् ।
4. अत्र ‘देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्षेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुकम्’ (5-4-56) इति सामान्यः । ‘तद्वितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यव्ययसंज्ञा । धातुसामान्येऽपि सामान्यवोऽनेन विधीयत इति विशेषः ।
5. ‘देवमनुष्य—’ (5-4-56) इत्यत्र ‘बहुकम्’ इत्युक्तेः अत्रापि सामान्यः । “तसिकाद्याः पाक्षवः प्राग् डाप्पर्यन्ताः सासाद्वः । वतिर्नानामधामुक् कृत्वोऽर्थस्तद्वितेऽव्ययम्” इति प्रक्रियासर्वत्वम् ।

(403)

“त्रिगुणा” (डा.)

अत्र ‘संख्यायाश्च गुणान्तायाः’ (5-4-59) इति संख्यावाचकात् गुणान्ताच्च त्रिगुणशब्दात् कृत्रो योगे कृषौ च अभिधेये डाच् । डाचश्च निपातत्वेनाव्ययत्वम् । त्रिगुणाकरोति क्षेत्रम् । त्रिगुणं कर्षणं क्षेत्रस्य करोतीति फलितार्थः ।

(404)

“त्रिधा” (त.)

‘संख्याया विधार्थे धा’ (5-3-42) इति विधार्थे धाप्रत्ययः । तस्य चाव्ययत्वम् । त्रिधा-त्रैधम् ।

(405)

“त्वत्” (वि. प्र.)

विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिदं युष्मच्छब्दस्य । ‘मधुसुरभिमुखाञ्ज-
गन्धलब्धेरधिकमधिशब्देन मा निपाति ॥’ (माधः 7-41) ।

1. अत्र ‘द्विषोश्च धमुञ्’ (5-3-45) इति धमुञ् प्रत्ययः । अस्यापि अव्ययत्वं ज्ञेयम् । पक्षे ‘दृषाञ्’ (5-3-46) इति चाप्यव्ययत्वं दृषाञादेशः ।

(406)

“त्वा” (चा.)

वितर्कार्थकोऽयं चादिषु पठ्यते ।

(407)

“त्वाव” (चा.)

विशेषोऽस्यार्थः । अनुमानप्रतिज्ञापैषसमाप्तिष्वपि केचित् पठन्ति ।
 ‘सर्वे इमे विद्वांसः; अयं त्वाव मूर्खः’ । केचित्, त्वा+व इति
 निपातद्वयसमुदायत्वमस्य मन्यन्ते । उभयथाऽपि नार्थभेदः । त्वावत्
 इति केचित् पठन्ति । ‘अयं त्वावत् प्रशस्यते’ ॥ ‘विशेषावधारणे’
 इत्यपि केचित् ।

(408)

“त्वे” (चा.)

विशेषवितर्कवित्थार्थः । विशेषे—‘वर्णानां विप्रास्त्वै प्रकृष्यन्ते’ ।
 वितर्के—‘कस्त्वा एषोऽभिगच्छति?’ ।

(409)

“थूथू” (खरा.)

निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दोऽयं ‘अनुकरणं चानितिपरम्’ (1-4-62)
 इति गतिसंज्ञकः । गतिसंज्ञकानां निपातसंज्ञकत्वात् ‘खरादिनिपातम्—’
 (1-1-37) इत्यव्ययत्वम् । ‘थूथूकृत्य वमद्विरध्वगजनैरप्राप्तकण्ठे पयः’—इति
 सदुक्तिकर्णामृते श्लो. 2366 ।

(410)

“थेये” (स्व.)

मृदङ्गादितालवाद्यानुकरणशब्दः । ‘तेषां को वाऽपराधः कथयत सततं ये पठन्तीह थोऽन्तत् ताथय्याथय्यथय्याधिगधिगधिगधिक्षथय्यथय्येति शब्दान्॥’ इति विश्वगुणादर्शचंपूः ।

(411)

“दक्षिणतः” (त.)

‘दक्षिणस्यां दिशि काले’ वा इत्यर्थः । ‘दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्’ (5-3-28) इत्यतसुच् प्रत्ययः । अस्य च प्रत्ययस्य प्राग्दिशीयत्वात् त्रिभक्ति-मंज्ञायाम्, सप्तमीपञ्चमीप्रथमाविभक्तिभ्य एव विहतत्वाच्च ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इति अव्ययमंज्ञा । एतेन तसिल्प्रत्ययान्तत्वेन निष्पादनं दीर्घान्तस्य दक्षिणाशब्दस्य ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—’ इति पुबद्वावसमर्थनादिकं च भाष्यविरुद्धमित्युपेक्ष्यम् । दक्षिणतो रमणीयम् । ‘अबैल्लवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ।’ (भट्टिः 8-109) ।

(412)

“दक्षिणपश्चात्” (त.)

‘दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चमावो वक्तव्यः आतिश्च प्रत्ययः’ (वा. 5-3-32) इति दक्षिणापूर्वस्यापरशब्दस्य पश्चमावे आतिप्रत्यये च सिद्धमि-

-
1. ‘अन्वारादितरतैदिक्पदशब्दाच्चत्तरपदाज्जाहियुक्ते’ (2-3-29) इति पञ्चमी ।

दमव्ययम् । प्रादिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञकत्वात् तद्विज्ञानाव्ययमिदम् ।
दक्षिणस्याः अपरायाश्च दिशोऽन्तराला निर्गतिदिगेवमुच्यते । एवम्
उत्तरपश्चात् इत्यपि ज्ञेयम् ।

(413)

“दक्षिणा” (त.)

‘दक्षिणादाच्’ (5-3-36) इत्याच्प्रत्ययोऽस्तातिप्रत्ययार्थे । दक्षिणा
वसति, दक्षिणा रमणीयम् । ‘अयं दक्षिणा विश्वकर्मा’ (यजुः 2-3-55)

(414)

“दक्षिणात्” (त.)

अस्तातिप्रत्ययार्थे दक्षिणशब्दात् ‘उत्तराधरदक्षिणात्—’
(5-3-34) इत्यातिप्रत्ययः । दक्षिणात् = दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः ।

(415)

“दक्षिणाहि” (त.)

दक्षिणशब्दात् दूरस्थे दक्षिणभागेऽर्थे ‘आहि च दूरे’ (5-3-37)
इत्याहिप्रत्ययः ।

(416)

“दक्षिणित्” (त.)

अस्तातिप्रत्ययार्थे दक्षिणशब्दात् आतिप्रत्ययः ; पृषोदरादित्वात्
इकारः । छान्दसोऽयम् । ‘प्र दक्षिणित् हरिवो मा वि वेनः’ (ऋक्
5-36-4) ।

(417)

“ दक्षिणेन ” (त.)

दक्षिणशब्दादस्तातिप्रत्ययार्थे ‘एनव्यतरस्यामदरेऽपञ्चम्याः’ (5-3-35) इति एनप्रत्ययः । सप्तमीप्रथमाविभक्तिभ्यामेवाय प्रत्ययः । ‘प्रागदर्शनात्, प्रत्यक् कालकचनात्, ‘दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण पारियात्रम्’ (भाष्यम् 6-3-109) । ‘दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते’ (शाकुन्तलम् १) ‘दण्डकान् दक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च ।’ (महिः 8-108) ।

(418)

“ दण्डादण्डि ” (अ.)

दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तमिदं युद्धमित्यर्थे ‘तत्र तेनेदमिति सरूपे’ (2-2-27) इति कर्मव्यतीहारबहुव्रीहौ ‘इच् कर्मव्यतीहारे’ (5-4-127) इति समासान्त इच्प्रत्ययः । ‘इच्’ (ग. सू. 2-1-17) इति तिष्ठद्रुगणे पाठात् अव्ययीभावत्वम् । ‘अव्ययीभावश्च’ (1-1-41) इत्यव्ययसंज्ञा । पृषोदरादित्वात् पूर्वपददीर्घः । एवं घनासूनि मुसलामुसलि बाहवा(बाहू) बाहवि ‘लाटालाटि पुष्पापुष्पि केशाकेशि कचाकचि इत्यादयो भाव्याः ।

1. ‘एनपा द्वितीया’ (2-3-31) इति द्वितीया । ‘दक्षिणेन सरस्वत्या रषट्शयुत्तरेण च’ (भारत-वन. 83-4) इत्यादिषु द्वितीयाभाव भार्षस्वात् ।

1. लाटो दण्डः । इन्मेव देशभाषासु ‘लडाकडि’ इत्युच्यते ।

(419)

“ ददि ” (स्व.)

याञ्जायामिदमव्ययमिति वाचस्पत्यम् । ‘ दग्धि ’ इति केचित् पठन्ति । उदाहरणं मृग्यम् ।

(420)

“ दमे ” (चा.)

गृहार्थकमिदमव्ययं वेदेषु प्रसिद्धम् । उदाहरणं मृग्यम् ।

(421)

“ दरम् ” (नि.)

अल्पार्थकोऽयं निपातः । तदुक्तम्—‘ अल्पार्थे त्वव्ययं दरम् ’ (वैजयन्ती) इति । वाङ्मयार्णवादिषु ‘ दर ’ इत्येवास्य स्वरूपमुपात्तम्—‘ मनागर्थे दराव्ययम् ’ इति । ‘ अहितं विशिखैरहन् मुकुन्दोऽदरवेधेऽपि दरव्यथाविमुक्तः ’ (यादवाभ्युदये 15-120) ।

(422)

“ दिवा ” (स्व.)

दिनार्थकमिदम् । ‘ दिवाकरः । दिवातनः । ‘ दिवा च शुक्ल-पक्षश्च—’ (भारत. आनु 242-31) ।

-
1. दिवा करोतीत्यर्थे दिवाकरः सूर्यः । ‘ दिवाविभा—’ (3-2-21) इति करोतेष्टप्रत्ययः । ‘ दिवा ’ इति अधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम् । कर्मोपपदाधिकारेऽस्य ‘ सुपि ’ इत्यनेन सम्बन्धोऽस्तीति शेषम् ।

(423)

“ दिष्ट्या ” (वा.)

आनन्दोऽस्यार्थः । ‘ दिष्ट्या वर्धामहे ’ । ‘—सभाननदर्शनप्राप्ति-
लोभ्येषु ’ इति केचित् । ‘ दिष्ट्याऽव्ययं मङ्गले च हर्षे च परिकीर्तितम् ।’
इति वाङ्मयार्णवः । भाग्यार्थकस्य दिष्टिशब्दस्य तृतीयान्तमिदमिति
केचित् । ‘ अन्योऽन्यगतसौहार्दा दिष्ट्या दिष्ट्येति चात्रुबन् ’ (भारत.
आनु. 129) । ‘ दिष्ट्याऽग्न्य ते कुक्षिगतः परः पुमान् ’ (भागवते
10-2-41) ।

(424)

“ दुर् ” (उ. ग.)

‘ दुरीषदर्थे निन्दायां कृच्छ्राऽनीप्सितवैकृते ।’ (क्षीरस्वामी) । ईषदर्थे-
दुर्वेलः । निन्दायाम्—दुश्चर्म । कृच्छ्रे—दुष्पानः, दुर्गतिः । अनीप्सिते—
दुर्भगः, दुष्कृतम् । वैकृते—दुर्मुखः । असम्पत्ति-निषेधाव्ययी । असम्पत्ति-
र्यया—भिक्षाणां अभावः दुर्भिक्षम् । निषेधे—दुर्माणी । मानरहित इत्यर्थः
सङ्कटदुःखादयोऽपि प्रकरणानुरोधेन अस्याः । क्रियायोगोऽस्योपसर्गसंज्ञा ।
अन्यत्र गतिसंज्ञा । ‘ दुर्गः । दुःखसाध्ये—दुष्करम् । दुःखेनापि कर्तुं न
शक्यते इत्यर्थः ।

-
1. ‘ सुदुरोरचिकरणे ’ (वा. 3-2-48) इति वः । ‘ दुस् दुर् ’ इत्येवी
द्वावपुपसर्गौ समानार्थकौ; यत्वादिषु प्रवृत्ति-मिदृश्वर्त्येव रेकाश-
त्वेन सकारान्तत्वेन च पाठः ।

(425)

“दुष्टु” (ख)

दोष्यमस्यार्थः । ‘दुष्टुवादी ग्लः’ । ‘अतिकष्टमस्यार्थः’ इति
प्रौढमनोरमा । स्वाधातोः औणादिके शुप्रत्यये सुपामादिन्वात् (8-3-98)
षत्वम् ।

(426)

“दुःखा” (डा.)

प्रातिलोम्ये वर्तमानात् दुःखशब्दात् कृञो योने ‘दुःखात्
प्रातिलोम्ये’ (5-4-64) इति डाप्रत्ययः । डाञो निपातसंज्ञकत्वादध्ययत्वम् ।
दुःखाकरोति = स्वाम्यादेश्चिन्तं पीडयतीत्यर्थः ।

(427)

“दुःषमम्” (ति.)

दुष्टं समं यत्र तत् दुःषमम् । ‘सुविनिर्दुष्यः सुपिसूतिसमाः’
(8-3-88) इति षत्वम् । तिष्ठद्गुण्ये पाठादव्ययीभावसमासेऽध्ययत्वम् ।
निन्दनीयमित्यर्थः ।

(428)

“दन्” (ख.)

हिसार्थकोऽयम् । दन्भूः सर्पः । दृढार्थकोऽयमिति शब्दचिन्ता-
मणिः ।

(429)

“दूरे” (नि.)

“दूरार्थकोऽयं निपातः । सम्यन्तप्रतिरूपकमिदमव्ययम् ।” इति
केचित् । 'दूरेत्यः ।

(430)

“देवेट्” (स्व.)

हविर्दानमस्यार्थः । ‘असुसुपद् देवेट्’ । छान्दसोऽयम् ।

(431)

“देवात्” (वि. प्र.)

अवशादित्यर्थः । ‘दृष्टात्’ इत्यर्थोऽभ्येति शब्दकल्पद्रुमः ।
‘अकस्मात्’ इत्यर्थ इत्यन्य । यथा—‘देवात्’ प्राप्ते पृथगिरितटं देहिनि
वन्निदानात् । (ने. देशिकस्य दयाशक्तौ) । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् ।

(432)

“दोषा” (म्व.)

रजनी, निशामुग्धम् । इत्यर्थः । अधिकरणशक्तिप्रधानमिदमव्ययम् ।
‘दोषापि नूनमहिमांशुरमौ किलेति व्याकोशकोकनदतां दधने नलित्यः’
(माघः 4-46) । ‘दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिः’ इत्यादिषु समर्थमभिनेऽपि

-
1. ‘अव्ययात् लप्’ (4-2-104) इत्यत्र ‘दूरादेत्यः’ (वा. 4-2-104)
इति वचनात् दूरशब्दात् कैषिके लप्प्रत्यये निष्पन्नमिदं पदम् ।
एवं चारम् ‘दूरे’ इत्यस्याव्ययकल्पनं भाषादिविरुद्धमिति शेषम् ।

प्रयोगो भाष्यप्रामाण्यात् । 'दोषातनो वायुः । 'दोषाकरोति । 'वर्म-
कालदिवस इव क्षयितदोषः' (कादम्बरी) इत्यादिषु तु लीलिङ्गत्वमिति
ज्ञेयम् ।

(433)

“द्य” (चा.)

हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेऽप्यमिति प्रौढमनोरमा । उदाहरणानि
दुर्लभानि ।

(434)

“द्यु” (चा.)

वासरायकोऽयम् । 'द्यु चन्द्रो द्योतते कथम्?' (ग.र.म.) । 'द्युर्—'
इति असान्तमिदम्—इति वररुचिः । 'गगनेऽयं नपुंसकम्' इति
केचित् । 'द्युस्' इति सान्तमित्यपि केचित् ।

(435)

“द्रवत्” (स्व.)

द्रुतगतिरस्यार्थः । छान्दसोऽयम् । एवम्, 'धूषत्' इत्यप्यव्ययं
शक्तसमानाकारं धाष्टर्यार्थकं (छान्दसमेव) ज्ञेयम् ।

1. 'सार्धचिरं प्राहे प्रगोऽन्वयेभ्यः—' (4-3-23) इति द्युः इयुल
वा प्रत्ययः, तुहागमश्च ।

2. अदोषा दोषा करोतीत्यर्थे च्चिप्रत्ययः । 'अव्ययस्येत्वं नृदीर्घं नेति
वाच्यम्' (वा. 7-4-32) इति वचनादीत्यदीर्घं नेति विशेषः ।

(436)

“द्राक्” (स्व.)

शीघ्राथकोऽयम् । ‘द्राग्’ अन्धविन्ध्यस्तदृशः स तस्याः—’
(नैषधे 3-2) ।

(437)

“द्रुतम्” (स्व.)

शीघ्राथकमिदं क्रियाविशेषणमपि भवति । ‘द्रुते वितनुते मुदम्—’ ।

(438)

“द्वन्द्वम्” (स्व.)

द्वौ द्वौ इत्यर्थेऽव्ययमेतदिति क्षीरस्वामी । ‘द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते,
इत्युदाहृतं च तिलकेन । परे तु ‘द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य च अभावः
उत्तरपदस्य च आवृत्तिम्, नपुंसकत्वं च’ (वा. 8-1-15) इति वार्त्तिक-
प्रामाण्यात् नपुंसकलिङ्गत्वमेव न्याय्यम्; न तु अव्ययत्वमिति ज्ञेयम्’ इति
वदन्ति । वस्तुतस्तु प्रकृतवार्त्तिकप्रत्याख्यानावसरे भाष्ये ‘तत्र नपुंसकत्व-
मनिपात्यम्’ (भा. 8-1-15) इत्युक्तत्वात् अव्ययत्व एव भाष्यनेर्भर्यमिति
ज्ञेयम् ।

(439)

“द्विः” (त.)

द्विवारमित्यर्थः । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः—’ (5-4-18) इति क्रियाभ्या-
वृत्तिगणने सुच् । ‘कृत्वोऽर्थाः’ (ग. सू. 1-1-37) इत्यव्ययत्वम् ।

‘द्विः शरं नाभिसन्धत्ते द्विः स्थापयति नाश्रिनान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥’ (हनुमन्नाटके 1-48) ।

(440)

“द्विता” (नि.)

‘निश्चयेन, पक्षद्वयेऽपि’ इत्यर्थे छान्दसोऽयं निपातः । ‘अत्र द्विता वरुणो मायि नः स्यात्’ (ऋक्. 7-28-4) । ‘द्विता नक्षत्रं पञ्चवक्त्रं भूम ॥’ (ऋक् 7-86-1) । लोके द्विधीभवस्वरूपार्थे वृत्तिः ।

(441)

“द्वितीया” (डा.)

द्वितीयशब्दात् कृजो योगे कृषौ च अभिधेये ‘कृजो द्वितीयतृतीय—’ (5-4-59) इत्यादिना डाच्प्रत्ययः । डाचो गतित्वेनाव्ययत्वम् । द्वितीयाकरोति । एकवारं कृष्टां भूमिं पुनः प्रातिलोभ्यन् कर्षतीत्यर्थः ।

(442)

“द्विदण्ड” (अव्य.)

द्वौ दण्डौ अस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे ‘द्विदण्ड्यादिभ्यश्च’ (5-4-128) इति समासान्ते इच्प्रत्यये, ‘इच् कर्मव्यतीहारे’ (ग. सू. 2-1-17) इति तस्याव्ययीभावेऽव्ययत्वमस्य । द्विदण्डि प्रहरति । द्वौ दण्डौ गृहीत्वा प्रहरतीत्यर्थः । एवमेव आढ्यपदि, उभयाकर्णि, उभयाञ्जलि, उभयादन्ति, उभयापाणि, उभयाबाहु, उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभाञ्जलि, उभादन्ति, उभापाणि, उभाबाहु, उभाहस्ति, एकपदि, द्विमुसलि, निकुच्यकर्णि, प्रोक्ष्यपदि, सपदि, संहतपुच्छि, इत्येतेषामपि निष्पत्तिः, अव्ययत्वं च बोध्यम् । निदर्शनार्थमिहैकमुपात्तम् ।

(446)

“ धूली ” (ऊ.)

विदूराकुलीभावोऽर्थः । ऊर्यादिवात् कृञो योगे गतिसंज्ञा । धूलीकृत्य
दूरतः स्थित्वा, विपरीतं कृत्वेत्यर्थः ।

(447)

“ धूसी ” (ऊ.)

विस्तारोऽस्यार्थः । अयमपि ऊर्यादिः । ‘ — कान्तो ’ इति
शाकटायनः । ‘ काङ्क्षायाम् ’ इति केचित् । ‘ धूसी — ’ इति शब्द-
कौस्तुभे दृष्टः पाठः । धूसीकृत्य = विस्तार्येत्यर्थः ।

(448)

“ ध्वंसकला ” (ऊ.)

हिसार्थकोऽयमूर्यादिषु द्रष्टव्यः । ध्वंसं कलयतीति हाजन्तत्वेन
वाचस्पत्ये व्युत्पादितम् । उभयथाऽपि गतिसंज्ञा सिद्धा । तेन समासे
ल्पपि ध्वंसकलाकृत्य इति सिद्ध्यति । परिभवोऽस्यार्थ इति केचित् ।

(449)

“ न ” (चा.)

निषेधोपमानयोरयं वर्तते । निषेधे — ‘ आसन्नः प्रतिपदं प्रमदानां नैक-
रूपरसतामिष भेजे ’ (किरात. 9-55) । उपमाने — ‘ मृगो न भीमः कुत्तरो

गिरिष्ठाः' (ऋक् 1-154-2) । मृगो न = मृग इवेत्यर्थः । उपमानार्थको-
ऽयं छन्दस्येव । तत्रापि उपमानपदात् पर एव, अभिधानस्वाभाव्यात् ।

प्रसिद्धात् नञो व्यतिरिक्तोऽयं निपातः । अनेन साकं समासे
न नलोपः । एतदेव व्याख्यातृमिस्तत्र तत्र 'नगर्नैकादिषत् नसमासः' इति
प्रतिपाद्यते । 'पद्मगः' इत्यत्रापि पद्मशं न गच्छतीत्यर्थे नसमास एव ।

नञोऽर्याः बहव उपरि प्रदर्शयि यन्ते । तेषु सर्वेष्वप्यर्थेषु अमुमपि
बहुलं प्रयुज्यते ; नतु ननञोरर्थस्वरूपभेदापरिज्ञानादित्यास्तां तावत् ।
विस्तरस्तु शिष्टप्रयोगसमीक्षायामस्माभिरुपपन्नः ।

'अकार्षीः कटं देवदत्तः ? 'न करोमि भोः ।। नाकार्षम् ।'
पृष्टप्रतिबचनमत्र 'न' इत्यस्यार्थः ।

(450).

“नकिः” (चा.)

'नकिम्' इति श्लाकटायनः । निषेधोपमानावस्यार्थौ । निषेधे—
'नकिरिन्द्र त्वदुत्तरः—' (ऋक्. 4-30-1) । उपमाने—'मेघो

1. अत्र 'नञोविभाषा' (3-2-121) इति विकल्पेन नूतनामान्ते
कश्चित् हेतुम् ।

नकिर्वर्षसि हेम राजन् !' । (ग. र. म.) हे राजन् ! मेघ इव हेम वर्षसीत्यर्थः
वर्जनमप्यस्यार्थ इति प्रौढमनोरमा । सर्वनामसंज्ञकमिदमिति ऋक्सूक्तवैज-
यन्त्यादिषु प्रतिपादितम् (1-48-6) । तत्र प्रमाणं मृग्यम् ।

(451)

“नकिम्” (चा.)

वर्जनार्थकोऽयं चादिषु मनोरमायां पठितः । न+किम् इति
निपातद्वयसमुदायोऽयम् । एवम् पृषोदरादित्वात् दीर्घे नकीम् इत्यपि
वर्जनार्थकं द्रष्टव्यम् ।

(452)

“नक्” (ख.)

निषेधार्थकमिदमिति केचित् । ‘अपस्वसुरूपसो नग् जिहीते’
(ऋक्. 7-71-1) इत्यत्र तु राज्यर्थकः प्रयुक्तः । खरादिषु च अस्य काचित्क
एव पाठः ।

(453)

“नक्तम्” (ख.)

राज्यर्थकोऽयम् । ‘तुषारमूर्तेरिव नक्तमंशवः’ (माघः 1-21)
नक्तचरः । नपुंसकलिङ्गतामन्येऽस्याहुः ।

(454)

“नञ्” (चा.)

‘नञ् अभावे निषेधे च स्वरूपार्येऽप्यतिक्रमे ।

ईषदर्ये च सादस्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥’

इति मेदिनी । अभावे—¹अपापम् । निषेधे—‘अविप्र इव भाषसे’ (विप्रवत् न भाषसे—इत्यर्थः ।) ²स्वरूपार्ये—‘मध्यामि कौरवशतं समरे न कोपात्’ (त्रेणीसंहारे) । ³अतिक्रमे—‘अपचसि त्वं जाल्म-’ । ईषदर्ये—‘अनुदरा कन्या । सादस्ये—अब्राह्मणमानय । (ब्राह्मणसदृशं क्षत्रियादिकमानयेत्यर्थः ।) । विरुद्धे—अवर्मः । अन्ये—अनभिर्जलम् ।

अप्राशस्त्येऽपि दृश्यते । यथा अकेशी, (अप्रशस्तकेशी इत्यर्थः) । अन्योन्यार्थकत्वमपि तिलकेनोक्तम् । ‘घटः पटो न’ इत्युदाहरणम् ।

1. अत्र नञ्तरपुङ्गे ‘नञोपो नञः’ (6-3-73) इति नञो नकारस्य कोपः । इदमेव न-नञोरन्यत्रयोर्मेदकारेण साहित्यैरभिलष्यम् । नसमासे तु न नञोप इत्यवोचाम । नञः स्वरादिष्वपि घाटं केचिदभिमन्यन्ते, तत्तद्व्यतिथिं इदञ्कारेणुक्तोक्तरे (पुटे 690) सङ्गम् ।
2. स्वरूपार्यत्वं प्रकृतस्य साध्याऽनेति ज्ञेयम् । अभावकाले तु नैवमिति विशेषः ।
3. अतिक्रमोऽत्र श्रेयः । ‘नञ्’ (2-2-6) इति सन्नासः । ‘नञो नञोपरितक्तः क्षेपे’ (चा. 6-3-73) इति नञोपः ।
4. अत्र ‘तद्विरुद्धतदन्ये’ (6-3-74) इति पुङ्गवमिति ।

‘प्रसज्यप्रतिषेध-पर्युदासादयोऽपि प्रकरणानुरोधेनास्यैवार्थाः । अत एव

शब्दचिन्तामणिप्रभृतिषु ‘अभाव एव नञो मुख्योऽर्थः’ इति समर्थितम् ।

विस्तरस्तु नञर्थवादे, शिरोमणिग्रन्थे, वाचस्पत्यादिषु च द्रष्टव्यः ।

²नञाद् नपात् । ³एकान्नविंशतिः, ‘नगः- अगः ।

1. ‘अप्राधान्ये विधेर्वत् प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं कियवा सह यत् नञ् ॥’ इति प्रसज्यप्रतिषेधस्य कक्षं चाङ्कितम् ।

‘प्राधान्यं हि विधेर्वत् प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥’ इति पर्युदासकक्षम् ।

2. न भ्राजत इति नञाद् । भ्राजतेः कियन्तस्य नञस्यमासः । ‘नञाद्’ (6-3-75) इति नञः प्रकृतिभावः । एवम् नपात्, नवेदाः, नासत्ताः, नमुचिः, नकुलः, नसम्, नपुंसकम्, नक्षत्रम्, नक्तः, नाकम्, इत्येतेष्वपि नञः प्रकृतिभावो बोध्यः ।

3. एकेन न विंशतिरिति वृत्तौ ‘एकाद्विंशत्य च ऋदुक्’ (6-3-76) इति नञः प्रकृतिभावः । एकस्यद्विंशदानुगामनोऽपि विधीयते । एवं ‘एकान्नविंशत्’ इत्यादिष्वपि बोध्यम् ।

4. ‘नगोऽप्राजिष्वन्धत्तस्याम्’ (6-3-77) इति नञः प्रकृतिभाव-
विकल्पः ।

(455)

“ननु” (चा.)

परमताक्षेपानुज्ञापृष्ठप्रतिवचनप्रश्ननयविरोधोक्तिवाक्यारम्भनिश्चयादयो-
ऽस्यार्थाः ।

परमताक्षेपे — ‘ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने
विपश्चितः ।’ (किरात-2-5) ।

अनुज्ञायाम्—‘ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया तपया न किञ्चन
किलाभिदधे’ । (माघः 9-61) ।

पृष्ठप्रतिवचनं—‘अकार्षीः कटं देवदत्त !; ‘ननु करोमि भोः !’ ।

प्रश्ने—ननु गच्छसि ? । (काक्वा किमर्थो लभ्यतेऽन्तेति ज्ञेयम्) ।

नयं—‘आपदो नन्वहो वन्धाः मारासारविवेचिकाः’ ।

विरोधोक्तौ—‘ननु वा इदमपि तुल्यम्’ ।

वाक्यारम्भे—‘ननु अपोहस्तावदुच्यते’ ।

निश्चये—‘लोको देवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु’ (भारते
13-6-19) ।

1. अत्र ‘ननी पृष्ठप्रतिवचने’ (3-2-120) इति भूतसान्धान्ये लङिति
ज्ञेयम् ।

अवधारणानुनयामन्त्रणामर्षादयोऽपि अस्मादाः । यथा—

अवधारणे—‘उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वप्नेषु यस्य मे’ । (रघुः 1-60) ।

अनुनये—‘ननु समर्थोऽसि ; त्वमेव विपणिं गच्छ’ ।

आमन्त्रणे—‘ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्’ (कुमार. 4-32) ।

अमर्षे—‘ननु सर्वं एव ममवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।’
(माघः 15-39) ।

विनयविनिग्रहपरकृतिसंभ्रमादयोऽपि अर्थाः कोशेषु निर्दिष्टाः यथानु-
गुणं काव्येषु द्रष्टव्याः ।

‘मन्ये शङ्के ध्रुव नूनं किंवा प्रायोऽनुवेमि च ।

ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानि च ॥’

इति काव्यचन्द्रिकावचनादस्योत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वमपि सिद्धमेव ।

(456)

“ननु च” (चा.)

ननु च इति निपातद्वयसमुदायोऽयं विरोधार्थकः । ‘ननु च भो
उन्दोगानां सात्वमुगिराणावनीया अर्धमेकारमर्धमीकारं च अभीक्ष्णे—’
(भाग्यम एओह्) ।

(457)

“नमस्” (चा. सा.)

नमनमस्यार्थः । ‘नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय—’ (रामा.) ।
अत्र ‘नमः स्तुति—’ (2-3-16) इति चतुर्थी । ‘नारायणं नमस्कृत्य’
इत्यादिषु तु कृधातोरेव नमनमर्थः । नमश्शब्दस्तु तदर्थबोद्धकः ; तेन
द्वितीयेति बोध्यम् । ‘विष्णवे दीपो नमः । दीपं निवेदयामीत्यर्थः ।’ इति
तिलकः । किन्तस्तु शब्दशक्तिप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः । अस्य साक्षात्प-
र्युक्तिवात् कृञ्चो योगे गतिसंज्ञायां समासे, त्यपि नमस्कृत्य इति
सिद्धयति । ‘नमस्युरसोर्गन्धोः’ (8-3-40) इति विभर्गस्य सकारः ।
‘प्रणामं येऽपि कुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ।’ (भरत-शान्ति 46-136)
इत्यादिषु आर्पित्वात् पठ्यति ज्ञेयम् ।

अनेदमवधेयम्—‘यः समिधा य आहुनी यो वेदेन ददाश मर्तो
अग्नये यो नमसा स्वध्वरः’ (ऋक्. 8-1-95) ‘विधेम चास्मै नमसा सह
त्वया—’ (भागवते 3-4-18) इत्यादिप्रयोगदर्शनात् नमश्शब्दः क्लीबलि-
ङ्गोऽपि कर्तते । अत एव ‘नमामि भूयसि’ ‘नमसा योऽकरोद् देवे स
स्वध्वर इतीरितः’ (अहिर्बुध्न्यसंहिता 37-57) इत्यादिप्रयोगाः संगताः ।
अर्थश्च तुल्यः । इति । अत एव ‘मन्त्रब्रह्मणि मध्यमेन नमसा’
इत्यष्टश्लोक्यां पराशरभट्टारकैरपि प्रयुक्तम् ।

व्यागरुतयोः (उणादिकोशः), अने वने च (निघण्टुः 2-7, 29)
‘एना वो अग्निं नमसोर्जां नपातम् आहुवे’ (ऋक्. 7-16-1) इत्यत्र
स्तोत्रे इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(458)

“नयाति” (ति. प्र.)

‘न शक्यते’ इत्यर्थे तिङन्तप्रतिष्ठापकमव्ययमेतत् । “नेतुं नाभिरितो नयाति विदिशं किं भक्तु (?) मुद्रच्छति—” (तिलकः) ।

(459)

“नवरम्” (चा.)

‘नवरं केवलार्थकम्’ इति त्रिकाण्डशेषः । न+वरम् इति ममुदिनमेतदिति बोध्यम् ।

(460)

“नवर्तते” (ति. प्र.)

इदमपि तिङन्तप्रतिष्ठापकमव्ययं गणरत्नमहोदधिप्रभृतिषु पठितम् । ‘समराभिमुखे पत्यावक्षुनिपातो नवर्तते तस्याः’ (तिलकः) । अमङ्गलप्रतिषेधोऽस्यार्थः । अनुचितमित्यस्यार्थमाह तिलकः ।

(461)

“नवा” (चा.)

निपातद्वयसमुदायोऽयम् ।। “कुर्यादन्यन्नवा कुर्यात् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” (मनुस्मृतिः 2-87) ।

(462)

“ नवै ” (चा.)

निषेधावधारण-विशेषनिषेधावस्यार्थो । निषेधावधारणे — ‘ नवै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति ’—(ऋक् 10-25-15) । (नैव स्त्रीणां सौहार्दानि सन्तीत्यर्थः) । विशेषनिषेधे — ‘ नवा उ एतन्मित्रयसे न रिष्यति ’—(ऋक् 1.162-21) ।

(463)

“ नह ” (चा.)

प्रत्यारम्भोऽस्यार्थः । ‘ नह भोक्ष्यसे ’ ।

(464)

“ नहवै ” (चा.)

निष्ठितनिषेधावधारणादयोऽस्यार्थाः । ‘ नहवै सशरीरस्य सतः प्रिया-प्रिययोरपहतिरस्ति ’ (छान्दोग्ये 8-12-1) । निपातत्रयसमुदायोऽयम् ।

(465)

“ नहि ” (चा.)

निषेधार्थकोऽयम् । ‘ नहि नहि करिकलभोऽयं शुण्डादण्डोऽयमस्य, न तु पुच्छः । ’ (कुवलयानन्दः) सत्यतया न, सर्वथा न इत्यप्यस्य प्रकरणानुरोधी अर्थः ।

(466)

“नहिकम्” (चा.)

निषेधोऽर्थः । ‘अस्ति ते किञ्चित् ? नहिकम्’ । न किञ्चिदिति
फलितोऽर्थः ।

(467)

“ना” (चा.)

‘अभावे नहानो नाऽपि—’ इति अयम् ।

(468)

“नाना” (ख. त.)

अनेकविनार्थयोरयं कर्तुम् । अनेके— ‘नानाविन् कृतकदेहभृताः
समाजम्’ (ग. र. म.) । विनार्थे— ‘नाना नारी निष्कला लोकयात्राः
(ग. र. म.) । उभयार्थकत्वमपि वाङ्मयाण्यत्र उक्तम् । यथा—‘नानाऽव्यय
विनार्थेऽपि तथाऽनेकोभ्यार्थयोः’ इति ।

1. अत्र ‘विनञ्चयां नानार्थाः— (3-2-27) इति श्रुत्यै तत्रोक्तत्वे
‘नाना’ इति सिद्ध्यति । अत्र ‘पृथग्विन्नानामभिः—’ (2-3-33) इति
वचनं तृतीया वचनीया व्याख्या; तथाऽपि ‘विना वाते विना वपं
विद्युत्प्रपतनं विना । विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पातितौ
द्रुमौ ॥’ (स्मृतिका 2-3-32) इत्यादिसंस्थेषु द्वितीयासद्वयं ‘पृथग्
विन्नानामभिः—’ इति योगविभागाश्रयणात् अत्रापि द्वितीया संग-
तेति बोध्यम् । अत्र सूत्रेऽपि नानाशब्दः विनार्थकः ; पृथगर्थान्तां
शब्दान्तां सह पाठादित्यवधेयम् ।

अन्तेऽवधेयम्—तद्विज्ञानस्थेनैवास्यावधेयत्वे सिद्धे स्वरादिषु अस्व
पाठः—अक्षण्डस्यापि अर्धान्तरेषु अस्वपस्यार्थम्, अन्तोदात्तस्वार्थं
चेति । व्यक्तमिदम् बृहच्छब्दभेदोक्तरे ।

(469)

“ नाम ” (चा.)

प्राकाश्यसम्भावनाकोधाङ्गीकारकुत्सनालीकविस्मयामन्त्रणस्मृतिकथञ्चि-
दर्थेषु अस्य वृत्तिः ।

प्राकाश्यम् — अतिप्रसिद्धत्वम् । यथा-‘हिमालयो नाम नगाधिराजः’ (कुमार. 1-1) ।

सम्भावनायाम् — ‘कथं नाम समेप्यसि —’ ।

क्रोधे — ‘ममामि नाम दशाननस्य परैः परिभवः !’

अङ्गीकारे — एवमस्तु नाम । (अस्यापूर्वकाङ्गीकार एव प्रायोऽन्तः) ।

कुत्सने — ‘को नामायं सवितुरुदये स्वापमेव विधत्ते’ ।

अलीकैः — ‘दष्टेऽधरे रोदिति नाम तन्वी’ (रोदिति नाम, न तु रोदित्वात्यर्थः) ।

विस्मये — अन्धो नाम पर्वतमारोहति ।

आमन्त्रणे — ‘अरे को नाम गच्छति ? इहागच्छ’ ।

स्मृतौ — ‘स नामायं बन्धुः’ ।

कथञ्चिदर्थे — ‘यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः’ ।

इदमत्रावधेयम् — नामशब्दः क्लीबान्तोऽन्यः, यस्याभिधानादिरर्थः,
यस्य च ‘नाम्यादिशिग्रहोः’ (3-4-58) इत्यादिषु ग्रहणम् इति ।

(470)

“ नास्ति ” (ति. प्र.)

सत्तानिषेधोऽस्य समुदितस्यार्थः । ‘नास्तिकः । ‘अतिथिर्बालकश्चैव
रात्रं जामाताऽयं गेहिनी । अस्ति नास्ति न जानाति देहि देहि पुनः पुनः ॥’
(चाणक्ये) ।

1. नन्पूर्वकोऽस्यधातुलङ्घनोऽयमिति केचित् । समुदितो निपात
इत्यन्ये । अयमिति काशिकायाम् (4-4-60) । उभयथाऽपि
‘अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः’ (4-4-60) इति ठक् ।

“ नि ” (उ. ग.)

“ नि न्यग्भावे गुप्तदाने स्वभावे स्वापनिग्रहे ।

श्रुतिव्यावृत्त्यवस्थाने कथनाधानयन्त्रणे ॥

तेजने कारणे राशौ कौशलश्लाघाऽन्तनाशने

श्राद्धे परीक्षोपवेशे रते साम्येऽक्षयनन्तरे ॥

परिवर्ते भृशे लेशे बन्धे स्वे दृष्टिकेतने ।” इति क्षीरस्वामी ।

न्यग्भावे— न्यञ्चति, न्युञ्जं पाठम् । गुप्तदाने— निक्षेपः, निधिः ।

न्यासः । स्वभावे— निर्मर्गः, नियतिः । स्वापे— निद्रा, निमीलनम् ।

निग्रहे— निकारः, निगृहीतः । श्रुतौ— निशाम्यति, निष्काणः ।

व्यावृत्तौ— निवृत्तिः, निवृष्टो मेषः । अवस्थाने— निवासः, निकेतनम्,

निलयः । कथने— निगदति, निष्ठुरम् । आधानं— निषेकः, निवापः ।

यन्त्रणे— नियच्छति, निकर्षति । तेजने— निशानयति, निक्षेपः,

कारणे— निदानम्, नियतिः । राशौ— निचयः, निकायः । कौशले—

निपुणः, निष्णातः । श्लाघायाम्— निदेशः, नियोगः । अन्ते— निष्ठितः

क्रतुः, ‘निष्ठा नारायणः प्रभुः’ । नाशने— निधनम्, निर्वहणम् । श्राद्धे—

निवापः, निमन्त्रणम् । परीक्षायाम्— निरूपकः, निक्षयति । उपवेशे—

निषीदति । रते— निधुवनम् । साम्ये— निमः, ‘नीकाशः । अक्षिण—

निमेषः, निमीलनम् । अनन्तरे— निकटः, संनिवृष्टः । परिवर्ते—

1. ‘इकः काशे’ (6-3-123) इति इगन्तस्मोपसर्गस्वास्व दीर्घः ।

निमानम्, 'तिलैर्माणान् नियच्छति'। भृशे—निरतः, नितराम्।
लेशे—निधुवः, निकुचितम्। बन्धे—'निबिडम्, निबिरीसम्। स्वे—
निजः। दृष्टौ—निधायति, 'निशाम्य रामस्य निशाम्य वृत्तं--' (चम्पूरामायणे
अरण्य 2-3 भो.)। केतने—निकेतयति।

²निलः, ³चिकितम्—चिपिटम्, ⁴चिककः, ⁵चिल्लम्—पिल्लम्—

1. बन्धः=नीरग्नोऽस्य निवक्षितः। नीरग्नोऽभिधेये, 'नेमिद्विजि-
रीसची' (5-2-32) इति विद्विजिरीसची प्रत्यची भवतः। एतच्च
प्रक्रियासर्वस्वकारमतानुरोधेनोक्तम्। अत्र सूत्रे 'संज्ञावाच्यम्'
(5-2-31) इत्यनुवृत्तेः नासिकाया अवततत्वं दृष्टौ प्रत्यची इति
उक्तमतं काशिकायाम्। 'निबिरीसतस्तनमुरः--' (भाट्टविका. 2-3)
'कर्णाभिमेरुव निमिदे निबिरीसपि मुष्टिः' (रघुः 9-58) 'उरुनिबिरी-
समितम्भमःरक्षेदि' (भावः 7-20) इति कविभिः अवयवाभ्यन्तरेषु च
प्रयुज्येते। तथा 'निबिडाः केसाः' इति च।
2. औष्वाद्यैर् नेस्त्वप् प्रत्ययः 'स्वप् नेर्भुवे' (वा. 4-2-104) इति
विहितः। अत्र उपसर्गप्रतिरूपकः स्वरान्निधु पठितः 'नि' इत्यनेन
न्यप प्रकृतित्वेन गृह्यते इति ज्ञेयम्। अत्रवा क्रियायोग एवोप-
सर्गसंज्ञाया विधानात्, अत्र च क्रियायोगाभावात् असाहचर्यं
स्फुटमेव।
3. 'नि' इत्यस्मात् नासिकायाः नतेऽभिधेये 'इनप् पिटप् चिकन्वि च'
(5-2-33) इति इनचिपिटची प्रत्यची, क्रमेण प्रकृतेः चिक-चि
इत्येतावादेशौ च भवतः।
4. 'ककारः प्रत्ययः चिक् च प्रकृत्यादेशः' (वा. 5-2-33) इत्यनेन
पूर्वोक्तार्थे एव प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषः। तेन 'चिककः' इति
सिद्धम्।
5. 'क्लिप्तस्य चिल्लपिल्ल जञ्जस्य चक्षुषो' (वा. 5-2-33) इति
क्लिप्तनेऽस्य चक्षुषो इत्यर्थे कप्रत्ययः, प्रकृतेः चिकपिक्चो च भाट्टेणो
विधीयते। तेनैव सिद्धम्। 'चुल्ल च वक्ष्यः' (भाष्यम्
5-2-33) इति वक्ष्यात् 'चुल्लः' इति च सिद्धयति। सर्वे एते
अतीवाप्रसिद्धाः। तथापि 'नि' इत्यस्मादेशो सिद्धेरवोपपत्त्याः।

चुडम् । 'नीसारः । 'निदत्तम्, निकामम्, निशीतम् । नितराम्,
'निकतः । 'निकटम् ।

1. नीसारः = निवृत्तम् ; भावरूपमिति वाच्यम् । 'सु बाबुवर्ज-
निवृत्तेषु' (वा. 3-3-21) इति चम् । 'उपसर्गश्च यत्नि—'
(6-3-122) इति नेदीर्घः । 'गौडिवाकृतनीसारः प्रायेण किरिरे
कृष्टः' । अत्र नेः संवरणकर्मण्यर्थ इति शेषम् ।
2. अत्र 'नि' इति उपसर्गः, तदाश्वे 'अव उपसर्गात् तः'
(7-4-47) इति प्रकृतेः तत्प्रसङ्गेन 'नीचम्' इत्येव सिद्धयेन ।
तत्र स्वरादिषु उपसर्गप्रतिरूपकाणां पाठात्, उपसर्गप्रतिरूपकोपस्थाद्
राजो निष्ठान्तमिदम् — इति सिद्धादीनामाशयः । वस्तुतस्तु
'अवदत्तं निवृत्तं च प्रवृत्तं चादिकर्मणि । मुदत्तमनुदत्तं च निवृत्तमिति
चेष्यते ॥' (भाष्यम् 7-4-46) इति वचनात् भाष्येह्येतेषां न
तद्वन्मिति न कोऽपि दोषः । 'नितराम्' इत्यादिषु प्रत्ययोपरत्तये
उपसर्गप्रतिरूपकाश्रयणेऽपि—निरुक्तस्थलेऽपि तथैवाश्रयणे न किमपि
निदानं पश्याम इति उपसर्ग एवास्तेति बोध्यम् । न च 'आदिकर्मणि'
इति निरुक्तभाष्यकारिकायां पठितत्वात् 'आदिकर्मणि कः कर्त्तरि च'
(3-4-71) इत्येतद्विपर्ययैवेवमिति वाच्यम् । तस्य एक-
देवानुमितिद्वारा सर्वत्रापि निष्ठान्तेष्वेवमेवेति सूचनार्थत्वात् । यदि
आदिकर्मण्येव रूपमिदिरिक्ताप्रज्ञः, तदाऽस्तु पूर्वार्थोपात्तेष्वेव
अवदत्त-विदत्त-प्रवृत्तेष्वेव तथा । 'प्रकृते न तथेति सिद्धं नः समी-
हितम् । कैवटस्वरासोऽप्येतेष्वेव प्रसक्तानुप्रसक्तेन ।
3. 'उपसर्गान्छन्ति आशयर्थे' (5-1-118) इति वातप्रत्ययः । वेद
एवायम् । 'यदुद्धरो निवृत्तो वाति वपस्व' (अक. 10-142-4) ।
निवृत्तः इति तृतीयाबहुवचनम् ।
4. 'नेः समीपे' (यचनम् 5-2-29) इति भोजोक्त्या कृतप्रत्ययः ।
निकटम् = अन्तिकम् ।

अन्तर्भावन-संशय-क्षेप-मोक्षादयोऽपि कोशेष्वस्यार्थत्वेन संगृहीताः ।
ते च यथासम्भवमुदाहार्याः । असोदाहनेष्वर्थेषु केचन साक्षाद् वाचकाः, केचन
द्योतकाः, केचन धात्वर्थानुधाबिनः, अन्ये धात्वर्थबाधकाः, इतरे धात्वर्थे एव
विशेषं ब्रूवते इति यथोपपत्तिं स्वयमेवोहनीयम् ।

(472)

“निकषा” (ख.)

समीपार्थकः । ‘विलङ्घ्य लङ्कां¹ निकषा इनिष्यति’ (भाषे 1-68) ।
मध्यार्थकत्वेनापि मेदिन्यामुपात्तः ।

(473)

“निकामम्” (ख.)

अतिशयार्थकोऽयम् । ‘निकामं क्षामाङ्गी—’ (मालतीमाधवे 2-3) ।
‘निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्धतु-’ (तै. सं. 7-5-18-1) इत्यत्र काल-
विशेषः । ‘निकृष्टम्’ इत्यत्र कुटसनमर्थः ।

(474)

“निकुच्यकर्णि” (ति.)

निकुच्य कर्णो धावति निकुच्यकर्णि धावति । मयूरव्यंसकादित्वात्
(2-1-72) समासः । ‘द्विदण्डयादिभ्यश्च’ (5-4-128) इति समासान्त
इभ्रप्रत्ययः । ‘इच् कर्मव्यतीहारे’ (ग. सू. 2-1-17) इति वचनादभ्यपी-
भावात्वेऽभ्ययत्वमस्येति ज्ञेयम् ।

1. भक्त, अभितः परिहः समवाधिकषा—’ (वा. 2-3-2) इति
वृत्तिर्वा ।

(475)

“ नित्यदा ” (ख.)

सातत्यमस्यार्थः । वेदेष्वेवास्य प्रयोगः । ‘ सर्वैकान्य— ’ (5-3-14)
इति दाप्रत्ययविधायके सूत्रेऽस्यानुपादानेऽपि नित्यशब्दस्य बाहुलकाद् दाप्रत्ययः
इति ज्ञेयम् । ‘ राधेयो नित्यदा दाता ’ इति प्रयोगदर्शनात् लोकेऽपीत्याहुः ।

(476)

“ निः ” (उ. ग. उ. प्र.)

“ निः पृथक्करणे खेदे बहिष्कृत्याग्रहे भृशे ।

भोगेऽधिश्रयणे शान्तावन्तर्धानपदार्थयोः ॥

आविष्करणसम्पत्त्योर्वियोगे दर्शने सुखे ।” इति धीरस्वामी ।
अभावादिषु च दृश्यते ।

पृथक्करणे—निष्कासयति, निर्हारः । खेदे—निर्वेदः, निस्सहते ।
बहिष्कृतौ—निरस्यति, निराचष्टे, निराकरोति । आग्रहे—निबन्धः ।
भृशे—निर्दग्धः, निरीक्षते, निर्जितः । भोगे—निर्वेशः, निरामयः । अवि-
श्रयणे—निर्वापः । शान्तौ—निर्वाणोऽग्निः, निर्वाणम् । अन्तर्धाने—
निष्क्रान्तः । पदार्थे—निर्ज्ञानम् । आविष्करणे—निर्मितिः । सम्पत्तौ—
निष्पत्तिः । वियोगे—निश्शल्यम्, निर्गतः । दर्शने—निर्दिष्टम् ।
सुखे—निर्वृतिः, निर्वेशः । सुखमेव क्वचित् भृतित्वेन व्यपदिश्यते ।

अभावे—निर्मक्षिकम् । गतौ—निर्गतो प्रामात् निष्ठयः = वण्डा-
लादिः । अव्ययसंहकत्वात् त्यप् ।

इदमत्रावधेयम्—प्रादिगणे (1-4-58) निम्, ञिस् इति सकारा-
न्तं रेफान्तं च उपसर्गद्वयं पठितम् । तत्र उभयोः प्रायः समानार्थकत्वमेव ।
'निर्विण्णः' 'निरः कुपः' (7-2-46) इत्यादौ णत्वाच्च रेफविशिष्ट-
निमित्तित्वेन 'निर्' इत्यस्याप्युपगमः । एवं 'निष्टपति सुवर्णम्' इत्यादि-
स्थलेषु षत्वार्य 'निसस्तपतावनासेवने' (8-3-102) इत्यादिषु 'निम्'
इति सान्तोपसर्गस्याश्रयणम्—इति । विस्तरस्तु बृहच्छन्देन्दुशेखरादौ । प्रयोगे
तु उभयोरप्यविशेष एव ।

(477)

“निःषमम्” (ति.)

निर्गतं सम्म्, निर्गतत्वं समस्य, इति वा निःषमम् । समाधिष्कान्तो
निःषमम् इति केचित् । निन्दाऽप्यर्थः । तिष्ठद्गुणगे पाठादप्ययीभाष-
समासेऽव्ययत्वम् । 'सुविनिर्दुभ्यः सुपिस्तिसमाः' (8-3-88) इति षत्वम् ।
सुषामादित्वेन षत्वपरिकल्पनं तु अप्रामाणिकम् ।

(478)

“निष्कुला” (वा.)

निष्कोषणार्थे [= निस्सारीकरणार्थे] वर्तमानात् निष्कुलशब्दात् कुपो
योगे 'निष्कुलान्निष्कोषणे' (5-4-62) इति डाप्रत्ययः । तस्य 'ऊर्पादि-
ष्विडाचश्च' (1-4-61) इति गतिसंज्ञा । तस्यापि प्राप्तीशरीयत्वेन निपात-
त्वात्, 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' (1-1-37) इत्यव्ययसंज्ञा । 'निष्कुला-
करोति पशून्' । निष्कुणातीत्यर्थः ।

(479)

“ निष्पत्ता ” (डा.)

‘ निष्पत्तशब्दात् अतिव्ययने [अतिपीडने] अर्थे कृजो योगे डाच्
 ‘ सप्तनिष्पत्तादतिव्ययने ’ (5-4-61) इति विहितः । डाचो गतिसंज्ञ-
 कत्वेन निपातत्वात् अव्ययत्वमिति ज्ञेयम् । ‘ निष्पत्ताकरोति मृगं व्याधः ’
 मृगशरीरात् शरम् अपरपार्श्वे निष्क्राम्यतीत्यर्थः । ‘ शशसुर्लाघवं तस्य
 निष्पत्ताकृतनासि [साय] कम् ॥ ’ (यादवाम्युदये 16-90) ।

(480)

“ नीचा ” (स्व.)

नीचैरित्यर्थेऽव्ययमिदम् । ‘ नीचा सन्तमुदनयः ’ (ऋक् 2-13-12)
 छान्दसोऽयम् ।

(481)

“ नीचात् ” (वि. प्र.)

विभक्तिप्रतिरूपकमिदमव्ययं चादिष्वाकृतिगणत्वेन द्रष्टव्यम् । छान्द-
 सोऽयम् । ‘ नीचात् उवा चक्रथुः पातये वा — ’ (ऋक् 1-116-22) ।

(482)

“ नीचैः ” (स्व.)

अल्पार्थकोऽयम् । निकृष्टानुद्यस्वैरादयोऽपि अस्याः । अल्पे
 यया ‘ नीचैर्ददाति ’ । स्वल्पं ददातीत्यर्थः । निकृष्टे यया —

1. ‘ दाम्नीकसमुज्जस्तु — इसिसिचमिहपस्तु ’ (3-2-182) इत्यादिना
 वतवाचोः करणे दूषणत्वे परतन्त्रो निष्पन्नः । वानुतकारः प्रत्यय-
 काशेति द्वौ तकारौ वज्रशब्दे साः । ‘ वज्रम् ’ इत्येकतकारमिदं-
 श्वप्रमाणादिक एव ।

‘नीचैर्गच्छपुपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण’ (मेघदूते 2-52) । अनुचे—
 ‘नीचैरनुदात्तः’ (1-2-30) । स्वैरे—‘नीचैःकारम । नीचैः कृत्वा ।
 अथोभागोऽपि प्रकरणादिनाऽव्याप्यः । ²नीचकैः ।

(483)

“नु” (चा.)

प्रश्नप्रतिबचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षाविषादपादपूरणादिषु वर्ततेऽयम् ।

प्रश्ने—‘को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे !’ । ‘किं नु वै जृम्भते कलिः’ ।

‘को न्वस्मिन् साम्प्रतं लोके’ (रामायणम्) ।

प्रतिबचने—‘आकर्षीः कटं देवदत्त ! अयं ³नु करोमि भोः’ । ‘अयं
 नु अकार्षम्’ ।

उपमाने—‘वृक्षस्य नु ते पुरुहूत क्याः’ (ऋक्. 6-24-3) ।

वितर्के—‘क्षालितं नु शमितं नु बधूनां द्रावितं नु हृदयं मधुवारैः’ ॥

(माघे. 10-14) ।

उत्प्रेक्षायाम्—‘रञ्जिता नु विविध्रास्तरुशैला नामितं नु गगनं
 स्सगितं नु ।’ (किरात. 9-15) ।

1. ‘अथवेऽथवाप्रेताख्याने कृजः सवालमुळी’ (3-4-59) इति कृजो नमुलः । अथवाभिप्रेताख्याने नाम अप्रियस्वाधैः, प्रियस्य च नीचैराख्यातम् । एतदेव स्वैराख्यातमिह बोध्यम् ।
2. नीचैरित्येवार्थः । ‘अथवसर्वनाम्नाम्—’ (5-3-71) इति हेः प्राक् लङ्प्रत्ययः ।
3. अत्र ‘नन्वोर्विभाषा’ (3-2-121) इति पृष्ठप्रतिबचनार्थे कङ् भूतकाले विकल्पेन । पक्षे कङ् ।

विवादे—‘क नु मां त्वदधीनजीविताम्—’ (कुमार. 4-6) ।

पादपूरणे—‘आख्यास्यामि नु ते तत्त्वम्’ ।

सम्प्रति, अद्य, इत्यर्थे छन्दसि दृश्यते । यथा—‘सं नु वोचावदे
पुनर्यतो मे मधु आ भृतम् ।’ (ऋक् 1-25-17) ।

कचिद् विस्मयेऽपि । यथा—‘क नु खलु विदितस्ते कोऽप्यसौ
भातुवादः ।’ (पादुकासहस्रे श्लो. ५०) । एवमनुनयेऽपि ‘तं नु मे प्रियतमा हि
बधूनाम्’ इत्यादौ ।

अतीति—अपमान—हेतु—आदेश । अप्यस्यार्थत्वेन कोशेषु निर्दिष्टाः
निदर्शितदिशा यथासम्भवं स्वयमेवोद्धा इत्यलम् ।

(484)

“नुकम्” (चा.)

नु, कम् इति निपातद्वयसमुदायोऽयं वितर्के वर्तते । ‘अहिर्नुकम्,
रघुर्नुकम्’ । एवम्, ‘नु+वै’ इति निपातसमुदायोऽपि वितर्कार्थक एव
दृष्टव्यः । ‘को नुव गच्छति’ । ‘विष्णोर्नुकं वीर्याणि—’ (ऋक्.
1-154-1) इत्यत्र अतिशीघ्रमित्यर्थः ।

(485)

“नूनम्” (चा.)

तर्कनिश्चयोत्प्रेक्षादयोऽस्यार्थाः । तर्के—‘नूनं शरत्प्रफुल्लं हि

-
1. ‘वितर्के’ इति श्रीस्वाम्यादयः वदन्ति । वितर्कः = सम्भावना-
प्रत्ययः । ‘नूनं हन्तादिभ्यः शरत्प्रफुल्लम्’ इत्यत्र यथा ।

काशाः' । निश्चये—नूनमयं जानाति । उत्प्रेक्षायाम्—'नूनमत्स्य
दैवोऽनुग्रहः' (भाष्ये 6-3-109) ।

स्मरणवाक्यपूरणयोरपि दृश्यते । स्मरणे—'नूनं सा तव प्रिया' ।
वाक्यपूरणे—'स एव नूनं जडवद्व्रवीति' ।

'अद्य' इत्यर्थकोऽपि ऋक्षु गयुज्यते । यथा—'नमः पुरा ते
वरुणोत नूनम्' (ऋक्. 2-8-28) ।

(486)

“नेत्” (चा.)

शङ्काप्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्वस्य वृत्तिः । शङ्कायाम्—'नेत्रिहायन्तो
नरकं पतेम' । (ऋक्. 10-106-1) पापाचारा वयं कदाचित् निरयं गच्छेम ।
इति शङ्काऽस्ति । 'अन्यो नेत् सूरिरोहतम्' (ऋक्. 8-5-9) इत्यत्र प्रतिषेधोऽर्थः ।
'नेत् त्वदपचेतयाति' (यजुः 2-17) इत्यत्रापि तथा । इतरेष्वर्थेषु प्रयोगो मृग्यः ।
आनन्दसोऽयम् । यत्तु 'नेत् विकल्पे निषेधे च—' इति बाह्मयार्ण-
वादिषु विकल्पार्थकत्वमस्योक्तम्—तत्तु शङ्कार्थकस्यास्यैव सन्दर्भानुसारेण
विकल्पार्थकत्वाभिमानेनेति नान्यन्तरत्वम् ।

(487)

“नेत्याह” (स्व.)

'....नेत्याह निषेधे....' इति त्रिकाण्डशेषः । वस्तुतः न इति
आह इति निपातसमुदायोऽयं निषेधार्थक इति ज्ञेयम् ।

(488)

“नो” (चा.)

निवेधोऽस्यार्थः । ‘दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः’ (माघे 11-4) । ‘न्यास्याता वेत्ति नो कविः’ इत्यादिष्वपि निवेध एवान्ततो बोध्यते । ‘नोचेत्’ ‘नोहि’ इत्यादयोऽपि निवेधार्थकाः निपातसमुदाया बोध्याः ।

(489)

“नोत्” (चा.)

‘नैव’ इत्यर्थश्चान्दसोऽयम् । ‘प्रजा अनाशकेन नोत्परा बभूवुः’ (शतपथे 2-4-3-2) । ‘अतिमात्रमवर्धन्त नोद् इव दिवस्पृश्न’ (अथर्व. 5-19-1) ।

(490)

“नोधा” (त.)

‘नक्धा’ इत्यर्थे पृषोदरादित्वात् रूपमेवम् । ‘नोधा विधाय रूपं स्व सर्वकल्पवित् प्रभुः’ (भागवते 3-23-45) ।

(491)

“न्यक्” (चा.)

तिरस्कारार्थकश्चादिष्वयं द्रष्टव्यः । निम्नतया अष्टतीत्यर्थे निपूर्व-कादश्चतेः किंवा उपधानकारलोपे तस्य च चादिपाठादव्ययत्वम् । न च

अव्ययत्वे फलामाव इति बाध्यम् । न्यक्कृतिन्यकारादिशब्दानां साधुत्वे सिद्धेऽपि
‘न्यक्कृत्य चोत्तमाना—’ इत्यादिषु समासे न्यपि रूपसाधुत्वायमव्ययत्वस्य
सम्बन्धत्वात् । अन्यथाऽत्र न्यपोऽनुपपत्तेरित्यास्तां तावत् ।

(492)

“ न्वै ” (चा.)

वितर्कपादपूरणे अस्यार्थत्वेन पठिते । वितर्के—‘को न्वै रावा ?
को न्वै मन्त्री ?’ । पादपूरणे—‘को न्वा एषोऽगच्छति ?’ ।

(493)

“ पट् ” (चा.)

सादृश्यासम्पत्तिसाकल्यप्रत्याधिक्यवचनेषु अस्य केषाञ्चिन्मतेन चादि-
गठः । उदाहरणानि मृग्यानि । प्रशंसाऽऽमन्त्रणाव्यस्यार्थो—इति
केचित् ।

(494)

“ पटत् ” (ग.)

अव्यक्तानुकरणार्थेऽयं वर्तते । ततो ङाचि, टिलोपे, ‘ङाचि बहुलं—’
(वा. 8-1-12) इति द्वित्वे, ‘पटपटाकरोति’ इति सिद्धयति ।

(495)

“ परम् ” (चा.)

नियोग-क्षेप-केवल-किन्त्वर्थेषु दृश्यते । केवले—‘सर्वे गताः, स परं
न गच्छति’ । किन्त्वर्थे—‘गुणवानसि, परम् अहङ्कारी’ । नियोगक्षेप-

योरप्येवमूह्यम् । अधिकानन्तर्ययोरपि प्रयुज्यते । अधिके—‘रेखाभास-
मपि क्षुण्णाद् आत्मनोर्वर्त्मनः परम् ।’ (रघु. 1-17) । आनन्तर्ये—‘नूनं
मत्तः परं वक्ष्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।’ (रघुः 1-66) ।

(496)

“परमम्” (चा.)

अनुज्ञास्वीकारावस्थायौ । “परमं ते आवसम्” इत्यत्र अनुज्ञा
‘परमं तत्तावासो मम’ इत्यत्र स्वीकारोऽर्थः ।

(497)

“परस्तात्” (त.)

परशब्दात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् अतस्तुप्रत्ययाभावपक्षेऽस्तासि-
प्रत्ययः । पक्षे ‘विभाषा परावरान्याम्’ (5-3-29) इत्यतस्तुप्रत्ययः ।
असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वात् अव्ययत्वम् । सप्तम्याम्-परस्तात् वसति ।
पञ्चम्याम्—परस्तादागतः । प्रथमायाम्—परस्तात् रमणीयम् । पक्षे
परतः इत्यपि भाव्यम् । ‘परि पूषा परस्तात्—’ (ऋक्. 6-54-10)
इत्यत्र तु ‘उपरि’ इत्यर्थः ।

(498)

“परः” (नि.)

‘इतरभागे’ इत्यर्थे छान्दसमेतदव्ययम् । यथा—‘न हि देवो न
मर्त्यो महस्त्व क्तुं परः ।’ (ऋक्. 1-19-2) ।

(499)

“ परश्वः ” (ख.)

श्वः परं दिनमित्यर्थे निपातनात् साधुः । ‘आगामिपरदिनात् परस्मिन् दिवसे’ इति पर्यवसितोऽर्थः । अत्र केचित् ‘परः श्वः’ इति सविसर्ग पठित्वा पारस्करादित्वात् (6-1-157) सुटमिच्छन्ति । उभ-
यथाऽप्यर्थे न भेदः ।

(500)

“ परा ” (उ. ग.)

“परा भृशेऽनाभिमुख्ये त्वराऽभिभवविक्रमे ।

प्रशान्तावप्रसहने धर्षणे विद्वे ऋषौ ॥

पौनःपुन्ये—” इति धीरस्वामी ।

भृशे—पराहन्ति, पराजितः । अनाभिमुख्ये—पराङ्मुखः, परा-
वृत्तः । त्वरायाम्—परापतति, परागतः । अभिभवे—पराभवः, परा-
क्रिया । विक्रमे—पराक्रमः । प्रशान्तौ—परेतः । अप्रसहने—
अध्ययनात् पराजयते । सोढुं न शक्नोतीत्यर्थः । धर्षणे—प्रसभं परा-
भृष्टा स्त्री । विद्वे—¹पलायनम् । ऋषौ—²पराशरः । पौनःपुन्ये—वर्षं
पराभृशति ।

1. भक्त ‘उपसर्गस्वावर्तो’ (8-2-19) इति शास्त्रम् ।

2. भक्त ‘यद्यपि ‘परान् आ शृणोतीति पराशरः’ इत्येव पीरानिकैर्वेदा-
भित्तिमिव श्रुतपक्षः प्रदर्शयते । मुक्तं चैतत्, पराङ्मुखपरकाक-
परागतकादिषु कस्यैव श्रुत्यसन्देहत्वात् । तथापि उपायस्कोपायाम्पराद्-
वकत्वात् तिमिन्नावलिसङ्गरात् उभावपि साधु इति प्रकृतम् ।

परा गच्छतीत्यर्थे परागः—धूलिः । अत उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्
निपातत्वेन सम्प्रसोपपत्तिरिति तिलकः ।

(501)

“ पराचैः ” (स.)

‘दूरदेशे’ इत्यर्थे छान्दसोऽयम् । ‘आरे वाघेषां निर्घृतिं पराचैः
(अक् 6-74-2) ।

(502)

“ परारि ” (स.)

‘पूर्वपूर्वतरयोः परभावः, उद्गारी च संकसरे’ (वा. 5-3-22) इति
वचनात् ‘पूर्वतरस्मिन् संकसरे’ इत्यस्मिन्नर्थे पूर्वतरशब्दस्य परभावः, आरि-
प्रत्ययश्च विधीयते । सप्तम्यन्तात् केवलात् विधीयमानत्वेनास्य ‘तद्धितश्च—’
(1-1-38) इत्यव्ययत्वम् । ‘परत् पराभूतसरोजकोशौ परारि सन्दर्शित-
सज्जिवेशौ । त्वैषमस्तालफलोपमानौ स्तनौ कियन्तौ परतो भवेताम् ॥’ इति
वाट्टकिः ।

(503)

“ परि ” (उ. ग.)

“ पर्युद्वाहे सपन्तत्रे विवर्ते वर्जने शुचि ।
निन्दाव्यवस्थान्यकारनमालिङ्गननिर्गमे ॥
क्रमभूषानिवसने क्षियानिश्चयवेष्टने ।
सेवासन्यासापवर्तशक्तिसाङ्गल्लाघवे ॥

परिज्ञाने विनिमये विस्तारव्याप्यतिक्रमे ” (क्षीरस्वामी) ।

उदाहे—¹परिणयः । समन्तत्वे—परिपूर्णः परिमाणम्, परिधिः ।
विवर्ते—परिणामः । वर्तने—परिहारः । शुचि—परिदेकम् । निन्दायाम्—
परिवादः, परिचष्टे । व्यवस्थायाम्—परिभाषा । न्यक्कारे—परिभवः, ²परि-
भावः । नर्मणि—परिहासः । आलिङ्गने—परीरम्भः, परिष्वङ्गः । निर्गमे—
परिवाहः—परीवाहः । क्रमे—परिपाटी, पर्यायः । भूषायाम्—³परिष्करोति
कथ्याम् । निवासे—परिधानम् । ⁴क्षिपायाम्—परिवेत्ता । निश्चये—परिच्छे-
द्यम् । वेष्टने—परिधत्ते, परिधानम् । ‘कृष्णं वासो ⁵परिधापयित्वा’ (ऋक्.)
सेवायाम्—परिचरति, परिवर्या । संन्यासे—परिवाद् । अपवर्ते—विपर्यासः ।
शक्तौ—पर्याप्तम्, परिकल्पते । साङ्गत्ये—परिचयः । लाघवे—परिप्लवः,
⁶परिप्लव्य । परिज्ञाने—परीक्षा । विनिमये—परिवर्तः । विस्तारे—परिणाहः ।
व्याप्तौ—परिवेषः । अतिक्रमे—अहः परिवृत्तम् ।

साधनार्थेऽपि दृश्यते; यथा—परिकरः इति ।

1. ‘उपसर्गादसमासेऽपि जोषदेशश्च’ (8-4-14) इति जस्यम् ।
2. ‘उपसर्गस्य घञि—’ (6-3-122) इति दीर्घः ।
3. ‘संपरिभ्वां करोती भूषणे’ (6-1-137) इति सुट् । ‘परिमिबिम्बः’
(8-3-70) इति ऋत्वम् ।
4. क्षिपा = निन्दा । परिवेदनम् अत्र निन्दा । उभेऽन्तेऽनूटे सति च ऊढः
म धर्मसास्त्रेषु ‘परिवेत्ता’ इत्युच्यते । तस्य प्रायश्चित्ताध्यायकत्वेन
निन्दास्वमिति ज्ञेयम् ।
5. ‘कस्वाऽपि च्छन्दसि’ (7-1-38) इति क्वपोऽपवादः कस्वाऽतः ।
6. ‘युप्लुबोर्दीर्घश्छन्दसि’ (6-4-58) इति दीर्घोऽतः ।

लक्षणादौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः । यथा-लक्षणे—वृक्षं¹परि विद्योतने विद्युत् । इत्यभूताख्यान—भक्तो विष्णुं परि । भागे—लक्ष्मीर्हरिं परि । वीक्षायाम्—वृक्षं वृक्षं परि²सिञ्चति । ‘सद्वृत्तान् अनु दुर्वृत्तः परि स्त्रीं जातमन्मथः॥’ (भ. का. 8-88) । वर्जने—परि हरेः संसारः । आनर्थक्ये—अत्रिण्युतं परि । कुतः पर्यागच्छति ।

³परितः, ⁴पर्यङ्कः—पर्यङ्कः, परिवः—पलिषः । ⁵अक्षपरि—शलाकापरि, एकपरि—द्विपरि । परित्रिगतं, ⁶परि परि त्रिगतेभ्यो वा वृष्टो देवः । ⁷परिपन्थी—परिपरी ।

1. अत्र ‘लक्षणेत्यभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिवर्धनवः’ (1-4-90) इति परेः कर्मप्रवचनीयता । ‘कर्मप्रवचनीययुके द्वितीया’ (2-3-8) इति वृक्षशब्दस्य द्वितीया ।
2. ‘परि सिञ्चति’ इत्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञया मयुपसर्गसंज्ञयोर्बोधित-त्वात् न पर्यामिति शेषम् ।
3. नमस्तादिस्यस्यार्थः । ‘परितः कृष्णं गोपाः’ इत्यत्र ‘आभ्रतःपरितः’ (वा. 2-3-2) इति वचनेन द्वितीया ।
4. अत्र परीति रेफस्य ‘परेश्च चाङ्गयोः’ (8-2-22) इति क्त्व-विकल्पः । सूत्रे ‘वः’ इति स्वरूपग्रहणम्, न तु ‘तरसमपी वः’ (1-1-22) इति संकेतितस्य; तेन ‘परितरः परितमः’ इत्यत्र न क्त्वम् ।
5. ‘अक्षशलाकासंख्याः परिणा’ (2-1-10) इति अव्ययीभावसमासः । पुःपुपरि च बोध्यम् ।
6. ‘पञ्चवपाङ्गपरिभिः’ (2-3-10) इति समासो वर्जनायैकस्य परि-शब्दस्य । सङ्गाविभाषया समासाभावपक्षे तु वाक्यमपि । तदानीम् ‘परेर्वर्जने’ (8-1-5) इति द्वित्वम् ।
7. ‘क्त्वसि परिवन्धिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि’ (5-2-89) इति निपा-त्यते । बाहुलकात् लोकेऽपि प्रयुज्येते । उभावपि प्रतिद्वन्द्ववाचिनौ ।

(504)

“परुत्” (त.)

‘पूर्वस्मिन् वत्सरे’ इत्यर्थे ‘सद्यः परुत्—’ (5-3-22) इत्यनेन निपातनात् साधुः । पूर्वशब्दस्य परभावः, उत्प्रत्ययश्च निपात्यते । ‘परुत् पराभूतसरोजकोशौ—’ (चाटूक्तिः) । परुत्तः । अत्र ‘चिरपरुत्—’ (वा. 4-3-23) इति शैषिकः तत्प्रत्ययः ।

(505)

“परेद्यवि” (त.)

‘परस्मिन् अहनि’ इत्यर्थे ‘सद्यः परुत् परायैषमः परेद्यवि—’ (5-3-22) इति निपातनात् साधुः ; तदुक्तम्—‘परस्मादेद्यव्यहनि’ (वा. 5-3-22) इति ।

परेद्युः इत्यप्येतस्मानार्थकं मुग्धबोधव्याकरणाद्यनुशिष्टं लोके कविभिर्बहुलं प्रयुज्यते । पाणिनिमतेन नास्य निष्पत्तिरिति ज्ञेयम् । केचित्तु ‘परेद्यवि’ इति प्रयोक्तव्ये प्रमादेन परेद्युरिति प्रयुज्यत इति वदन्ति ।

(506)

“परोक्षम्” (शरत्.)

“अक्ष्णोः परं परोक्षम् । परममामार्थकः परश्शब्दोऽव्ययम् । अव्ययेऽव्ययीभावः । कथं ‘प्रत्यक्षोऽर्थः, परोक्षः कालः’ इत्यादेरव्ययीभावस्य सत्त्ववचनता ! अर्शभादित्वादतो भविष्यतीत्याह भोजः” इति शरदादिषु वर्धमानः ।

इदमत्रावधेयम्—परशब्दसमानार्थकः परशब्दो वर्तत इत्यत्र न प्रमाणमस्ति । केचित्तु ‘परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् । उत्वं वाऽऽदेः परादक्ष्णः; सिद्धं वाऽस्मान्निपातनात् ॥’ (भाष्यम् 3-5-113) इति वचनादत्र परशब्दस्यैव परोभावः, परशब्दात् परस्य अक्ष्णोऽकारस्य उत्वं वा भवतीत्येव न्याय्यम् । किञ्च, नेदमन्ययमित्यपि बहवः । अन्यथा ‘परोक्षे लिट्’ (3-2-115) इति सौत्रस्य प्रयोगस्य ‘साधनेषु परोक्षेषु’ (भाष्यम् 3-2-115) इत्यादीनां भाष्यादिप्रयोगाणां च गतिश्चिन्त्या स्यात् । अत एव शब्दकल्पद्रुमादिषु क्लीबान्तत्वेनैव निष्पादितमिदम् इति वदन्ति । वस्तुतस्तु ‘अन्ययीभावः’ (लिङ्गानुशासनसूत्रम् नपुंसकप्रकरणे) इति वचने-
नान्ययीभावस्य क्लीबत्वेऽपि न दोष इत्यास्तां तावत् ।

अस्यार्थस्तु भाष्य एव स्पष्टमुद्दिष्टः । यथा—“कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम ? केचित् तावदाहुः—‘वर्षशतवृत्तं परोक्षम्’ इति । अपर आहुः—‘वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षम्’ इति । अपर आहुः—‘कटान्तरितं परोक्षम्’ इति । अपर आहुः—‘द्वयहवृत्तं त्रयहवृत्तं च’ इति ॥ इति ।

(507)

“परोवरम्” (ख.)

इदमन्ययं खरादेराकृतिगणत्वेन केचिदाहुः । उच्चनीचताऽस्यार्थः । कमोऽर्थ इति तिलकः । ‘परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति’ (5-2-10) इत्यत्र परांश्चावरांश्चानुभवतीत्यर्थे खप्रत्ययविधिरस्ति—परोवरीणः इति सिद्ध्यर्थम् । तत्र खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परशब्दस्योत्वमित्यङ्गीकारात् वस्तुतः पृथगन्ययत्वमस्य चिन्त्यम् । ‘परोवरीयः’ इत्यत्र तु छान्दसत्वादुत्वमिति ज्ञेयम् ।

(508)

“पर्याप्तम्” (चा.)

सामर्थ्यवारणयोरिदं वर्धमानादिभिः पठ्यते । सामर्थ्यं—‘त्वयैव किं न पर्याप्तम्?’ । वारणे—‘पर्याप्तं साहसेन—’ ।

परिपूर्वकात् आप्नोतेः निष्ठायामेव यद्यपि सिद्धयति ; तथापि अव्यय-स्वराद्यर्थं चादिषु पाठ इति ज्ञेयम् ।

(509)

“पली” (ऊ.)

विकारार्थकोऽयमूयादिः । ‘हिंसायाम्’ इति वामनः । ‘विचारे’ इत्यपि केचित् । ‘फली’ इति वर्धमानः । पलीकृत्य । विकृत्येति यावत् ।

(510)

“पशु” (चा.)

सम्पत्तयेऽयं छन्दसि वर्तते । ‘लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः’ (ऋक् 3-53-23) । दर्शनीयं ज्ञानं सम्यक् प्रतिपद्यमाना लोभं परित्यजन्ति, इत्यर्थः । असत्त्ववाचित्वादेवास्याव्ययत्वम् । सत्त्ववाचित्वे तु नाव्ययत्वम्, यथा पशुः—गवादिः ।

(511)

“पशू” (ऊ.)

हिंसार्थकोऽयम् । पशूकृत्य—हत्वेत्यर्थः । ऊर्यादित्वात् कृञो योगे गतिसंज्ञायां समासे ल्यप् ।

(512)

“पश्च” (त.)

छन्दसि अपरशब्दस्यास्तातेरर्थे [दिग्देशकालेषु] ‘पश्च पश्चा च छन्दसि’ (5-8-33) इत्यनेन पश्चभावोऽकारप्रत्ययश्च निपातनाद्भवति । ‘परो व्याप्तो जायते पश्च सिंहः’ । पश्चिमदेशः, पृष्ठभागः, पश्चात्कालश्चास्यार्थाः ।

‘पश्चार्थः’ इत्यादिषु ‘अपरस्यार्थे पश्चभावो वाच्यः’ (वा. 2-1-58) इति वचनेन यः पश्चभावो विहितः समासे, तस्य तु नाव्ययत्वम्—इति बोध्यम् ।

(513)

“पश्चा” (त.)

पूर्ववच्छन्दस्येव दिग्देशकालेषु कर्तमानस्य सप्तमी-पञ्चमी-प्रथमान्तस्या-परशब्दस्य ‘पश्च पश्चा च छन्दसि’ (5-3-33) इति पश्चभावे आकार-प्रत्यये च निष्पन्नमिदं तद्धितान्ताव्ययम् । वेदेऽत्रेवायमपि । यथा—‘पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता—’ (ऋक् 1-123-5) ।

(514)

“पश्चातात्” (त.)

पश्चादित्यर्थे पृषोदरादित्वात् छन्दसि साधुरेकम् । ‘त्वं न इन्द्र ऊतिभिः संजोषाः पाहि पश्चाताद् उत वा पुरस्तात् ॥’ (ऋक् 8-48-15) ।

(515)

“पश्चात्” (त.)

प्रतीचीचरमयोरर्थयोरयं वर्तते । प्रतीच्याम्—पश्चादस्तादिः । चरमे—पश्चाद् याति । ‘पश्चात्’ (5-3-32) इत्यनेन अपरशब्दस्य प्रथमा-

पञ्चमीसप्तमीषु वर्तमानस्य पञ्चभावः, आतिप्रत्ययश्च निपात्यते । असर्वविभक्ति-
तद्धितान्तत्वेन अव्ययत्वम् । पश्चादमणीयम्, पश्चादागतः, पश्चाद् वसति ।
‘दक्षिणपश्चात्—उत्तरपश्चात् । ²पश्चात्तात् । ³पश्चिमः । ⁴पश्चात्त्यः ।

(516)

“ पश्य ” (ति. प्र.)

प्रशंसा विस्मयश्चास्यार्थौ । प्रशंसायाम्—‘ पश्यान्तरूपमिन्द्रिन्द्विरेण
माकन्दशेखरो मुखरः ’ । विस्मये—‘ पश्य बालोऽपि विद्वान् ’ । ‘ दृशिर्-
प्रेक्षणे ’ (श्वादिः पर. अनिट्) इति धातोर्लोप्मध्यमपुरुषैकवचनप्रतिरूपक-
मिदम् ।

(517)

“ पश्यत ” (ति. प्र.)

आश्चर्यार्थकोऽयम् । ‘ पश्यत शिशुरपि विद्वान् ’ । वर्धमानस्तु
पूजार्थकत्वमप्यभ्युपगत्य ‘ पश्यत माणवको भुङ्क्ते ’ इत्युदाजहार । इदमपि
दृशिर्धातोर्लोप्मध्यमपुरुषत्रयवचनप्रतिरूपकम् ।

1. ‘ दिक्पूर्ववत्स्वापारस्य पञ्चभावी वस्तुष्वः, आतिश्च प्रत्ययः ’ (वा. 5-3-32) इति निष्पत्ते एते । इमे अत्यन्तव्यये ।
2. बाहुकृतात् स्वार्थे तातिद्वयव्यये, तस्य चात्यन्तव्यये रूपमेवं कर्त्तुं सि-
भवति । ‘ आ पश्चात्तात् नास्त्वया पुरस्तात्—’ (ऊक्. 7-72-5) ।
3. ‘ अप्रपञ्चात् द्विप्रच् ’ (वा. 4-3-23) इति त्रैविधिके द्वित्रयप्रत्ययः ।
विस्त्राद्विक्रोपः । एतच्च रूपं कालवाचिनो पश्चादित्यस्यैव; प्रकरणात् ।
अद्यत्वे देशविभक्त्यायामपि ‘ पश्चिमो देशः ’ इत्यादीनि बहुकं प्रयुज्यते;
तत्र प्रमाणं सूत्रम् । बहु, प्रकृतवाचिके ‘ कालात् ’ इत्यस्य अपि-
वक्ष्याया अविशेषेण देशकालवाचिनोदभयोरपि द्विप्रच्—इत्यभ्युपगमे
न दोषः ।
4. ‘ दक्षिणापश्चात्—’ (4-2-98) इति त्रैविधिके त्रयद्वयव्यये, कित्थे-
नादिवृद्धौ च रूपमेवम् ।

(518)

“पाट्” (चा.)

प्रशंसाऽऽमन्त्रणयोरयम् । प्रशंसायाम् — पाट् श्रयं पठति ।
आमन्त्रणे—‘पाट् पाठकाः ।’ । “हिंसासातत्ययोरपि इति शाकटायनः”
इति वर्धमानः । चिरन्-अतीतकाल-सामीप्य-अनागतेश्वप्यर्थेषु केचिदमुं
पठन्ति । उदाहरणानि मृग्याणि ।

(519)

“पाणौ” (ग.)

विवाहेऽभिधेये कृञि परतः सप्तमीप्रतिरूपकमिदं शब्दस्वरूपं गति-
संज्ञकं भवति । गतिसंज्ञकत्वात् समासे ल्यपि पाणौकृत्य इति सम्पद्यते ।
‘नित्यं हस्तेपाणानुपयमने’ (१-४-७७) इत्यतः = पाणौकृत्य = दारकर्मकृत्वा इत्यर्थः
इति काशिका । ‘पाणौकरणम्’ इति विशाहार्थे जटाधरः पठित्वा, तस्य अलुक्स-
मासतां मेने, इति वाचस्पत्ये । ‘पाणौकृत्याह्वाने प्रतिभटविजयोपार्जितां वीर-
लक्ष्मीमानीतायास्ततोऽस्याः स्वसविधमसुरद्वेषिणा पूरुषेण ।’ (सुदर्शनशतके 56) ।

(520)

“पादगृह्य” (वै.)

‘पादं गृहीत्वा’ इत्यर्थे गृह्णातेऽच्छान्दसत्वात् सुबन्तेन समासे ल्यप् ।
‘....यत् प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य” (ऋक् 4-18-12) ।

(521)

“पापया” (त्रै.)

‘दुर्मार्गेण’ इत्यर्थेऽयमपि छान्दसो ज्ञेयः । ‘अश्रीरा तनूर्भवति
रुशती पापयाऽमुया ।’ (ऋक् 10-85-30) ।

(522)

“पापसमम्” (ति.)

पापाः समाः यस्मिन् युगे काले वा तत् पापसमम् । तिष्ठद्गुणे पाठादव्ययीभाक्त्वेऽव्ययत्वम् ।

(523)

“पाम्पाली” (ऊ.)

हिंसार्थकोऽयमूर्यादिः कृजो योगे गतित्वाभाक् । पाम्पालीकृत्य = हिंसित्वेत्यर्थः ।

(524)

“पाम्पी” (ऊ.)

विस्तारविध्वंसमाधुर्यकरुणाविलेख्येषु ऊर्यादिषु पठ्यते । पाम्पी-कृत्य ।

(525)

“पारे” (वि. प्र.)

विभक्तिप्रतिरूपमव्ययमिदमिति केचित् । तीरवाचकस्य पारशब्दस्य सप्तम्यन्तमेतदिति बहवः । पारेगङ्गम् । गङ्गायाः पारं इत्यर्थः । ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ (2.1-18) इति षष्ठ्यन्तेन सहाव्ययीभावसमासः । अव्ययी-भाक्त्वेन समुदायस्याप्यव्ययत्वम् ।

(526)

“पार्दाली” (ऊ.)

हिंसाप्राकाश्ययोरयम् । ‘पार्दाली’ इति ऊर्यादिगणे पठितस्य पाठान्तरमिदम् । ‘यार्दाली’ इति शब्दकौस्तुभे दृष्टः पाठः । पार्दाली-कृत्य = हिंसित्वा, प्रकाश्य इति च अर्थः !

(527)

“पार्श्वतः” (आ.)

पार्श्वेन इति तृतीयार्थे आद्यादित्वात् सार्वत्रिभक्तिकस्तसिप्रत्ययः ;
‘पार्श्वतोऽर्कं निपेवेत—’ ।

(528)

“पीत्वी” (कृ.)

पिबतेः क्त्वायाम्, ‘घुमास्यागापा-’ (6-4-46) इति प्रकृतेरीकारे,
‘ज्ञात्वाद्यश्च’ (7-1-49) इत्यत्र निपातनात् प्रत्ययाकारस्यापि ईकारः ।
‘क्त्वातोऽनुक्तसुनः’ (1-1-40) इत्यव्ययत्वम् । छन्दस्येवैव साधुः । लोके
तु पीत्वा इत्येव । ‘पीत्वी सोमस्य बावृधे’ (ऋक्. 3-40-70) ।

(529)

“पीत्वीनम्” (कृ.)

पिबतेः क्त्वायामीकारे, ‘नम्’ इत्यागमे च रूपमेवम् । ‘पीत्वीन-
मिति च इष्यते, चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सिद्धम् ।’ इति ‘इष्ट्वीनमिति
च’ (7-1-48) इत्यत्र काशिका । कृदन्ताव्ययमिदं छान्दसम् ।

(530)

“पुण्यसमम्” (ति.)

पुण्यत्वं समायाः, पुण्या समा इति वा पुण्यसमम् । समा—वयः ।
तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावसमासः । पुण्येन समं इति तृतीयासमासाप-
वाद इति केचित् ।

(531)

“पुत्” (चा.)

कुत्सार्थकोऽयम् । पुत्—कुत्सितं कसतीति पुत्कसः । पुद्गलः ।
‘पुक्’ इति शाकटायनः । नरकवाचकस्तु पुच्छन्दः नपुंसकलिङ्गः ।

(532)

“पुनर्” (ख.)

भूयोऽर्थ-विशेषावस्यार्थो । भूयोऽर्थे—पुनरुक्तं वचः । विशेषे—
‘किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा (गीता 9-33)’ । द्वितीयवार-
अप्रथम-भेद-अधिकार-पक्षान्तरादयोऽप्यस्यार्थाः मेदिन्यादिषु प्रतिपादिताः ।
तत्र भेदः विशेष एव । इतरेष्वर्थेषु यथासम्भवमुदाहार्यम् ।

पुनःपुनः इति वीप्सार्थकम् । ¹पौनःपुन्यम् । ²पौनःपुनिकः ।
पुनरपि, पुनश्च, किंपुनः इत्यादयो निपातसमुदाया अर्थान्तरेऽपि । ‘पुन-
रुत्स्यूतं वासो देयम्’ (तै. ब्रा.) इत्यत्र स्वरार्थः ‘पुनश्चनसौ छन्दसि’
(वा. 1-4-59) इति गतित्वमप्यस्य ।

1. ‘पुनः पुनः’ इत्यस्य भावः पौनःपुन्यम् । ब्राह्मणादिस्मात्
(5-1-124) च्यम् । ‘अव्ययानां भ्रमात्—’ (वा. 6-4-144)
इति टिलोपः । आदिवृद्धिः । भवेद्भ्रमवशेवम् । ‘पुनः’ इति देशो
विशेषितेऽपि प्रयुज्यते—‘पुनरस्य विराजते’, इति । काकोऽपि
कचिद् विवक्ष्यते—‘सामास्य प्रियमाख्यातुं पुनरावाप्सहाकपिः’
(सामा. 1-1-76) इति । ब्राह्मणादिषु (5-1-124) देशार्थे
काकार्थे च प्रयुज्यमानस्य पुनःपुनरावृत्त्यै वीप्सार्थकत्वं पाठः ।
तेन ‘पौनःपुन्यम्’ इत्यत्र पुनः पुनः देशो, कालो वा इति
यथासम्भवमर्थः । ‘पौनःपुन्यम्’ इति अव्ययत्वेन निर्दिष्टं
वाक्यरूपमुच्यते । तदस्य । अत्र प्रकृतेः पुनरित्यस्यैव अव्ययत्वेन,
अव्ययत्वेन क्लीबत्वात् ।
2. पौनःपुनिक इति काकवाचिनः पुनःपुन इत्यस्मात् ‘काकात् ठञ्’
(4-3-11) इति शेषिके ठञि टिलोपे आदिवृद्धौ च क्यम् ।

(533)

“पुरतः” (ख.)

अग्रत इत्यस्यार्थः । ‘शुक्को वृक्षस्तिप्रत्यग्रं नीरसतरुरिह’ विलसति पुरतः । ‘पुर अग्रगमने’ (तुदादिः सक. सेट्. पर.) इत्यस्मात् बाहुलकात् अतसुक् प्रत्ययः । कचित् ‘पूर्वमेव’ इत्यर्थोऽप्यस्य । यथा ‘इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना....’ (कुमार. 5-70) इति । अत्र ‘पुरतः’ इति प्राक्काले वृत्तिः ।

(534)

“पुरस्तात्” (त.)

पूर्वकालः, पूर्वदेशश्च अस्यार्थः । पूर्वशब्दात्, ‘दिक्शब्देभ्यः—’ (5-3-27) इति अस्तातिः । ‘अस्ताति च’ (5-3-40) इति पूर्वशब्दस्य ‘पु’ इत्यादेशः । इदं च सप्तमीपञ्चमीप्रथमाविभक्तिषु भवति । अस्त्य-विभक्तितद्धितान्तत्वेनाव्ययत्वम् । “— ‘पुरस्तात् अग्रप्रथमव्यतीतेषु’ इति बोधपालितः ।” इति सुधाकारः । ‘पुरस्ताद् रामोऽभूत् —’ । ‘नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्’ (रघु. 2-44) । पुरस्तादागतः । पुरस्तादमणीयम् ।

(535)

“पुरः” (त.)

पूर्वस्मिन् देशे काले वा इत्यर्थे पूर्वशब्दात् दिग्देशकालेषु असिप्रत्ययः, प्रकृतेः ‘पु’ इत्यादेशश्च ‘पूर्वाधरावराणां’—(5-3-39) इति विधीयते । देशे—‘पुरस्सरा धामवतां यशोधनाः’ (किरात. 1-43) । काले ‘तत्र प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥’ (शाकुन्तले 7-30) । प्रथमाविभक्त्यर्थे—‘पुरो

रमणीयम्' । अत्र अप्रभागेऽर्थः । पञ्चम्यर्थे—‘पुर आगतः’ । सप्तम्यर्थे—
 ‘अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं—’ (रघु. 2-36) । ‘पुर आगतः’ ।
 पूर्वदिग्भागादागत इत्यर्थः । एवमेव सप्तमीपञ्चमीप्रथमाविभक्तिषु दिग्देशकाङ-
 वाचिपदसामान्यात् प्रत्ययविधानस्थलेषु यथासम्भवमूह्यम् । दिग्देशशब्दो न
 पुनरुक्ताविति बोध्यम् ।

(536)

“पुरा” (स्व.)

प्रबन्धमविध्यदासत्तिचिरातीतेषु वर्ततेऽयम् ।^f प्रबन्धः—अविच्छेदेन
 कार्यकरणम् । यथा—‘उपाध्यायः पुरा पाठयति स्म’ । उपाध्यायेनाविरतम-
 पाठि इत्यर्थः । भविष्यदासत्तिः—भविष्यतः कार्यस्य सन्निहितत्वम् । ‘गच्छ, पुरा
 देवो वर्षति’ । ‘अत्र, यावत्पुरानिपातयोः—’ (3-3-4) इति भविष्यत्यर्थे ङट् ।
 पुरा दूषयति स्थलीम् (रघु-१२-३०) चिरातीते—पुराऽपि नवम् पुराणम् । अत्र
 ‘पूर्वकालैकसर्वजरःपुराण—’ (2-1-49), ‘पुराणप्रोक्तेषु—’ (4-3-105)
 इत्यादिषु निर्देशात्, निपातनाद्वा मुडभावः । अन्यथा ‘पुरातनः’
 इत्यश्वेव ‘सायंचिरंप्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यः—’ (4-3-23) इति द्व्यदयुलोः
 प्रत्यययोः एकस्य प्रवृत्तौ, सन्नियोगेन तुडागमः स्यात् । ‘अबाधकान्यपि निपा-
 तनानि’ (परिभाषा-120) इति सिद्धान्तस्य कचिदङ्गीकारात् पुरातनम् इत्यपि
 चिरातीतार्थे साधु । इयान् विशेषः—अभिधास्वामान्यात् ‘पुराणम्’ इति
 इतिवृत्तविशेषे सर्गादिपञ्चलक्षणलक्षिते विषास्याने रूढः, ‘पुरातनम्’ इति
 तद्धिन्ने चिरातीतसामान्य इति । चिरे, अतीते च इति विभज्य केचिदाहुः ।

निकटप्राथम्याव्यस्यार्थः । निकटे—पुरोपनीतम् अन्तिके, पुरतो वा उपनीतमित्यर्थः । अग्रार्थकत्वमपि प्रयोगानुसारेणास्ति ।

(537)

“ पुरुत्रा ” (त.)

द्वितीयासप्तम्यर्थवृत्तेः पुरुशब्दात् ‘ देवमनुष्यपुरुषपुरुषंभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ’ (5-4-66) इति त्वाप्रत्ययः । ‘ पुरुन् गच्छति ’ इत्यर्थे ‘ पुरुत्रा गच्छति ’ इति भवति । एवं पुरुत्रा वसति, पुरुषु वसतीत्यर्थः । ‘ पुरुत्रा वृत्रो अशयद् व्यस्तः ’ (ऋक् 1-32-7) । अत्र सप्तम्यर्थे वृत्तिः ।

‘ पुरु ’ इत्यस्य संख्यार्थकत्वात् ‘ प्रकारवचने—’ (5-3-23) इति धादप्रत्यये पुरुथा इत्यप्यव्ययं वर्तते । केचित् ‘ धाद् ’ इति मन्त्रा पुरुधा इति लिखन्ति ।

(538)

“ पुरुषत्रा ” (त.)

पुरुषेषु, पुरुषान् वा इति सप्तमीतृतीयावृत्तेः पुरुषशब्दात् ‘ देवमनुष्यपुरुष—’ (5-4-56) इति त्वाप्रत्ययः । असर्वविभक्तितद्विदान्तत्वात् अव्ययत्वम् । ‘ मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ’ (ऋक् 3-33-8) । सप्तम्यर्थेऽत्र त्वाप्रत्ययः ।

(539)

“पूतयवम्” (ति.)

पूताः यवाः यत्र काले स कालः पूतयवम् । पूतत्वं नाम वायुकृतः क्षोभः । यत्र काले वायुपवनेन यवाः नष्टाः स काल एवमुच्यते । तिष्ठ-
द्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावसमासेऽव्ययत्वम् । पूताः = निस्तुषीकृताः यवा
यत्राधिकरणे स देशः खलादिः ‘पूतयवम्’ इति व्यवह्रियते, इति वाच-
स्पत्यादिषु दृश्यते । तिष्ठद्गुगणे (2-1-17) पठितानां शब्दस्वरूपाण
काष्ठद्योतकत्वमेव वैयाकरणैरङ्गीकृतम्; देशवाचकत्वे तु बहुव्रीहिसमासे
पूतयवः इत्येव स्यात् । विस्तरस्तु गणरत्नमहोदधौ ।

‘पूतयवम्’ इति भोज इति वर्धमानः । तदानीं ‘पूजो विनाशे’
(वा. 8-2-44) इति निष्ठानत्वमिति ज्ञेयम् । किन्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे
‘पूतयवन्’ इत्येव दृश्यते । उभयथाऽपि नष्टयवविशिष्टकालवाचकत्वमस्य पदस्येति
ज्ञेयम् ।

(540)

“पूयमानयवम्” (ति.)

पूयमानाः यवाः यस्मिन् काले सः पूयमानयवम् । तिष्ठद्गुगणे
पाठादव्ययीभावसमासेऽव्ययत्वम् । निस्तुषीकृतयवविशिष्टकालोऽस्यार्थः ।

(541)

“पूर्यते” (ति. प्र.)

वारणार्थकोऽयम् । ‘पूर्यते प्राणायामेन प्रणामेन वा’ । अलं
प्राणायामेनेत्यर्थः । तिङन्तप्रतिरूपकमिदम् ।

(542)

“पूर्वथा” (त.)

यथापूर्वमित्यर्थे छान्दसोऽयम् । यथा—‘अग्निं मन्थामपूर्वथा’
(ऋक्. 3-29-1) । ‘प्रत्नपूर्वविश्वेमात् यादृ छन्दसि’ (5-3-111)
इति इवार्थे यान्द्रप्रत्ययः । ‘आस्थालौ’ (काशिका 1-1-37) इति
परिगणनादव्ययत्वमेतदन्तस्य ।

(543)

“पूर्वेद्युः” (त.)

पूर्वस्मिन् अहनि इत्यर्थे, ‘सद्यः परत परार्थेऽयमः परेद्यव्यस्य पूर्वेद्युः—’
(5-3-22) इत्यादिना निपातनात् साधुः । तद्धितान्ताध्ययमिदम् । ‘पूर्वा-
न्याव्यतरेतरापराधरोमयोत्तरेभ्य एद्युसुच्’ (वा. 5-3-32) एद्युसुच्प्रत्ययः ।

त्रिकाण्डशेषे—‘पूर्वत्रेत्यर्थे पूर्वेद्युरित्यपि’ इत्युक्तत्वात् पूर्वकालसा-
मान्येऽपि पूर्वेद्युरिति प्रयोगः साधुरिति ज्ञायते । केचित्तु ‘पूर्वत्र—पूर्वदेशे’
इति त्रिकाण्डशेषस्य विवरणं कुर्वन्ति ; तदसत् । ‘सद्यः—’ (5-3-22)
इति प्रकृतसूत्रे ‘काले’ इत्यनुवृत्तेः कालवाचकेभ्य एव प्रत्ययविधानादिति ।

मेदिनीकोशे तु प्रातःकालो धर्मवासरश्चास्यार्धत्वेनोक्तौ । धर्म-
वासरः = पुण्यदिनम् ।

(544)

“पृथक्” (ख.)

भेदवर्जनविनार्येषु स्वरादिरयम् । मेदे — ‘बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथक् विदुः’ (मावे 1-33) । वर्जने — तेभ्यः पृथक् । विनार्ये — पृथक् देवदत्तेन । देवदत्तेन विनेत्यर्थः । अत्र सर्वत्र ‘पृथग्गुणानानाभिः तृतीयाऽन्यतरस्याम्’ (2-3-32) इति ययासम्भवं पञ्चमीतृतीयाविभक्ती भवत इति बोध्यम् । व्युत्पत्तिपक्षे ‘प्रथेः कित् सम्प्रसारणे च’ (पञ्चपाद्युणादिः 1-136) इति अजिप्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपं सिद्धयतीति बोध्यम् । ‘प्रनूनं धावतो पृथक् नेह यो नो अवावरीत् ।’ (ऋक् 8-100-7) इत्यत्र । तु ‘पृथक् = सातन्त्र्येण’ इति व्याख्यातत्वात् छन्दस्येवमपि अर्थ इति ज्ञायते । ‘पृथक्त्वं इत्यप्यस्य भवति ।

(545)

“प्याट्” (चा.)

प्रशंसाऽऽमन्त्रणयोरयम् । ‘—हिंसासातत्ययोरपि’ इति शाकटायनः । ‘—चिरन्तनातीतकालसामीप्यानागतेषु’ इति केचित् ।

प्रशंसायाम् — ‘प्याट् पार्वती गायतु मङ्गलानि’ ।

आमन्त्रणे — ‘प्याट् । पाठकाः ।’ ।

इतरेष्वर्थेषु उदाहरणानि मृग्याणि ।

1. अस्याऽवयवस्य टेः प्राक् अकप्रत्यये, ‘कस्य च दः’ (5-3-72) इति अवयवात्मककारस्य ट्कारे, चर्ये च रूपमेवम् । अज्ञात-कुरिसत् — संज्ञाद्वयोऽन्ताकर्मणी इति ज्ञेयम् ।

(546)

“ प्र आदिकर्मग्युरमे दिग्योगैश्वर्यजन्मसु ।

नर्मप्रेम्णोः प्रकर्षेऽप्रे ज्ञाने प्रसवभूषणे ॥

दोषं नियोगेऽवसरे सेवासाहसशुद्धिषु ।

उपयोगे प्रकथनेऽनवधानबहुत्वयोः ॥

माने हिंसाशास्त्रनाम्नोर्वञ्चनार्थविपर्यये ।”

[संन्यासमृत्योः कलेऽथ, तथा स्यात् मन्दमुल्ययोः] (उ.ग.)

आदिकर्मणि—प्रक्रमते । ¹प्रकृतः कटः ॥

उपरमे—प्रान्तेन धोयते इति ²प्रधिः । उपरता भाति स्म—प्रभता-

राक्षिः । प्रगतः पितामहः—प्रपितामहः ।

दिग्योगे—प्राची दिक् ।

ऐश्वर्ये—प्रभुर्देशस्य ।

जन्मनि—हिमवतो गङ्गा ³प्रभवति ।

नर्मणि—प्रइसति ।

1. ‘आदिकर्मणि कः कर्षति च’ (3-4-71) इति अत्र कर्षति कर्मणि (भावे) च लोऽनुशिष्टः । ‘प्रकृतः कटं देवदत्तः’ इत्यादि उदाहार्यम् ।
2. भाष्यः ‘उपरमे धोः किः’ (3-3-92) इति किप्रत्यये, ‘भातो कोप इति च’ (6-4-64) इत्याकारकोपः ।
3. ‘भुवः प्रभवः’ (1-4-31) इति अपादानसंज्ञायाम् ‘अपादाने पञ्चमी’ (2-3-28) इति पञ्चमी ।

प्रेम्णि—प्रीत्या नयः = ¹प्रणयः । प्रणामः ।

प्रकर्षे—प्रकाशते । प्रशंसा । अत धात्वर्थमुपसर्गो विशिनष्टि ।

अग्रे—अग्र हस्तस्य ग्रहस्तः । प्रपदम्—पदाप्रमित्यर्थः । ²प्रष्ठः ।

ज्ञाने—प्रणिधिः । गुप्तचरः [प्रकर्षेण जानातीत्यर्थे एवमुक्तिः]

‘ ध्यानं ’ इति कचिदत पाठः । तदानीम्—प्रस्मरति [= प्रकर्षेण ध्याय-
तीत्यर्थः] इत्युदाहार्यम् ।

प्रसवे—पुरोवातो गाः प्रवाययति । प्रजनः । [प्रसवः = गर्भग्रहणम्]

भूषणे—प्रसाधनम् । प्राग्भारः ।

दोषे—प्रलपति ।

नियोगे—प्रयोगः । प्रवसति । ³प्रहिणोति ।

अवसरे—प्रस्तावः । प्रकरणम् ।

सेवायाम्—चपे⁴ प्रकुरुते । सेवत इत्यर्थः ।

साहसे—परदारान् ⁵प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तत इत्यर्थः ।

1. ‘ उपसर्गादुपमासेऽपि जोषदेष्टस्व ’ (8-4-14) इति जत्वम् । एष-
मुत्तरस्तापि ।
2. ‘ प्रष्टोऽग्न्यामिनि ’ (8-3-92) इति निपातनात् कत्वमस्य । अग्र-
मिन्नार्यकत्वे तु ‘ प्रस्थः ’ इत्येव ।
3. ‘ हिमुमीना ’ (8-4-15) इति जत्वमस्य ।
4. सेवायै. ‘ गन्धनावक्षेपणसेवन—’ (1-3-32) इति कृञ् आत्मने-
पदम् ।
5. अस्तापि, ‘ गन्धनावक्षेपणसाहसिकय—’ (1-3-32) इति कृञ्
आत्मनेपदम् । साहसिकयम् = साहसिकं कर्म ।

शुद्धौ—मनः प्रसीदति । 'प्रसन्नमुदकं तस्य सन्मनुष्यमनो यथा' ।

उपयोगे—शतं ¹प्रकुरुते । शतरूप्यकाणि व्ययीकरोतीत्यर्थः ।

प्रकथने—जनवादान् ²प्रकुरुते । प्रवापः ।

अनवधाने—प्रमाद्यति । प्रस्मरति ।

बहुत्वे—प्रभूतम् । प्रचुरम् । प्राज्यम् । प्रबलम् ।

माने—³प्रादेशः । प्रस्थः ।

हिंसायाम्—प्रहरति । प्रमापयति । "प्रमीणः पशुः" ।

शास्त्रनाम्नि—प्रक्रिया । प्रकृतिः । प्रकरणम् ।

वञ्चने—प्रतारणम् ; प्रलम्भयति ।

अर्थविपर्यये—प्रतिष्ठति । गच्छतीत्यर्थः ।

संन्यासे—प्रजति । प्रवासः ।

मृतौ—प्रैति । प्रलयः ।

काले—प्राञ्चः । प्राकालिका इत्यर्थः ।

मन्दे—प्रबद्धे वक्ति । मन्दं वदति इत्यर्थः ।

1. अत्र उपयोगार्थे कृजस्तद्ध । 'उपयोगः = वर्मादिप्रयोजनो विनिर्योगः' इति काशिका (1-3-32) ।

2. अत्र प्रकथने विहितः कृजस्तद्ध । प्रकथनम् = प्रकर्षणं कथाम् ।

3. 'उपसर्गस्य घञि—' (6-3-122) इति दीर्घः । प्रदेश एव प्रादेशः :

4. प्रपूर्वकत्वात् 'मीह हिंसायाम्' (दिवादिः सक. अनिद्. आत्मने.) इति धातोः निष्ठायां, छान्दसत्वेन बाहुलकात् निष्ठान्तत्वे णत्वे च रूप-मेवम् । लोके तु 'प्रनीतः' इत्येव । 'हिंसाऽत्र मृतिः' इति धातुका-द्वयवाच्यता (2-58) ।

मुख्ये—प्रवानम् । यतिप्रवरः । यतिषु मुख्य इत्यर्थः ।

गणरत्नमहोदधिटीकायां दीर्घभृशार्थतृप्तिवियोगेच्छाशान्तिपूजाव-
लोकनार्था अप्यस्योक्ता इति वाचस्पत्य उपात्तम् । तेषामर्थानां यथासम्भव-
मुदाहरणानि यथा—

दीर्घे—प्रवालमूषिकः । दीर्घपुच्छो मूषिक इत्यर्थः ।

भृशार्थे— 'प्रवदन्ति दायादाः ।

तृप्तौ—प्रभुक्तमन्नम् । यावत्तृप्ति भुक्तमन्नमित्यर्थः ।

वियोगे—प्रोषितो देवदत्तः ।

इच्छायाम्— 'प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियाः—' (रघु. 19-29) ।

शान्तौ—प्रशान्तोऽग्निः । प्रवातो देशः ।

पूजायाम्— 'महर्षेः कीर्तनात् तस्य भोष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत्' ।

1. 'प्रवदन्ति दायादाः' इत्यत्र भृशं वदन्तीत्यर्थः । पुरुषोत्तम-गणरत्नमहो-
दधिटीकाकाराद्यनुसारेण एवमुदाहृतम् । अत एवपि 'स्वक्तवाचा समु-
च्चारणे' (1-3-48) इति तद्धेयं न्यायकः ; भाष्यकारैरपि 'वरतनु समीप-
दन्ति कुक्कुटाः' इति प्रत्युदाहरण एव परस्मैपदं प्रयुक्तम् । तथापि
'विभाषा विप्रलापे' (1-3-50) इति पाक्षिकं परस्मैपदित्वमाभित्यैव
प्रयोग इति ज्ञेयम् । अत्रापि दायादानां विप्रलाप एव खलु विवक्षितः ।

2. प्रपूर्वकात् 'अर्थ उपवाच्यावाम्' इति चुरादिषु भागवीयात् भाषाटीके
रूपम् । 'भागवादात्मनेपदिनः' (ग. सू. चुरादी) इत्यात्मनेपदमन्तः ।
एवमेव रघुवंशे पाठः । अत्रादौ चक्षिङ्वाणुप्रकरणे, चुरादिषु अर्थवादी च
माधवभातुवृत्तौ 'प्रार्थयन्ति' इति परस्मैपदपाठमाभित्य 'हृदन्तात् 'तत्
करोति' इति जिचि नेषम्' इति समाहितम् । सुकमगतिसम्भवे क्लिष्ट-
गतिरनाश्रयणीयेति ज्ञेयम् । मल्लिनाथप्रभृतयोऽन्ये वदो न विचारमकुर्वन्—
ततो हावते 'प्रार्थयन्त' इत्येव शुद्धः पाठ इति ।

अवलोकने—प्रलोकयति । धात्वर्थानुगमोऽत्र ।

कचिद् 'प्रवक्ति' इत्यादौ प्राथम्यमप्यस्यार्थ इति प्रकरणानुसारेण बोध्यम् ।

(547)

“ प्रकपने ” (सा.)

वैरूप्यार्थे साक्षात्प्रभृतिषु (1-4-74) पठ्यते । कृगो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । प्रकपनेकृत्य = वैरूप्यं सम्पाद्य इत्यर्थः । सन्तापार्थक्यमुं केचिदाहुः । साक्षात्प्रभृतिषु व्यर्थोऽपि वाच्यः । एवं च पूर्वं सुरूपं सन्तमधुना विरूपं कृत्वेति तात्पर्यार्थः ।

(548)

“ प्रकामम् ” (ख.)

अतिशयार्थे स्तरादिरयम् । ‘प्रकाममप्रीयत यज्जनां प्रियः’ (गाथे 1-17) । ‘अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीः—’ (गाथे 4-29) इत्यादिषु श्लिङ्गत्वमपि । तदानीं प्रगतं काममिति प्रादिसमासो बोध्यः ।

(549)

“ प्रगे ” (च.)

‘प्रातः’ इत्यर्थेऽव्ययमिदम् । ‘इत्थं रथाश्चेमनिषादिनां प्रगे गणो नृपाणामय तोरणाद् बहिः’ (गाथ 12-1) । ‘प्रगे’ इत्यस्य आतप्रातः कालार्थ-

कत्वं (ब्राह्ममुहूर्त इति यावत्) क्वचिदुक्तम् । प्रगे प्रनुयसे । 'प्रगेतनो वायुः ।

(550)

“प्रतपने” (सा.)

तापार्थकोऽयम् । 'वितपने' इति वामनादिभिः पठ्यते । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृजो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । 'मिथ्याकृतां प्रतपनेवृद्ध्यर्थे क्षितीशः' (गणरत्ने) ।

(551)

“प्रतरम्” (च.)

दीर्घकार्थकोऽयं छान्दसः । '....द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ।' (ऋक् 10-18-2) ।

एवं प्रतमाम्, प्रतराम् इत्यपि छान्दसमव्ययं द्रष्टव्यम् ।

1. 'सामं चिरं प्राहे प्रगेऽप्यवेभ्यः—' (4-3-23) इति तैत्तिरीयः द्युः, इणुल् वा प्रत्ययः, तस्मिन्निगेन तुङागमश्च । 'प्रगे' इति प्रत्ययसन्निधौ एकारान्तरत्वं निपात्यते इति काशिका । अर्थं भावः—प्रगच्छन्स्त्वान्स्वयस्व प्रकृतप्रत्ययसन्निधौ नास्वयस्वमेकारान्तरत्वं चेति । दृष्टव्यं मूले 'अप्यवेभ्यः' इति पृथगुपादानात् अनस्वयस्वस्याभ्युपगम्य निर्व्यूढमिति ज्ञेयम् । 'सायाङ्गः, चिरकालात्, प्राङ्मूर्धः' इत्यादिषु अनस्वयस्वस्यैव सादृश्यं प्रयोगे दर्शनात्, अत एव अनस्वयस्वमिति तेषामाशयः । अत्र वक्तव्यं सर्वमप्यस्माभिः 'चिरम्' इत्यत्र विस्तरेण प्रतिपादितमिति तत्रैव विस्तारः । प्रत्ययसन्निधौ नास्वयस्वमेकारान्तरत्वे (यथावा प्रस्तुते माघे 12-1 श्लोके) 'प्रगे' इति एदन्तत्वदर्शनात्, अभिधानकोशादिषु सर्वत्र 'प्रगे' इत्येवास्वयस्वस्यैव पाठात् अप्ययस्वमेवास्व, नानस्वयस्वमिति कश्चित् ।

(552)

“ प्रतान् (स्व.)

समानार्थकोऽयं स्वरादिषु पठ्यते । ‘तनु विस्तारे’ इत्यस्मात्
प्रपूर्वकात् किंवपि ‘अनुनासिकस्य—’ (6-4-15) इति दीर्घे स्वरादिपाठ-
दव्ययत्वम् । सामर्थ्यमस्यार्थ इति केचित् । प्रयोगो मृग्यः ।

(553)

“प्रति स्थाने विनिमये निषेधे प्रतिपालने ।

निवृत्त्यङ्गीकृतिज्ञानप्रतीपोत्साहनिष्क्रये ॥

यन्प्रतिज्ञासंक्षेपवैपरीत्ये भृशे दृशि ।

सादृश्यभ्रंशदिग्योगव्याप्तिसम्भावनारुजि ॥” (उ. ग. क.)

स्थाने—प्रतिप्रति । प्रतिवसति ।

विनिमये—प्रतिदानम् । प्रतियच्छति ।

निषेधे—‘प्रतिषेधः, प्रत्यादेशः । प्रत्याख्यानम् ।

प्रतिपालने—प्रतीक्षते ।

निवृत्तौ—प्रत्यागतः । प्रत्यावृत्तः ।

अङ्गीकृतौ—प्रतिग्रहः । प्रतीच्छति ।

ज्ञाने—प्रत्ययः । ²प्रतिभा । प्रतिपत् । प्रतीयते ।

-
1. ‘उपसर्गात् सुनोति सुवति स्वति स्त्रीति स्तोमति स्थासेन वसेध—’ (8-3-65)
इत्यादिना वरम् । एवम् प्रतिहोति प्रतिपुनोति इत्यादिष्वपि वरं शेषम् ।
 2. ‘आहोपसर्गे’ (3-3-106) इति स्वधिकारविहितोऽह् अतः ।

प्रतीपे—प्रतिकूलम् ।

उत्साहे—‘होते ¹प्रतिगृणाति’ । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

निष्क्रये—प्रतियातना । प्रतिमुञ्चति । ‘प्रत्यक्षमकं ²प्रत्यर्थयित्वा’ ।

यत्ने—प्रतिविधानम् । प्रतिसमाधिः । प्रतिकरोति ।

प्रतिज्ञायाम्—प्रतिजानीते । प्रतियुनक्ति । ³प्रतिशृणोति गां देवदत्ताय ।

संक्षेपे—प्रत्याहारः ।

वैपरीत्ये—प्रत्युदाहरणम् । प्रतिकूलः । प्रतिलोभम् । ⁴प्रतीपम् ।

शृशे—प्रतियाचते । असकृद् याचत इत्यर्थः ।

दशि—⁵प्रत्यक्षम् । ⁷प्रतीकारः ।

1. ‘अनुप्रतिगृणञ्च’ (1-4-41) इति ‘होते’ इत्यस्य संप्रदानसंज्ञायाम् चतुर्थी ।
2. अत्र ‘कस्मापि च्छन्दसि’ (7-1-38) इति कस्माप्रत्ययः । छन्दस्तेषाञ्चम् ।
3. ‘प्रत्याङ्मयां लुक् पूर्वस्य कर्ता’ (1-4-40) इति ‘देवदत्ताय’ इत्यस्य संप्रदानसंज्ञायाम् चतुर्थी ।
4. ‘इत्यन्तरूपसर्गोऽप्येव इत्’ (6-3-97) इति अपठ्यङ्कारस्य ईकारः । ‘कक्षपूरप्—’ (5-4-74) इति समासान्तोऽप्रत्ययः । प्रतिगता जायो-
ऽसेति वृत्तिः । अर्थविशेषबोधस्तु साङ्गत्वात्स्विताभावात् ।
5. भक्षणे लक्षणं प्रत्यक्षम् । ‘लक्षणेनाभिप्रती’ (2-1-14) इति अन्वयीभावः । अक्षि अक्षि प्रति प्रत्यक्षम् । ‘प्रतिपरममनुष्योऽक्षयः’ (न. सू.) इति कश्चि-
त्प्रभृतियु (5-4-107) पाठात् समासान्तप्रत्ययः । अन्वयीभावाभ्यानां
पाक्षिकं कक्षीयत्वम्, ‘अन्वयीभावः’ इति छिन्नापुलासनसूत्रेणानुमतम् ।
ततश्च कथं ‘प्रत्यक्षोऽर्थः’ इत्यादिप्रयोगा इति चेत्—अत्र वदन्ति—‘प्रत्यक्षम्’
इत्यस्मान् मत्वधीये अर्थीभावाच्चप्रत्यये (5-2-127) छिन्नसंवाकारकान्त्वव
उपपन्न इति ।
6. ‘उपसर्गस्य चलि—’ (6-3-122) इति वीर्थः ।

सादृश्ये—प्रतिकृतिः । प्रतिनिधिः । प्रतिमा ।

भ्रंशे—प्रतिकीर्णमुखः ।

दिग्योगे—प्रतीची दिक् । प्रत्यक्—देशः कालो वा ।

व्याप्तौ—प्रतिकीर्णं पांसुभिः ।

सम्भावनायाम्—प्रत्याययति ।

रुजि—प्रतिश्यायः ।

लक्षण-इत्यम्भूताख्यानभाग-वीप्सा-प्रतिनिधि-प्रतिदानेषु अयं कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञां लभते ।

लक्षणे— 'आ रामदर्शनात् पाप विद्योतस्व स्त्रियः 'प्रति'
(भ. का. 8-89) ।

इत्यम्भूताख्याने—भक्तो विष्णुं प्रति ।

भागे—लक्ष्मीर्हरिं प्रति । हरेर्भागो लक्ष्मीरित्यर्थः ।

वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति²सिञ्चति । प्रतिदिनम् ।

प्रतिनिधौ—'ऽद्गूर्णभागः संप्रामे यो नारायणतः²प्रति ॥'

(भ. का. 8-89) ।

1. 'लक्षणैत्यम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिदर्शनवः' (1-4-90) इति प्रते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अत्र लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'कर्मप्रवचनीय-
युक्ते—' (2-3-8) इत्यनेन 'स्त्रियः' इत्यस्य द्वितीया । एवमुत्तरत्रापि यथा-
सम्भवमूहम् ।
2. अत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञायाः बाधितत्वात् न शक्यम् ।
3. प्रतिनिधिः मुख्यसदसः । अत्र 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (1-4-92)
(इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च वस्मात्' (2-3-11) इति
पञ्चमी । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्ततिः' (5-4-44) इति 'नारायणतः' इत्यस्य
पञ्चम्यास्तसिप्रत्ययः । एवं प्रतिदानार्थेऽपि पञ्चम्यादिकमूहम् ।

प्रतिदाने—तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् ।

कचित् मात्रार्थकत्वमपि । यथा—सूपप्रति, शाकप्रति । गजरत्न-
टीकायां तु हिंसार्थकत्वमयस्योक्तम्—‘हिंसायाम्—प्रतिद्वन्ति’ इति । एवं
यथासम्भवमर्थान्तराण्यपि स्वयमेवोद्धानि । ‘प्रतिकर्म’ इत्यत्र अलङ्कारोऽर्थः ।
‘प्रतिकामम्’ इत्यत्र अनुकामम् इच्छानुसारमित्यर्थः ।

“प्रतिक्रियतम्, प्रतिल्यदम्, प्रतिदिवम्, ‘प्रतिदिशम् क्रियते कल-
भैरवः’ (माघे. 4-60), प्रतिदृशम्, प्रतिधवत्, ‘प्रतिपथम्, प्रतिमनसम्,
प्रतियदम्, प्रतिविदम्, प्रतिविशम्, प्रतिसदम्, प्रत्यक्षम्, प्रत्यनङ्गुहम्”
इत्येते शरत्प्रभृतिषु पठिता अव्ययीभावाः । तेनात्र सर्वत्र ‘क्रियन्ते प्रति
प्रतिक्रियतम्’ इत्येवंरूपेण वृत्तौ ‘अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः’ (5-4-107)
इति समासान्तष्टच् प्रत्ययः । ²प्रतिष्करः । ³प्रतिस्तब्धः । ⁴प्रत्युरसम् ।

1. पन्थानं पन्थानं प्रति प्रतिपथम् । शरत्प्रभृतिस्वात् (5-4-10) समासान्तष्ट-
च्प्रत्ययः । “.....‘ऋक्प्रश्नः पथाम्—’ (5-4-74) इत्यनेनैव समा-
सान्तविधेः [= अकारप्रत्ययस्य] सिद्धत्वात् अस्य [= ‘प्रतिपथम्’ इत्यस्य]
शरत्प्रभृतिषु (5-4-107) पाठो न संमतः प्रतिभाति । परं बुद्धवैवाकरण-
मतानुरोधेन पठितः ” इति वर्धमानः । समासान्तविधेरनिश्चयापनाय
शरत्प्रभृतिषु पाठः स्वादिति वयं प्रतीमः ।
2. अत्र ‘प्रतिष्करश्च कशेः’ (6-1-152) इति सुट् निपात्यते । प्रतिपूर्वकात् कश-
चातोः पचाद्यचि सुटि, षष्ठमप्यत्र निपातनादेव । प्रतिष्करः = वातापुरुषः,
सहायः पुरोधायी वा । ‘ग्राममद्य प्रवेक्षामि अत्र मे त्वं प्रतिष्करः’ ।
3. ‘प्रतिस्तब्धः स्तब्धो च’ (8-3-114) इति वस्त्वनिवेद्यः । अन्वया, ‘स्वप्नेः’
(8-3-67) इति वस्त्वं स्थात् ।
4. उरति इति प्रत्युरसम् । विमर्शयर्थेऽव्ययीभावः । ‘प्रतेहरसः सप्तमीस्थान्’
(5-4-82) इति समासान्तोऽप्यप्रत्ययः ।

¹प्रतिशीनः—प्रतिशीनवान् । ²प्रतिगृह्यम् । ³प्रतिशुश्रूषति । ⁴प्रतिशरदम् ।
⁵प्रत्यमि । ⁶शाकप्रति—सूत्रप्रति । ⁷प्रतिसीदति ।

‘प्रतिभटः’ इत्यत्र तु उपसर्गप्रतिरूपकोऽयम् । अन्यथा क्रियायोगा-
 भावात् उपसर्गत्वं न स्यादित्यलम् ।

(554)

“प्रत्यया” (त.)

नूतनप्रकारेण, नूतनमिव, इत्यस्यार्थः । ‘प्रत्यपूर्वविश्वेमात् यादृ
 छन्दसि’ (5-3-111) इति इवार्थे धात्वप्रत्ययः । ‘आम्थालौ’ (काशिका

1. ‘प्रतेष्व’ (6-1-25) इति ‘रबैङ्गती’ इति धातोः प्रतिपूर्वस्य निष्ठायां
 ‘सम्प्रसारणाच्च’ (6-1-108) इति पूर्वरूपे ‘रबोऽस्वर्षो’ (8-2-47) इति
 निष्ठानन्वे च रूपसेवम् ।
2. ‘प्रत्यपिभ्यां प्रहेः’ (3-1-118) इति प्रतिपूर्वस्य ग्रहणात् कथं प्रत्ययः । सच
 ‘छन्दसीति वक्तव्यम्’ (वा. 3-1-118) इति वचनात् छन्दस्येव । ‘अन्तस्य
 न प्रतिगृह्यम्’ ।
3. ‘प्रत्याङ्म्यां भुवः’ (1-3-59) इति षृणोतेः सञ्चनतात् तद्धो निषेधः ।
4. अत्र ‘लक्षणनाभिप्रती आभिमुख्ये’ (2-4-14) इति आभिमुख्यवाचिनः
 शरच्छन्देनाव्ययीभावः । अत्र आभिमुख्ये प्रतिशरदम् । ‘अव्ययीभावे
 शरप्रभृतिभ्यः’ (5-4-107) इति सनासान्तरम् ।
5. अत्रापि पूर्ववत् लक्षणवाचकेनाव्ययीभावः । प्रत्यसि—अन्वाभिमुख्येन
 इत्यर्थः । महाविभाषया कदाचित् ‘असिं प्रति’ इति वाक्यमपि ।
6. ‘सुप् प्रतिना मात्रार्थे’ (2-1-9) इति मात्रा [—विष्णुः, स्तोत्रम्, अव्य-
 मिति वाक्य] यंकेन प्रतिनाऽव्ययीभावः ।
7. ‘सदिरप्रतेः’ (8-3-66) इत्युक्तेः पर्यमत्र न । पर्यमत्र निदर्शनार्थं ‘प्रति’
 इत्युपसर्गाभितानि कार्याणि दिङ्मासेन प्रदर्शितानि । निदर्शितदि-
 शाऽन्येऽप्येवमस्य विशेषाः यथाकाङ्क्षन्त्या इत्यलं विस्तरेण ।

1-1-37) इति वचनात् असर्वविभक्तित्वेनान्ययत्वम् । 'तं प्रत्यक्षा पूर्वेणा
विचयमेया' (ऋक्. 5-44-1) ।

(555)

“प्रत्यक्” (त)

दिग्देशकालेषु सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो विहितस्यास्तातिप्रत्ययस्य
'अञ्चेलुक्' (5-3-30) इति लुकि 'लुक् तद्धितलुकि' (1-2-49) इति
स्त्रीप्रत्ययलुकि प्रत्यक् इति सिद्धयति । सप्तम्याम्—प्रत्यक् वसति ।
पञ्चम्याम्—प्रत्यक् आगतः । प्रथमायाम्—प्रत्यक् रमणीयम् । अत्र
अस्तातिप्रत्ययस्य लुका लुक्त्वेऽपि प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञायाम्, 'तद्धित-
श्चासर्वविभक्तिः' (1-1-38) इत्यन्ययत्वमास्येति ज्ञेयम् ।

(556)

“प्रत्युत” (चा.)

'प्रति+उत' इति निपातद्वयसमुदायोऽयं उक्तवैपरीत्यार्थे कर्तते । 'न
दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया' (काव्यादर्शे 3-137) ।

(557)

“प्रदक्षिणम्” (ति.)

प्रगतो दक्षिणमिति प्रदक्षिणम् । 'प्रस्तुत्य दक्षिणतो भ्रमतीति
प्रदक्षिणम्' इति गणरत्नमहोदधुक्तिस्तु फलितार्थकयनरूपा । 'प्रदक्षिणम्=
वामम्' इति भोजः । 'प्रकृष्टं दक्षिणायाः प्रदक्षिणम्' इति केचित् ।
तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् समासः, तेनाव्ययीभावत्वम् । नपुंसकत्वं तु 'अव्ययीभावः'

इति गणसूत्रात् भदर्थेव । तिष्ठद्गुगणे कालवाचिनामेव पाठात्, अत्र च काल-
वाचकत्वाभावात् कथमस्य संगतिरिति न शङ्क्यम् । वतस्तत्र गणे 'अधोनाभम्'
इत्यादीनां देशवाचकानामपि पाठः । अतः एव 'तिष्ठद्गु' इत्यादयोऽपि
कैश्चित् देशपरतयैव व्याख्याताः ।

'प्रदक्षिणित् अभि सोमास इन्द्रम्' (ऋक्. 3-32-15) इत्यत्र ॥
प्रदक्षिणसमानार्थकमव्ययान्तरं 'प्रदक्षिणित्' इति, इति ज्ञेयम् ।

(558)

“प्रपित्वे” (चा.)

उत्तरायणार्थकस्तृणन्दसोऽयम् । वाचस्पत्य उपातः ।

(559)

“प्रबाहुः” (ख.)

ऊर्ध्वार्थकोऽयम् । 'प्रबाहुक्' इति केचित् तुल्यकालार्थकं पठित्वा
'प्रबाहुक् बहवो गताः' इत्युदाहरन्ति । अनव्ययस्तु प्रबाहुशब्दः कूर्पार्थकः—
'सुख बाहुप्रबाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।' (विष्णुपुराणे 5-5-19) इति
यथा ।

(560)

“प्रभृति” (च.)

'तदारभ्य' इत्यर्थः । प्रायेण देशवाचकात्, कालवाचकाद्वा शब्दात्
परत एवायं प्रयुज्यते—शब्दशक्तिस्त्वाभान्यात् । 'अद्य प्रभृति हे लोकाः
यूय यूय वयं वयम् ।' इति काले । देशे तु 'विन्व्यात् प्रभृति दण्डकः ।'

इति । अत्र सर्वत्र 'यतश्चाध्वकालनिर्माणम्' (वा. 2-3-28) इति पञ्चमी इति ज्ञेयम् । 'इन्द्रप्रभृतयो देवाः' इत्यादिषु तु उत्तरपदस्यो बहुव्रीहिसमासेऽपि वृत्तिः लभते इति बोध्यम् ।

(561)

“ प्रमाणतः ” (त.)

प्रमाणेन, प्रमाणाद्धेतोर्वा प्रमाणतः । हेतुपञ्चम्यन्तात् आद्यादित्वात् (वा. 5-4-14) तसिः ।

(562)

“ प्रमीम् ” (ख.)

सर्वत इत्यर्थे छान्दसोऽयम् । 'प्रमीमादित्योऽसृजत्' ।

(563)

“ प्रमृगम् ” (ति.)

प्रगता मृगा यत्र काले, यतो वा अरण्यादेः तत् प्रमृगम् । प्रकृष्ट-मृगा यत्नेति वाचस्पत्ये विवृतम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् (2-1-17) अव्ययीभाव-समासः । 'प्रगताः मृगाः यस्मात् सः' इति विग्रहे तु नाव्ययीभावः ; किं तु 'प्रमृगो देशः' इति बहुव्रीहिरेव ।

(564)

“ प्रयै ” (क.)

प्रपूर्वकात् यातेः “प्रयै रोहिष्यं अव्ययिच्यं” (3-4-10) इति निपातनात् कैप्रत्ययः । 'आतो लोपः—' (6-4-64) इत्याकारलोपः ।

तुमुनर्थकोऽयम् । 'प्रयै देवेभ्यः' । प्रयातुमित्यर्थः । 'कृन्मेजन्तः' (1-1-39)
इत्यव्ययत्वम् ।

(565)

“प्रथम्” (ति.)

प्रगतत्वं रथस्य इति, प्रगताः प्रभूता वा रथा अस्मिन् देशे इति वा
प्रथम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावेऽव्ययत्वम् ।

(566)

“प्रवाहुकम्” (स्व.)

‘समकाले’ इत्यस्यार्थः । ‘प्रवाहुकम्’ इति केचित् । ‘प्रवाहुकं
गृहीयात्’ । छान्दसोऽयमिति केचित् ।

(567)

“प्रशान्” (स्व.)

समानार्थकोऽयम् । सामर्थ्यार्थकोऽयमिति वाचस्पत्यम् । ‘प्रशान्
देवदत्तो यज्ञदत्तेन’ । सम इत्यर्थः । प्रपूर्वकात् शमधातोः क्षिपि, ‘अनुनासि-
कस्य क्षिप्रलोः किञ्चि’ (6-4-15) इति दीर्घे, ‘मो नो धातोः’ (8-2-64)
इति मकारस्य नकारः । खरादिपठितेभ्यो विभक्त्यनुत्पत्तेः नकारस्याप्राप्त्या
‘कृन्मेजन्तः’ (1-1-39) इति सूत्रे भाष्यस्वारस्याच्च मान्तपाठ एव प्रामाणिक
इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे (पु. 689) प्रतिपादितम् ।

(568)

“ प्रसज्य ” (कृ. प्र.)

प्रपूर्वकात् सजतेर्लथपि प्रसज्य इति सम्पन्नम् । ‘प्रसज्यप्रतिषेधः’ इत्यत्र ल्यबन्तप्रतिरूपकस्य प्रतिषेधशब्देन सह वृत्तिः । अन्यथा ल्यबन्तस्य साक्षात् प्रतिषेधशब्देन सह वृत्तेरप्रसक्तेः । ‘स्वरप्रतिरूपकाः’ इति चादिषु पठ्यते । तत्र तिलकेन ‘प्रत्ययप्रतिरूपका अपि निपाता दृश्यन्ते’ इत्युक्त-
मिहावधेयम् ।

(569)

“ प्रसलवि ” (ख. च.)

प्रपूर्वकात् सलघातोर्बाहुलकाद् अविप्रत्यये, समुदायस्य चादिषु स्वरदिषु वा पाठेऽव्ययत्वम् । ‘देवतीर्थेन’ इति अस्यार्थः । ‘अप [व] सलवि’ इत्यस्य प्रतिपदमेतदिति ज्ञेयम् । कल्पसूत्रेषु बहुलं प्रयुक्तः । ‘....प्रसलवि त्रिः पर्येति यत् पुनः प्रसलवि....’ (शतपथब्राह्मणे 2-6-11-15) इत्यत्र तु ‘प्रदक्षिणेन’ इति व्याख्यानम् ।

(570)

“ प्रमहने ” (सा.)

उत्साह-साहिल्य-सामर्थ्यरूपार्थेषु साक्षात्प्रभृतिषु पठित एदन्त-
निपातोऽयम् । कृजो योगे व्यर्थे विकल्पेन समस्यते । प्रसहनेकृत्य-प्रसहने कृत्वा । बलात्कारार्थकत्वमप्यस्य कैश्चिदनुशिष्टम् । ‘प्रहसने’ इति कचिदपपाठः ।

(571)

“प्रसह्य” (ख.)

शीघ्रहठार्थकोऽयम् । प्रपूर्वात् सहतेर्ल्यप्यपि रूपं तुल्यम् । तथापि
स्वराद्यर्थे ‘प्रसह्यचौरः, प्रसह्यहरणम्’ इत्यादिषु वृत्तिघटकतोपपत्यर्थे च
स्वरादिषु पाठः । शीघ्राद्यर्थे—‘प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष’ (रघुः 2-27) ।
हठार्थे—‘ददृशे तदसून् प्रसह्य पातु, शमनेनेव निवेशिता भुजङ्गी ॥’
(यादवाभ्युदये 15-101) ।

(572)

“प्राक्” (त.)

प्रकर्षेणाञ्चतीत्यर्थे प्राक्शब्दात् दिग्देशकालेषु सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो
विहितस्य अस्तातिप्रत्ययस्य ‘अञ्छेर्लुक्’ (5-3-30) इति लुक् । ‘लुक्
तद्धितलुकि’ (1-2-49) इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । सप्तम्याम्—प्राग्
वसति । पञ्चम्याम्—प्राग् आगतः । प्रथमायाम्—प्राग् रमणीयम् । यथा-
सम्भवं कालदेशोभयार्थकत्वमूह्यम् । अत्र अस्तातिप्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेऽपि
प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञायाम्, अस्वविभक्तितद्धितान्तत्वप्रयुक्ताऽभ्ययसंज्ञेति
बोद्धव्यम् ।

(573)

“प्राचा” (ख.)

‘अग्रे’ इत्यर्थे छान्दसोऽयम् । ‘प्राचा गन्धन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।’
(ऋक् 7-83-1) ।

(574)

“प्राजरुहा” (सा.)

रुहिक्रियायामस्य वृत्तिः । ‘शोभार्ये’ इत्यन्ये । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः । पूर्वमपरुढानां बीजानां रोपणं कृत्वा वृष्टिर्निवृत्तेत्यर्थः । नति-
नञ्ज्ञाया वैकल्पिकत्वात् ‘प्राजरुहा कृत्वा’ इत्यपि साधुः ।

(575)

“प्राजर्या” (सा.)

जरणक्रियाऽऽत्यर्थः । ‘शोभार्ये’ इति केचित् । अयमपि साक्षादादिः ।
प्राजर्याकृत्य, प्राजर्या कृत्वा वा घनस्य गतः । ‘प्राजया’ इति वाचस्पत्ये
पाठः । प्राजर्याकरणं नाम पूर्वम् अव्ययितस्य अधुना व्ययः । ‘प्राजुरा’
इति शकटायनसंमतः पाठः । ‘प्राजुर्या’ इत्यपि कश्चित् दृश्यते ।
एवमेव बहुल पाठनिर्धारणसामग्री नास्ति । वयं तु यथोपलब्धं पाठमेवाह
प्रदर्शय विरमामः । तदुक्तं पुरुषकारे—

‘पाठेऽर्थे चागमभ्रंशात् महतामपि मोहतः ।

न विद्याः किं नु जहिमः किं वाऽस्मादध्महे वयम् ॥’ इति

(576)

“प्रातर्” (स.)

प्रत्यूषकालोऽऽत्यर्थः । ‘अस्तनेऽपि’ इति केचित् । ‘प्रातः दिने च’
इति सिक्काण्डशेषः । ‘प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्तिशान्तये—’ । सूर्यो-
दयावधिकस्तिमुहूर्तकालस्त्वेवमुच्यते ।

“प्रादुम्” (ख. सा. ऊ.)

रेफान्तः, विमर्गान्तश्च कश्चित् पठ्यते । नामप्राकाश्योरस्य वृत्तिः ।
 नाग्नि—दश प्रादुर्भावाः । मस्यकूर्मादयो दश नामानीत्यर्थः । प्राकाश्ये—
 ‘प्रादुष्पन्ति न सन्नासा यस्य रक्षःसमागमे ।’ (भट्टिः. 9-81) । अत्र
 ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरः’ (8-3-87) इति षत्वम् । ‘प्रादुम्’ इत्यत्र
 सकारस्य षटुत्वेन षकारः । एवम् ‘प्रादुष्यात्’ इत्यत्रापि । अस्य ऊर्थादित्वात्
 (1-4-61) यद्यपि क्रियासामान्ययोगे गतित्वमनुशिष्टम् ; तथापि कृन्वस्ति-
 भिस्तिभिरेव योगः प्रयोगे दृश्यते—प्रादुष्कृतम्, प्रादुर्भूतम्, प्रादुरासीत्
 इति । प्रादुष्पत्तिः इति पदलुधातावपि कश्चिदेतदासञ्जितम् । साक्षात्प्रभृति-
 ष्वप्यस्य पाठात् स्वार्थे गम्ये कृञा सहैव योगः—प्रादुष्कृत्य, प्रादुः कृत्वा
 इति । तिलकेन तु गतिप्रतिरूपकत्वमाश्रित्य ‘प्रादुर्भूतमधोक्षजम्’ इति
 प्रयोगो निर्व्यूढः । क्रियायोगे गतिसंज्ञयैव ‘कुगतिप्रादयः’ (2-2-18) इति
 समासे सिद्धे, एवमुक्तेः स्वरप्रसिद्धिरेव फलमिति ज्ञेयम् । अन्यथा गति-
 स्वरापत्तेः ।

प्रादुष्यम् । अत्र च बाहुलकात् स्वार्थे [=प्रादुर्भावायै] यत्प्रत्ययः ।
 न च वाच्यम्—‘अव्ययात् त्यप्’ (4-2-104) इति त्यपैव सिद्धे किमर्थं
 बाहुलकाश्रयणमिति ; यतस्तत्र ‘अमेहकृतसिलेभ्यः’ (वा. 4-2-104) इति
 परिगणितत्वात् रूपासिद्धेः । अत एव उज्ज्वलदत्तेन ‘प्रादुष्यम् प्रादुर्भावे’
 इति बाहुलकयतैव साधितम् (पञ्चपाद्युणादिवृत्तौ 2-118) ।

(578)

“प्राध्वम्” (ग.)

आनुकूल्यार्थकोऽयम् । यथा—‘सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राञ्चमिदः प्रयुङ्क्ते ।’ (रघुः—13-43) ।

अस्यैव बन्धनमूलकानुकूल्ये गम्ये ‘प्राध्वं बन्धने’ (1-4-78) इति कृत्रो योगे गतिसंज्ञायां समासे ‘प्राध्वंकृत्य’ इति भवति । बन्धनेन अनुकूलं कृत्वेत्यर्थः । नम्रताऽप्यस्यार्थ इति कञ्चिन्निर्दिष्टम् । ‘प्राध्वमङ्गानि साहसात्’ इत्यत्र निग्रहार्थकत्वं तिलकेनोक्तम् ।

(579)

“प्रान्तम्” (ति.)

प्रगतत्वमन्तस्य, प्रगतोऽन्तोऽस्मिन् देश इति वा प्रान्तम् । तिष्ठद्गु-
प्रभृतित्वाद्ध्ययीभावममासः ।

(580)

“प्रायः” (ख.)

बाहुल्यार्थकमिदमव्ययम् । ‘प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः—’
(उद्भटः) । ‘प्रायः प्रगदने पुसां पौनःपुन्यं निवारयन्’ (न्यासतिलके 1)
इत्यादिषु उत्प्रेक्षार्थकत्वमपि ज्ञेयम् । तदुक्तम् ‘मन्वे शङ्के ध्रुवं प्रायो
नूनमियेष्मादयः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकाः शब्दा इवशब्दोऽपि तादृशः ॥’ (काव्या-
दर्शः) इति । ‘प्रपद्ये तं गिरिं प्रायः—’ इत्यादिषु प्रायम्यार्थकत्वमपि ।

इदमत्रावधेयम् — 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' (मीमांसासूत्रम्)
 'अप्रयप्रायन्यायः' इत्यादिषु प्रयुक्तः प्रायशब्दोऽनव्ययोऽव्ययमनार्थकः ।
 समानार्थकानव्ययान्वयसायसायशब्दवत् । अनव्ययस्यासौव 'प्रायस्य चित्ति-
 चित्तयोः सुट् अस्कारो वा' (भाष्यम् 6-1-157) इति 'प्रायश्चित्तिः,
 प्रायश्चित्तम्' इत्येवमर्थं सुडागमो विधीयते ; 'प्रायोपवेशः' इत्यादिषु
 प्रत्ययकत्वमपि 'प्रायो नाम तपः प्रोक्तम्—' इति स्मृत्या निर्यहन्ति । एतेन
 'प्रायः पापं स्मृदिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम्' इति स्मृतिः फलितार्थ-
 कयनपरा ॥

(581)

“प्रायश्चः” (त)

'अनेकशः, सामान्यतः' इत्यर्थकोऽयम् । व्युत्पत्तिपक्षे बहुवचकात्
 प्रायश्चन्दात् 'बह्वल्पर्यात् शस् कारकाद् अन्यतरस्याम्' (5-4-42) इति
 शस्प्रत्ययः । 'शस्प्रभृतयः—' (भाष्यम् 1-1-38) इति परिगणितेष्वस्य
 संप्रदात् तद्धितान्तमिदमव्ययम्—इति वदन्ति । वस्तुतः 'बह्वल्पर्यात्
 मङ्गलामङ्गलवचनम्' (वा. 5-4-42) इति नियमितत्वात्, अत्र माङ्गल्यार्थक-
 त्यास्फूर्तेर्नेदं समीचीनमिति, अव्युत्पन्नं शब्दस्वरूपमेवेदमिति प्रतीमः । 'आशा-
 बन्धः कुसुमसदृशं प्रायश्चो द्यङ्गनानाम्—' (मेघसन्देशः 1-10) ।

(582)

“प्रायेण” (ख.)

इदमपि पूर्ववत् 'सामान्यतः, प्राचुर्येण' इत्यर्थकम् । 'प्रायेण
 सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि श्रेयांसि ह्यधुमसुखानि विनाऽन्तरार्थः ॥'
 (किरातार्जुनीयम् 5-49) ।

(583)

“प्राहम्” (ति.)

पूर्वाहार्थकोऽयम् । प्रगतत्वमहम्, प्रगतम् अहः इति वा प्राहम् ।
तिष्ठद्गुप्रभृतिषु निपातनादहादेशः । ‘प्रातः प्राहं प्रगे काल्यम्—’ इति
कोशः । वर्तिपदार्थप्राधान्ये एव अव्ययीभावसमासेऽस्याव्ययत्वम् । अन्यपदार्थ-
प्राधान्ये तु बहुव्रीहिसमास एव । ‘प्राहो वायुः’ इति यथा ।

(584)

“प्राहे” (च.)

प्रातरर्थकोऽयम् । एदन्तत्वमस्य चादिषु निपातनात्, ‘सायचिरं-
प्राहेप्रगेअव्ययेभ्यः—’ (4-3-23) इत्यत्र सप्तम्यन्तनिर्देशाद्वा बोध्यम् ।
प्राहे गच्छति । ‘प्राहेतनो वायुः । ²प्राहेतराम् । प्राहेतमाम् ।

1. अत्र ‘सायचिरंप्राहे—’ (4-3-23) इत्यादिना लैषिकः दण्डः दण्डक-
वा प्रत्ययः । तत्संज्ञिकोक्तप्रकृतेः तुहागमस्य । अनेदन्तत्वमेवम्—
‘बकाकतनेषु कालनाम्नः’ (6-3-17) इत्येतेनैव प्राहसकत्वसम्भाः,
‘पूर्वाहेतनः’ इत्यादिष्विव अलुकि सिद्धे ‘प्राहे’ इति सूत्रे एदन्तत्व-
निपातनात् अन्यदेवेदमेदन्तप्रतिरूपकमवयवमिति ज्ञायते । न चात्र
‘अव्ययेभ्यः’ इति पृथगव्ययानामुपादानात् तावताऽपि ‘प्राहे’ इत्यस्य
पुनर्विशिष्ट्य ग्रहणे किं निवामकमिति वाच्यम् । ‘बकाकतनेषु—’
(6-3-17) इत्यस्य वैकल्पिकत्वेन नित्यदा एदन्तत्वमवयवार्थमेव
ग्रहणमिति मन्येयाः ।
2. अत्र, ‘द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीचसुनौ’ (5-3-57) इति, ‘अति-
शायने तमविह्वनौ’ (5-3-55) इति च तरपृथग्वी प्रत्ययौ । तद्-
भावात् ‘किमेतत्किञ्चनवात्—’ (5-4-11) इत्यामुप्रत्ययः ।

(585)

“ प्रिया ” (डा.)

प्रियशब्दादानुलोभ्ये वर्तमानात् कृञो योगे ‘सुखप्रियादानुलोभ्ये’
(5-4-63) इति डाच् । डाचो गतिमंज्ञकत्वेन निपातत्वम् ; तेनाभ्यर्ण-
मिति बोध्यम् । प्रियाकरोति । स्वाम्यादेराराध्यस्य चित्तमादर्जयतीत्यर्थः
प्रियं कुर्वन् स्वामिप्रभृतिभ्यः स्वकार्यं साधयमाना एवमुच्यन्ते । ‘अनुका प्रार्थ-
याञ्चक्रे प्रियाकृतुं प्रियंवदा ॥’ (भ. का. 4-19) ।

(586)

“ प्रेत्य ” (कृ.)

भवान्तरमस्यार्थः । लोकान्तरमपि कोशेष्वस्यार्थत्वेन निर्दिष्टम् । प्रपूर्व-
कात् इणः क्वो ल्यपि रूपमिदम् । तिलकप्रभृतिभिः खरादिषु पठितम् ।
प्रेत्यभावः, प्रेत्यजातिः । ‘न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति’ । ‘अन्यो धनं प्रेत्यगतस्य
मुङ्क्ते’ (महाभारते) । देहान्तरं भवान्तरं लोकान्तरं वा गतस्य धनमन्यो
मुङ्क्ते इत्यर्थः ।

(587)

“ प्रोक्षपदि ” (ति.)

प्रोक्ष = ईषच्चलनेन पादौ वाहयति इत्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात् समासे,
‘द्विदण्डयादिभ्यश्च’ (5-4-128) इति समासान्त इच्छत्यये, ‘इच् कर्मव्यतीहारे’
(ग. सू. 2-1-17) इति अव्ययीभावमंज्ञायामव्ययत्वमस्येति ज्ञेयम् । प्रोक्ष-

पदि हस्तिनं बाहयति । 'प्रोक्षपादि' इति कचित् दृश्यते; स तु अपपाठः ।
यतः 'पादः पत्' (6-4-130) इति पद्माव एवाङ्गस्य भसंहकत्वात् न्याय्यः ।

प्रोक्ष = विसर्ग पादौ जेते प्रोक्षपादि इति केचित् ।

(588)

“ फट् ” (चा.)

विभ्रप्रतिहतस्य उत्सारणेऽयं कर्तते । 'हं फट् प्रतिहतोऽसि' ॥
अनुकरणशब्दोऽप्ययम्—'फट् इति स्फुटितम्' इत्यत्र यथा । अस्य इति-
परकत्वाभावे 'अनुकरणं च—' (1-4-62) इति गतिसंज्ञायाम्, कृञो योगे
समासे व्यपि 'फट्कृत्य' इति सिद्धयति ॥ 'वीर्यायास्ताय फट्' इत्यत्र अस्त-
मन्त्रस्य बीजाक्षरत्वेन, व्ययं पठ्यते । बीजाक्षरत्वेऽपि 'बीजकूटमालामन्त्राः' इति
तिलकोक्त्याऽव्ययत्वं ज्ञेयम् । एवमेव 'कुं, खुं, जं, गं, शं' इत्यादीनां तत्तन्मन्त्र-
बीजाक्षराणामपि अव्ययत्वमिति ज्ञेयम् ॥ 'यस्मै त्वेडे तत् सत्यमुपरि पुता
भक्तेन हतोऽसौ फट्' (शुक्लयजुः 7-3) इत्यत्र 'फलतीति फट् । डलयोरै-
क्यम् । स्वाहाकारस्थाने 'फट्' इत्यभिचारे प्रयुज्यते' इति महीधरोक्त्या
क्षुद्रयोगेऽस्य स्वाहाशब्दप्रतिनिधित्वमपीति गम्यते ॥ प्रोक्षणविकिरणादिषु
मन्त्रशास्त्रेऽस्य बहुलं विनियोगः प्रदर्शित इति विस्तरस्तत्रैव ।

(589)

“ फली ” (ऊ.)

विकारार्थकोऽयम् । 'हिंसायाम्' इति वामनः । 'विचारे' इति
'क्रियानिष्पत्तौ' इति च केचित् । ऊर्यादि (1-4-61) त्वात् कृष्णस्ति-

भियोगे गतित्वम् । तेनाव्ययत्वम् । फलीकृत्य गच्छति । कार्य-निष्पाद्य,
विकृत्य वा गच्छतीत्यर्थः । ननु कयमेकस्यैव विरुद्धार्थकत्वमिति चेत्—
मैत्रम् । 'आरात्' इत्यत्र यथा विरुद्धयोः संनिकृष्टविप्रकृष्टार्थयोर्बाधः,
एवमत्रापि शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् भविष्यति । यद्वा, यदा 'फल निष्पत्तौ'
(म्नादिः 530) इत्यस्मात् 'फली' इति रूपं सम्पद्यते, तदानीं क्रियानिष्पत्ति-
रर्थः । यदा तु 'वि फला विश्ररणे' (म्नादिः 516) इत्यस्मात् प्रकृति-
सिद्धिस्तदा विकारार्थकत्वमिति न दोषः ।

(590)

“फलू” (ऊ.)

अयमपि विकारार्थकः । अयमयूयादिः (1-4-61) । फलूकृत्य ।
अस्यापि फलीकृद् अर्थभेदाः प्राच्यग्रन्थेषु बहुलमुपलभ्यन्ते । क्रियानिष्पत्तिरेव
बहुसम्मतोऽर्थः । सतुषस्य त्रीत्यादेर्वितुषीकरणमप्यस्य कचिदर्थो निर्दिष्टः ।
मर्यमपि फलितार्थकयनपरम् ।

(591)

“फूत्” (ग.)

अनुकरणशब्दोऽयम् । कृजो योगे (इतिपरकत्वाभावे) 'अनुकरणं
चानितिपरम्' (1-4-62) इति गतिसंज्ञा । तेन 'फूत्कृत्य' इत्यत्र समासे
त्यम् । फूत्कारः—मुहुर्वाल्याधूते मुखपवनविस्फूर्जथुकरणम् । तुच्छभाषणमपि
इति केचित् । 'बालः पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति' (हितोपदेशः
4-103) ।

(592)

“बट्” (ख.)

प्रशंसाऽस्यार्थः । बट् महानमि । सत्यार्थकोऽयं वेदे । ‘अतीव’
इत्यर्थोऽपि तिलकादिभिः प्रदर्शितः ।

(593)

“बत” (नि.)

वेदानुकम्पादभुतसन्तोषा अस्यायां । खेदे—‘बत सीता इता
बलात्’ । अनुकम्पायाम्—‘प्रियोऽसि बत निन्धोऽसि’ । अद्भुते—
‘चिलं चिलं बत बत महच्चितमेतद्विचिलम्’ । ‘बत ब्रह्मन् ! क गच्छसि’
‘बत वितरत तोय तोयवाहा नितान्तम्’ इत्यादिषु आमन्त्रणार्थकत्वमपि । ‘बत’
इति दन्तोष्ट्रत्वेन अमरसुधाप्रभृतिषु पठ्यते । औत्तराणां वचयोर्भेदकनियाम-
काभावात् वाचस्पत्यादिष्वप्येवमेव वकारादिषु पठितम् ।

‘बनजे नेति बलं बतामि सखे’ इत्यत्र हेत्वर्थकत्वमपि । बत =
यम्मादित्यर्थः ।

(594)

“बलवत्” (ख.)

‘अतिशये’ इत्यर्थः । ‘बलवच्छान्तोऽसि’ । ‘बलवद् अपि शिक्षि-
तानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः’ (शाकुन्तलम् 1-2) । नायं साक्षात् स्मरादिषु पठ्यते;
अपि तु तत्र (1-1-37) ‘बत्’ इति गणमूलं पठितम् । तस्यावमर्थः—तुल्यार्थे

इकार्ये अहार्थे च निहितो यो वतिप्रत्ययः सोऽव्ययसंज्ञक इति । अत्र यथा-
सम्भवं बलमर्हतीति अर्हार्थे, बलेन तुल्यमिति तुल्यार्थे वा वतिः । एतेन बलम-
स्यास्तीति मतुपि, मकारस्य वकारः—इति वाचस्पत्यनिर्वचनं निष्प्रमाण-
कमिति ज्ञेयम् । विस्तरस्तु अग्रे (‘वत्’ इत्यत्र) भविष्यति ।

(595)

“बलात्” (ख.)

हठार्थकोऽयम् । ‘बलाद् आकृष्टानां कतिपयपदानां रचयितुर्घटानां
निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः’ । बलात्कृत्य, अत्र अनुकरणशब्दत्वं कथ-
ञ्चिदस्युपेत्य गतिसंज्ञां सम्पाद्य कृजो योगे ल्यप् बोध्यः । अन्यथा क्त्वो ल्यप् न
भवेत् । विभक्तिप्रतिरूपकं ‘चिरात्, सनात्, हठात्, आरात्’ इत्यादि-
सदृशमव्ययमिदं स्वरादिषु पठ्यते । व्युत्पत्तिपक्षे तु बलमततीति किञ्चपि
निष्पत्तिर्ज्ञेया ।

(596)

“बहलम्” (नि.)

हठार्थकोऽयम् । ‘आर्य बहलं गृह्णाति’ । तिलकाद्यनुसारेणाय
पठितः । वर्धमानादयस्तु ‘आर्यहलम्’ इत्यत्र पठन्ति । बहुत्ववाचकबहुल-
समानार्थको बहलशब्दोऽनव्ययोऽस्माद् भिन्नः ; ‘तमो नाम द्रव्यं बहलविरलं
मेचकचलम्—’(तत्त्वसारे) ‘बहलोत्तुङ्गलाङ्गूल—’ इत्यादिषु प्रयुक्त
इति ज्ञेयम् ।

(597)

“बहिस्र” (ख.)

बाह्यमस्यार्थः । ‘बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग् बिदुः’ (माघे 1-33) ।
बहिष्कृतम् । अत्र ‘इदुदुपथस्य—’ (8-3-41) इति शकम् ।

(598)

“बहुत” (त.)

‘सप्तधास्तद’ (5-3-10) इति बहुशब्दात् तत् । प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञकत्वात्, असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वप्रयुक्तमव्ययत्वमस्य । ‘बहुत’ श्रतवीर्योऽयमागतः साम्प्रतं सभाम् । अनेकत्वं इत्यर्थः ।

(599)

“बहुधा” (त.)

बहुशब्दात् ‘प्रकारवचने धाद्’ (5-3-23) इति धादप्रत्यये, तस्य च प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञकत्वादसर्वविभक्तितद्धितान्तत्वप्रयुक्तमव्ययत्वम् । परे तु ‘आस्थालौ’ इति खरादिषु पाठात् धादप्रत्ययान्तस्याव्ययत्वमिच्छन्ति ।

(600)

“बहुधा” (स्व.)

‘विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले’ (5-4-20) इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने कर्मानात् बहुशब्दात् पाक्षिको धाप्रत्ययाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । पक्षे ‘बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते’ इति कृत्वसुप्रत्ययान्तोऽपि साधुः । उभयत्र ‘कृत्वोऽर्थः’ (भाष्यम् 1-1-38) इति परिगणितेषु तद्धितान्तेष्वस्यान्तर्भावादव्ययत्वम् ।

इदमिहावधेयम्—पकारवचनो यादृप्रत्ययान्तो बहुधाशब्दोऽन्यः, कृत्वसुजर्थोऽयं 'बहुधा' इत्यन्यः । उभयोरर्थो भिन्न इति स्फुटम् । एवमपि सम्प्रविशवेचनाभावेनाद्यत्वे उभयोरपि भेदमज्ञात्वैव प्रयुज्यते, विलिखन्ति च ।

(601)

“बाढम्” (च.)

अङ्गीकारे, निश्चये, सत्ये चायं कर्तते । अङ्गीकारे—‘ब्रह्मचार्यसि, बाढम्’ । निश्चये—बाढम्, एष मे पुत्रः । सत्ये—‘बाढम् एष दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।’ (रघुः 19-52) । ‘बाढं मया सा नगरी दृष्टा विद्यार्थिना सता’ (कथासरित्सागरे) इत्यादिषु अतिशयार्थकत्वमप्यस्याहुः ।

द्वितीयो बाढशब्दोऽन्यः, अयमन्य इति ज्ञेयम् । ‘भृशनिश्चययोर्बाढम्’ इत्यन्तामरव्याख्यानं (सुधायां) ‘बाढम्’ इति पठितम् । ओष्ठ्य-दन्त्यो-ष्ठ्यदर्पणनाम्ने ग्रन्थे उभयविवक्षयापि पाठस्य दर्शनादुभयं सात्विति वदन्ति ।

(602)

“बाहूबाहवि” (लि.)

बाहुभ्यां बाहुभ्यां च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे, ‘तत्र तेनेदमिति सरूपे’ (2-2-27) इति बहुव्रीहिसमासः । ‘इच् कर्मव्यतीहारे’ (5-4-127) इति समासान्त इच्छप्रत्ययः । तस्य च तिष्ठद्गुप्रवृत्तित्वादव्ययी-

भाक्केनाव्ययत्वम् । ‘अन्धेषामपि दृश्यते’ (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । केचित्तु बाहाबाहवि, इति रूपमङ्गीकृत्य पृषोदरादित्वाद् दीर्घादिकं साधयन्ति ।

(603)

“बाह्या” (च.)

निष्पत्तिरस्यार्थः । प्रयोगो मृग्यः । छान्दसोऽयमित्येके ।

(604)

“बीजरुहा” (सा.)

रुहिक्रियाऽस्यार्थः । ‘शोभायाम्’ इत्यन्ये । बीजरुहाकरोति सेवकः । बीजरुहेति केचित् ।

(605)

“बीजा” (ग.)

‘कृत्रो द्वितीयतृतीयशम्भवीजात् कृषौ’ (5-4-58) इति डाच् । बीजाकरोति क्षेत्रम् । बीजेन सह क्षेत्रस्य विलेकनं करोतीत्यर्थः । विविधं जायते इति विपूर्वकस्य जनेर्ङप्रत्ययेन सिद्धत्वात् बीजा इति दन्तोष्ठपपाठ एव प्रामाणिक इति बहवः । माधवप्रभृतयस्तु तन्नानुमन्यन्ते ।

(606)

“ब्रूहि” (ति. प्र.)

प्रेषानुज्ञाऽवसरेषु प्रसिद्धोऽयम् । प्रैषः-प्रेषणम् । अनुज्ञा-अनुमतिदानम् । अवसरः-प्राप्तकालता । प्रैषे—‘ब्रूहि ब्राह्मणाः’ । गच्छत इत्यर्थः । अनुज्ञा-

याम्—“ तद् ब्रूहि मम तथ्येन—” । अवसरे— ‘ब्रूहि दृष्टं यथावत्’ ।
वस्तु प्राप्तकाल इति यावत् ।

इदमन्नावधेयम् । ‘ब्रूहिप्रेष्यश्रोयट्वोषडावहानामादेः’ (8-2-91) इति
सूत्रे श्रोषड्वोषड्भ्यां साहचर्यात् ब्रूहिप्रेष्ययोरपि निपातयोरेव ग्रहणमिति
तिलकवर्धमानप्रभृतीनामाशयः । वस्तुतः ‘प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने’
(2-3-61) इत्यत्र काशिकादिषु प्रतिपादितया रीत्या ‘प्रेषातिसर्गप्राप्तका-
लेषु—’ (3-3-163) इति ब्रुवो लोट्येव ब्रूहि इति सिद्धे तिङन्तप्रतिरूपका-
व्ययत्वकल्पनमस्यान्याय्यमिति भाति । अन एव ‘अग्नयेऽनुब्रूहि’ इत्यत्र
‘तिङ् अतिङः’ (8-1-28) इति अनुदात्तत्वमपि ‘ब्रूहि’ इत्यस्य संगतं
भवति । अन्यथा ‘ब्रूहि’ इत्यस्य त्वद्रीत्या अतिङन्तत्वेन खरानापत्तेः ।
सम्भवत्यां गतौ तिङन्तप्रतिरूपकत्वकल्पनमन्याय्यं च, इत्यास्तां तावत् ।

(607)

“ भगो ” (नि.)

पूजार्थकोऽयं निपातः । ‘भगो इन्द्र !’ । आमन्त्रणमत्र द्योत्यम् ।
तथाहि—‘एवं भगो इह भक्त्यरतन्त्र एव शब्दोऽपि रूपवदमुष्य चराचरस्य ।’
(वैकुण्ठस्तवे ३३) इत्यत्र यथा ।

इदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति बहवः । केचित् तु ‘विभाषा भगद्भग-
वदघवताम् ओत् च अवस्य’ (वा. 8-3-1) इति वार्तिकेन भगवच्छब्दस्य
सम्बुद्धौ स्त्वम्, प्रकृतिगतस्य ‘अव’ इत्यस्य ओकारश्च । तेन ‘भोभगो-
अघोअपूर्वस्य योऽशि’ (8-3-17) इति रेफस्य यकारादेशे, ‘ओतो

गार्ग्यस्य' (8-3-20) इति यकारस्य लोपे 'मगो इह' इति सम्पद्यते ।
शाकटायनमते तु 'व्योर्लघुप्रयत्नतरः—' (8-3-18) इति यकारे 'मगोयिह'
इति भवति । 'मगो हसति' इत्यादिस्थलेषु तु 'हलि सर्वेषाम्' (8-3-22) इति
नित्यो यकारलोप इति विशेषः ।—इत्यभ्युपगम्य व्युत्पन्नत्वं वदन्ति । 'मगो
ब्राह्मणि' इत्यादिसिद्धयर्थं अव्युत्पन्नस्यापि 'मगोः' इत्यस्याभ्युपगमो माध्यादि-
सम्मत एव । 'भोमगो—' (8-3-17) इति सूत्रे तु व्युत्पन्नाव्युत्पन्नयो-
रुभयोरपि ग्रहणं मन्यन्ते इत्यास्तां तावत् ।

(608)

“ भद्रा ” (सा.)

आलोचनप्रशसामङ्गलेषु साक्षात्प्रभृतिषु पठ्यते । अभद्रा भद्रा कृष्ण
भद्राकृत्य । साक्षात्प्रभृतिषु स्वयर्थस्यैव बोधादेव वृत्तिः । अभद्रां भद्रां कृत्वेति
केचित् सविभक्तिकं विग्रहं कुर्वन्ति । 'भद्राश्च इति वक्तव्यम्' (भा. 5-4-67)
इति वचनात् परिवापणे [= मङ्गलार्थमुपडानार्थे] गम्ये भद्रशब्दात् कृत्रो योरो
डाच् । तस्यैव साक्षात्प्रभृतिषु पाठ इति केचिन् । परे तु डाजन्तोऽप्यः,
अयमप्य इति, यतो डाजन्तस्याभूततद्भावे नार्थः । अस्य तु स्वयर्थोऽन्तर्भूतो
दृश्यने—इति साधयन्ति । 'भद्राकरोति नापितः कुमारम्' ।

(609)

“ भरे ” (ख.)

युद्धार्थकोऽयमतीवाप्रसिद्धः । छान्दसोऽपमित्येके ।

(610)

“भवति” (स्व.)

भूयातोर्लट्प्रथमैकवचनान्तप्रतिरूपकोऽयं सत्तार्थकः । ‘विभक्तिस्वर-
प्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति’ (भाष्यम् 8-3-1) इति वचनादस्य अव्ययत्वम् ।
‘विभक्तिश्च’ (1-4-104) इति तिङन्तस्यापि विभक्तिसंज्ञाऽस्तीत्यवश्यम् ।
एतदेव ‘तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्’ इति तन्नतशोच्यते । ‘भवति’ नाम
तत्त्वभवान् मिथ्या वदिष्यति ।

(611)

“भवतु” (स्व.)

वारणार्थकमिदमपि तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिति क्षीरस्वामी ।
बल्लभस्तु तादृशमव्ययमेव नास्तीत्याह । ‘भवतु भक्त्या’ । भवतेर्लोड-
न्तप्रतिरूपकमिदमत्र वारणे वर्तते ।

असूयाङ्गीकारेऽपि वदन्ति । ‘एवं भवतु, तव किमायातम्?’ ।

(612)

“भवन्ती” (स्व.)

लटः पूर्वार्थसंज्ञा “भवन्ती” इति । तच्चाव्ययमिति, अङ्यु-
त्पन्नम्, भवतेः शबन्तात् स्त्रीलिङ्गरूपप्रतिरूपकमिति च व्याख्यातारः ।
‘अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति’ (वा. 2-3-1) ।

(613)

“ भविष्यति ” (स्व.)

“ अव्ययमेष भविष्यतिशब्दो नैष भवतेर्लट् । कथमव्ययसंज्ञा ?
‘ विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति ’ इति निपातसंज्ञा । ‘ निपातोऽव्ययम्’
इत्यव्ययसंज्ञा । ” इति भाष्ये (3-3-3) प्रतिपादितत्वादस्याव्ययत्वमिति
बोध्यम् । आगामिकालोऽस्य चोत्पत्तिः । ‘ भविष्यति गम्यादयः ’ (3-3-3)
इति प्रयोगोऽत्रानुसन्धेयः ।

(614)

“ भाजक् ” (स्व.)

शीघ्राद्यर्थकोऽयम् । भाजक् पचति । शीघ्रं पचतीत्यर्थः ।

(615)

“ भुवः ” (स्व.)

अन्तरिक्षवाचकोऽयम् । भुवर्लोकः । ‘ भुवरित्यन्तरिक्षम्—भुव
इत्यन्तरिक्षम्’ । अत्र ‘ भुवश्च महाव्याहतेः ’ (8-2-71) इति रुः,
रेफो वा । यदा रुः—तदा ‘ भुवरिति ’ इति भवति । यदा रेफस्तदा
‘ भुव इति ’ इति सिद्ध्यति । ‘ भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि ’ इति
काशिका ।

(616)

“भूः” (स्व.)

पृथिवीवाचको महाभ्याद्वृत्तिविशेषोऽयमव्ययसंज्ञकः । ‘भूः स्वाहा’ ।

(617)

“भूते” (नि.)

भूतकालवाचकमिदमव्ययम् । तदुक्तम् “अव्ययमेव ‘भूते’ शब्दो नैषा भक्तेर्निष्ठा ।” (भाष्ये 3-2-84) इति ।

(618)

“भूयः” (स्व.)

पुनरर्थे वर्तते । ‘भूय एव महाबाहो’ (गीता 10-1) । आधिक्यार्थोऽपि, प्रौढमनोरमायां पठितः । ‘भूयोभूयः पुलकनिचितैरङ्गकैरेधमानाः—’ ‘भूयोभूयः सविन्नगरीरध्वया पर्यटन्तम्—’ (मालतीमाधवे 1-15) इत्यादिषु त्रीप्तायां द्विवचनम् । प्रायम्यार्थकोऽपि कचिद् दृश्यते ।

इदमत्रावचेयम् । इदमनयोरतिशयेन बहु इत्यर्थे ईयसुन्प्रत्यये, ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ (6-4-158) इति प्रकृतेर्भू इत्यादेशे प्रत्ययाच्चाकारस्य लोपेन ‘भूयस’ इति सम्पन्नं शब्दस्वरूपमन्यत्, यस्य त्रिलिङ्गता—भूयान्—भूयसी—भूयस इति । अव्ययमिदमन्यत्, ततो भिन्नम् । ‘भूयसां

स्याद् बलीयस्त्वम्' 'न खरो न च भूयसा मृदुः—' (रघुः 8-9)
इत्यादिषु अनव्ययस्य भूयश्शब्दस्यैव प्रयोगः । केचित् तु नमश्शब्दस्याव्यय-
यस्यैव यथा वचनबलात् महाकविप्रयोगबलाच्चानव्ययत्वं क्वचित् दृश्यते
तथाऽप्येति वदन्ति ।

‘भूयशः’ इत्यत्र बह्वर्धे शसि बाहुलकात् सकारस्य लोपः ।

(619)

“भूरि” (ख.)

वैपुन्यार्थकोऽयम् । स्वर्णवाचकस्तु क्लीबान्तः । ‘भूरि त्वष्टेह राजति’
(ऋ. वे. 6-47-19b) ‘भूरिभारभराक्रान्तः’ इति सुभाषिते ।

(620)

“भृशम्” (ख.)

मुहुर्इति अस्यार्थः । शोभनार्थकत्वमस्य सुन्दरत्नावल्यामुक्तम्
‘रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः—’ (रघुः 3-61) । क्रियाविशेषणमेतत्

(621)

“भो” (नि.)

खेदरुताह्वानेषु वर्तते । खेदे—‘श्रान्तोऽस्मि भोः’ । खेदोऽत्र बोध्यः ।
स्ते—‘सोऽहं भो भुवि भार्गवः’ । आह्वाने—‘भो भोस्तपस्विनः—’
(शाकुन्तले १-२७/२८) ।

भवच्छन्दस्य सम्बुद्धौ 'विभाषा भवद्भगवद्वचनताम् ओवाश्व' (वा. 8-3-1) इति वचनेन 'अव' इत्यस्य ओकारे, अन्यस्य रुत्रे च निष्पन्नो 'भो' शब्दश्छान्दसो लौकिकश्चान्यः । तस्यापि स्वरादिषु अस्य-यार्थो निपात इति केचित् । वस्तुतस्तु—'भो ब्राह्मणाः' 'भो ब्राह्मणि' इत्यादिसिद्धयर्थम्—“अव्ययमेव भोऽशब्दः ; नैषा भक्तः प्रकृतिः” (भाष्ये 8-3-1) इति भाष्योक्तेः अव्ययसंज्ञकोऽयमव्यय इत्येव भाति । अनव्ययस्य 'हे भोः' इत्यादाहरणम् । 'भो अन्न—मोयन्न' इत्यादिसिद्धयर्थं 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' (8-3-17) इत्यादिषु तु अव्ययानव्यययोरुभयोरपि ग्रहणम् ।

(622)

“भ्यसते” (नि.)

उत्तरदिग्वाचकोऽयं छान्दस इति केचित् । प्रयोगो मृग्यः ।

(623)

“अंसकला” (ऊ.)

ऊर्वादिषु हिंसार्थकोऽयं पठ्यते । अंसकलाकृत्य = हिंसित्वेत्यर्थः ।

‘अंसकला—’ इति केचित् । परिभवायकत्वस्य केचित् वदन्ति ।

(624)

“म” (नि.)

वारणार्थकमिदम् । ‘हुं, हुं मुञ्च मम मेति च मन्दं जल्पितं जवन्ति मानवतीनाम् ।’ (शृङ्गारप्रकाशे ५ प्रकाशः), ‘नन न मम मा मां मा रप्राक्षी-

निषेधपरं वचो भवति शिषिले मानग्रन्थौ तदेव विधायकम् ।' (भृ. प्र. ७ प्रकाशे) इति च भोजः ।

(625)

“मङ्क्षु” (ख.)

शौघार्थकोऽयम् । ‘यदन्तिनः कटकटाहतटान् मिमङ्क्षोर्मङ्क्षुदपाति परितः पटलैरञ्जनाम् ॥’ (माघे 5-37) । भृशार्थकोऽपि ‘स मङ्क्षु विभ्रमै क्रीतस्तस्या आकेकरादिभिः ।’ इत्यादिषु दृश्यते । ‘ऋजुतया’ इत्यप्यर्थोऽस्य । एवं सत्यार्थकोऽपि । एतादृशान्यव्ययानि बह्वर्थकानि यथासन्दर्भं प्रयुज्यन्ते कविभिः ।

(626)

“मत्” (ख.)

अनङ्गमहं भवति, अत्वं त्वं सभाषते इत्यर्थेऽस्मच्छब्दात् चिप्रत्यये, ‘मत्’ इति प्रकृतेरादेशे च निष्पन्नमिदम् । मङ्क्ष्वति । ‘चिरन्ययम्’ (उणादिः) इत्यव्ययत्वम् ।

(627)

“मद्रा” (सा.)

मद्रशब्दात् कृजो योगे ‘मद्रात् परिवापगे’ (5-4-67) इति परिवापणे[=मङ्गलार्थो मुण्डः—परिवापणम्] इर्थे गम्ये डाप्प्रत्ययः । ‘ऊर्वादि-चिडाचश्च’ (1-4-61) इति डाजन्तस्य गतित्वम् । मद्राकरोति माणवकं नापितः । मङ्गलार्थमुण्डनं करोतीत्यर्थः ।

(628)

“ मध्या ” (ख.)

‘मध्ने’ इत्यर्थे छान्दसोऽयम् । ‘—मध्या कर्तोर्वित्तं संजभार’
(ऋक्. 1-115-4) ।

(629)

“ मनः ” (ख.ग.)

नियमार्थकोऽयम् । ‘मनो वर्तते’—नियमो वर्तत इत्यर्थः । मनस्कारः ।
चित्ताभोगोऽपि कृजो योगोऽस्यार्थः । ‘मनोइत्य पयः पिबति’ । अत्र ‘कणे-
मनसी श्रद्धाप्रतीघाते’ (1-4-66) इति मनसो गतिसंज्ञायां समासे ल्यप् ।
श्रद्धाप्रतीघातः यावदभिलाषा, तावदिति अर्थः ।

(630)

“ मनाक् ” (ख.)

‘स्तोके’ इत्यस्यार्थः । ‘कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्’ (नैषधे 1-119) ।
अल्पत्वमस्य कालभेदेन, देशभेदेन, वातुभेदेनेत्यादिकं प्रकरणानुरोधेन ज्ञेयम् ।
‘मनाइ न श्रष्टोऽस्मि’ इत्यतानुशयोऽप्यस्यार्थ इति क्षीरस्वामी ।

(631)

“ मन्ये ” (ख.)

वितर्कोऽस्यार्थः । तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्व-
मत्यालङ्कारिकसम्मतम् । ‘मन्ये किन्नरमुख्यानां मौनं जगति साम्प्रतम् ।

मसककणितं यत्र वीणाखनविकल्पितम् ॥' (सुभाषितनीवी 12-8) । 'मन्वे
मार्तण्डगृहाणि पमान्युद्धर्तुमुत्सुकः ।' इत्यादिषु 'निश्चितम्' इत्यप्यर्थः ।

(632)

“मम” (च.)

प्रत्यगात्मसम्बन्धोऽस्यार्थः । 'ममत्वम्, ममता, निर्ममः ।

(633)

“ममत्” (त्रै.)

'चन', 'चित्' इत्यनयोरन्यतरेण परस्तात्प्रयुक्तेनैवास्य प्रयोगः, स
च छान्दसः । 'कदाचित्' इति समुदायस्यार्थः । 'ममच्चन ते ममन्—'
(ऋक्. 4-18-9) । 'ममच्चन त्वा युवतिः परास—' (ऋक्. 4-18-8)
इत्यत्र तु आनन्दोऽर्थः । कचित् निषेधोऽप्यस्यार्थत्वेन निर्दिष्टः । सर्वत्र
बाहुल्यत्वेन, छान्दसत्वेन वा निर्वाहः ।

(634)

“मयम्” (त्रै.)

सुखार्थकोऽयं छान्दसः । 'मरस्वती नः सुभा मयस्करत्' (ऋक्.
1-89-3) 'नमः शङ्कराय च मयस्कराय च' (तै. सं. 4-5-8-1) ।

-
1. भक्त स्वतन्त्रादिप्रणयानां त्रिभक्त्यवस्थात् (परिनिष्ठितात्) जनिमानात्,
अस्मच्छब्दवृद्धयः प्रतिकूलकस्याव्यवस्थामवसात्पुनरेवमिति हेतुम् ।
निर्गतो 'मम' इत्यस्मात् 'निर्ममः' इत्यत्रापि दृश्यते । एवं 'चेतनस्य
वया मयम्' इत्यत्रापि बोध्यम् ।

(635)

“मरुत्” (उ.)

‘मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम्’ (वा. 1-4-59) इति वचनात् उपसर्ग-
संज्ञा । मरुदत्तो ‘मरुत्’ ।

(636)

“मर्या” (चा.)

सीमबन्धने वर्ततेऽयम् । मर्या आदीयते इति मर्यादा । ‘पेशो मर्या
अपेशसे’ (तै. सं. 7-4-20-1) इत्यत्र मनुष्यार्थकत्वमपि छान्दसत्वेनेति
ज्ञेयम् । यद्यपि अव्ययत्वमस्योक्तं, तथापि अव्ययत्वे निदानं न पश्यामः ।
आकृतिगणत्वेन चादिषु कैश्चित् पठ्यत—इत्येतद् वाच्यत्वे निदानम् ।

(637)

“मसमसा” (ऊ.)

हिसार्थकोऽयमूर्यादिः । ‘मस्मसा’ इति च ऊर्यादिषु । ‘सञ्चूर्णने,
संवरणे च’ इति अर्थभेदमन्येऽभ्युपगच्छन्ति । मसमसाकृत्य—हिसित्वे-
त्यर्थः ।

1. ‘नच उपसर्गात् तः’ (7-4-47) इति मरुच्छब्दात् तः । अन्वयोप-
सर्गसंज्ञाभावात् ‘मरुत्’ इति तत्त्वं न सिद्धयेत् । यद्यपि ‘एष
पर्वमरुद्वरुणम्—’ (वा. 5-2-122) इति वचनेनैव ‘मरुत्’ इत्यस्य
साधनम् अभिव्यक्तिः, तथापि तत्र छन्दोऽभिधारेण लोकेऽपि प्रयोगार्थ-
मलोपसंख्यामिति मन्तव्यम् । नच ‘पर्वतः’ इत्यस्यापि सर्वत्र
निष्पाद्यमानत्वात् तस्यापि लोके प्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्—
‘नासूना कर्तव्या यत्नानुगमः किवने’ (भा. २२२) इति न्वाजेन
वैशद्यार्थमलोपसर्गत्वाभयनात् । इवच्छब्दस्योपसर्गसंज्ञा तत्त्वविभागेन
अन्वयोपयोगाभावात् । स्पष्टमिदं प्रकृतम्यले कैयटादिष्वित्वास्ती
तावत् ।

(638)

“महत्” (स.)

ऊर्ध्वस्थिते लोकमेदे प्रसिद्धः । महर्लोकः । वैपुल्यवाचकः क्लीबाप्तो महच्छब्दोऽन्यः । सप्तव्याहृतिवाचकोऽयमन्यः । ‘महदादितश्च कार्यम्’ इति लोकान्तरवाचकत्वेन समस्तप्रयोगो भ्रान्तिमूलक इति तिलकः ।

(639)

“मा” (च.)

निषेधाशङ्कावारणादयोऽस्त्यार्याः । निषेधे—‘अरसिकेषु कश्चिन्-
निवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख’ । आशङ्कायाम्—‘मा भविष्यति
शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता ।’ ‘मा करिष्यति साहसम्’ । वारणे—
‘मा पिब सलिलं शीतं पिब सन्तप्तं तदेव वदयायैः’ ।

बिदुर्बन्धविशिष्टो ‘माह’ इत्ययमन्य एतत्समानार्थकः, अयमन्यन्तः ।
तदेतदुत्तरत्वं व्यक्तीभविष्यति । ‘मा स्वयं मय्युत्पाद्य—’ (प्रतिमानाटके
1-10) इत्यादिषु ‘मा’ इत्यङित् । तेन न क्वाप्रत्ययस्य प्रतिक्रिय इति ज्ञेयम् ।

(640)

“माकिः” (चा.)

वारणार्थकोऽयम् । ‘रक्षा माकिर्नो अवशंस ईशते’ । (तै. सं.
1-4-24-1) ‘पापिष्ठः राक्षसा अस्माकं मा प्रमन्तु’ इत्यर्थः । वर्जनार्थकोऽपि
कचित् पठ्यते । ‘माकिः’ इति श्राकटायनः ।

“माकिम्” (च.)

वर्जनार्थकोऽयमिति प्रौढमनोरमा । पूर्वोपात्तस्य ‘माकिः’ इत्यस्यैव पाठभेदोऽयमिति बहवः ।

(642)

“माह्” (च.)

निषेधे आशङ्कायां च कर्तते । निषेधे—मा कार्षीत् । ‘मा मा मानद’ । आशङ्कायाम्—‘अत्याकृष्टं धनुर्मा—’ । माहोऽस्य खरादिषु पाठः चिन्त्यप्रयोजन इति नागेशः । मा—माह् इत्युभावपि समनार्थकौ; तथापि ‘माहि लुङ्’ (3-3-175) इति माहो योगे सर्वलकारापवादो लुङेव भवति । माहो योगे ‘न माह्योगे’ (6-4-74) इत्यडागमोऽपि न भवति । इदञ्च प्रायिकमिति केचित् । वास्तुतस्तु यत्र माशब्दयोगोऽप्यडागमो लक्ष्यते, तत्र माह्समानार्थकस्य ‘मा’ इत्यव्ययस्य प्रयोग इति न शास्त्रस्य सङ्कोचः कार्यः । ‘मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति’ (माधे 2-45) ।

1. ‘माह्याकोशे’ (वा.3-2-124) इति नाकोशे गम्ये माह्युपपदे कटः

सता । एवम्, ‘मा पचमानः’ इत्याद्यपि उदाहरणम् ।

(643)

“मातावत्” (नि.)

‘मा+तावत्’ इति निपातद्वयसमुदायोऽयं निषेधानिश्चयो वर्तते ।
निषेधे—मातावद् बद् । अनिश्चये—मातावद् भुङ्क्ष्व । ‘मातावद् भोः’
इत्यत्र अमर्षोऽपि निषेध एवान्तर्भवतीति तिलकः ।

एवम् ‘मा+स्म’ इत्यपि निपातद्वयसमुदायो वारणे वर्तते । ‘इत्-
रावसथेषु मास्म भूद् अपि मे जन्म चतुर्मुखात्मना’ (स्तोत्ररत्नम् 55) ।

(644)

“मात्रायाम्” (च.)

अल्पपरिमाणवाचकोऽयम् । ‘मात्रायां भोजकः’ । विभक्तिप्रति-
रूपकमिदम् ।

(645)

“मास्य” (च.)

अनिर्दिष्टार्थकोऽयं चादिषु कैश्चित् पठ्यते । छान्दसोऽयम् ।

(646)

“मिथः” (स्व.)

रहोऽन्योन्यार्थयोरयं वर्तते । रहसि—‘तथापि बाबालतया युनक्ति
मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः’ (माघे 1-40) । अन्योन्यार्थे—
‘मिथः सम्प्रवदन्ते पण्डिताः’ । छान्दसि तु ‘अनुक्रमेण’ इत्यर्थेऽपि
दृश्यते । यथा—‘सूर्या मासा मिथ उच्यरातः ॥’ (ऋक् 10-68-10) ।

(647)

“मिथु” (स्व)

‘द्वौ द्वौ’ इत्यर्थेऽस्य वृत्तिः । अनृतार्थकोऽयमिति केचित् ।
 ‘मिथु मन्त्रयेते’ । ‘मिथुर्’ इति केचित् पठन्ति । ‘मिथुः
 क्रीडन्ति कामिनः’ ।

एवम् ‘मिथुनम्’ इत्यपि युग्मार्थकमव्ययं केचित् पठन्ति ।
 ‘यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्’ (रामायणे) इत्यादिषु क्लीबन्तस्यैव
 प्रसिद्धिः । ‘मिथुनं रमन्ते’ इत्यत्र युग्मार्थकत्वं क्लीबत्वेऽपि तुल्यम् । एवं
 तिलकोदाहृते ‘मिथुनं भावन्ति विद्याधराः’ इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(648)

“मिथ्या” (स्व.)

असत्यार्थकोऽयम् । ‘मणौ महानील इव प्रभावादल्पप्रमाणोऽपि यथा
 न मिथ्या ।’ (रघुः 18-42) ।

अस्य साक्षात्प्रभृतिष्वपि पाठात् कृजो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तेन
 मिथ्याकृत्य इत्यत्र समासे कबो ल्यप् । ‘पदं मिथ्या कारयते’ ।
 सापचारं स्वरादिदृष्टं असकृत् उच्चारयतीत्यर्थः । ‘मिथ्योपपदात् कृजो-
 ऽभ्यासे’ (1-3-71) इति करोतेर्ण्यन्तात् आत्मनेपदमत्र ।

अनव्ययमपि मिथ्येति पदमस्ति, यस्य ‘निर्मिथ्यः’ इत्यादिषु
 समास उपलभ्य इत्याहुः ।

(649)

“मुकुम्” (च.)

निर्वाण - भक्तिरस- प्रेमादिवाचकमिदमिति शब्दकल्पद्रुमादिषु प्रतिपादितम् । ‘मुकुं भक्तिरसप्रेमवचने वेदसम्मतम् । तद् ददाति च वो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः । ॥’ इति ब्रह्मवैवर्ते (श्रीकृष्णजन्मखण्डे 110 अध्यायः) वचनमपि प्रमाणत्वेनोपात्तं तत्र ।

(650)

“मुधा” (ख.)

निष्फलमित्यर्थः । ‘प्रीतिकरणे’ इत्यन्ये । ‘किं पौलोमि मुधा कुत्रा मयि, न तु स्वप्नेऽपि ते विप्रियम्—’ । मिथ्यार्थकत्वमस्य केचिदाहुः— यथा ‘मुधा ज्ञानं, मुधा सेवा, मुधा वृत्तं, मुधा श्रमः ।’ इत्यत्र । वस्तुतोऽत्रापि व्यर्थत्वमेव । एवम, ‘मुग्धे ! मुधा ताभ्यमि’ इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(651)

“मुहुः” (ख.)

पुनः पुनरित्यर्थे खगादिरयम् । ‘इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः’ (माघे 4-60) । वीप्सायां द्विवचनमपि भवति; यथा—‘मुहुर्मुहुमुद्यति सा मृगाक्षी’ ‘गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः’ । इति । एकत्रैव वाक्ये भिन्न-भिन्नेषु स्थलेषु यदि प्रयुज्यन्ते—तदानीं क्वचित् ‘एकदा, अन्यदा’ इत्यपि सन्दर्भानुसारेणास्यार्थो भिद्यते । यथा—‘मुहुरुत्पतते बाला, मुहुः पतति विह्वला । मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥’ (मुद्राराक्षसे 5-3) इति ।

(652)

“ मृधा ” (ख.)

असत्यार्थकमिदम् । ‘चुम्बिते वदने तन्वी मृधा दष्टेव रोदिति’ ।
केचित् ‘मृधम्’ इति अलीकार्ये पठन्ति ।

(653)

“ मृषा ” (ख.)

अलीकार्यकोऽयम् । ‘यद् वक्तुं मुहुरीक्षसे न धनिनां, ब्रूषे न चाद्भुन्
मृषा—’ । ‘मृषोद्यम् । ‘मृषा वदति दुर्जनः’ ।

(654)

“ मे ” (नि.)

अस्मच्छन्दतृतीयाविभक्तेरर्थे निपातोऽयम् । ‘श्रुतं मे भरतर्षभ’ ।
मया श्रुतमित्यर्थः । ‘मयेत्यर्थे च मे इति’ इति त्रिकाण्डशेषः ।

(655)

“ मो ” (नि.)

निषेधार्थकोऽयं छन्दसः । लोके तु ‘मा’ इत्येव ।

(656)

“ यच्च ” (च.)

अनक्कलसिगर्हार्थार्थेषु वर्ततेऽयम् । अनक्कलसौ—‘नाक्कल्पयामि,
यच्च तत्तन्भवान् वृषलं याजयेत्’ । गर्हायाम्—‘गर्हामहे यच्च तत्तन्भवान्

-
1. मृषोद्यवशात् वदेः क्वचि सम्प्रसारणादिषु रूपमेवम् । ‘राजसूयसूयसू-
योद्य—’ (3-1-114) इति निपातनात् साधुः ।

स्त्रियं घातयेत् । अमर्षे—‘न मर्षयामि यच्च तत्तन्भवान् नालं घातयेत् ।’
आश्चर्ये—‘आश्चर्यम्, यच्च तत्तन्भवान् शिशुमध्यापयेत् ।’ अत्र सर्वत्र ‘अनवकृ-
प्यमर्षयोरकिञ्चिदपि’ (3-3-145) इति लिङ् । यत् + च इति निपातद्वय-
समुदायोऽयम् ।

(657)

“यतः” (आ.)

हेतुरस्वार्थः । येन, यस्मिन् वा इत्यर्थे आधादित्वात् यञ्छन्दात् सार्व-
विभक्तिकस्तसिप्रत्ययः । तसिप्रत्ययस्य विभक्तिसङ्गत्वात् ‘त्यदादीनाम्—’
(7-2-102) इति अकारे, पररूपे च रूपम् । तृतीयार्थे—‘आददीत यतो
ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ।’ (मनुः 2-117) । सप्तम्यर्थे—‘अघुतश्चेन्दुना
सार्धं तां प्रव्रत गता यतः ।’ (भ. का. 6-26) । यतः यत्रेत्यर्थः ।

यञ्छब्धादिष्वपि तसिप्रत्यये यत् इति सम्पद्यत एव । ‘यतः प्रवृत्तिर्भूता-
नां—’ (गीता 18-46) इत्यत्र यथा ।

यतो भवान्, यतो भवन्तम्, यतो भवते, इत्यादिषु तु ‘इतराम्योऽपि
दृश्यन्ते’ (5-3-14) इति तसिन्प्रत्यय इति ज्ञेयम् । इयान् विशेषः—
‘इतराम्यः—’ (5-3-14) इत्यत्र ‘भवदादिभिर्योग इति वक्तव्यम्; के पुनर्भव-
दादयः ? भवान्, दीर्घायुः, देवानांप्रियः, आयुष्मान् इति’ (भाष्य 5-3-14)
इति वचनात्, ‘यतो भवान्, यतो दीर्घायुः’ इत्यादिषु स्थलेष्वेव (भवदादि-
भिरुपपदैस्सह प्रयोग एव) तसिन् इति । एवमेव ‘कृतो भवान् ततो भवान्’
इत्यादिष्वपि स्वयम्ब्रह्मम् ।

(658)

“यत्” (च.)

हेत्वर्थकोऽयम् । ‘अत्र स्थिता तृणमदात् बहुशो यदेभ्यः सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म’ (उत्तररामचरिते) । ‘यद् अयमधीते, तज्जानाति’ ।

यत् तत् इत्येतौ मिलितानेव हेत्वर्थबोधकौ शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यवधेयम् ।

‘यदाप्रभृति’ इत्यर्थे ‘यत्प्रभृति’ इति तिष्ठद्गुणणे पठ्यते । क्रियाविशेषणमेतत् । ‘यत्प्रभृति तामपश्यस्तत्प्रभृति त्वं भृश मुग्धः’ ।

(659)

“यत्” (त.)

सप्तम्यर्थकोऽयम् । यच्छब्दात् ‘सप्तम्यास्तद्ध’ (5-3-10) इति तन्प्रत्यये, त्यदाद्यत्वे पररूपे च रूपमेवम् । ‘यत्कुल कुले वासः—’ ।

अनवक्लृप्तिगर्हामर्षाश्चर्येष्वपि वर्तते । यथा—‘नावक्लपयामि गर्हे, न मर्षये, आश्चर्यं वा, यत् भवान् बालं प्रातयेत्’ इति । एष्वर्थेषु चादिरयम् ।

(660)

“यथा” (त.)

योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्येषु वर्तते । योग्यतायाम्—यथाश्रुतम् दक्षिणा । श्रुते योग्या दक्षिणा इत्यर्थः । वीप्सायाम्—यथावृद्धं ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व । ये ये वृद्धाः यथावृद्धम् इति वीप्साऽतः । पदार्थानति-

वृत्तो—शक्तिमनतिक्रम्य—यथाशक्ति बक्ति । सादृश्ये—‘वितरति गुरुः प्राज्ञं विद्यां यथैव तथा जडे’ (उत्तररामचरिते 2-4) ।

अनुमानोदाहरणादिष्वपि प्रसिद्धोऽयम् । अनुमाने—‘चौरोऽयम्, यथाऽस्य श्लिष्टे भ्रुवौ’ । उदाहरणे—‘तद्यथाऽनुश्रूयते अभक्ष्यो प्राप्यतुलकुट इति’ (महाभाष्यं पस्पशायाम्) ।

‘यथाऽऽज्ञापयति देवः’ इत्यादिषु तु पदार्थानतिवृत्तिरेवार्थः ।

प्रायेण ‘तथा’ इति प्रतिनिर्देशेन सहैवास्य प्रयोगः । ‘मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां—’ (मेघमन्दरे १-९) इत्यादिषु तु अर्थसिद्धत्वेन ‘तथा’ इति विनाऽपि प्रयोगः ।

‘यथाकथाच, यथाकथञ्चित्, यथैव, यथावा, यथापि, यथाहि, यथातथावापि’ इत्यादयो निपातममुदाया यथाकथं तत्तदर्थेषु वर्तन्ते ।

यथाकामम्, यथाकामम्, यथागतम्, ^१यथातथम्, यथापूर्वम्,

1. ‘यथाकथाच अनादरे’ इति श्रीरस्वामी । ‘कथम्’ इत्यने ‘कथा’ इत्यपि अस्त्युत्पन्नमस्यमस्तीत्यनेन ज्ञायते । ‘यथाकथाच दीयते’ इति तिलकोऽप्युदाहरणम् । एवम् ‘यथाकथञ्चित्’ इत्यप्यनादरार्थकं वेदितव्यम् ।

2. पदार्थानतिवृत्तावस्थायीभावसमाप्ते नपुंसकह्रस्वे च रूपमेवम् । पाक्षिकं क्लीबत्वम् ।

‘यथायथम्, यथार्थम्, यथार्हम्, यथारक्ति, यथाश्रमम्, यथाशास्त्रम्, यथास्वम्, ²यथाहिरुक्म्, यथेप्सितम्, यथेष्टम्, यथोचितम् इत्यादयोऽव्ययीभावसमासेऽव्ययसंज्ञका इति ज्ञेयम् । योग्यतादिष्वत्र यथासम्भवमर्थाः स्वयमेवोद्भाः ।

(661)

“यदा ” (त. च.)

यच्छन्दात् कालवाचकात् ‘सर्वैकान्यर्कियत्तदः काले—’ (5-3-15) इति दाप्रत्यये त्यदाद्यत्वरूपयोश्च रूपमेवम् । यदा = यस्मिन् काले इत्यर्थः । ‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत’ (गीता 4-7) । हेत्वर्थकत्वमपि ‘यदा जनैस्सर्वगतस्त्वमुच्यसे’ (कुमार-5-58) इत्यादिषु दृश्यते । तदानीं चादिषु पाठात् तथात्वमिति बोध्यम् ।

यदान्त, यदावा, यदैव, यदाप्रभृति इत्यादयो निपातसमुदायाः सन्दर्भानुसारेणोच्चावचेष्वर्थेषु कविभिः प्रयुज्यन्ते । तानि यथोचितं स्वयमेवोद्भाति ।

1. ‘यथास्वे यथायथम्’ (8-1-14) इत्याह्निकद्विर्वचनप्रकरणे निपातनात् साधुः । यद्यत् आमीयम्, तस्मिन् इत्यर्थः । ‘गताः सर्वे यथायथम्’ । अत्र निपातनात् यथाश्रम इत्येव द्विर्वचनम्, पक्षे क्लीबत्वं च इति बोध्यम् । ‘हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ (1-2-47) इत्युत्तरभागे इत्यर्थः । अत्रैव सूत्रे निर्देशात् ‘यथास्वम्’ इत्यत्रापि पदार्थानतिवृत्तावश्यवीभावसमासे क्लीबत्वं पाक्षिकमिति ज्ञेयम् ।

2. अत्र शरप्रभृतिषु (5-4-107) पाठात् समासात्सहचरत्वः ।

(662)

“यदि” (च.)

पक्षान्तरे, सम्भावनायां च कर्ततेऽयम् । गर्हाविकल्पावपि मेदिन्या-
मुक्तौ । पक्षान्तरे—‘यदि मतम् शब्दोऽनित्य इति ?’ । सम्भावनायाम्—
‘यदि सर्वमनित्यमिदं न भवेत् इह जन्मनि कस्य रतिर्भवेत्’ । ‘यत्ने कृते
यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः’ इत्यादिष्वपि सम्भावनैवार्थः ।

यदिवा इति विकल्पार्थे । यथा—‘यद्वा जयेम यदिवा नो जयेयुः’
(गीता 2-6) ।

यद्यपि इत्यर्धाङ्गीकारे निपातसमुदायः । ‘यद्यप्यत्र न सन्दृष्टं
परार्थप्रतिपादनम्’ । ‘तथापि’ इत्यनेन साकमेवायं प्रयुज्यते—स्वाभाव्यात् ।

यदिच, यदिकिञ्चित्, यद्येवम्, यदिनाम इत्यादयो निपात-
समुदाया यथासम्भवमर्थान्तरेषु बोध्याः । यदिपरम् इत्यपि समुदितं पक्षान्त-
रख्योक्तकमवयवम् प्राचीनतर्कग्रन्थेषु प्रसिद्धम् ।

(663)

“यदुत” (च.)

वाक्यार्थनिर्देशं कर्ततेऽयम् । ‘स त्वया वाच्यः—यदुत इहागम्यताम्’ ।
‘यद्+उत’ इति निपातद्वयसमुदायोऽयम् ।

(664)

“यद्युवा” (नि.)

यदि+उ+वा इति निपातत्रयसमुदायोऽयं यद्यर्थे कर्तते । ‘यद्युवा
उभयं चिकीर्षेत् हौत्रं ब्रह्मत्वं च’ । छान्दसोऽयमिति केचित् ।

(665)

“यद्वा” (नि.)

पक्षान्तरेऽयम् । ‘यद्वाऽऽत्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्बहिःस्थम्’ ।

(666)

“यम्” (च.)

‘तयैव’ इत्यर्थे चादिषु पठ्यते । अतीवाप्रसिद्धोऽयम् ।

(667)

“यर्हि” (त.)

सप्तम्यन्ते कर्तमानात् यच्छन्दात् ‘अनघतने हिंत् अन्यतरम्याम्’
(5-3-21) इति हिंत् प्रत्ययः । ‘यर्होवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षप्रहृतास्वम् ।’
(भागवते 10-3-1) ।

(668)

“याति” (ति.प्र.)

‘शक्यते’ इत्यर्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । ‘इदमेव कर्तुं याति’:
‘नेतुं नाभिरितो न याति विदिशं भङ्क्तुं.....गच्छति’ (तिलकः) ।

(669)

“यात्” (वै.)

‘यावत्पर्यन्तम्’ इत्यर्थे छान्दसोऽयम् । ‘यान्नु यावस्तनन यात्
उपासः ।’ (ऋक् 7-88-4) ।

(670)

“यावत्” (च.)

साकन्यावधिमानावधारणकालहेतुसीमादिभिर्येषु प्रसिद्धोऽयम् । अव्युत्प-
न्नमिदमिति बहवः । यच्छब्दात् ‘यतदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्’ (5-2-39)
इति वतुप्रत्यये, ‘आ सर्वनाम्नः’ (6-3-91) इति आकारे समुदायस्य चादिषु
पाठादव्ययत्वमिति केचित् । यावान्, यावती यावत् इति परिमाणवाचकाः
शब्दा व्युत्पन्नाः त्रिलिङ्गका एतत्समानार्था इतो भिन्नाः ।

माकल्ये—यावत् कार्यं तावत् कुरु । (सकलं कुर्वित्यर्थः) । यावता-
वच्छब्दौ परस्परसापेक्षावेव स्वस्वार्थमवगमयतः, शब्दशक्तिस्त्वामान्यात् ।
कचित् केवलावपीत्यवधेयम् ।

अवधौ—मूलात् शाखां यावत् प्रकाण्डः । “यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोति” ।

माने—²यावदमलं ब्राह्मणानामन्त्रयस्य ।

अवधारणे—यावद् दत्तं तावद्भुक्तम् ।

³काले—‘यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति’ (कुमार. 3-72) ।

1. ‘यावति बिन्दुजीवोः’ (3-4-30) इति जीवतेर्नङ्कुल । ‘यावज्जीवम्’
इत्यपि भवत्यस्येव ।

2. ‘यावदधारणे’ (2-1-8) इति भवद्वीमः वनमासे ‘यावद्भुक्तं’
इत्यस्याप्यवयवम् । अमलम्—पामम् ।

3. परिमाणार्थे निष्पन्नत्वात्स्य काकार्थकत्वमपि इति हेतुम् । परिमाण-
त्रिलिङ्गः—देशतः, कालतः, वस्तुत इति । काक इत्युदाहरणम् ।
देशे तु ‘वाकापुरम्’ इति । वस्तुपरिमाणस्य ‘वाकरकार्थम्’ इति ।

हेतो—‘यावद् भवत्वाहितसायकस्य’ (कुमार. 3-4) ।

सीम्नि—यावत्पुरं वृष्टो देवः ।

सम्भ्रमविवरणादयोऽप्यर्थाः ।

सम्भ्रमे—यावत् सर्पकोटरम् । विवरणे—‘बिडौजाः मरुत्वान्, इन्द्र इति यावत्’ । ‘स यावत् विप्रतां गतः’ इत्यत्र पक्षान्तरेऽपि कचिदयं पठ्यते ।

‘भविष्यदयं सातत्यं यावद् अप्रतियुग्ं नदेत्’ इति त्रिकाण्ड-
शेषः । अस्यायमर्थः—तावच्छब्दासहचरितः केवलो यावच्छब्दो भविष्यदयं
सातत्यं च अभिदधातीति । तेन ‘शङ्के सम्प्रति यावद् अभ्युदयते तत् त्वष्टु-
टङ्कोन्मृजारज्यद्विम्बरजश्छटावलयितो देवस्त्विषामीश्वरः ।’ (अनर्घराघवे 2-6)
इत्यत्र ‘यावत्पुरानिपातयोर्लट्’ (3-3-4) इति भविष्यदर्थे लट् ।

अधिकारार्थेऽपि कचित् प्रयुज्यते । ‘अधिकारः सीमेव’ इति
तिलकः ।

(671)

“यावता” (नि.)

पक्षान्तरार्थकोऽयं चादिषु पठ्यते । तिलकादिभिर्व्याख्यातश्च । उदा-
हरणं मृग्यम् ।

(672)

“यावत्तावत्” (नि.)

‘बीजगणितप्रसिद्धे अव्यक्तमानानयनाय कल्प्ये प्रथमे राशौ अयं
प्रसिद्धः’ इति वाचस्पत्यम् । यावच्च तावच्च इति वृत्तिः ।

(673)

“युक्तम्” (ख.)

‘न्याये’ इत्यस्यार्थः । ‘युक्तं सिताम्बराणां तुम्बप्रहणं कुटुम्बपरिहरणम्’
इति वर्धमानः । ‘पौरव ! युक्तं नाम ते’ (शाकुन्तले 5-20-21) ।

(674)

“युक्” (नि.)

निन्दार्थकोऽयमिति शुब्दकल्पद्रुमः । उदाहरणं मृग्यम् ।

(675)

“युगपत्” (ख.)

‘एककाले’ इत्यर्थः । ‘तद्वत्सुना युगपद् उन्मिषितेन तावत्’
(रघु. 5-68) । क्रियासमभिहारोऽपि कचिदर्थः—‘युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो
लिङ्गम्’ (न्यायसूत्रम् 1.1-16) । उपदेशे तद्वगतृतीयान्तोऽयम् । अन्यथा
‘यौगपद्यम्’ इत्यत्र दकारो न श्रूयेत ।

(676)

“युत्” (च.)

कुरसार्थकोऽयं चादिषु प्रौढमनोरमायां पठितः । क्लीबान्तोऽयमिति
केचित् । ‘युत्’ इत्यस्य निन्दार्थकस्य पाठभेदोऽयमिति परे ।

(677)

“ युष्मत् ” (नि.)

युष्मच्छब्दसमानार्थकोऽविभक्तिकोऽयमिति ‘अव्ययं कतिपुष्पदस्मदः’
इति लिङ्गानुशासनसत्त्वात् ज्ञायते । उदाहरणं मृग्यम् ।

(678)

“ यूषत् ” (नि.)

प्रश्नवितर्कप्रशंसासु वृत्तिरस्य । प्रश्ने—‘यूषत् पठति ?’ । किं
पठतीत्यर्थः । वितर्के—स्थाणुः ? यूषत् पुरुषः ? । प्रशंसायाम्—यूषद्
गायति । तिलकादिभिर्व्याकृतोऽयम् ।

(679)

“ येन ” (च.)

हेत्वर्थकोऽयम्, चादिः । ‘वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिक्काः स्युः’ ।
‘गिरिं येन ययौ’ इत्यत्र लक्षणार्थकोऽपि । विभक्तिप्रतिरूपकमिदम् । गिरिं
लक्षीकृत्य ययावित्यर्थः इति निलकः ।

(680)

“ रघुवा ” (वै.)

शीघ्रमित्यर्थे छान्दसोऽयम् । ‘वयो न पत्न रघुवा परिउमन्’ (ऋक्-
2-28.4) । अव्युत्पन्नमिदम् ।

(681)

“रहः” (ख.)

अरकाशार्थकोऽयम् । ‘रहो मन्त्रयेने’ । ‘रहो निधुवनेऽपि स्यात्—’
इति रभसः । ‘देशादन्यत्र रहोऽव्ययम्’ इति उज्ज्वलदत्तः (4-2-14) । अयं
भावः—विभक्तिदेशवाचकाद् रहश्शब्दाद् भिन्नो रहश्शब्द एवाव्ययम्—इति ।
मेदिनीप्रभृतिषु क्लीबान्त एवायं पठितः ।

(682)

“रात्रौ” (च.)

निशायकोऽयं चादिः । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ‘रात्रौ वृत्तं तु
द्रक्ष्यसि’ । ‘रात्रौचरः ।

(683)

“रे” (च.)

हीनानां सावक्षेपे सम्बोधने वर्ततेऽयम् । ‘रे चौर’ । ‘हते भीष्मे
हते द्रोणे किं ह रे ! त्वं करिष्यसि ?’ । ‘²रेरे वृर्जर जर्जरोऽसि समरे—’
(प्रतापरुद्रीये 1-31) ।

1. केष्विन् तु अत्र, ‘तत्पुरुषे कृति बहुकम्’ (6-3-14) इति सप्तम्या
अलुक्-इति अभ्युपगत्य अनन्वयमेव रात्रिर्लङ्घं सम्भवति ।

2. ‘वाक्यादेशामन्त्रितश्च असूयासम्पत्तिकोपकुलजनभर्त्सनेषु’ (8-1-8)
इति द्विरक्तिः । कुलसने भर्त्सने वा द्विवचनमत्र ।

“रै” (च.)

अनादरदानयोरयं वर्तते । अनादरे—‘त्वं ह रै किं प्रबुध्यसि !’ ।
दाने—¹रैकरोति । परस्मै यत्किञ्चिद् ददातीत्यर्थः ।

“रोचना” (सा.)

श्रद्धोत्पादने, प्रशंसायां च वर्तते । रोचनाकृत्य । साक्षात्प्रभृति-
त्वात् कृजो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तेन समासे ल्यप् । ‘लोचना’ इति
पठित्वा, दीप्त्यर्थकत्वं केचिदाहुः ।

“रोदसी” (स्व.)

द्यावापृथिव्यर्थेऽव्ययमेतत् । तदुक्तं सुधायाम्—‘रोदसी इत्यव्य-
यमयस्ति’ इति (3-3-229) । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादधिकरणशक्तिप्रधानो-
ऽयम् । ‘वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी—’ । भूम्यर्थकत्वं
मध्यस्य कचिद् दृष्टम् । एवं स्वर्गार्थकत्वमपि ।

1. धनवाचको ‘रै’ शब्दोऽव्ययः । केचित् तत्सर्वत्र प्रयोगं मन्यन्ते ।

(687)

“रोहिष्यै” (क.)

रोहणाय इत्यर्थः । रुहतेऽछन्दसि तुमुजर्थे इष्यैप्रत्ययः । ‘प्रयै रोहिष्यै
अव्ययिध्यं’ (3-4-10) इति निपातनात् साधुः । एजन्तकृत्वात् ‘कृन्मेजन्तः’
(1-1-39) इत्यव्ययत्वम् । ‘अपामोषधीनां रोहिष्यै—’ ।

(688)

“लघु” (ख.)

शौघे कर्ततेऽयम् । क्रियाविशेषणमेतत् । क्लीबान्तत्वेमेवास्य बहु-
सम्मतम् । ‘सर्वं लघु प्रकाशकम्—’ (सांख्यकारिका-१३) । ‘रघु’ इत्यन्ये
पठन्ति ।

(689)

“लवणम्” (सा.)

रुच्यर्थकोऽयम् । लवणं कृत्य । साक्षात्प्रभृतिषु पाठाद् कृत्रो योगे,
गतिसंज्ञायां समासे ल्यप् । ‘गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं
निपात्यते’ इति काशिका (1-4-74) । ‘साक्षात्कृतेऽप्य लवणं कृति दिङ्मुखा-
नाम्—’ (गणरत्नोद्भृतश्चित्तपञ्चोकः) ।

अस्मादेवाभिरुच्यर्थकादव्ययात् भावार्थे ब्राह्मणादित्वेन (5-1-124)
ध्यङ्प्रत्यये, ‘अव्ययानां भमात्वे—’ (वा. 6-4-144) इति टिलोपे च ‘लाव-
ण्यम्’ इति सम्पद्यते ।

(690)

“लूनयवम्” (ति.)

तृना यवा यस्मिन् काले स कालो लूनयवम् । तिष्ठद्गुणो पाठाद-
व्ययीभाक्त्वेऽव्ययत्वम् । देशवाचकत्वे तु बहुव्रीहिसमास एव । तदानीं
नाव्ययत्वम् ।

(691)

“लूयमानयवम्” (ति.)

लूयमाना यवा यस्मिन् काले स कालो लूयमानयवम् । अपमपि तिष्ठ-
द्गुणो पठितः । लूयमानाः यवा यस्मिन् देशे इति देशविवक्षायां तु बहुव्रीहि-
समास एव ।

(692)

“लोचना” (सा.)

दीप्त्यर्थकोऽयम् । साक्षात्प्रभृतिषु ‘लोचना’ इत्यस्य स्थाने कैश्चित्
पठितः । लोचनाकृत्यः । प्रदीप्येत्यर्थः ।

(693)

“ल्यप्” (कृ.)

कृत्वाप्रत्ययस्थानिकृत्वादस्याव्ययत्वम् । समास एवायं प्रवर्तते । प्रकृत्य ।
‘कृष्णं वामो यजमानः परिभाषयित्वा’ इत्यादिषु छान्दसस्थलेषु कचित् ‘कृत्वा-
ऽपि छन्दसि’ (7.1.38) इति ल्यप्ः प्रवृत्तिर्न; कृत्वा च भवति । ‘अर्यं
देवं तदा गतः’ इत्यादिषु तु आर्षत्वात् असमासस्थलेऽपि ल्यप् प्रवृत्तः ।

लोके तु समास एव ल्यप् न्यायः । अथ ल्यवाश्रितानि कार्याणि । 'सादये ।
प्रशम्य गतः । ³प्राप्य—प्राप्य वा गतः । 'दान्यनुपूर्व' 'वियूय' ।
'यत्ना यो दक्षिणा परिष्कृत्य' । ⁵प्रक्षीय ।

(694)

“व” (च.)

सादृश्यार्थकोऽयम् । इवशब्दस्य स्थाने कचित् प्रयुज्यते । 'नारिके-
लासवं योधाः शास्त्रवं व पपुर्पशः ॥' (रघुः 4-42) । 'मणी बोधस्य
लम्बेते प्रियौ वत्सतरो मम' (महाभारते मङ्किर्गीतायां १७७-१२) । दम्पतीव,
जम्पतीव, रोदमीव । अयं पादपूरणेऽपीति केचित् ।

मन्त्रशाले बीजाक्षरत्वे त्वस्य मकारानुसंक्षिप्तत्वम् 'वम्' इति । तस्याप्य-
व्ययत्वमाहुः । तथाहि 'बीजकूटमालामन्त्रः' इति तिलकोऽव्ययकाण्डे पपाठ ।
बीजमन्त्राक्षराणां कूटमन्त्राक्षराणां मालामन्त्राक्षराणां च अध्ययनमिति तस्य
वाक्यस्यार्थः । इयमेव गतिः — 'गं गजाननाय नमः' 'जं जयत्सेनाय
नमः' इत्यादिष्वपि ज्ञेया ।

1. अत्र महवातोः क्त्वाप्रत्यये, कान्दुसत्त्वात्, 'सादये सादृवा सादेलि
निगमे' (6-3-113) इत्यत्र निवातनाद्वा कसमासेऽपि ल्यप् ।
इययो 'यै' इत्यादेकः । 'दुस्वामिषु रूपमेवं सम्पद्यते ।
2. 'एवपि लघुपूर्वाद्' (6-4-56) इति ल्यवाश्रितौ जेरवादेकः ।
3. 'शिवावाऽऽवः' (6-4-57) इत्यन्तोतेर्बर्त्तवादेकमिकस्यो जेः ।
4. 'युंलुबोर्दीर्घलृट्' (6-4-58) इति ल्यवाश्रितः प्रकृतेर्दीर्घः ।
5. ल्यपि परतः 'क्षिपः' (6-4-59) इति क्षिवातोर्दीर्घः ।

(695)

“वट्” (च)

प्रशंसार्थकोऽयं भोजराजमतेन चादिषु पठ्यते । इति ग. र. म. (१-५)
 वट् पठति । सुष्ठु, पठतीत्यर्थः । ‘वट् ताभ्यः स्वाहा’ (तै. संहिता) इत्यादिषु
 तु हविर्दानार्थे ‘श्रीषट् वौषट्’ इत्यादिवत् प्रयुक्तोऽयम् ।

(696)

“वत” (च.)

कचित् चादिषु ‘वत’ इत्यस्य स्थाने पठितोऽयम् । अस्माभिर्ब्रूत
 इत्यत्र विवृतम्, तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(697)

“वत्” (स्व.)

वियोगे पादपूरणे च छान्दसोऽयम् ।

(698)

“वत्” (च.)

एतत्प्रत्ययान्तमध्ययसंज्ञकं वेदितव्यम् । चादिषु ‘वत्’ (ग. सू.
 1-4-57) इति गणसूत्रं पठितम् । तस्यायमर्थः—पञ्चमाध्याये चतुर्भिः सूत्रैः
 वतिप्रत्ययो विधीयते । तेषु ‘तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः’ (5-1-115),
 ‘तत्र तस्येव’ (5-1-116), ‘तदर्हम्’ (5-1-117) इति सूत्रत्रयविहित-
 स्यासत्त्वार्थकत्वेनाव्ययत्वम् इति । यद्यपि तत्र ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’
 (5-1-118) इत्यनेनापि वतिरेव विधीयते; तथापि तत्सूत्रविहितस्य नाम

गणसूत्रे ग्रहणम्, 'यदुद्धतो निवतो यासि वत्सत्' (शब् 10-142-4) इत्यादिषु सत्त्वार्थकत्वेन, सर्वभिन्नानामेवाव्ययसंज्ञाप्रवृत्तियोग्यत्वात् ।
 माक्षणवत्¹ क्षत्तियवत् । मधुरावत्² घुघ्रे प्राकारः । राजवत्³ पालनम् । 'आत्मवत्⁴ सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति' । देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य गावः ।

(699)

“वदि” (ख.)

कृष्णपक्षवाचकमव्युत्पन्नमिदमव्ययं चादिषु पठ्यते । (द्रष्टव्या प्रौढ-
 मनोरमा) उत्तरदेश एवास्य प्राचुर्येण प्रयोगः । ज्येष्ठवदि । श्रावणवदि ।

1. अत्र 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वदिः' (5-1-115) इति वदिप्रत्ययः । प्रत्यय इकार उकारणार्थकसम्पत्तुप्यते । माक्षणेन क्षत्तियेन वा तुल्यं वर्तते 'माक्षणवत् क्षत्तियवत्' ।
2. सप्तमीसमर्थात् मधुराशब्दात् 'तल तस्वेव' (5-1-116) इति वदिः 'देवदत्तस्वेव' इति पठ्यर्थे वदिप्रत्यये, 'देवदत्तवत्' इति सम्पत्तेः सूत्रे षष्ठीसप्तम्योरुभयोर्ग्रहणम् ।
3. 'तद्वर्द्धम्' (5-1-117) इति द्वितीयासमर्थात् वदिः । केचित् तु 'अस्व सत्त्ववाचकत्वमभ्युपगत्य एतत्सूत्रोपादानस्यत्वेन अमरवदस्वमभ्युप-
 गच्छन्ति ।
4. अत्र 'आत्मानमिव' इति द्वितीयासमर्थात् इकार्ये वदिर्बहुवचन-
 नेवः । केचित् 'आत्मन इव' इति षष्ठीवृत्तिमान्नित्य 'तल तस्वेव,
 (5-1-116) इति वदिप्रत्ययेन साधयन्ति । 'आत्मनीव' इति सप्तम्य-
 ष्ठाद् वदिनाऽपि केचिन्निर्वाहं प्रचक्षते । द्वितीयाव्ययस्यैव स्वरसम् ।

(700)

“वम्” (च.)

कपोलनोदनीये बाद्यविशेषे शिवपूजान्ते विनियुज्यमाने रूढोऽयमिति
‘वम् वम् वम् वम् ववम् वम् भ्रमितदशशिरास्तालमानेन नृत्यन्’ इति
रामलीलामृतनामककाव्योदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं शब्दकल्पद्रुम उपात्तः । वरुण-
बीजाक्षरत्वमप्यस्य प्रसिद्धम् ।

(701)

“वरम्” (ख.)

ईषत्प्रियमित्यर्थे केचिदमुं खरादिषु पठन्ति । ‘वरं विरोधोऽपि समं
महात्मभिः ।’ (किरातार्जुनीये 1-8) । मेदिनीकारादिमते तु क्लीबान्तत्वमेव
तदुक्तम् ‘मनागिष्टे वरं क्लीबम्, केचिद् आहुस्तद् अव्ययम् ।’ इति ।
एतत्तु प्रारम्भे यत्नं प्रयुज्यते, तत्रैव वाक्य उत्तरत्र प्रायेण ‘नच’ ‘नतु’
‘नपुनः’ ‘न’ इति प्रयुज्येन । यथा—‘वरं मोहनं कार्यं न च वचन-
मुक्तं यदनृतम्....वरं भिक्षाशित्वं न च परधनास्वादनसुखम्’ (हितोपदेशे) ।
‘वरं प्राणहत्यागो न पुनरधमानामुपगमः’ (हितोपदेशे) । ‘याञ्जा मोघा
वरमधिगुणे, नाधमे लब्धकामा’ (मेघसन्देशे 1-6) ।

(702)

“वरिवम्” (ख.)

परिचर्यापर्वकोऽयमिति धीरस्वामी । वरिवम्शृणोति । परिचरति
इत्यर्थः । ‘वस्तिस्त्वा । वरिवस्यति गुरुन् ।

-
1. कस ‘नलोवदिवदिवकः वचम्’ (3-1-19) इति कव्यभाष्यः । रिकवाम् ‘न
प्रत्ययम्’ (3-3-102) इति प्रत्ययान्तावतनुकोऽकारश्चलः । ४५५ ।

(703)

“वर्तते” (ति. प्र.)

सोल्लुण्ठनाङ्गसंवरणे तिङन्तप्रतिरूपकोऽयमिति वर्धमानादयः ।

‘वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते—’ (उत्तररामचरिते ५ अङ्के) ।

(704)

“वशे” (सा.)

अस्वातन्त्र्यमस्यार्थः । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा ।

‘वशेकृत्य दशग्रीवं—’ (म. का. 5-92) । ‘उष्णंकृतोऽर्चिषि वशेकृदमा-
कृदास्ते’ (गणरत्नमहोदधिः) ।

(705)

“वषट्” (च.)

देवतोद्देश्यकहविदिनि वर्ततेऽयम् । ‘वषट् इन्द्राय’ । ‘वषट्
इत्यूर्वासो अनक्षन्’ (ऋक्. 10-115-9) । ‘तृप्तिग्रीत्योः’ ‘पूजायाम्’
इत्यादयोऽप्यर्थनिर्देशा ग्रन्थेष्वस्य तत्रतत्र दृश्यन्ते; ते सर्वेऽपि निरुक्तार्थ
एकान्ततो विभ्रान्ता इति ध्येयम् ।

अस्यैव ऊर्यादिषु (1-4-61) पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञायां समासे
त्यपि ‘वषट्कृत्य’ इति सम्पद्यते ।

(706)

“वस्तोः” (ख.)

‘अहनि’ इत्यर्थे वैदिकोऽयम् । ‘कुहखिद् दोषा कुह वस्तोरश्विना’
(ऋक् 10-40-2) । ‘वस्तर’ इति केचित् पठन्ति; सोऽपपाठ इति ज्ञेयम् ।

(707)

“वहद्गु” (ति.)

वहन्ति गावो यत्न काले स कालो वहद्गु । शरत्काल एवमुच्यते—
इति केचित् । तिष्ठद्गुप्रभृतिवादन्ययीभावसमासः शतादेशश्च । अव्ययी-
भावत्वेनाव्ययत्वम् ।

वहन्त्यो गावो यत्न देशे सा वहद्गुः = हलपङ्क्तिः । वहद्गवः—
कुटुम्बिनः । अतान्यपदार्थप्रधानत्वाद् बहुव्रीहिसमासः । तेन नाव्ययत्वम् ।

(708)

“वा” (च. ख.)

विकल्पोपमानद्वन्द्वसमुच्चयावधारणानवकल्लसिवितर्कपादपूरणादिषु वर्तते ।
विकल्पे—‘धर्मार्यो यत्न न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।’ (मनुः
2-112) । ‘यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत’ ।

उपमाने—‘आशीविषो वा संक्रुद्धः सूर्यो वाऽत्र विनिर्गतः । भीमोऽ-
न्वको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥’ ‘पुष्पेक्षणैर्लम्बितलोचकैर्वा—’
(माघे 4-35) । ‘व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा—’ (रघुवंशे 19-51) ।

इन्द्रे—‘सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्बलमयी मम’ (कुमार.
2-60) । न तृतीयेत्यर्थः ।

समुच्चये—‘वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा’ । (तै. सं. 1-7-7-2)
वायुर्मनुश्चेत्यर्थः ।

अवधारणे—‘सुयोधनं वा न गुणैरतीताः’ (किरात. 3-13) । ‘अशरीरं
वा न सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ । (छा. 8-12-1) अशरीरमेव सन्तमित्यर्थः ।

अनवकूलसौ—‘शस्त्रवेदमधिगम्य तत्ततः कस्य वेदं मुजनीयं शा-
स्त्रिनः’ (किरात. 13-62) । ‘को वा चक्षुरुदृश्येदपि पुरः—’ ।

वितर्के—‘किं ते हिडिम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः’ । ‘यद्वा,
यदिवा, अपिवा, अथवा, उतवा, किंवा’ इत्यादिषु पक्षान्तरबोत्तकानाम-
प्यत्रैवार्थेऽन्तर्भावः ।

पादपूरणे—‘देवासुरगणान् वाऽपि सगन्धर्वोरगान् मुनि ।’ (राम्य.
बाल. 25-3) ।

‘कदाचिद् भवति, कदाचिन्न भवति’ इत्यर्थे वैयाकरणैरयं बहुल-
मुपयुज्यते । अर्थोऽयं लोकेऽतीवाप्रसिद्धः । ‘दोषो नौ, वा चित्तविरागे’
(6-4-90; 91) ‘चित्तं दूषयति, दोषयति वा’ इति रूपद्वयसाधनमत्र
विवक्षितम् ।

‘नवा पलायाश्चक्रे विः दयाश्चक्रे न राक्षसः’ (भ. का. 5-106)
इत्यत्र एवार्थत्वम्, ‘युद्धा वा जितमपरेण काममाबिष्कुर्वीत स्वगुणमपत्तपः
क एव’ (माधे 8-9) इत्यादिषु अप्यर्थकत्वमित्यादयोऽपि यथासम्भव निरुक्ते-
ष्वेवार्थेषु अन्तर्भाव्या इत्यलं विस्तरेण ।

(709)

“वाट्” (च.)

हविर्दानि वर्ततेऽयम् । भोजराजमतेनास्य चादित्वमिति ज्ञेयम् ।
‘वाट् ताभ्यः खाद्वा’ । तिलकादयस्तु ‘वट्’ इति पठन्ति । परे तु
‘वाट्’ इति ओष्ठ्यादि पठन्ति ।

(710)

“वात्” (च.)

‘वत्’ इत्यस्यार्थे छान्दसोऽयम् । सादृश्यार्थकत्वमिति यावत् ।

(711)

“वाम्” (च.)

युष्मदर्थप्रतिरूपकमन्ययमिदम् । तदुक्तम् ‘गेये केन विनीतौ वाम्’
(रघुः 15-69) इत्यत्र मल्लिनाथेन—‘वाम् इति युष्मदर्थप्रतिपादकमन्ययं
द्रष्टव्यम्’ इति ।

(712)

“वारंवारम्” (च.)

‘वृषत्’ इत्यर्थे मनोरमादिषु पठितोऽयं चादिषु । त्रिकाण्डशेषे
तु ‘वारंवारं शस्त्रदर्थे वारंवारेण चेभ्यते’ इति ‘वारंवारेण’ इत्यप्येत-
त्समानार्थकः पठितः । ‘—मनसि विचिन्त्य वारंवारम् ॥’ (मोहमुद्गरे) ।
‘वारंवारं तिरयति दशोरुद्गमं बाष्पपूरः—’ (मालविकाग्निमित्रे 1-35) ।

(713)

“ वाव ” (च.)

‘ एव ’ इत्यर्थे ‘ वा+व ’ इति निपातद्वयसमुदायोऽयम् । ‘ वावत् ’ इति केचित् । ‘ अशरीरं वाव सन्तम्—’ (छान्दोग्ये 8-12-1) । अनुमान-प्रतिज्ञा-प्रैष-समाप्तिष्वपि छन्दसि सन्दर्भानुसारेण बहुलं प्रयुज्यतेऽयम् ।

(714)

“ वार्दालि ” (उ.)

हिंसाप्राकाश्ययोरर्थयोरयमूर्यादिषु पठ्यते । ‘ वार्दाली ’ इति केचित् । वार्दालीकृत्य । वार्भिः सलिलैः दलति विशीर्णो भवतीति वार्दलः दुर्दिनम् । तथाकृत्वा इत्यर्थे चिप्रत्ययेनास्य निष्पन्नत्वमङ्गीकृत्य ‘ वार्दलीकृत्य ’ इत्येव न्याय्यमित्यभ्युपगच्छन्तः केचिदस्योर्यादिपाठं नानुमन्वते ।

(715)

“ वि ” (उ. ग. क. प्र.)

“ वि विशेषेऽत्यये व्याप्तौ परिवर्ते विपर्यये ।

निवृत्तिपृथुताव्याजव्याख्यानाश्वासभोजने ॥

विरोधप्रैषपर्यायक्रियाक्रीडनवण्टने ।

रोधोद्वाहक्लेशदूरशौर्योद्योगनिशामने ॥

दानेऽन्यथात्वे नानात्वे नाशाश्चर्योक्तिमिश्रणे ।

भेदशिक्षामोहमुख्यविचारासम्मुखे न्यये ॥” इति क्षीरस्वामी ।

विशेषे—विराजते । विहसति । विशिष्टः ।

अत्यये—विभातीति विभावरी=रजनी । विवासयति । व्यम्भं नमः ।

व्याप्तौ—विभुः । विश्वम्भः । विवेकः ।

परिवर्ते—विनिमयः । विक्रयः । व्यतीहारः ।

विपर्यये—विरज्यति । विस्मरति । विकारः ।

निवृत्तौ—¹विरमति । विश्राम्यति । व्ययः ।

पृथुतायाम्—विकसति । विस्तीर्णम् । आस्यं व्याददाति ।

व्याजे—व्यपदेशः । व्यंसयति ।

व्याख्याने—विवृणोति । व्याचष्टे । व्याकरोति ।

आश्वासे—विस्तम्भः । विश्वासः ।

भोजने—विश्वणति । विदशति । ‘स्वादुङ्कारं कालखण्डोपदंशं क्रोष्टा

डिभं ²व्यष्वणद् व्यखनन्’ [माघे—18-77] ।

विरोधे—विग्रहः । विरूपः । विप्रतिपत्तिः ।

प्रेवे—विसृजति । व्यादिशति । ³विहयते ।

1. अत्र ‘व्याहृयस्मिन् रमः’ (1-3-83) इति परश्रमेवम् ।

2. ‘देष्टु स्वप्नो भोजने’ (8-3-69) इति मूर्धन्यः । जलेन वाक्ये ‘व्यखनन्’ इत्यत्र सावर्थादेकवाच्यं न परमम् ।

3. ‘निसमुपविश्वो हः’ (1-3-30) इत्यात्मनेपदमिति शेषम् ।

पर्याये—नृपं विशेते । क्रमेण सेवत इत्यर्थः । तत्र 'विशायः ।

क्रियायाम्—विदधाति । विनिर्मितिः ।

क्रीडने—विहारः । विलासः । विनोदः ।

वण्टने—[वण्टनम्=विभागः] विभजति ।

रोधे—विलम्बते । विधारयति । 'एष सेतुर्विचरण एषां लोकानाम-
सम्प्रेदाय' ।

उद्वाहे—विवाहः ।

क्लेशे—विषादः । विद्राति । विक्लबः ।

दूरे—विप्रकृष्टः । व्यवधानम् । दृशपायः ।

शौर्ये—विक्रमः । विबुधः ।

उद्योगे—दृशवसायः । विचेष्टते ।

निशामने—विज्ञापयति ।

दाने—विश्राणनम् । 'वितरति गुरुः प्राज्ञे विषां यथैव तथा जडे' ।

अन्यथात्वे—²निवर्तः । विपरिणामः । नानैवर्तम् ।

1. 'द्वयुवयोः शेतेः पर्याये' (3-3-39) इति वम् । इत्यर्णोत्तरवन्तु-
काचोऽपवादः ।

2. समसत्ताकोऽन्वयाभावः परिणामः, विषयसत्ताकोऽन्वयाभावो विव-
र्तः इति वक्ष्यं वेदान्तिरोक्ताऽस्ति भिदा, तथाऽऽनुभवस्यान्वयात्वेत्वा-
नतरत्वात् निवर्त-विपरिणामयोः समस्योऽन्वयात्वेत्वात्वेति चेष्टम् ।

नानात्वे—विकल्पयति । व्यूहः । विचित्रम् ।

नाशे—विप्लवः । विपद् । विकारः । व्यतिरिक्तिः ।

आश्चर्ये—विस्मयः ।

उक्तौ—व्याहारः । विरागः ।

मिश्रणे—व्यवायः । व्यतिषद्गः । व्यतिकीर्यते ।

भेदे—विसंसनम् । विस्त्रावः । विघटनम् ।

शिक्षायाम्—विद्याविनीतः । व्युत्पन्नः । विदग्धः ।

मोहे—विचित्तः । विभ्रान्तः ।

मुख्ये—विनेता । वैजिष्टयम् । व्यपदिष्टः ।

विचारे—विवेचनम् । विचारः । विमर्शः । विचिनोति ।

असंमुखे—विमुखः । व्यधिकरणम् । व्यतीतः ।

व्यये—शतं 'विनयते । व्ययः ।

क्रियापरिवर्त-विश्लेष-संज्ञादिष्वपि वर्तते ।

क्रियापरिवर्ते—व्यतिलुनीते । व्यतीहारः ।

विश्लेषे—वियोगः । वियौति । वियूय ।

1. 'सम्माननोत्सृजनाचार्यकरणज्ञानभूतिविगलनशब्देषु विभः' (1-3-36)

इति विपूर्वकस्य निभ आत्मनेपदम् । अत्र शब्दे वृत्तिः । 'क्रोधं विनयते'

इत्यादिषु तु 'कर्मस्य चाक्षरीरे कर्मणि' (1-3-37) इति लङ् ।

संज्ञायाम्—विकिरः ¹‘विकिरो वा शकुनिः । ²विष्टरः—असत्त्वदृष्टः, आसनं वा ।

उक्तेष्वर्थेषु ययासम्भवं कचिद् वाचकत्वम्, कचिद् शोतकत्वम्, कचिद् धात्वर्थविशेषकत्वं चेति स्वयमूहनीयम् । ³विष्यन्दते—विष्य-
न्दते । ⁴विष्कन्दः—विस्कन्दः । ⁵विष्कम्नाति । ⁶विषन्ति । ⁷विपुतः—
विपूतिः—विषमम् । ⁸विष्ठलम् । ⁹व्ययीदत्—व्यसीदत् । ¹⁰वितिष्ठते ।
¹¹वितपते । ¹²‘क्रोष्टा विकुरुते खरान्’ । ¹³विकुरुते सैन्धवः । सुष्ठु ¹⁴विक-

1. ‘विकिरः शकुनिर्विकिरो वा’ (6-1-150) इति निपातनादक-
विकल्पेन सुट् । ‘वरिविभिन्धः—’ (8-3-70) इति परबम् ।
2. ‘दृष्टासनयोर्विष्टरः’ (8-3-93) इति परबम् ।
3. ‘अनुविपर्ययविभिन्धः स्थन्दतेः—’ (8-3-72) इति वैकल्पिकं परबम् ।
4. ‘वे स्कन्देरनिष्ठावाम्’ (8-3-73) इति परबविकल्पः ।
5. ‘वेः स्कम्नातेर्निष्ठम्’ (8-3-77) इति परबम् ।
6. ‘उपसर्गप्रादुम्भान्तिस्त्वपरः’ (8-3-87) इति परबम् ।
7. ‘सुविनिर्दुर्ध्वः सुपिस्तिसमाः’ (8-3-88) इति त्रिविधि स्थलेषु
परबम् ।
8. ‘विकुलमिपरिन्धः स्थलम्’ (8-3-96) इति स्थलकारस्य परबम् ।
9. ‘मिन्धमिन्धोऽदृष्टवाये वा च्छन्दसि’ (8-3-119) इति परबविकल्पः ।
10. ‘समवप्रमिन्धः स्थः’ (1-3-22) इति आत्मनेपदम् ।
11. ‘उद्भिन्धो तपः’ (1-3-27) इति निपूर्वकात् तपतेत्यङ् ।
12. ‘वेः वाङ्कर्मणः’ (1-3-34) इति निपूर्वकस्य करोतेत्यङ् ।
13. ‘अकर्मकाच्च’ (1-3-35) इति तङ् अत्र ।
14. ‘वेः पाद्विहारे’ (1-3-41) इति तङ् । अवादीनां गतिविशेषो
विकल्पः ।

मते । ¹विना । ²विशालः—विशङ्कटः । ³विजयते । ⁴विप्रा मुञ्चः,
विनीयः कल्कः । ⁵विभूः । विभूः । ⁶बीजम् । ⁷वैसारिणः । ⁸विकापी—

1. 'विनञ्चमां नानाञी नसह' (5-2-27) इति स्वार्थे नाप्रत्यये 'विना' इति सिद्धयति ।
2. साधनक्रियावचनान् 'वि' इत्युपसर्गात् स्वार्थे 'वेः शालङ्क्यट्टजी' (5-2-28) इति शालङ्क्यट्टप्रत्ययौ भवतः । विगते शृङ्गे वस्व स विशाकः गीः । अतः काशिका—'परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते । नातः प्रकृतिप्रत्ययार्थबोधमिदमेकः' इति । तिककस्तु गतिसंज्ञाकात् 'वि' इत्यस्मादशुं निष्पादयति ।
3. 'विराभ्यां जेः' (1-3-19) इति टक् ।
4. 'विप्राविनीयजित्वाः—' (3-1-117) इति निपातनात् क्वबन्तः साधुः ।
5. 'विप्रसम्भवः—' (3-2-180) इति विपूर्वकाज्जबतेर्दुः । 'विभूः' इत्यत्र तु 'भुवः संज्ञायाम्' (3-2-179) इति कप् ।
6. विविधे जायते इत्यर्थे 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (3-2-99) इति जने-र्दप्रत्ययः । 'कृजो द्वितीयतृतीयसम्बन्धीजात्—' (5-4-50) इत्यत्र निपातनात् वकारस्य वकारः ।
7. विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात् मत्स्येऽभिधेये स्वार्थे 'विसा-
रिणो मत्स्ये' (5-4-16) इति अणप्रत्यये 'इन् अण्यङमपत्ये' (6-4-164) इति प्रकृतिभाव आदिवृद्धौ च रूपसेवम् । वैसारिणः—
वेगेन गतिमान् मत्स्यविशेषः ।
8. 'बी कपञ्चकयलम्भः' (3-2-143) इति वितुणप्रत्ययः ।

विलासी—विकल्पी विसम्भी । ¹विनाशकः—व्याभाषकः । ²विक्षावः—
विश्रावः ।

एवमेतदुपसर्गाश्रितानि कार्याणि दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितानि । निदर्शि-
तदिशैवानुक्तान्यपि यथासम्भवमूहानि । विस्तरभिया विरम्यते ।

(716)

“ विकल्पने ” (सा.)

वैरूप्यार्थकोऽयं साक्षात्प्रभृतिषु पठ्यते । ‘ हिंसायाम् ’ इति केचित् ।
विकल्पनेकृत्य । गणपाठसामर्थ्यादेदन्तत्त्वम् ।

(717)

“ विकम्पने ” (सा.)

हिंसार्थकोऽयम् । ‘ विकल्पने ’ इति शाकटायनः । ‘ चिन्ताकृता-
श्रितहितोऽरिविकम्पनेकृत् ’ (वर्धमानः) ।

(718)

“ विकली ” (ऊ.)

विचारार्थकोऽयम् । ‘ हिंसायाम् ’ इति वामनः । ‘ विकारे ’ इति च
केचित् । विकलीकृत्य ।

-
1. ‘ निन्दहिंस— ’ (3-2-146) इत्यनेन विपूर्वकभोरनबोधुम्प्रत्ययः ।
 2. ‘ बौ क्षुभुवः ’ (3.3-25) इति चम् । उवर्णान्वावप्रयुक्तापोऽपवादः ।

(719)

“ विख्ये ” (क.)

विपूर्वकात् ख्याधातोः तुमुनर्थे ‘ दशे विख्ये च ’ (3-4-11)
इत्यत्र निपातनात् केप्रत्ययः । ‘ आतो लोप इटि च ’ (6-4-64) इत्याकार-
लोपः । ‘ विख्ये त्वा हरामि ’ । एजन्तकृत्वात् ‘ कृन्मंजन्तः ’ (1-1-39)
इत्यव्ययत्वम् ।

(720)

“ विताली ” (ऊ.)

ऊर्यादिषु विदूराकुलीभावार्थे पठ्यतेऽयम् । विदूराकुलीभावो नाम अवि-
स्पष्टस्तुमुलो दूरदेशस्यः शब्द इति वदन्ति । ‘ उत्तमार्थे ’ इति केचित् ।
‘ विस्तारे ’ इति भोजः । वितालीकृत्य । कितालशब्दात् च्विप्रत्ययेनैव केचि-
दमु साधयन्ति ।

(721)

“ विद्यते ” (ति. प्र.)

भवत्यर्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतदिति वर्धमानादयः । विद्यते
नाम तत्तन्भवान् वृषलं याजयिष्यति ? ।

(722)

“ विद्रुवम् ” (स.)

‘ साम्प्रतम् ’ इत्यर्थेऽव्ययमेतदिति क्षीरस्वामी । उदाहरणं मृग्यम् ।

(723)

“विना” (ख)

वर्जनेऽस्य वृत्तिः । ‘तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वद् विनाऽप्य वयमुत्स-
हामहे’ (भाषे 14-83) । ‘पृथग्विनानानाभिः—’ (2-3-32) इति
त्वत् इत्यत्र पञ्चमी । ‘शशाम वृष्ट्याऽपि विना दशभिः’ (रघु-2-14)
इत्यत्र तु तृतीयेति ज्ञेयम् । ‘विना वातं विना वर्षं विष्णुप्रपतनं विना ।
विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥’ इत्यादिषु द्वितीयाविभ-
क्तिस्तु ‘एनपा द्वितीया; पृथग्विनानानाभिः’ (2-3-31; 32) इति योग-
विभागेन काशिकादिषु समर्थितः ।

इदमत्र बोध्यम् । ‘वि’ इत्युपसर्गात् स्वार्थे ‘विनञ्भ्यां नानाजौ नसह’
(5-2-27) इति नाप्रत्यये, ‘नानाजौ’ (भाष्यम् 1-1-38) इति भाष्ये
परिगणितेन तद्धितान्तत्वप्रयोजकाभ्यन्तेनैव सिद्धेऽव्ययत्वे स्वरादिषु ‘विना’
इति पाठः किमर्थः ? इत्यत्र अर्थास्तरे (—स्वार्थभिन्ने ‘अन्तरेण’ इत्यर्थे)
समुदायस्य प्रयोगार्थम्, अन्तोदात्तस्वरार्थं च पाठ इति वदन्ति । स्पष्टमिदं
बृहच्छब्देन्दुशेखरे (अव्ययप्रकरणे) इति ।

(724)

“विभाषा” (च.)

विकल्पार्थकमिदमव्ययमिति वैयाकरणाः । नञर्थकत्वमपि कचिदस्येति
स्पष्टम् ‘नवेति विभाषा’(1-1-44) इत्यत्र भाष्यादिषु । तदुक्तम् ‘विभाषाऽव्य-
तरस्यां वा विकल्पार्थाः प्रकीर्तिताः’ इति त्रिकाण्डशेषेऽव्ययप्रकरणे । अतः

एव 'सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः' (भाष्यम् 8.2-92) इत्यादिषु पुल्लिङ्गान्तेन सामानाधिकरण्यं युज्यते । अन्यथा 'यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य । तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥' (व्याघ्रभूतिकारिका) इति नियमस्य भङ्गप्रसङ्गात् ।

(725)

“विशु” (ख.)

नानार्थकोऽयम् । 'न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्' इत्यत्र गणकार्यस्यानित्यत्वेन 'विश्वसेत्' इति रूपं साधितम् । भट्टोजिदीक्षितैस्तु 'विशु+असेत्' इत्यङ्गीकृत्य साधुत्वं स्वीकृतम् । 'विश्वक्' इत्यपि नानार्थकमन्यं वेदेषु प्रसिद्धम् । लोकेऽपीति शब्दकल्पद्रुमः ।

(726)

“विश्वथा” (त.)

इत्यर्थे छन्दसि 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थान् छन्दसि' (5--3111) इति थान्प्रत्ययः । 'आस्थालौ' (काशिका 1-1-37) इति परिगणनादव्ययत्वम् । 'तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वयेमथा—' (ऋक्. 5-44-1) ।

(727, 728, 729)

“विश्वह, विश्वहा, विश्वाहा” (ति.)

'सर्वदा' इत्यर्थे छान्दसायेतानि निपातनात् सिद्धानीति ज्ञेयम् । 'येनामि कृष्टीस्ततनाम विश्वह—' (ऋक्. 1-160-5) 'आददिंरासो अदयो न विश्वहा' (ऋक्. 10-78-6) । 'सनो विश्वाहा सुकतुरादित्यः सुपथा करत्।' (ऋक्. 1-25-12) ।

(730)

“विषमम्” (ति.)

विगतं समम्, विगतत्वं समस्य वा विषमम् । कालवाचकत्वे तिष्ठ-
द्गुणोपादादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वम् । ‘समात् विप्रकृष्टो हीनो वा देशः
विषमम्’ इति केचित् । देशवाचकत्वे, अन्यपदार्थप्राधान्ये वा बहुव्रीहि
समास एव प्रामाणिक इत्यकृदवोचाम ।

(731)

“विषु” (च.)

‘समभागः’ इत्यस्यार्थः । ‘नानार्थे’ इति प्रौढमनोरमा । ‘सर्वतो-
भावे’ इति क्षीरस्वामिप्रभृतयः । विषुक् । विष्वक् । विष्वद्वक् ।
विषुणः ।

(732)

“विष्वक्” (स्व.)

सम्पत्ततोभावेऽन्यथमेतत् । ‘कवाचितौ विष्वग् इवागजौ गजौ’
(किरात. 1-36) । ‘विष्वक्स्तेनः ।

-
1. संज्ञासूत्रेऽप्यत्र ‘—भगः’ (8-4-3) इत्युक्तेः ‘पूर्ववदात्—’
(8-4-3) इति पठ्यं न ।

(733)

“ विसा ” (क.)

बुद्धयर्थकोऽयम्—‘ विसाविहो ’ (दशपाद्युणादिः 10-8) इत्यत्र निपातनात् विपूर्वकात् ‘ षोऽन्तकर्मणि ’ इत्यस्मात् डाप्रत्यये निष्पन्नः । ‘ स्वभावात् अस्य अन्ययत्वम् ’ इति उज्ज्वलदत्तः [पञ्चपाद्युणादिः 4-37] ।

(734)

“ विसृपः ” (क.)

विपूर्वकात् सर्पतेर्धातोः तुमुन्तर्धे ‘ सृपितृदोः—’ (3.4-17) इति कसुन्प्रत्यये निष्पन्नोऽयम् । ‘ क्वातोसुन्कसुनः ’ (1.1-40) इत्यन्ययत्वम् । छान्दसोऽयम् । ‘ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरश्मिन् ’ (तै. सं. 1-1.9-3) । विसापेतुमित्यर्थः ।

(735)

“ विस्रसा ” (ख.)

मिथ्यार्थकोऽयम् । ‘ विस्रसैतदिह यत् त्वयोदितम् ’ । जरार्थकः स्त्रीलिङ्गो विस्रसाशब्दोऽन्योऽस्माद् भिन्न इति ज्ञेयम् ।

(736)

“ विहसने ” (सा.)

उत्साहसामर्थ्ययोरयं साक्षात्प्रभृतिषु पठ्यते । ‘ अग्नौकृतमथ हुतैरुदकं कृदंशावार्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् । ’ (गणरत्नमहोदधिः) इत्यत्र विकासार्षेऽपि प्रयुक्तोऽयम् ।

(737)

“विहा” (कृ.)

विपूर्वकात् ‘ओ हाक् त्यागे’ इत्यस्मात् ‘विहाविहौ’ (दशपाद्यु-
णादिः 10-8) इति निपातनात् डाप्रत्ययः । ‘स्वभावादयमव्ययम्’ इति
उज्ज्वलदत्तः (पञ्चपाद्युणादिवृत्तौ 4-37) । स्वर्गार्थकोऽयम् । बर्जनार्थकोऽपि
कचित् पठितः ।

(738)

“विहायसा” (स्व.)

आकाशार्थकमिदमव्ययम् । ‘पुस्याकाशविहायसी’ इत्यमरकोशात्
‘विहायाः विहायः’ इति पुनर्पुंसकमेतत्तुल्यप्रकृतिकं शब्दान्तरमिति ज्ञेयम् ।
‘विहायसा रम्यतरं विभाति’ ।

(739)

“बीजर्या” (सा.)

जरणक्रियाऽस्यार्थः । शोभार्थकोऽयमिति केचित् । ‘बीजर्या’ इति
परे पठन्ति । बीजर्याकृत्य धनं गतः । धनं व्ययीकृत्य गत इत्यर्थः ।

(740)

“वृथा (स्व.)”

अविधिविफलयोरर्थयोर्वृत्तिरस्य । अविधौ— ‘प्रातिभास्यं वृथा दानं
माक्षिकं सौरिकं च यत्’ । वृथा दानम् = अविधिदानम् । विफले— ‘वृथा

वृष्टिः समुद्रस्य, वृथा तृप्तस्य भोजनम् । वृथा दानं समुद्रस्य, नीचस्य सुकृतं वृथा । ॥ वृथा इति केचित् पठन्ति ।

(741)

“ वृषा ” (ख.)

‘ प्रबलः ’ इत्यर्थोऽस्य । छन्दसोऽयम् । ‘ वृषायुधो न वध्रयः—’ (ऋक् 1-33-6) । वृषा = प्रबलः कपिः—चतुष्पात्, पक्षिर्वा यस्येति विगृह्य हरिहरावपि ‘ वृषाकपिः ’ इत्युच्यत इति वदन्ति । वृषाकपिशब्दस्य निरुक्तार्थ-कत्वेऽपि व्युत्पत्तिरेवम् अमरव्याख्यादिषु नास्ति ।

(742)

“ वेकट ” (च.)

अद्भुतार्थकोऽयम् । ‘ कट वेकट चाद्भुते ’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘ वेकट ’ इति पवर्गतृतीयादि केचित् पठन्ति । विदूषकार्यको वेकटशब्दः पुंलिङ्गोऽस्माद् भिन्नः ।

(743)

“ वेताली ” (ज.)

विदूराकुलीभावार्थे ऊर्यादिषु पठितोऽयम् । विदूराकुलीभावो नामाविस्प-ष्टो भयानको दूरदेशस्थः शब्द इत्यवश्यम् । ‘ उत्तमार्थे ’ इति केचित् । ‘ विस्तारे ’ इति भोजः । सर्वथाऽतीवाप्रसिद्धोऽयम् । वेतालीकृत्य ।

(744)

“वेलायाम्” (च.)

कालवाचकोऽयं सुबन्तप्रतिरूपकेषु पठितः । वेलायां चरः । वेलायां

भोजकः ।

(745)

“वै” (च.)

नियोगागमविशेषसम्बोधनानुनयनिश्चयपादपूरणादिषु वर्ततेऽयम् । नियोगे
—‘वेदो वै धर्ममूलम्’ । नियोगः अवधारणम् । आगमे—‘शता-
युर्वै पुरुषः’ । विशेषे—‘बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः’ । सम्बोधने—
‘त्वं वा अहमस्मि भावो देवते—’ । अनुनये—‘त्वं वै मम प्रियाऽत्यन्तम्’ ।
निश्चये—‘सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति’ (मनुः 1-100) । पादपूरणे—‘यो वै
युवाऽप्यधीयानस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः’ (मनुः 2-156) ।

(746)

“वैषट्” (च.)

देवहविदनि प्रसिद्धोऽयम् । ‘तृप्तिप्रीत्योः’ ‘सम्प्रदाने’ इति केचित् ।
‘सोमस्याग्ने ब्रूहि वैषट्’ । वैषट्कृत्य । ‘वैषट्’ शब्दोच्चारितमग्न्यादि-
कर्म कृत्वेत्यर्थः । ऊर्षादित्वात् कृत्रो योगे गतिसंज्ञायां सम्प्रसे ल्यप् ।

1. ‘ब्रह्मिषेभ्यस्त्वैषट्कृतावाहानावादेः’ (8-2-91) इति ‘वैषट्’
इत्यत्र भादेः प्लुतो वक्ष्यते ।

(747)

“शकला” (ऊ.)

हिसार्यकोऽयमूयादिः । अपरे तु ‘परिभवे’ इति वदन्ति । शकला-
कृत्य ।

(748)

“शक्तिविषयेण” (सु. प्र.)

विभक्तिप्रतिरूपकमिदमव्ययमिति ‘ब्राह्मे विवाहे बन्धुशूलश्रुतारो-
ग्याणि बुद्ध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत् .. शक्तिविषयेण अलङ्कृत्य’
(आपस्तम्बधर्मसूत्रे 2-5-11-17) इत्यत्र “शक्तिविषयेण—विभक्तिप्रतिरूप-
कोऽयं निपातः ‘यथाशक्ति’ इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः” इति हरदत्तवचनाज्ज्ञायते ।

(749)

“शङ्के” (ति. प्र.)

‘वितर्के’ इत्यर्थे वर्तते । ‘शङ्के शशाङ्कोऽयम्’ । ‘शङ्के तीव्रं भवति समये
शासनं मीनकेतोः’ (हंससन्देशे 1-3) इत्यत्र रसास्वादिन्यां पक्षद्वयमुपक्षि-
प्तम्—“शङ्के इत्येतत् ‘जाने, मन्ये’ इतिवत् वाक्योपन्यासेऽव्ययमित्येके ;
बक्ष्यमाणवाक्यार्थकर्मकमाख्यातमेव इत्यन्ये । प्रथमपक्षे ‘शङ्के’ इत्यस्य ‘तथाहि’
इत्यर्थः ।” इति । तिङन्तप्रतिरूपकत्वमेव वर्धमानादिवैयाकरणानाम् ,
आलङ्कारिकाणां च सम्मतम् ।

(750)

“ शध्यै, शध्यैन् ” (क.)

तुमुन्नर्थे छान्दसावेतौ प्रत्ययौ । एतदन्तानां ‘कृन्मेजन्तः’ (1-1-39)
इत्यव्ययसंज्ञा । अनयो रूपसाम्येऽपि स्वरे विशेषः । ‘सेवतेष कोशं सिसिचे
‘पिबध्यै’ (ऋक्. 3-32-15) । ‘उभा राधसः सह मादमध्यै’ (ऋक्.
6-6-113) ।

(751)

“ शनैः ” (ख)

क्रियामान्धमस्यार्थः । ‘शनैर्विधा शनैः कन्या शनैः पर्वतमारुहेत् ।
शनैः कामश्च धर्मश्च पञ्चैतानि शनैश्शनैः ॥’ । शनैश्चरः । ²शनकैः ।

(752)

“ शप् ” (च.)

स्वाकारार्थकमिदम् । गां शप् करोति । स्वीकरोतीति यावत् ।

1. अत्र लक्ष्यैप्रत्ययस्य सिद्धेन ‘षास्त्राभ्यास्थावृद्धवृत्तिसत्तिशब्दसदा
पिबजिन्न—’ (7-3-78) इति पातेः पिबादेशः । स चादन्तः, तेन
न गुणः । पिबध्यै—पातुमित्यर्थः । एवम् मादमध्यै—माद्वितुमि-
त्यर्थः । अत्र लक्ष्यैप्रत्ययः ।
2. अत्र ‘अव्ययसर्वनाम्नाम्—’ (5-3-71) इति टेः प्राक् अव्ययस्यः
प्राग्विधीनायेति ।

(753)

“शम्” (ख.)

शुभार्थकमिदम् । ¹शंकरः । ²शंभुः । शंबदः । शन्तनुः । ³शन्तातिः ।
शम्भवः । शंयुः ।

(754)

“शम्बट्” (च.)

अन्तःकरणार्थे, आभिमुख्यार्थे च चादिषु पठ्यते । ‘छम्बट्’ इति
कश्चित् पपाठ । शम्बट्छुद्धिः । अन्तःकरणशुद्धिरित्यर्थः । ‘शम्बप्मुखो
धावति’ । अभिमुखो धावतीत्यर्थः ।

(755)

“शम्बा” (ङा.)

‘कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ’ (5-4-58) इति शम्ब-
शब्दात् कृषावभिधेये ङाच् । ङाजन्तत्वेन कृञो योगे गतित्वम् । शम्बाकरोति
क्षेत्रम् । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः ।

1. ‘सामि धातोः संज्ञायाम्’ (3-2-14) इति शम्बुपपदे कृञोऽङा-
चप्रत्ययः । एवम्, ‘शंबदः, शम्भवः’ इत्यादिष्वपि शेषम् ।
2. ‘मितृङ् — आदिभ्य उपसंख्यानम्’ (वा. 3-2-180) इति शम्बुप-
पदे भुञो डुप्रत्ययः । शं भावयतीत्यन्वभावितापवन्ताङ्गवतेः प्रत्यय-
विधानमिति शेषम् । यद्वा, शं भवत्यस्यात् इति शम्भुः ।
3. ‘शिवज्ञानरिष्टस्य करे’ (4-4-143) इति शं करोतीत्यर्थे णाति-
रुप्रत्ययः । एवं छन्दसि ‘माये च’ (4-4-144) इति आवाधेऽपि
णातिरुप्रत्यये तुल्यं रूपम् ।

(756)

“शश्चत्” (च.)

सर्वकालसातत्यनित्यसहार्थ—प्रत्येकादिषु वर्तते । सर्वकाले —
 शश्चत् चकार । सातत्ये—‘शश्चत् वक्ति कुशिक्षितः’ । नित्ये—शाश्चतं
 वैरम् । सहाये—‘शश्चद् भुञ्जाने चैवमैवौ’ । प्रत्येकार्थे—‘शश्चद् विशः
 सवितुर्देव्यस्य—’ (ऋक्. 1-35-5) । ‘शश्चरामं तदपा बहिरस्थात्’
 (ऋक्. 2-38-1) इत्यल तमन्वन्तोऽव्यसकृदित्यर्थे प्रयुक्तः । शाश्चतिकः ।
 ‘येषां च विगोवः शाश्चतिकः’ (2-4-9) इति सौलप्रयोगात् तकारान्त-
 लक्षणा कप्रत्ययं बाधित्वा ‘ठस्येकः’ (7-3-50) इत्यौत्सर्गिक इकप्रत्ययोऽपि ।
 एवं ‘अव्ययानां भमात्रे—’ इति (वा. 6-4-144) इति टिलोपोऽपि निपात-
 नेन नन्ति ज्ञेयम् । ‘शाश्चतः’ इति भाष्यादिध्वसकृत् प्रयोगात् ‘अबाधका-
 न्यपि निपातनानि’ (परिभाषा 120) इत्याश्रित्य तदपि रूपे प्रामाणिक-
 मिति बोध्यम् । ‘प्रवाच्य शश्चया वीर्यं—’ (ऋक्. 3-33-7) इत्यल छान्द-
 सत्वात् प्रकारवचने यान्दप्रत्ययः, अन्यलोपश्च । शश्चया—अनेकप्रकारेण,
 इत्यर्थः ।

(757)

“शस्” (त.)

एतदन्तमभ्यसंज्ञकं वेदितव्यम् । बहुशो ददाति, भूरिशो ददाति ।
 अल्पशो, स्तोकशो वा ददाति । अत्र ‘बहुल्पात् कारकात् शस् अन्यतर-
 स्याम्’ (5-4-42) इति शस्प्रत्ययः । पक्षे ‘बहुनि ददाति’ इत्यपि सिद्धमेव ।

‘बह्वर्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्’ (वा. 5-4-42) इति वचनात् आभ्युदयिके कर्मणि बह्वर्थकानाम्, अनिष्टे कर्मणि अल्पार्थकानां च शस् इति ज्ञेयम् । द्विशः त्रिशो वा ददाति । माषशः पादशो वा ददाति—अत्र ‘संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्’ (5-4-43) इति शस् । एकोऽर्थो येनोच्यते तदेकवचनम् । माषादयो वृत्तावेकार्याः । ‘शस्तसी’ (काशिका 1-1-37) इति परिगणनात् शसन्तस्य तद्धितान्ताव्ययत्वम् ।

(758)

“शान्तम्” (कृ.)

निवारणार्थेऽव्ययमेतदिति मेदिनी । शमुधातोर्निष्प्रान्तेन समानमिदम् । ‘शान्तं पापम्’ ।

(759)

“शीघ्रम्” (स्व.)

त्वरितार्थकमिदमव्ययमिति भट्टोजिप्रभृतयः स्वरादिषु पेटुः । भानु-दीक्षितादयस्तु क्लीबान्तं व्याचष्ट्युः । उभयथाऽपि क्रियाविशेषणत्वमेव । शीघ्रं पठति ।

(760)

“शीतम्” (सा.)

शीतस्पर्शार्थकोऽयमिति बहवः । ‘अनादरे’ इति शाकटायनः । साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृजो योगे गतिसंज्ञा । ‘शीतंकृदचिषि तदीमपराम्बुधेः संसर्पाचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम्’ (वर्धमानः) ।

(761)

“शीमम्” (वै.)

शीप्रार्थकोऽयं छान्दसः । ‘आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीमम्’
(ऋक्. 3-33-12) ।

(762)

“शीम्” (च.)

द्वेषोऽस्यार्थः । ‘शीम् शाक्य’ (तिलकः) । चादिषु पठ्यतेऽयम् ।

(763)

“शु” (स्व.)

प्रशंसाक्षिप्रार्थयोरयं वर्तते । प्रशंसायाम्—शु=प्रशस्तः नासीरो-
ऽम्येति शुनासीरः । क्षिप्रार्थे—शु=आशु नयत्यन्तरिक्षमिति शुनः=बाधुः ।
शु=प्रशस्तमश्नुते इति श्वशुरः । शु=आशु अश्नुते—व्याप्यते इति श्वशुरः ।
‘शुशब्दोऽत्र आशुशब्दाभिधायी इति धातुपारायणम्’ इति उज्ज्वलदत्तः
(पञ्चपाद्युणादिः 1-45) ।

(764)

“शुकम्” (च.)

शंप्रार्थकमेतत् । शुकं गच्छति ।

(765)

“ शुदि ” (च.)

शुक्लपक्षार्थकोऽयम् । ‘ शुदि ’ इत्यस्य विकृतप्रयोग इति केचित् ।
उत्तरदेशेऽतीव व्यवहियमाणोऽयम् ।

(766)

“ शुनम् ” (वै.)

‘ सुखेन ’ इत्यर्थे छान्दसोऽयम् । ‘ शुनं हुवेम मप्रवानमिन्द्रम्—’
(ऋक् 3-48-5) ।

(767)

“ शुभम् ” (च)

‘ शुभमित्यव्यय शुभपर्यायः—’ इति काशिका (5-2-140) ।
‘ दैवात् ’ इत्यर्थकत्वम्—‘ शुभं दिष्ट्या ’ इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् । ‘ शुभंयुः ।
शुभंयाः । शुभङ्करः ।

(768)

“ शूला ” (डा.)

पाकविषये शूलशब्दात् ‘ शूलात् पाके ’ (5-4-65) इति डाप्रत्यये
गतिसंज्ञादिकम् । शूलाकरोति मांसम् । शूले पचतीत्यर्थः ।

-
1. ‘ महं शुभमोयुंषु ’ (5-2-148) इति मन्त्रे शुभप्रत्ययः । शुभंयुः—
कस्याजवान् ।

(769)

“ भत् ” (उ. ऊ.)

विद्यासार्थकमिदं धाव्धातुनैव सह प्रयुज्यते—शब्दशक्तिसामान्यात् ।
 ‘ अशब्दस्योपसर्गानम् ’ (वा. 1-4-59) इति वचनादस्योपसर्गसंज्ञा ।
 ‘ अदन्तरोपसर्गवत् वृत्तिः ’ इति सिद्धान्तकौमुद्यादिभ्यसकृत् प्रयोग एत-
 द्वार्चिकमूलक एव । अदा । अद्वाति । अत कैयटः “ भिदादिषु (3-3-104)
 अदाशब्दो न पठितव्यो भवति ” इति । अयं गृहः—निरुक्तदिशोपसर्गसंज्ञ-
 कत्वादानेन योगे ‘ आतश्चोपसर्गे ’ (3-3-104) इत्युच्येव अदाशब्दनिष्पत्तेः
 भिदादिपाठो व्यर्थ इति ।

सत्यार्थकत्वस्य कचिदुक्तम्—तदपि निरुक्तार्थपर्यवसितम् । ऊयादि-
 पाठात् कुञ्जो योगे ‘ अत्कृत्य ’ इत्यपि भवति ।

(770)

“ भुत् ” (ऊ.)

शीघ्रार्थकमिदमूयादिषु कैश्चित् पठ्यते । भुत्कृत्य । ‘ भुत् ’ इत्यस्य
 पाठान्तरमेवेदम्—इति परे ।

(771)

“श्रौषट्” (ख. च. उ.)

हविर्दाने वर्ततेऽयम् । ‘तृप्तिप्रीत्योः’ इति केचित् । ‘अस्तु
‘श्रौषट्’ । चादिष्वपि स्वरार्थं पठितोऽयम् । ऊर्यादिपाठात् कृञो योगेः
गतिसंज्ञा—श्रौषट्कृत्य ।

(772)

“श्वः” (ख.)

‘आगामिदिने’ इत्यर्थे प्रसिद्धोऽयम् । ‘वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्’
(कामसूत्रे 1-2-23) । ‘श्वो गन्ता ग्रामम्’ । श्वःश्रेयसम् । श्रोवसीयम् ।
‘श्वोभूत उपोष्य स्थण्डिले शेते’ । श्वस्तनम् । श्वस्त्यम् ।

(773)

“षाट्” (च)

सम्बोधनार्थकोऽम् । प्रशंसायामिति क्षीरस्वामी । ‘पाण्डुनिष्ठाः
साधु कृतं भवद्भिः’ ।

(774)

“षोडा” (त.)

प्रकारवचने ‘षष्’ इति प्रातिपदिकात् याद्व्यप्रत्यये ‘षष् उत्त्वमुत्तर-
पदादेश्च षट्त्वम्—’ (वा. 6-3-108) इति वचनात् वर्णविपर्ययः । षोडा

-
1. ‘अत्रिणे’ आषड्विषडावहानामादेः’ (8-2-91) इति बह्वकर्मणि
‘श्रौषट्’ इत्यत्र आदेः प्लुतः ।

पट्प्रकारेण इत्यर्थः । पटुत्वोत्वयोः पाक्षिकत्वात् पट्था इत्यपि साधुः । 'षोढा समासा विज्ञेयाः—' ।

(775)

“ सकृत् ” (त.)

‘एकवारम्’ इत्यर्थे ‘एकस्य सकृत् च’ (5-4-18) इति निपातनात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने प्रकृतेः ‘सकृत्’ इत्यादेशः सुप्रत्ययश्च । ‘संयोगान्तस्य—’ (8-2-23) इति प्रत्ययसकारस्य लोपः । ‘कृत्वोऽर्थाः’ (वा. 1-1-38) इति परिगणनादस्याभ्ययत्वम् । एकवारे—‘सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥’ (मनुः 9-47) । ‘सदा’ इत्यप्यर्थोऽप्यस्येत्युक्त्वा ‘सकृद्युवानो गीर्वाणाः’ इति तिलक उदाजहार । अमरस्तु ‘सकृत् सहैकवारे चापि—’ इत्याह ॥ सहाय्यकत्वं ‘सकृत् दृष्टोऽपि नैवाय जानाति तव वैभवम् ।’ इत्यादिषु ज्ञेयम् । ‘ननु प्रपन्नः सकृदेव नाथ—’ (स्तोत्ररत्ने 64) इत्यस्य सकृत् इत्यस्य ‘सहसैव’ इत्यर्थकत्वं कूरनाथीये व्याख्याने प्रोक्तम् । एतत् सर्वमपि ‘अनेकार्थाः स्मृताः प्राज्ञैः पाठस्तेषां निदर्शनम्’ इति न्यायेन निर्वाह्यम् । अस्यैव ननुपसृष्टत्वे असकृत् इति वीप्सार्थकत्वम् ।

(776)

“ सचा ” (वै.)

सहाय्यकोऽयं छान्दसः । ‘—सचा सा वां सुमतिर्भूतु अस्ये’ (ऋक् 4-50-11) ।

(777)

“सज्जः” (ऊ.)

सहार्थे कर्तेश्च । ‘अथ श्रवणयोः संगो द्विजिह्वः सज्जः’ इत्यत्र सज्जः इति गतिप्रतिरूपको निपातः—इति तिलकः । ‘सज्जूरिन्द्रेण पञ्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन्’ । ऊर्यादित्वात् कृजो योगे समासे सज्जःकृत्य, इत्यपि भवति । ‘खेलायन् अनिशं नापि सज्जःकृत्य रति वसेत् ॥’ इति मट्टिः (5-72) । सहपूर्वकात् जुषवातोः क्वपि सहस्य सादेशे ‘ससज्जुषो रुः’ (8-2-66) इति रुवे ‘वोरुपवाय दीर्घ इकः’ (8-2-76) इति दीर्घे च सम्पद्यते । तस्य च ऊर्यादिषु पाठ्यद् गतिसंज्ञेति पक्ष एकः । अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेवैतदिति पक्षान्तरम् । उभयथाऽपि ‘सज्जः’ इति दीर्घपाठ एव प्रामाणिकः ; नतु वाचस्पत्यामुपात्तदिशा ‘सज्जुः’ इति ह्रस्वपाठ इत्यवधेयम् ।

(778)

“सज्जोषध” (वै.)

‘सन्तोषेण’ इत्यर्थे छान्दसोऽयम् । ‘अस्मे यातं नासत्या सज्जोषः’ (ऋक्. 1-118-11) ।

(779)

“सज्जः” (नि.)

‘सज्जः सहार्थे—’ इति त्रिकाण्डशेषः । विशेष्यनिध्नोऽपि सन्नद्ध इत्यर्थे प्रसिद्ध एव ।

(780)

“सततम्” (ख.)

अनवरतमित्यर्थे खरादिषु पठितोऽयम् । सम्पूर्वकात् तनोतेः कप्रत्यये
 ‘यस्य विभाषा’ (7-2-15) इति निष्ठायामिणिनपेधे, ‘अनुदात्तोपदेशकनति-
 तनोत्यादीनाम्—’ (6-4-37) इत्यनुनामिकलोपे, ‘समो वा हित्तयोः’
 (वा. 6-1-144) इति समो मकारस्य लोपे च रूपमेवम् । समुदायस्य
 खरादिपाठादव्ययत्वम् । केचिदस्याव्ययत्वं नाभ्युपयन्ति । ‘सुलभाः पुरुषा
 राजन् । सततं प्रियवादिनः’ । पक्षे ‘सन्ततम्’ इत्यप्यव्ययमिति वदन्ति ॥

(781)

“मतस्” (व.)

‘समानरूपेण’ इत्यर्थे वैदिकमिदमन्ययम् । ‘विश्वे मतो महान्त इतः’
 (ऋक्. 8-30-1) ।

(782)

“मत” (च.)

आदरार्थे गतिसंज्ञकोऽयम् । मत्कृत्य । ‘आदरानादरयोः सदसती’
 (1-4-63) इति गतिवमल ।

(783)

“सत्यम्” (ख.)

प्रश्नप्रतिषेधा-अर्धाङ्गीकाराञ्जस्येषु वर्तते । प्रश्ने—सत्यं करोषि गदा-
 क्यम् ? । प्रतिषेधे—ननु किमर्थमिदम् ? सत्यम् । अर्धाङ्गीकारे—‘ननु

चोक्त शब्दो नित्य इति ; सत्यमुक्तम् ; दुरुक्तं तु नत् । आस्रस्ये—'सत्यं
मनोज्ञः स्त्रियः' ।

ओं भूः.....ओः सत्यम्' इत्यत्र लोकविशेषवाचिनोऽप्य-
व्ययत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति । छान्दोग्यादिषु मन + ति + यम् इति तदस्य विभ-
ग्यान्वाग्यानानन्तरं तस्य ब्रह्मवाचकत्वमुक्तम् । नत्राप्यव्ययत्वमेवाहुः । विशेष्य-
निधत्त्वमपि संज्ञादिषु बोध्यमस्य ।

(784)

“ सत्या ” (डा.)

अशपथे व्रतमानात् मत्यशब्दात् कञो योगे 'सत्यादशपथे'
(5-4-66) इति डाप्प्रत्यये 'ऊर्वादिचिडाचश्च' (1-4-61) इति गति-
संज्ञायां अव्ययत्वमस्यति ज्ञेयम् । 'सत्याकरोति वणिक् पाण्डम्' । मया एतत्
केतव्यमिति तर्ह्य करोति, इत्यर्थः ।

(785)

“ सत्ता ” (च.)

'सह' इत्यर्थेऽव्ययमेतत् । मत्राजित् । 'सत्रा कलशैः पीतः' । 'सत्ता
ने अनुकृष्टयः विभ्रा चक्रेव वानृतुः । सत्ता महां अग्निं श्रुतः ।' (ऋक् 4-30-2)
इत्यत्र निश्चयार्थकत्वमपि वैदिकसम्मतमस्येति ज्ञेयम् ।

(786)

“सदम्” (ख.)

‘सदा’ इत्यर्थेऽन्यमेतत् । भुजङ्गमस्येव मणिः सदंभाः (वर्षमानः १-११) । सदंभाः = सततप्रभ इत्यर्थः । ‘पैट्रो बाजी सदमिद्व्यो अर्थः’ (शकु. १-११६-६) ।

(787)

“सदा” (ख.)

सततमित्यर्थः । सर्वशब्दात् सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा’ (५-३-१५) इति कालेऽभिव्येये दाप्रत्ययः । ‘सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि’ (५-३-६) इति प्रकृतेः पाक्षिकस्सादेशः । सदा सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । यक्षे सर्वदा इत्यपि साधुः । समुदायस्य स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ‘सदागतिः’ इत्यत्र (सदा = सर्वत्र) इति देशवाचकत्वं तु उपचारादिति बोध्यम् ।

(788)

“सदिति” (ख.)

नित्यार्थकोऽयम् । ‘सदिति मन्त्रिणः शुचयः’ इति निलकः (१-८२) ।

(789)

“सद्यः” (त.)

‘सद्यः परुषरात्रिः’ (५-३-२२) इति निष्पत्तनात् ‘ममानेऽहनि’ इत्यर्थे साधुः । अत्र वार्तिकम् --- ‘ममानस्य सभावो बभ्राहनि’

(भा. 5-3-22) इति । 'गवादीनां पयोऽप्येधुः मधो वा जायते इति ।
'सद्यः पतति मांसेन—'इत्यादिषु तु नक्षणार्थकत्वमपि फलितार्थक्यनाभि-
प्रायेण इति ज्ञेयम् ।

(790)

“मनत्” (स्व.)

‘नित्यम्’ इत्यर्थः । सनत्कुमारः । ‘पुरातनम्’ इत्यप्यस्यार्थः ।
‘सर्वदा वर्तते’ इत्यर्थे योऽयं ‘सन्’ इति प्रयुज्यते, स एव विकृत एवमुच्यते
इति केचित् ।

एवम् ‘प्र सप्त होता सनकात् अरोचत—’ (ऋक्. 3-29-14)
इत्यस्य ‘सनकात्’ इत्यपि नित्यार्थकमव्ययं प्रयुक्तम् ।

(791)

“सनम्” (स्व.)

नुतिपरित्राणचिरन्तनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु शाकटायनेन स्वरादिषु
पठितोऽयम् । सनन्दनः ।

(792)

“सना” (स्व.)

‘अतिप्राचीनः’ इति अस्यार्थः । ‘सना पुराणमध्ये स्यात्’
(ऋक्. 3-54-9) । ‘सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम्’ (भट्टिः 1-1)
‘सनातनतमः ।

1. ‘सायं चिरं प्राप्ते प्रगेऽप्येधुः—’ (4-3-23) इति दधुः, दधुलः वा
प्रत्ययः । सुहागमश्च । अतिशब्देन तस्य प्रत्यये ‘सनातनतमः’ इत्यपि ।

(793)

“सनात्” (ख.)

अयमापि नित्यार्थकः । ‘सनाद् एव न शीर्यते सनाभिः’ (ऋक्. 1-164-13) । परब्रह्मण्यपि प्रयुज्यते—‘सनात् सनातनतमः—’ (विष्णु-सहस्रनामस्तोत्रे) इति । ‘सनात् एव सहसे जात उग्रः—’ (ऋक्. 4-20-6) इत्यत्र निरादित्यर्थेऽपि प्रयुक्तः ।

(794)

“सनुत्” (ख.)

अन्तर्धानार्थकोऽयम् । ‘हिंसाऽनुबन्धपूर्वादिषु’ इति शाकटायनः । “सनुतश्चोरो गच्छति” ।

(795)

“सपत्ना” (डा.)

सपत्नाशब्दादतिव्ययने गम्ये कृञो योगे ‘सपत्ननिष्पत्तादतिव्ययने’ (5-4-61) इति डाच् । ‘ऊर्यादिष्विडाचश्च’ (1-4-61) इति गति-मज्ञायां समासे सपत्नाकरोति इति भवति । सपत्नं शरं शृगादिशरीरे प्रवेश-यतीत्यर्थः ।

(796)

“सपदि” (ख.)

वर्तमानतत्क्षणशीघ्रायर्थकोऽयम् । वर्तमाने—‘सपदि विपदो विह-देऽम्बस्वनर्गलवृत्तयः’ । तत्क्षणे—‘सपदि मुकुलिताक्षी रुद्रसंरम्भभीत्या—’ (कुमार 3-76) । शीघ्राय—‘सपदि प्रदहत्युपेक्षितो वह्निः’ ।

समानो पादार्वास्मिन् इत्यर्थे द्विदण्ड्यादि (ः 4-128) गणे पाठस्तु
समासान्त इच्छप्रत्यये, 'इच्' (ग. सू. 2-1-17) इति तिष्ठद्गुणपाठात् नस्य
अव्ययीभावत्वेऽव्यत्वमस्येति वर्धमानः । अत्र पक्षे समानशब्दस्य सादेशः
पादशब्दस्य 'पादः पत्' (6-4-130) इति पदादेशश्चेति बोध्यम् ।
न्युत्पत्तिस्तु यथाकथञ्चित् भवतु वा मा वा । उभयथाऽपि नार्थमेदः ।

(797)

“समक्षम्” (अव्य.)

अक्ष्णः समीपमित्यर्थे 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' (ग. सू. 5-4-107)
इति समासान्ते ट्प्रत्यये टिलोपे रूपमेवम् । 'प्रत्यक्षेण' इत्यस्यार्थः ।

(798)

“समन्तताः” (त.)

परितोभावार्ये मन्तशब्दात् आद्यादित्वात् (वा. 5-4-44) सार्वो-
भक्तिकं तसिप्रत्यये निष्पन्नोऽयम् । 'समन्ततो धावति पत्तिर्गताः' ।
'समन्तम्' इत्यपि एतत्समानार्थेऽव्यय पठन्ति ।

(799)

“समन्तात्” (ख.)

अयमपि 'समन्ततः' इत्यर्थकः । 'दिनकरपरितापात् शीघ्रतोयाः
समन्तात्' (ऋतुसंहारे 1-22) । 'सामन्तः' ।

1. समन्ताद्भवः सामन्तः । 'अव्ययानां समाधे—' (वा. 6-4-144)
इति टिळोपः ।

(800)

“समना” (वै.)

‘युगपतः’ इत्यर्थे वैदिकोऽयम् । ‘ता आ चरन्ति समना पुरस्तात् समानतः समना पप्रथानाः’ (ऋक्. 4-51-8) ।

(801)

“समपक्षम्” (ति.)

समस्य पक्षस्य, समः पक्षो वाऽस्मिन् इति समपक्षम् । तिष्ठद्गुणो पाठादन्वयीभावसमासत्वेऽव्ययत्वम् । काल (कृत) विशेषस्य वाचकोऽयम् ।

(802)

“समम्” (च.)

सद्वार्थकोऽयम् । ‘विद्ययैव समं काम मर्त्यस्य ब्रह्मवादिना’ (मनु. 2-113) । ‘सममापन्नसत्त्वास्ताः’ (ऋ. 10-59) इत्यत्र युगपदित्यर्थेऽपि प्रयुज्यते ।

(803)

“समम्पदाति” (ति.)

समस्य पदानिः समम्पदातिः । तिष्ठद्गुणो निपातनामुपागमः । ‘समम्पदाति’ इत्यप्यत्र शाकटायनः पपाठ । ‘सम्पदाति’ इति पाठान्तरम् । तदानीम् ‘समम्’ इत्यत्रान्त्यलोपः । ‘सम्’ इत्यनेन वा वृत्तिरिति बोध्यम् । ‘समम्पदानयो राजानः’ इत्यत्र अन्यपदार्थत्वात् बहुव्रीहिरेव ।

(804)

“समभूमि” (ति.)

समं भूमेः—इति विवक्षायां तिप्रदगुणपाठादभ्ययीभावत्वेऽभ्ययत्वम् ।
निपातनान्मुमागमः । “शाकटायनस्तु ‘समभूमि’ इत्यप्याह । अन्यार्थत्वे
तु ‘समभूमयो वीथयः’ इत्येव यौगिकत्वे नास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः । अन्यार्थ-
त्वेऽपि ‘समभूमि’ इति केचित् । ” इति वर्धमानः । क्वचित् ‘सम्भूमि’
इत्यपि पाठः । तदानीं समशब्दान्त्यस्य लोपः, ‘सम’ इत्यनेन वा वृत्तिः ।

(805)

“समया” (ख. डा.)

समीपमध्ययोरयं प्रसिद्धः । समीपे—‘अबलभन्ते स्म समया सखी-
मित्र’ (माधे 15-9) । मध्ये—‘त्वां मां च समया आस्ते’ । अतोभ्यस्त
‘आभतःपरितः समया—’ (वा. 2-3-2) इति द्वितीया । आदिस्सार्यकत्वं
परोक्षार्यकत्वमपि केचिदस्याहुः ।

‘अभ्यय समया वारमर्षसि’ (कृ. 9-85-5) इत्यत्र युगप-
दित्यर्थेऽपि प्रयुक्तमेतत् ।

यदा ‘वयं डाजन्तः—तदानीम् ‘समयाकरोति’ इत्यत्र कालयापन
करोतीत्यर्थः । ‘समयाच्च यापनायाम्’ (5-4-60) इति कृत्रो योगे सम-
शब्दात् डा. च । डाजन्तस्य गतिसंज्ञकत्वात् समास इति ज्ञेयम् ।

(806)

“समह” (वै.)

‘समानरूपेण’ इत्यर्थे छान्दसोऽयमव्युत्पन्नः । ‘कत्वः समह दीनता
 ग्रन्थी जगमा शुचे’ (सूक्. 7-89-3) ।

(807)

“समानतीरम्” (ति.)

समानं तीरम्, समानत्वं तीरस्य इति वा समानतीरम् । देशविशेष-
 कचकोऽयं तिष्ठद्गुणजे पठितः । एवं ‘समानतीर्थम्’ इत्यपि बोध्यम् ।

(808)

“समुपजोषम्” (च.)

आनन्दोऽस्यार्थः । सम्+उप पूर्वकात् ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्मात्
 समुप्रत्यये निष्पन्नममुमाचक्षते । ‘समुपजोषं कर्तते’ । ‘उपजोषम्’ इत्येव
 निर्वाणनागायणः चादिप पापाट इति वर्धमानः । ‘समुपजोषम्’ इति
 नाट्यशशाङ्गादिरप्ययमिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(809)

“सम्प्रति” (ख.)

‘इदानीम्’ इति अर्थोऽस्य । ‘सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुसलपा-
 णिना’ (भाषे 2-70) । सम्+प्रति इत्युपसर्गद्वयस्समुदायोऽयं स्वभावाद्बुधे-
 सार्थं कर्तते ।

नञ्सम्भकोत् 'असम्प्रति' इत्यपि । वर्धमानस्तु तिष्ठद्गुणं
पठित्वाऽव्ययीभावसमासेनाव्ययत्वमाह ।

'सम्यक्' इत्यर्थोऽपि वेदे दृष्टः । यथा—'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं
सम्प्रत्यक्ष्येभि—' (छान्दोग्ये 5.11.6) । आर्जवार्थकोऽपि कचित् ।

(810)

“सम्यक्” (ख.)

तत्त्वेष्टयोरयं स्वरादिः । तत्त्वे—सम्यगाह । इष्टे—सम्यक् कृतम् ।
समीचीनं अश्नति इत्यर्थे अश्नेः क्विन् । गणपाठादव्ययत्वम् । तिलिङ्गोऽप्यस्ति ।

(811)

“सम्” (3.)

“सं सम्यक्त्वे समन्तत्वे श्लेषे कूजनवर्तने ।

सहभावे स्मृतौ कोधे ऋद्धिवाचिकदौकने ॥

त्वनिश्चये गुणाधाने प्रतिज्ञात्यागसेवने ।

क्रियान्तोद्योगनियमे विमर्शगणनाक्षये ॥

नैकद्वयेऽनुकृतौ प्रीतौ स्वीकारोत्पत्तिवर्जने ।

आभिमुख्ये परिचये कालेऽल्पपरिहारयोः ॥”

इति क्षीरस्वामी । (३-६-९)

सम्यक्त्वे— सम्प्रदानम् । संश्रुतिः । ईप्साभृशसत्यानि सुभ्यगर्था एव
ईप्सायाम्—संवरयति । भृशे—संरक्तनयनः । सत्ये—संजानाति धर्मम्

समन्तव—सम्पत्तिः । 'सम्राट् । समन्ताद् राजत इति
स्युपतिः ।

श्लेषे—संयोगः । सम्बन्धः । सह्यामः ।

कृजने—^२सङ्क्रीडन्ति शकटानि ।

वर्तने— 'संयाति प्रास्थिकी स्थाली' ।

सहभावे— 'संघः । 'वगतनु' सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ।' । सम्भूतिः ।

स्पृतौ—संज्ञानम । संकल्पः ।

कोधे—मन्तापः । संग्रहः ।

ऋद्धौ— 'सम्पत् । सम्भारः । समुद्रकः ।

वाचिके—सन्देशः ।

1. सम्पूर्वात् राजतेः क्विपि 'मो राति ममः की' (8-3-25) इति मकारस्यानुस्वारापवादी मकारादेशः ।
2. 'समोऽकृजने' (वा. 1-3-2) इति निबन्धाच्च लङ् । कृजने २ 'संक्रीडते' इत्यत्र 'कीडोऽनुसंवर्तिम्यञ्च' (1-3-21) इति ज्ञानच् ।
3. 'संघोदी गणप्रसंसयोः' (3-3-86) इति निबन्धाच्च तथेऽभिज्ञेने आधुनयम् । सम्पूर्वकाङ्क्षन्तेः सम्प्रत्ययः' इकारस्य घकारः, टिकोरस्य निपातनञञः ।
4. सम्प्रवदन्ति = सह उवाचन्ति इत्यर्थः । सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाणामुक्ताः । 'मन्त्रादय न लङ् । 'सम्प्रवदन्ते वाङ्मनाः' इत्यादिस्थले तु 'व्यक्तवाचं समुच्चारणे' (1-3-48) इति लङ् ।
5. उपसर्गे उपपदे 'सम्प्रदादिभ्यः—' (वा. 3-3-94) इति स्थित्वा क्त्वा । 'क्तिवपीयते' (वा. 3-3-94) इत्युक्तेः 'सम्प्रक्तिः' इत्यपि साधुः ।

दौकनं—[दौकनम्=प्रेरणम्, गतिः, आवृत्तिर्वा] संवृतं दारम् ।
सङ्काचः ।

अनिश्चयं—संशयः । मन्देहः । संवृतिसत्यम् ।

गुणाधानं—¹संस्कारः । सम्मार्जनम् । मूषणमपि गुणाधानमेव—
शरीरसंस्कारः । 'संस्कृतं भक्षाः' (4-2-16) ।

प्रतिज्ञायाम्—संजानीते । संगिरते ।

त्वागे—संन्यासः । समावर्तनम् ।

सेवनं—संवाहयति ।

क्रियन्ते—सन्तिष्ठते । समाप्तिः । सम्पूर्णम् ।

उद्योगे—संनाहः । संस्तवः ।

नियमे—संयमः । मर्यादापि नियम एव—²संस्था ।

1. लक्ष 'संपरिष्कारो करोती मूषणे' (6-1-137) इति सुभाषणम् । 'लक्ष नः संस्कृतं वाक्यं—' इत्यादिषु तु 'ममवाये च' (6-1-138) इति सुट् । 'इप्ता संस्कृतं दाधिकम्' इत्यादिषु यद्यपि गुणाधानविवक्षे समः परस्मै कृष्णः सुट् दुर्लभः; तथापि 'संस्कृतं भक्षाः' (4-2-16) इति लोकाभिर्देहात् 'उ' ह्यनुपसर्गस्थल इव सुट् इति श्रेयम् । वस्तु-तस्तु 'विकार-मेव-संसर्ग-उत्कर्ष-दानादिरुपतः । करोतिः परिणा-मायं चित्रमाह स्वभावतः ॥' इत्यभिव्यक्तोक्तेः, एतादृशस्थलेषु धातोरेवाप्यस्तरवृत्तिः स्वामाख्यादाभ्यवर्णीयेति मतमेव ममीचीनम् ।

2. क्तिवाम् 'भासप्रोपसर्गे' (3-3-106) इत्यहम् । एवमुत्तरस्यापि ।

विमर्श—सम्पृच्छते । सम्मन्त्रयति । सम्प्रधारयति ।

गणनायाम्—संख्या । संकलयति । संवत् ।

क्षये—संहारः । संकल्पनम् ।

नैकदये—संनिवृष्टः । समीपम् । मन्निपत्योपकारकम् ।

अनुकृतौ—संवादः । 'बाहीको गोपसंस्थानः' । 'विष्णोः संस्था' ।

आकृतिरित्यर्थः । पद्यसंकाशः । संनिभः ।

प्रीतौ—संभाषते । सम्ब्रसम् । सम्प्रज्ञातम् ।

स्वीकारे—संग्रहः । 'मंचीकरयने मिश्रः' ।

उपतौ—संभवः ।

वर्जने—संचक्ष्यो दुर्जनः ।

आभिमुख्ये—संमुखः । समेतिः ।

परिचये—संस्तवः ।

काले—समयः । संवत्सरः ।

अल्पे—समर्धः ।

परिहारे—समाधानम् ।

मर्यादाभरणशुद्धिरभ्युत्थादिष्वपि दृश्यते ।

मर्यादायाम्—संस्था । मरणे—'संस्थिते दशरथेऽयं राघवः—' ।

शुद्धौ—संस्कृता आपः । आज्यसंस्कारः । रम्भवे—संस्कृता कन्या ।

अथ 'सम्' इत्यमुमुपसर्गमात्रित्य प्रवृत्तानि कार्याणि—

अश्वेन 'संशरते । व्रीहीन 'संयच्छते । 'संतिष्ठते । शत 'संगिरते ।
 'संशृणुते शस्त्रम् । शत 'संजानीते । 'संगच्छते—समृच्छते । 'संविसे
 —सम्पृच्छते—संस्वरते । मा 'समृत—संशृणुते—सम्पश्यते । 'संय-

1. सम्पूर्वकात् चाते: 'समस्तुवीवायुकात्' (1-3-54) इत्याशयेपदम् ।
 'दाहवा संययच्छते कामुकाः' इत्यत्र तु 'दाणञ्, वा चेत् चतुर्थ्यर्थे
 (1-3-35) इति आशयेपदम् । अलिप्तम्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तुवीवा
 वातिङ्गसिद्धाऽत्र ।
2. अत्र 'समुदाहृत्यो यमोऽग्रान्ते' (1-3-75) इति तद्ध (यकर्मकग्रन्ते-
 ष्वेवायम् ।
3. 'समवप्रविश्यः स्वः' (1-3-22) इति सम्पूर्वकात् तिङ्गतेस्तद्ध ।
4. लोहादिकस्य 'यु निगणने' इत्यस्य समुपसृष्टस्य 'यमः प्रतिज्ञाने'
 (1-3-52) इति तद्ध । अन्तुपगमः—प्रतिज्ञानम् ।
5. 'ह्यु तेजने' इत्यस्य सम्पूर्वकस्य 'यमः स्तुवः' (1-3-65) इति तद्ध
 निहित । यकर्मकान्तेवायम् ।
6. 'समप्रतिश्रयामनाश्वाने' (1-3-16) इति तद्ध । आपवाणम् उक्कण्टा
 पूर्वकस्मात्तम् । तज्जिह्वेऽर्थेऽयं भवति । 'मातुः संजानीते' इत्यत्र
 उक्कण्टापूर्वकस्मात्तमार्थेकवाक्यं तद्ध ।
7. 'समो गम्यच्छिन्नयाम्' (1-3-29) इति तद्ध ।
8. अत्र 'विदिपश्चित्तरवीनामुपसंश्रानम्' (वा. 1-3-29) इति तद्ध
 इदं तु वातिकं काशिकादिषु मूले एव प्रक्षिप्य पठितम् ।
9. 'सन्तिग्रहसिन्धश्च' (वा. 1-3-29) इति आशयेपदम् ।
10. 'संयमश्च' (3-1-72) इति सम्पूर्वकात् यमवाचोः इवनिर्कला

यति—संयसति । 'संहितम्—संहितम् । ²गोसंख्यः । मल्लस्य 'संप्राहः ।
 'संयावः—संदावः—सन्दावः । 'समजः—समाजः । 'संबसराणः—
 'संवत्सरीयः । 'सम्भक्तौ । 'संकटम् ।

1. 'समो वा हितवत्तयो' (वा. 6-1-144) इति वचनान् समो अकारश्च हितवत्तये तत्तद्वदे च परतो वैकल्पिको कोपः । अर्थे परं न मेदः एवम् 'संततम्—सततम्' इत्यप्युदाहार्यम् ।
2. 'समि स्यः' (3-2-7) इति कर्मण्युपरदे स्यातेः कपत्यस्यः । आकार-कोपः । तां सङ्घटे गोसंख्यः ।
3. 'समि सुष्टौ' (3-3-36) इति सम्पूर्वकात् गृह्यतेर्वेत्प्रत्ययः । अयो-ऽववाद् ।
4. 'समि युद्धुद्वः' (3-3-23) इति षम् । इवार्थान्तरव्युत्पादोऽप-वादः ।
5. 'समुदोरजः पशुषु' (3-3-69) इति सम्पूर्वकाद्वाच्योः पशुविषय-कृत्वोत्पत्त्यस्ये 'समजः' इति सिद्धयति । समुदायविवक्षायां तु षमि 'समाजः' इत्येव । उभयत्र 'अत्रैवैवमर्थोः' (2-4-56) इति वीजा-वाभावाः ।
6. ऊन्मि विषले मिलुतादिष्वर्थेषु 'सम्परिपूर्वति स च' (5-1-62) इति सम्पूर्वात् वसरास्तान् प्रातिपदिकात् ऋजप्रत्ययाश्च । सस्य हेनादेशः काय तु हेनादेशः ।
7. तन्त्रोकादिषु कर्तृषु 'सम्पृचानुरुध—' (3-2-142) इति सम्पूर्वकात् पृचघातोर्भिन्नुणि 'चजोः कु विगण्यतोः' (3-3-52) इति कृत्वे च रूपमेवम् ।
8. 'सम्प्रीक्ष कट्व्' (5-2-29) इति स्वार्थे कट्व् प्रत्ययः । अत्र काश्चिका—'गुणवद्वा एते षष्ठाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्तेः तान् प्रकृति-प्रत्ययनोरभिनिवेशः' इति । 'संकटम्' इति कर्त्तव्ये प्रसिद्धि

¹संस्तावः, संस्तावः शिष्ययोः । ²संयमः—संयामः । ³संमदः ।

(812)

“ मरथम् ” (ऊ.)

तुल्ये रथे इत्यर्थेऽन्ययीभावममामान्तमिदमव्यय छान्दसेषु प्रख्यातं
प्रसिद्धम् । “इन्द्रेण देवैः सरथं स बहिषि—” (ऋक्. 5-11-2) ।

(813)

“ सर्वतः ” (आ.)

आद्यादित्वात् सार्वविभक्तिकतसिप्रत्ययान्तोऽयम् । सर्वस्मात्, सर्वेण
सर्वत्र इत्येवमर्था यथासम्भवमस्योन्नेयाः । ‘सर्वतः सामादद्यात् पुष्पेभ्य
इष षट्पदः’ ।

तदुक्तम् प्रक्रियासर्वस्वे—संवाचार्थे संकटमिति । तिलकस्तु उपसर्ग-
प्रतिरूपकात् ‘सम्’ इत्यस्मात्सुं निश्चयमाह । तन्वाचमात्रवः—
क्रियायोग एवोपसर्गसंज्ञाविधानात्, अथ तु साक्षात् क्रियासंज्ञकत्वं
अन्तर्बलिक्रियासंज्ञकत्वं च अर्सेनात् उपसर्गसंज्ञा दुर्लभा—
इति ।

1. ‘बद्धे समि स्तुवः’ (3-3-31) इति वञ् । बह्नाभिन्ने वरिचकार्थे तु
उवण्गित्त्वसंज्ञकणोऽन्वेन—संस्ताव इति ।
2. ‘यमः समुपनिषु च’ (3-3-63) इति त्रिकल्पेनाप । पक्षे वञ् ।
3. ‘प्रमदसंमदौ हर्षे’ (3-3-68) इति निपातनात् हर्षेऽभिधेये सम्पूर्णे
कात् मद्भातोः भावेऽप्यप्रत्ययः ।

(814)

“ सर्वत्र ” (त.)

‘ सप्तम्याख्ये ’ (5-3-10) इति तत्प्रत्यये निष्पन्नोऽयम् । ‘ सर्वेषु स्थलेषु ’ इत्यर्थः । ‘ सर्वेषु कालेषु ’ इति च । ‘ पर्द हि सर्वत्र गुणैर्निधायते ’ (खुः 3-62) ।

(815)

“ सर्वथा ” (त.)

‘ सर्वप्रकारेण ’ इत्यर्थे ‘ प्रकारवचने— ’ (5-3-23) इति थान्प्रत्यये निष्पन्नमिदम् । प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञकत्वात्, ‘ तद्धितश्चामर्थविभक्तिः ’ (1-1-38) इत्यव्ययत्वम् ।

(816)

“ सदा ” (त.)

कालवाचिनः सर्वशब्दात् समर्थे ‘ सर्वैकान्य— ’ (5-3-15) इति दाप्रत्ययः । सकारादेशस्य धाक्षिकत्वात् एवमपि रूपं साध्वेव । पक्षे ‘ सदा ’ इति ।

(817)

“ सह ” (च. सा.)

एकक्रियायोगोऽस्यार्थः । ‘ पुत्रेण सह पण्डितः ’ ।

‘ सह साकल्यसादृश्ययोगपक्षसमासिषु ।

समृद्धौ चापि सम्पत्तौ सहशब्दः प्रकीर्तितः ॥’

इति धर्मकीर्तिः ।

यौगपदे ' अस्तोदयो सहैवासी कुरुते नृपतिर्दिवाम ।'

एवं यथासम्भवप्रधान्तरेष्वपि प्रयोग उन्नेयः । साक्षात्प्रभृतिः
सहकृत्व इति कृत्रो योगे गतिनञ्जायां समासे ल्यप् ।

१. 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भागं वहति गर्दभी'; अत्र विद्यम
(सम्पत्तिः) अर्थः । 'मनामिका । 'सहकृत्वा सहयुष्वा । सुधा'सध्रीर्च
धृतिभिः । ' 'मधमादो गुप्त एकास्ताः' (नै. सं. 1-8-12-1) 'स'
विश्वे अभि सन्ति देवाः' (ऋ. 7-39-4)।

(818)

“सहसा” (ख.)

आकास्मिकाविमर्शयोरय वतने । आकास्मिके—' दिवः प्रसूनः
पपात' । अविमर्श 'सहसा विदधीत न क्रियाम—' (किराता

1. अत्र 'सहयुक्तेऽप्यत्र' (2-3-19) इति तृतीया ।
2. 'महनद्विषयमानपूर्वाच्च' (4-1-57) इति डोष्प्रत्ययः ।
इत्यस्य संज्ञायां सादेकः ।
3. 'सहे च' (3-2-96) इति महसन्द् उपपदे कृत्रो युधेक्ष
प्रत्ययः । कनिपः किरवाद् गुप्तनिषेधः । नान्तस्वान्त सर्वना
उपधादीर्घः । सहकृत्वेत्यत्र तुगागमोऽधिकः ।
4. सह अञ्जतीत्यनाञ्जतो परे 'महस्य सध्रिः' (6-3-95) इ
इत्यस्य सध्रान्देशः ।
5. माद्-स्य इत्येतयोस्तत्पदयोः सह इत्यस्य साध इति वृद्धिर्मा
'सध माद्स्ययोश्चन्द्रसि' (6-3-96) इति विधीयते । तैः
साधु ।

2-30) । 'मातङ्गनकैः महसोत्पत्तिः—' इत्यादिषु तु युगपदित्यर्थकोऽप्य-
यमिति केचित् ।

(819)

“संकला” (ऊ.)

ऊर्थादिषु हिंसार्थकोऽयं पठ्यते । संकलाकृत्य । संकुला इति केचित् ।

(820)

“संवत्” (ख.)

वर्षार्थकोऽयम् । 'संवत्तृतीये प्रभुतामसावियात' (बृहज्जातके) ।
संवत्सर इत्यादिषु तु इद्वत्सर - वत्सरादिशब्देष्विव 'सर' इति शब्दान्तरसमु-
च्चयो द्वायनार्थक इति केचित् । परे तु केवलवृषशब्दस्य बलीवर्तवाचकत्वेऽपि
वृषशब्दगतस्यैकदेशभूतस्य वृषशब्दस्य यथा निरर्थकत्वम्, एवमेवात्रापि न
सरशब्दस्यार्थवत्त्वम्, किन्तु संवत्सर इति शब्दस्यैवेति वदन्ति । वस्तुतस्तु
संवत्सर—परिवत्सर— इडावत्सर — इद्वत्सरादिशब्दा यज्ञियकालविशेष-
वाचकाः सरप्रत्ययान्ताः, सं+वत्, इत्+आ, परि+वत्, इत् इत्युपपदयुक्ता
इत्येव न्याय्यमित्यलं विस्तरेण ।

(821)

“संशकला” (ऊ.)

अयमपि हिंसार्थकः । परिभवार्थक इति केचित् । 'असंकला' इति
भोजः । संशकलाकृत्य ।

(822)

“ संसर्पा ” (सा.)

आक्रमणमस्यार्यः । ‘ शीतंकुदचिषि तटीमपराम्बुधेः संसर्पाचिकी-
र्षति रषाबुदयाद्रिशृङ्गम् ’ (गणरत्नमहोदधिः पृ. १४१) ।

(823)

“ संहतपुच्छि ” (दि.)

संहतपुच्छि इति पुच्छसंहननेन धावति इत्यर्थे द्विदण्डपादिषु
(5-4-128) पाठात् बहुव्रीहिसमासः । इच्छप्रत्ययान्तोऽयम् । तस्य च तिष्ठ-
गुप्रभृतिषु (2-1-17) पाठादव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वमिति ज्ञेयम् ।

(824)

“ संहतबुसम् ” (ति.)

संहतानि बुसानि यत् काले स कालः संहतबुसम् । तिष्ठद्गुणो
निपातनात् अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वम् । देशवाचकत्वे तु नाव्ययीभावत्वम् ।

(825)

“ संहृतयवम् ” (ति.)

संहृताः यवाः यस्मिन् काले स कालः संहृतयवम् । तिष्ठद्गुणो
पाठादव्ययत्वम् । देशवाचित्वे तु बहुव्रीहिसमास एव ।

(826)

“संहियमाणबुसम्” (ति.)

संहियमाणानि बुसानि यस्मिन् काले स कालः संहियमाणबुसम् ।

“संहियमाणबिसम्” इति केचित् पठन्ति । बिसम् = पञ्चकन्दः ।

उभययाऽपि तिष्ठद्गुणो पाठः ।

(827)

“संहियमाणयवम्” (ति.)

संहियमाणः यवा यस्मिन् काले स कालः संहियमाणयवम् । अय-

मपि शब्दो तिष्ठद्गुणो पठितः । तेनावयवत्वम् ।

(828)

“साकम्” (च.)

साहित्यार्थेऽस्य वृत्तिः । ‘यान्ती गुरुजनैः साकं समयमानानाम्बुजा’

‘भाष्यनीविलसमे 2-132) । ‘महार्येन योगे विधानात् पर्यायप्रयोगेऽपि भवति’

‘काशिका 2-3-19) इत्युक्त्यात् ‘साकं’ इत्यनेन योगेऽपि तृतीया भवतीति

बोध्यम् । ‘एककाले’ इत्यय्यस्यार्थं केचिदाहुः ।

(829)

“साक्षात्” (ल. सा.)

प्रत्यक्षतुल्याव्ययार्थो । इदं विभक्तिप्रतिरूपकमिति कश्चित् । प्रत्यक्षे—

साक्षात् द्रष्टा 'साक्षी' । तुल्यं— 'इयं साक्षात्लक्ष्मीः—' । लक्ष्म्या तुल्य-
त्यर्थः । अस्य साक्षात्प्रभृतिषु (1.4-74) पाठात् कृत्रो योगे गतिसंज्ञाय-
समासे त्यपि 'साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः' (भट्टि. 3.70)
इति सिद्धयति । 'साक्षात्प्रभृतिषु व्यर्थवचनम्' (वा. 1.4-74) इति
वचनादभूततद्वावार्थ एवायं गतिसंज्ञा लभते । 'साक्षात्कृतेऽयं लवणकृति दिक्-
मुखानाम्—' (गणरत्नमहोदधिः पृ. १४०) ।

(830)

“ साचि ” (ख.)

तिर्यगर्थेऽयं वर्तते । 'साचि लोचनयुगं नमयन्ती—' (किराताजु-
नीये 9.44) । 'सविनयमपराऽभिसृत्य साचि स्मितसुभगौकलसत्कणो-
लक्ष्मीः' (किरात. 10-57) । 'निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः—' (रघुवंश
6-14) इत्यादिषु व्यस्तत्वेन दीर्घ इति ज्ञेयम् ।

(831)

“ सादृश्ये ” (क.)

सोद्भा इत्यर्थे छान्दसोऽयम् । 'सादृश्यं साद्वा सादेति निगमे-
(6-3-113) इत्यत्र निपातनात् सहधातोः क्त्वाप्रत्ययस्य पाक्षिके ध्ये इत्यादेशो

-
1. अत्र 'साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्' (5-2-91) इति 'साक्षात्' इत्यस्मात् इतिप्रत्ययः । 'अन्वयानां अत्रात्रे—' (वा. 6-4-144) इति टिप्पणः । 'संज्ञाप्रदानसामर्थ्यात् धनिकावन्तेवामिनोर्न भवति' इति भाष्योक्तेः न उक्तं स एवमुच्यते ।

ओकाराभावः । ढत्वष्टुत्वदलोपदीर्घाः ययाययं प्रवर्तन्ते । 'साढर्थे समन्तात्' सोढ्वा इत्यर्थः । 'कृन्मेजन्तः' (1-1-39) इत्यव्ययत्वम् ।

(832)

“साढ्वा” (क.)

अस्यापि सोढ्वेत्यर्थः । पूर्ववत् 'साढर्थे साढ्वा साढेति निगमे' (6-3-113) इत्यत्र निपातनात् महधातोः क्वायां ओकाराभावः । ढत्वष्टुत्वदलोपदीर्घाः । 'साढ्वा शतून्' । सोढ्वेत्यर्थः । 'क्वातोसुन्—' (1-1-40) इत्यव्ययत्वम् ।

(833)

“साति” (त.)

एतत्प्रत्ययान्तप्रत्ययसङ्गकमिति ज्ञेयम् । तदुक्तम्—'सस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः—' (भाष्यम् 1-1-38) इति । अत्र प्रभृतिशब्देन व्यर्थानां ग्रहणम् । अस्य च प्रत्ययस्य व्यर्थकत्वेनास्याप्यव्ययत्वमिति स्पष्टं काशि-कादिषु । 'अग्निसात् भवति शस्त्रम् । वर्षसु त्वणं' उदकसात् सम्पद्यते । 'ब्राह्मणसात् निर्धिं करोति । 'राजसात् करोति काम् ।

1. अक्षमगतीभवतीत्यर्थेऽत्र 'विभाषा साति कारम्भे' (5-4-52) इति सातिप्रत्ययः । प्रत्यये इकार उच्चारणेककक्षकः सन् इत्संज्ञां कल्पना लुप्यते । कारम्भं नामाक सवर्तिमता प्रत्ययस्य विकारावच्छिन्नः ।
2. 'अग्निविधी सम्पदा च' (5-4-63) इति सातिप्रत्ययोऽत्र । अग्निविधि-नामात्र यत्र एकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकारमापद्यते स इति ज्ञेयम् ।
3. 'तद्भीतवचने च' (5-4-64) इति सातिप्रत्ययः । एतावन्तं कालं ब्राह्मणानधीनं भवन्ति विधिबधुना ब्रह्मणधीनं करोतीत्यर्थः ।
4. 'देवे वा च' (5-4-65) इति सातिप्रत्ययोऽत्र । अवश्यं राज्ञे देवं कामेतावन्तं कालमदत्तं सम्भ्रमयुना ददातीति वाक्यार्थः ।

(834)

“ साधुया ” (छ.)

‘ उत्तमरीत्या ’ इत्यर्थे छान्दसोऽयमन्युत्पन्नः । ‘ अग्निर्नो यज्ञमुप नेतु माधुया—’ (ऋक् 5-11-4) ।

(835)

“ साधीयः ” (त.)

“अतिशयेन साधु इत्यर्थे साधीयः इत्यपि । अत एव ‘ कश्च साधीयः ? ’ इत्यादिः तत्र तत्र भाष्यप्रयोगः । ” इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे (अव्ययप्रकरणे) प्रोक्तम् । तेनेदमपि अव्ययमस्तीति नागेशाशय इति ज्ञायते । अन्यथा उद्देश्यविधेययोर्मिन्नलिङ्गकत्वेन ‘ कश्च साधीयः ’ इति भाष्यप्रयोगोऽपाणिनीयः स्यादिति तस्याशयः ।

(836)

“ सामि ” (ख.)

अर्धकुरुसनयोरयं वर्तते । अर्थे—‘ सामिसम्मीलिताक्षी—’ ।
‘ तत्त्वां समाधिनियतैरपि सामिदृष्टम्—’ । कुरुसने—‘ सामिकृतम् ।
अत्र च कृत्यस्थापूरणैरन्वभावकत्वात् कुरुमेति ज्ञेयम् ।

1. ‘ सामि ’ (2-1-27) इति श्रान्तेन समासः । अत्र सूत्रे एवमुक्त्वा ‘ श्लेषे ’ इत्यनुवर्त्य श्लेषार्थे गम्ये एव श्रान्तेन समास इति केचिन्नमन्वन्ते ‘ समिवोद्भूत सामिकृतप्रणयनं वतीः—’ (माघे 13-31) इत्यत्र ‘ अर्धविरचितप्रसाधनम्—’ इति मल्लिनाथप्रभृतिभिर्ध्यात्वानाच्च वद-
मासम् , आहुरभिरुदमिति च उपेक्षम् ।

(837)

“ साम्प्रतम् ” (ख.)

‘ सम्प्रति ’ इत्यर्थे सम्प्रति इत्यस्मात् प्रज्ञादि (5-4-38) त्वात् खार्ये
उपस्यये रूपमेवम् । ‘ विमुच्य वासांसि गुरूणि साम्प्रतम् ’ (ऋतुसंहारे
1-7) । ननुपसृष्टं त्वेतिदेव ‘ अयुक्तम् ’ इत्यर्थे लक्ष्यते । ‘ विषवृक्षोऽपि संवर्त्य
स्वयं छेत्तुनसाम्प्रतम् ’ (कुमार. 2-55) । एतेन युक्तमित्यर्थकत्वमप्यस्येति
कम्पते ।

(838)

“ सायम् ” (ख.)

दिनावसानमस्यार्थः । ‘ मायं संयमिनस्तस्य मूर्ध्वर्मेहिषीसखः ’ (रघु.
1-48) । ‘ सायन्तनो वायुः ।

1. ‘ युत्पत्तिपक्षे चोऽन्तर्कर्मणि ’ इति भातोर्ध्वनि, ‘ सादेवः ’
(6-1-45) इत्याख्ये, ‘ भातो युक्—’ (7-3-33) इति पुनागमे
मान्तस्वमस्वादेशस्येति ज्ञेयम् । सायन्तन इत्यत्र ‘ सावेधिर—’
(4-3-23) इति द्वयुः द्वयुक् वा प्रत्ययः धैविकः । तुवागमजः । अत्र
सूत्रे अस्वयस्येनैव द्वयुप्रत्यये सिद्धे पुनः सायन्तनत्वात् पाणिनीयोवा-
च्ययस्येति केचित् । ‘ सायान्नः ’ इत्यादयोऽनेनैव प्रकारेण
निर्णय्यताः । ‘ सायम् ’ इत्यस्ययस्यमावर्धकः सायान्नश्चोऽस्ति; तेष्वेव
‘ सायान्नः ’ इत्यादयः सिद्ध्यन्तीति केचित् । अत्र पक्षद्वयं सर्वत्रान्य-
रमाभिः ‘ चिरम् ’ इत्यस्यविवेचनप्रकारे विस्तरेणोक्तमिति तत्रैव
विवेचो द्रष्टव्यः ।

(839)

“ सार्धम् ” (च.)

सहायकमिदम् । ‘ अनेन सार्धं विहगम्बुगशी (रघु. 6-37) ।
अव्युत्पन्नमिदमप्ययम् । ‘ सह अर्धेन ’ इति व्युत्पत्तिः वाचस्पत्ये प्रदर्शिता ।

(840)

“ सीत् ” (अनु.)

अनुकरणशब्दत्वादव्ययत्वम् । सीत्कारः ।

(841)

“ सीम् ” (च.)

सर्वतोभावोऽस्यार्थः । ‘ निश्चयेन ’ इत्यपि केचित् । ‘ सिम् ’ इति
प्रौढमनोरमा । छान्दसमेतत् । ‘ प्रसीम् आदित्यो असृजत् ’ (शक
2-28-4) । सर्वत्र सूर्यः प्रावर्षदित्यर्थः ।

(842)

“ सु ” (उप. ग. क. प्र. नि.)

‘ सु सोष्ठवाकृच्छगन्धे—’ इति क्षीरस्वामी । सोष्ठवं— सुवदम् ।
सुष्ठु मनस्वी भवति सुमनायते । अकृच्छे—‘ सुकरो घटः । सुदर्शनः ।
‘ सुपानं पयः । गन्धे—सुरभिः ।

पूजायाम्—सुस्तुतम् । अत्र ‘ सुः पूजायाम् ’ (1-4-94) इति
कर्मप्रवक्षनीयत्वम् । तेन न भत्वमिति ज्ञेयम् ।

1. अत्र ‘ ईषदुःसुष्ठु कृच्छाकृच्छार्थे—’ (3-3-126) इति शक ।

2. अत्राप्यकृच्छार्थे ‘ मातो युक् ’ (3-3-127) इति युक् ।

अतिशय - शोभनत्वं - समृद्धयदिषु निपातः । अतिशये — 'सुतराम
सुतमाम् । शोभनत्वं — सुखपः । समृद्धौ — समृद्धिर्महाणां सुमद्रम् ।

अनुमतिरप्यस्यार्थ इति वाचस्पत्यम् ।

(843)

“सुकम्” (च.)

अतिशयार्थकोऽयं चादिषु पठ्यते । ‘सुखम्’ इति काशिका ।

(844)

“सुखा” (डा.)

सुखशब्दात् ‘सुखप्रियादानुलोभे’ (6-4-63) इति डाच् । ‘ऊया-
दिष्विडाचश्च’ (1-4-61) इति गतिवम् । कृभ्वस्तिभिरेव डाजन्तस्य
योगः । ‘चङ्क्रमावान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव’ (भट्टिः 5-64) ।

(845)

“सुच्” (त.)

‘द्विविचतुर्थ्यः सुच्’ (5-4-18) इत्यस्य विहितस्तद्धितप्रत्य-
योऽयम् — ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (1-1-38) इत्यव्ययसंज्ञकः । कृत्वोऽर्थ-
प्रत्ययोऽयम् । द्विः करोति, त्रिर्भुङ्के । चतुः पठति ।

-
1. अत्र ‘द्विवचनविभक्त्योपपदे—’ (5-3-57) इति तत्परम् । ‘सुतमाव’
इत्यस्य तु ‘अतिशयने तमविद्यनौ’ (5-3-55) इति तत्परम् । उभयवच-
नभासुप्रत्ययः ।

(846)

“सुदि” (ख.)

शुक्लपक्षार्यकोऽयं खरादिषु पठ्यते । ‘सुदि’ इति केचित् । ‘पश्चि-
मदेशे प्रसिद्धोऽयम्’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(847)

“सुषमम्” (तिष्ठद्गु.)

शोभनाः समाः यत्न, शोभनत्वं ममस्य इति वा सुषमम् ; कालविशे-
षवाचकमिदम् । अन्ययीभावसमासत्वादस्याव्ययत्वम् । ‘सुविनिर्दुर्म्यः सुपिसूपि-
ममाः’ (8-3-88) इति षत्वम् ।

(848)

“सुष्टु” (ख.)

प्रशंसानिर्भरयोरस्य वृत्तिः । प्रशंसायाम्—सुष्टुक्त्म् । निर्भरे—
सुष्टु विभाति । ‘सुष्टुक्त्वर्थप्रशंसयोः’ इति त्रिकाण्डशेषः । सत्यार्थ-
कत्वमप्यस्येति ‘पृथोस्तत् सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्टु मित मधु’ (भागवते
4-22-17) इति उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं शब्दकल्पद्रुमे प्रोक्तम् ।

(849)

“सूपत्” (च.)

प्रश्नवितर्कप्रशंसा अस्वार्थाः । प्रश्ने—सूपत् पठति । किं पठतीत्यर्थः ।
वितर्के—स्याणुरयं सूपत् पुरुषः । प्रशंसायां—सूपत् ब्रवीति । अव्युत्पन्नमिदं
शब्दस्वरूपमित्यवगन्तव्यम् ।

(850)

“ से ” (क.)

एतदन्तमव्ययम् । तुमुप्रत्ययसमानार्थकोऽयं छान्दसः प्रत्ययः । “ वक्षे
रायः ” वचधातोः । ‘ तुमर्थे से—’ (3-4-9) इति सेप्रत्ययः । वक्तुमित्यर्थः ।
‘ कृन्मेजन्तः ’ (1-1-39) इत्यव्ययसंज्ञा ।

(851)

“ सेन् ” (क.)

अयमप्येजन्तः कृत् ‘ कृन्मेजन्तः ’ (1-1-39) इत्यव्ययसंज्ञाभाक्
छान्दसः, तुमुनर्थकः । ‘ ता वामेपे रथानाम् ’ (ऋक्- 5-66-3) । इषधातोः
‘ तुमर्थे सेसेन्—’ (3-4-9) इति सेन्प्रत्ययः । एषितुमित्यर्थः । से-सेनोः
प्रत्यययोः खरे विशेषः ।

(852)

“ सेवाली ” (ऊ.)

हिसार्थकोऽयमूर्यादिरतीवाप्रसिद्धः कृजो योगे गतिसंज्ञकः । सेवाली-
कृत्य; हिंसित्वेत्यर्थः ।

(853)

“ स्थाने ” (वि. प्र.)

विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । “ युक्तम् ” इति अस्यार्थः । “ स्थाने
वृता भूपतिभिः परोक्षैः । ” (रघुः 7-13) । औचित्य - सत्य - करणार्थ-
सादृश्याद्यर्थकत्वमप्यस्य शब्दरत्नावल्युक्तमिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(854)

“ स्नात्वी ” (क.)

“ णा शौचे ” इति धातोः क्त्वायाम्, ‘स्नात्वाद्यध’ (7-1-49) इत्यल्ल निपातनात् छन्दसि विषये ईकारः प्रत्ययस्य । ‘स्विन्नः स्नात्वी मलादिव’ (तै. वा. 2-2-4-9) । लोके तु स्नात्वा इत्येव । अस्य ‘क्त्वातो-मुक्त्सुनः’ (1-1-40) इत्यव्ययत्वम् ।

(855)

“ स्म ” (च.)

अतीत - वाक्यभूषणयोरयं वर्तते । अतीते—कथयति स्म । वाक्य-भूषणे—‘अङ्ग स्म विद्वन् ! माणवकम¹ध्यापय’ । मा²स्म करोत् कार्णीत वा ।

(856)

“ स्मरणतः ” (आद्यादिः)

स्मरणेन, स्मरणादेतोर्वा स्मरणतः । हेतुपञ्चम्यन्तात् आद्यादिवात् तसिः । आद्यादितसिः तृतीयान्तादेवेत्यङ्गीकृत्य वर्धमानेन

“ नहि स्मरणतो यत् प्राक् तत् प्रत्यक्षमितीरितम् । ” इति श्लोके तसेरनुपपत्तिमाशङ्क्य, “ अन्ये हेतुपञ्चम्यन्तादपि तसिमिच्छन्ति, यथा—

1. ‘अचोष्टे च’ (3-3-166) इति ङोद् । छिन्नोऽपवादः । ‘ग्रामं गच्छतु स्म’ इत्यादिषु तु ‘स्मे ङोद्’ (3-3-165) इति ङोद् ।
2. ‘स्तोतरे कङ् च’ (3-3-176) इति ङङ्ङिणी ।

प्रमणादन्तोः प्रमाणतः । तथा च मावेविभक्तिकस्तसिरिति तार्किकाः शतशो
अवहरन्ति । " इत्युक्तमिहावधेयम् ।

(857)

“ स्यात् ” (ति. प्र.)

अनेकान्तपक्षान्तरसम्भवानादौ वर्ततेऽयम् । अनेकान्ते—स्याद्वादिनो
वेत्तनाः । पक्षान्तरसम्भावनायाम्—स्यान्न तत् स्यादपि स्यात् । ‘ स्यात् ’
पदम् ईषदर्थकम् अनेकान्त्यार्थकं वा निवृत्तप्रतिरूपकमव्ययम् इति श्रीभाष्य-
प्रकाशिका (पृ. 95) ।

(858)

“ साक ” (ख.)

शैघ्र्यार्थकमिदम् । साग् गच्छति ।

(859)

“ स्वधा ” (च. ऊ.)

पितृसम्प्रदाने चादिषु पठ्यते । स्वधा पितृभ्यः । अत्र ‘ नमः-
स्वस्ति—’ (2-3-16) इति चतुर्थी । ‘ तृप्तिप्रीत्योः ’ इति केचित् ।
ऊर्यादिष्वप्यस्य पाठात् कुत्रो योगे गतिसंज्ञायाम् ‘ स्वधाकृत्य ’ इति भवति ।
स्वधाशब्दोच्चारितमग्न्यादिकर्म कृत्वा इत्यर्थः ।

(860)

“ स्वयम् ” (स्व.)

आत्मनेत्यर्थे स्वरादिरयम् । ‘ आत्मानमित्यर्थे ’ इति केचित्
स्वयम्भूः । एवम्, ‘ स्वतः ’ इत्यपि तत्प्रत्ययान्तमव्ययं ज्ञेयम् ।

(861)

“ स्वर ” (स्वरादिः)

स्वर्गपरलोकयोः अयं वर्तते । आकाश - शोभन - सुखसन्तानेष्वपि
वर्ततेऽयमिति शब्दरत्नावली । व्याहृतिविशेषे ‘ स्वर-सुवर ’ इत्युभययाऽपि
प्रयोगो लक्ष्यते । तयोरेव्यवयवत्वमाहुः । अयमन्तोदात्तः । स्वर्यसति इत्यादिषु
सामर्थ्यकत्वात् अधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययमेतत् ।

(862)

“ स्वरतः ” (आद्यादिः)

स्वरेण इति स्वरतः । आद्यादित्वात् तृतीयान्तात् तसिः । ‘ दृष्टः
शब्दः स्वरतो वर्णतो वा—’ (पाणिनीयशिक्षा ५२) ।

(863)

“ स्वस्ति ” (स्व.)

पुण्याशीः क्षेममङ्गलप्रत्यभिवादानेषु वर्ततेऽयम् । पुण्ये—ओम् स्वस्ति ।
स्वस्तिवाचनम् । आशिषि—‘ स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ’ । क्षेमे—

‘स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय जीव’ (रघुः 14-59) । मङ्गले ‘स्यात् सीते स्वस्ति ते ध्रुवम्’ (भट्टिः 8-98) । प्रत्यभिवादने—‘राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तात्येने प्रयुञ्जत’ (ग. र. महोदधिः) । ‘अस्ति’ इति विभक्तिप्रतिरूपकाल्ययेन मह ‘सु’ इत्यस्य प्रादिसमास इति ²वाचस्पत्यम् । स्वस्तिशब्दयोगे ‘नमःस्वस्ति—’ (2-3.16) इति चतुर्थी सर्वत्र बोध्या ।

(864)

“स्वाहा” (स्व, ऊर्पादिः)

वेदहविर्दनि कर्ततेऽयम् । ‘अग्नये स्वाहा’ । ‘नमस्स्वस्तिस्वाहा—’ (2-3.16) इति चतुर्थी । ऊर्पादिस्वात् कृत्रो योगे गतिसंज्ञायां स्वाहाकृत्य इति समासे ल्यप् । स्वाहाशब्दोच्चारितमग्न्यादिकर्म कृत्वेत्यर्थः । अग्निभाष्यायां, ‘नमः स्वभायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः’ इत्यत्र च स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।

(865)

“स्वित्” (च.)

प्रश्रवितर्कावस्थायौ । ³प्रश्ने ‘कः स्वित् एकाकी चरति—’ (तै. सं. 7-4-18-1) वितर्के—‘अथः स्वित्दासीदुपरिस्वित्दासीत्—’ (तै. ब्रा. 2-8-9-5) ।

1. ‘वीणाऽस्मि ते सौम्य चिराय जीव’ इत्येव रघुवंसे पाठ उपलभ्यते । गणरत्नमहोदध्नुद्धुतः पाठोऽत्र प्रदर्शित इति शेषम् ।
2. ‘सावसेः’ (पञ्चपाशुणादिः 4-180) इति सु इत्युपपदे अस्तेः तिप्रत्यये रूपं साधयन्ति वैवाक्यम् ।
3. केचित् प्रश्नेऽपि वितर्केऽस्तीत्यतः वितर्कमेकमेवार्थमाहुः ।

शोभार्थकत्वमप्यस्य वेद इत्याहुः । 'अद्रेः शृङ्गं हरति पक्नः किंस्विदित्यु-
खीभिः—' (मेघदूते—1-14) इत्यादिषु पदपूरणार्थकत्वम् । पादपूरणार्थकत्व
च वदन्ति ।

(866)

“ ह ” (च.)

क्षेपागमादेशनिन्दापादपूरणसम्बोधनादिषु प्रसिद्धोऽयम् । क्षेपः कुत्सा :
तत्र यथा—स्वयं ह ओदनं मुह्यते, गुरुन् सक्तत् पाययति । आगमे—
इति ह स्माहुः । आदेशे—त्वं ह ग्रामं गच्छ । निन्दायाम्—त्व ह ब्राह्मणः ।
किं त्वमपि ब्राह्मण इत्यर्थः । पादपूरणे—‘पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण
ह’ (रामा. 1-1-58) । सम्बोधने—ह एहि ।

प्रसिद्धवर्थकत्वमस्य प्रौढमनोरमायां प्रोक्तम् । यथा—‘प्रतर्दनो ह वै
दैवोदासिः’ (कौषीतक्युपनिषत् 1-1) ।

‘गावो ह जज्ञिरे तस्मात्’ (तै.आ. 3-12-5) इत्यत्र समुच्चयार्थकत्वम् .
,ते ह नाकं महिमानः सचन्ते’ (तै.आ. 3-12-7) इत्यत्र स्तोभार्थकत्वम् ,
,वैदेही नु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव’ (शृङ्गारप्रकाशे सप्तमप्र-
काश उपात्तः श्लोकः) इत्यत्र विषादार्थकत्वम्, ‘अयं ह करिष्यति’ इत्यादिषु
विस्मयार्थकत्वमित्यादिकं यथासम्भवमूह्यम् । शोभार्थकोऽपि वृद्धेषु कटुलं
प्रयुज्यते । प्रतिमानाटके (5-19/20) ‘हहह अहो पतिव्रतायास्तेजः’ इत्यत्र
अस्यैव निपातस्य समुदायः सरोषे कष्टे वर्तते । नाटकेषु सन्दर्भानुसारेण
काङ्क्षादिपूर्वकं यथामिच्छितार्थकत्वमस्येति बोध्यम् ।

(867)

“हञ्जे” (नि.)

नाटयोक्तौ नीचायाः आह्वाने सम्बोधनार्थकोऽयं निपातः । आदन्तोऽयं
‘हञ्जा’ इति शब्द इति केचित् । ‘हञ्जे हण्डे हलाऽऽह्वाने नीचां चेष्टी
सखी प्रति’ इति अमरकोशे ‘हला’ इतिवत् टाबन्तत्वमप्रयुक्तमित्यत एकारा-
न्तत्वमेव सर्वसम्मतमिति ज्ञायते ।

(868)

“हण्डे” (नि.)

नाटयोक्तौ चेटया आह्वाने सम्बोधनार्थकोऽयं निपातः । अत्रापि
टाबन्तत्वम्, एकारान्तत्वमिति पक्षद्वयम् । एकारान्तत्वेनैव क्षीरस्वाम्यादिभिः
पठितत्वात् स एव पक्षो न्याय्यः ।

(869)

“हन्त” (नि.)

“हन्त दानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ।

निश्चये च प्रमोदे च—” इति हंसः ।

वाक्यारम्भनिश्चयवेदसम्प्रदानहर्षानुकम्पामभ्युपगमेषु वर्ततेऽयम् । वाक-
्यारम्भे—‘हन्त ते कथयिष्यामि’ (गीता 10.19) । निश्चये—हन्त
गच्छामः; निश्चयेन गच्छाम इत्यर्थः । खेदे—‘हन्त हताः पयिकगेहिन्यः’ ।
सम्प्रदाने—‘भूरियं हन्तकारः’ (वाल्मीकि) । हर्षे—हन्त जीविताः स्मः ।

अनुकम्पायाम्—‘हा हन्त हन्त नलिनी गज उज्जहार’ (भमराष्टके 8) ।
सम्भवे—‘हन्त गच्छध्वम्’ ।

बदोऽप्यस्यार्थ इति शब्दरत्नावली । अन्तकल्पनमय्यर्थ इत्यजय-
पालः इति शब्दकल्पद्रुमे स्पष्टम् ।

(870)

“ हये ” (च.)

सम्बोधनार्थकोऽयं आन्दसः । ‘हये जाये मनमा निष्ठ घोरे’
(ऋक्- 10-95-1) ।

(871)

“ हरे ” (नि.)

अनादराहानयोरेवं प्रसिद्धः । अनादरे—‘हते भीष्मे हते द्रोणे किं
हरे त्वं करिष्यसि?’ । आह्वाने—हरे साहसिन् ! । एवं निपाताव्ययीष-
सर्भवृत्त्यनुरोधेनोदाहृतम् । वस्तुनोऽत्र ‘ह+रे’ इति निपातद्वयसमुदाय एवेति
भ्यति । अत एव गणरत्नमहोदधौ ‘हये’ इत्येकमेवोदाहृतम्, न त्वेनत्
इत्यपि बोध्यम् ।

(872)

“ हलम् ” (ख.)

‘आर्यहलम्’ इति खरादिषु पठितस्याव्ययस्य शाकटायनमते
‘आर्य+हलम्’ इति विभज्य द्विधाऽव्ययत्वमुक्तमिति प्रौढमनोरमादिषु

स्पष्टम् । तदनुरोधेनात्र पठितोऽयम् । प्रतिषेधविषादावस्वार्थी । 'अलम्' इति केचित् । उदाहरणं मृगम् ।

(873)

" हला " (नि.)

नाट्योक्तौ सख्याज्ञाने निपातोऽयम् । टाबन्तोऽयमिति केचित् । अलुप्यनमन्ययमेवेति सर्वसम्मतम् ।

(874)

" हवा " (च.)

'ह + वा' इति निपातद्वयममुढायोऽयं प्रसिद्धवर्धकश्छान्दसः, 'हवै' इत्यस्य समानार्थकः ।

(875)

" हस्ते " (ग.)

उपयमनार्थे (= स्वीकरणे)ऽस्य गतिमञ्जा कृजो योगे 'नित्यं हस्तेपा-
णलुपयमने' (1-4-77) इति विहिता । तेन समासे त्वपि 'हस्तेकृत्य
त्वमाशसीः' (भट्टि-5-16) इति सिद्धम् । अत्र 'हस्ते' इति निपातनात्
सप्तम्या अलुक् इति न्यासकारः । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकमन्ययमिति हरदत्तः ।
अर्थेऽपि मतिमेदः । यथा सूत्रे (1-4-77) उपयमनशब्देन दारकर्मेष्यते
इति काशिका । 'हस्तेकृत्य महास्त्राणि' इत्यादिषु दारकर्मरूपस्यार्थस्या-
सम्भवात् स्वीकरणमात्रमेवार्थं परे मन्यन्ते । 'उपयमनं नाम अपरित्यागलक्षणं

स्वीकरणम्' इति आत्रेयादिभिरुक्त एवार्थः साधुरिति प्राचवीयघातुवृत्तौ
(तनादिषु कृष्णधातुप्रकरणे) प्रोक्तमेव ज्यायः ।

(876)

“हं” (च.)

असम्प्रतिरस्यार्थः । अनुनयोऽप्यर्थ इति मेदिनी । ‘हम्’ इति
केचित् । ‘हन्’ इति शब्दकल्पद्रुमपाठः । नाटकेषु प्रयोगः सुलभः । ‘हं
क एवमाह’ ।

(877)

“हं” (नि.)

आह्वाने प्रसिद्धः । हं हो देवदत्त ! । दर्पदम्भप्रश्ना अप्यस्यार्था इति
शब्दरत्नावली । ‘हं हो सभ्यान् असभ्यस्थपुटमुखपुट दूर्जना निर्जयन्ति’
(तत्त्वमुक्ताकलापे 498 ओ.) इत्यत्र ‘हं हो इति विषादपूर्वाधिदोषे’ इति
श्रीवेङ्कटनाथार्यैः स्वयं कृतम् ।

(878)

“हा” (नि.)

शोकखेदनिन्दासम्भ्रमविस्मयेषु प्रसिद्धोऽयम् । शोकः — शोक-
विशिष्टमामन्त्रणम् । तत्र यथा — ‘हा ! पितः कासि से सुभु —’ (भट्टिः
6-11) । खेदे — ‘स्फुरदुरुहारमणीनां हा रमणीनां गतः कालः’ । ‘क-
न्वान्तःपुरमेव हा प्रविशति कुब्जो मुनिर्भार्गवः’ । निन्दायाम् — ‘हा श्रोत्रि-

यान् बद्धयान्' (तिलकः) । अत्र 'अभिनःपरितःसमयानिकषाहा—'
(भा. 2-3-24) इति द्वितीया । सम्भ्रमे—' हा हा किं पुरोधाः' (तिलकः) ।
विस्मये—' हा लब्धं पाटलिपुत्रम् ।

जुगुप्सार्ता अप्यर्थत्वेन कोशेषूक्ते, यथासंभवमुदाहार्ये ।

(879)

“ हि ” (च.)

सुदुर्गतिनिश्चयहेतुपादपूरणविशेषावधारणप्रत्युक्तिषु वर्ततेऽयम् । स्फु-
टार्थे—' को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद् भवेत् ' (विष्णुपुराणे)
निश्चये—' दाक्ष्य हि सद्यः फलदं यदप्रतश्चखाद दासेर्युवा वनालीः '
(शिष्टपालवचः 11-32) । हेतौ—' सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाण-
मन्तःकरणप्रवृत्तयः ' (शाकुन्तलम् - 21) । पादपूरणे—' यो हि दीर्घसि-
नाक्षस्य — ' । विशेषावधारणे—' शैव्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ' ।
प्रत्युक्तौ—अकारं हि कटम् ।

वाक्यपूरणे, वाक्याच्छङ्कारे, सम्भ्रमे, अमूयायाम्, शोके च शब्दर-
न्तावल्यादिषु पठितोऽयम् : यथासंभवमुदाहरणानि बोध्यानि ।

(880)

“ हिक्म ” (च.)

वैदिकोऽयं ' हि + कम् ' इति निपातद्वयरूपश्चादिषु पठ्यते ।
यथासंभवमर्थेषु वेदेषु प्रयुज्यते ।

(881)

“ हिरुक् ” (ख.)

‘ हिरुक् मध्यविलासयोः ’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘ वियोगहिमावर्ज-
नेषु ’ इति वर्धमानः । वियोगे—हिरुक् करोति । हिंसायाम्—‘ हिरुग्-
क्तो हैरुक् ’ इति तिलकः । वर्जने—हिरुक् कर्मणां मोक्षः । कमवजना-
भोक्ष इत्यर्थः । सामाधार्यकत्वममरकोश उक्तम् । अधमार्यकत्वं शब्दगुणा-
बलयादिषु ।

(882)

“ हि ” (च.)

स्तोमार्थकोऽयम् । नववार ‘ हि ’ इति कृत्वा साम गीयते हिक्कारः ।
अत्र स्तोमः—अधिकत्यावर्णस्य आवर्तनम् ।

(883)

“ ही ” (च.)

खेदाद्भुतप्रीतिभर्त्सनेषु प्रसिद्धोऽयम् । ‘ खेदे—‘ शतकृत्वोऽप्यथा-
यानाः ही न किमो जडा वयम् ’ । अद्भुते—‘ हतविधिलसितानां ही
विचित्रो विपाकः ’ (शिशुपालवधः 11-64) । प्रीतौ—ही ही जित मया ;
भर्त्सने - ही जातम् ! ।

-
1. अप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्राप्ते सर्वत्र ही जगत् ’ (ब्रह्मसिद्धौ तर्ककाण्डे
28 तमः श्लोकः) इत्यत्र ‘ ही ३ इति प्लुतिः खेदायै ’ इति भाव-
शुद्धिः भट्टानुसन्धेया ।

हेत्वर्थकत्वमपि शब्दरत्नावल्युक्तम् । 'ही ही' इति विस्मयार्थकत्वे नाटकेषु द्विरुक्तिः ।

(884)

“हु” (नि.)

कारणार्थकोऽयम् । यथा—‘हु हु मुख म म मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानवतीनाम्’ (शृङ्गारप्रकाशे पञ्चमः प्रकाशः) ।

(885)

“हुम्” (नि.)

अनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपा अत्यार्याः । अमिच्छायाम्—‘हुं हु मुख म म मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानवतीनाम्’ । भये—‘हुं राक्षसोऽयम् । स्मरणे—‘हुं स एव त्वमसि । भर्त्सने—‘हुं निर्लज्जापसर’ । ‘गुरं हुङ्कृत्य तुङ्कृत्य’ । कोपे ‘हुं मातर्द्वेषतानि भिक्’ (भट्टिः 6-11) । ‘हुं वितर्के चानुमतौ’ इति त्रिकाण्डशेषः ।

(886)

“हू” (नि.)

निन्दाहानाहङ्कारशोकादयोऽत्यार्याः । निन्दायाम्—‘हू शोष्या जनता’ (तिलकः) । आह्वाने—‘हू हू नायात यातनाम्, अहङ्कारशोकयोरप्येकमुदाहरणमूलम् ।

(887)

“ हम् ” (नि.)

प्रश्न वितर्कसम्मतिक्रोधभयनिन्दावज्रादयोऽस्यार्थाः ।

“ प्रश्ने—हं को लङ्काधिपतिः । वितर्के—हं चैत्रोऽपि पण्डितः ।
वितर्के सम्मतौ - हं कृतम् । क्रोधे—हं क गच्छसि । भये - हं न गन्त-
व्यम् । ” इति शब्दकल्पद्रुमः । एवमन्यदप्युदाहृत्यम् ।

(888)

“ हे ” (नि.)

सम्बोधनस्त्रावाविस्मयासूया अस्यार्थाः । सम्बोधने—‘ हे देवदत्त ’ ।
इतरेषामुदाहरणानि मृग्याणि ।

(889)

“ हेतौ ” (च.)

निमित्तार्थोऽयम् । हेतौ दृश्यति । अस्मात् कारणात् दृष्टो भक्ती-
त्यर्थः । सप्तमीविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । ‘ हेतोः ’ इति केचित्
पठन्ति ।

(890)

“ है ” (च.)

सम्बोधनस्त्रावाविस्मयादयोऽस्यार्थाः । संबोधने—‘ है देवदत्त ’
इतरेष्वर्थेषु उदाहरणं मृग्यम् ।

(891)

“ हो ” (च.)

संबोधनप्रतिवाक्ययोरयं वर्तते । संबोधने—‘ दुःसहो हो विमोगः ’ ।
प्रतिवाक्ये—हो किं करवाणि ।

(892)

“ हो ” (च.)

अयमपि संबोधनार्थकश्चादिः ।

(893)

“ हाः ” (स.)

‘ अतीतेऽहि ’ इत्यर्थकोऽयम् । ‘ असहो होऽभ्यद् वायुः ’ (तिलकः) ।
‘ हास्तनम हास्तयम् ।

श्रीकृत्सचिह्नकृतिनाऽव्ययकोश इत्थं

सर्वोपकारक इतीव निदर्शितोऽयम् ।

सन्तोऽर्धमत्र परिगृह्य महार्धविष्ठाः

कुर्वन्तु सद्ध्ययमिति प्रजतोऽद्य याये ॥

शुभमस्तु ॥

-
1. ‘ देवलोकाः वतोऽम्बररश्मयः ’ (3-2-105) इति ह्युः ह्युक्
वा प्रत्यये विकल्पेन, मुद्रागतम् । यत् ‘ अम्बरम् त्वम् ’ (4-2-104)
इति त्वम् ।

